

BOLETÍN DA REAL ACADEMIA GALEGA

Florencio Delgado Gurriarán

NÚMERO 383 | A CORUÑA | ANO 2022

BOLETÍN DA REAL ACADEMIA GALEGA

NÚMERO 383 | A CORUÑA | ANO 2022

Boletín da Real Academia Galega

Consello de redacción:

Víctor Fernández Freixanes
Margarita Ledo Andión
Fina Casalderrey
Marilar Aleixandre
Henrique Monteagudo

Secretaría técnica:

Nélida Cosme

Editores científicos:

Víctor F. Freixanes
Ramón Villares

Edita:

Real Academia Galega

<https://doi.org/10.32766/brag.383>

Deseño:

Xosé Díaz / Imago Mundi

Maquetación:

Real Academia Galega

ISSN: 1576 - 8767

ISSN-e: 2605 - 1680

Depósito legal: C-743/2000

© REAL ACADEMIA GALEGA

Rúa Tabernas, 11

Apartado 557

15001 A CORUÑA

Tif. 981 20 73 08

www.academia.gal

publicacions@academia.gal

REAL
ACADEMIA
GALEGA

Deputación
DA CORUÑA

COMITÉ CIENTÍFICO

FERNANDO BOUZA ÁLVAREZ	Universidade Complutense-Madrid
ISABEL BURDIOL	Universidade de Valencia
JOSE V. CAPELA	Universidade do Minho
IVO CASTRO	Universidade de Lisboa
FERNANDO DEVOTO	Universidade de Buenos Aires
PILAR GARCÍA NEGRO	Universidade da Coruña
JAVIER GÓMEZ MONTERO	Universidade de Kiel
TAINA HÄMÄLÄINEN	Universidade de Helsinki
JOHANNES KABATEK	Universidade de Zürich
TAKE KAZU ASAKA	Universidade Tsudajuku de Toquio
XABIER KINTANA	Euskaltzaindia / Real Academia de la Lengua Vasca
ROSA MARÍA LOJO	Universidade del Salvador / Universidade de Buenos Aires
ANA M. ^a MARTINS	Universidade de Lisboa
MARINA MAYORAL	Universidade Autónoma de Madrid
MIRIAM HALPERN PEREIRA	ISTCE- Instituto Universitário de Lisboa
GABRIEL REI DOVAL	Universidade de Wisconsin-Milwaukee
BORJA DE RIQUER	Universidade Autónoma de Barcelona
GUILLERMO ROJO	Real Academia Española / Universidade de Santiago de Compostela
JOHN RUTHERFORD	Universidade de Oxford
JOAN VENY	Institut d'Estudis Catalans / Termcat
DARÍO VILLANUEVA PRIETO	Real Academia Española / Universidade de Santiago de Compostela
HELENA ZERNOVA	Universidade de San Petesburgo

LIMIAR

Córgomo foi unha festa. Poucas veces a celebración do Día das Letras Galegas tivo unha resposta popular tan activa e espontánea. Imposible entender a poesía e mesmo o talante de Florencio Delgado Gurriarán sen a música e a paisaxe de Valdeorras. Era a primeira vez que a Academia viaxaba nesta data (o día grande da lingua) a aquelas terras, que tanta personalidade teñen, e mais era tamén a primeira vez que visitabamos e homenaxeabamos a memoria do exilio de México, con tanta significación para a nosa lingua e a nosa cultura, para a nosa identidade nacional e a causa da liberdade. Destes asuntos se fala nas páxinas deste *Boletín* número 383 dedicado ao poeta de *Bebedeira, Galicia infinda, Cantarenas, O soño do guieiro*, activista comprometido coa causa republicana do galeguismo.

Cando a Real Academia Galega elixiu a figura de Delgado Gurriarán para dedicarlle o Día das Letras Galegas consideráronse varias dimensións. Por unha banda o valor literario da súa obra, fundamentalmente poética, posuidora de rexistros diferentes que van dende a exaltación da tradición das terras valdeorresas e a alegría hedonista dos seus costumes, xentes e paisaxes, aos versos comprometidos coa causa da liberdade despois da guerra civil, concibidos principalmente no desterro, cunha lealdade á lingua e á memoria democrática á que nunca renunciou. Por outra banda, era a nosa homenaxe ao exilio, recoñecemento necesario que no seu día centramos sobre todo no mundo arxentino e na cidade de Buenos Aires (Castelao, Luís Seoane, Eduardo Blanco Amor, Lorenzo Varela), mais nunca en México, onde figuras e iniciativas tan sobranceiras coma Carlos Velo, Luís Soto, Ramón Cabanillas Álvarez, Rodríguez de Breña, Serafín Ferro, Xoán López Durá, Francisco Comesaña, Andrés Valín, Xesús Bal y Gay, Arturo Souto, Alejandro Finisterre, Elixio Rodríguez, as revistas *Saudade* e *Vieiros*, o Padroado da Cultura Galega, as emisións radiofónicas *Hora de Galicia*, o *Cancioneiro da loita galega*..., por citar só algúns casos significativos, mantiveron vivo o facho da nosa cultura e o activismo democrático durante anos. En gran medida, a memoria de Florencio Delgado Gurriarán encárnaos a todos eles.

Outra dimensión foi a propia comarca de Valdeorras, que se entregou con extraordinario entusiasmo ás homenaxes ao seu paisano. Aínda que faleceu en California, os seus restos descansan, por decisión propia, no cemiterio de Córigo.

A familia de Florencio, representada polas súas fillas, Maruxa, Celia e Carmiña, e polo seus netos, participou nos actos. Mágoa que por problemas de saúde, a súa esposa, Celia Teixeira, non puidese acompañalos. O simposio que a Real Academia Galega celebra contra final de ano arredor da figura á que se dedica o Día das Letras Galegas acolleu traballos diversos sobre a súa obra e a súa biografía, os cales se publican nestas páxinas xunto coas alocucións académicas do 17 de maio que pronunciaron Ramón Villares Paz, Rosario Álvarez Blanco e Xesús Alonso Montero.

Completa este número do BRAG a lembranza especial que o 17 de marzo de 2022 dedicamos a quen foi o noso presidente, o historiador Xosé Ramón Barreiro Fernández (Ribeira, 1936 - A Coruña, 2021). Barreiro Fernández presidiu a academia entre o ano 2001 e o 2009 e deixou unha importante pegada de renovación e modernidade na institución, na liña do que no seu día iniciara Francisco Fernández del Riego, con quen Barreiro traballara moi estreitamente.

VFF

I

**Simposio Florencio Delgado
Gurriarán**

○ Barco de Valdeorras, ca. 1932 / Colección Ricardo Gurriarán

I

Simposio Florencio Delgado Gurriarán

A POESÍA SOCIOLINGÜÍSTICA DE FLORENCIO DELGADO GURRIARÁN /
/ Xesús Alonso Montero

DÚAS INCURSIÓNS NA EPISTOLOGRAFÍA DE FLORENCIO DELGADO GURRIARÁN:
RAMÓN OTERO PEDRAYO E RODOLFO PRADA / Ramón Nicolás

A VOZ DO POETA DENDE VALDEORRAS / Débora Álvarez Moldes

AS FONTES LÉXICAS NA LÍRICA DE FLORENCIO DELGADO GURRIARÁN /
/ Concepción Álvarez Pousa

FLORENCIO DELGADO GURRIARÁN, GANADOR DO CONCURSO DE TRADUCIÓN
DA FEDERACIÓN DE SOCIEDADES GALEGAS (1946) /
/ Xosé Manuel Dasilva

TRAZOS BIOGRÁFICOS DE FLORENCIO DELGADO GURRIARÁN /
/ Ricardo Gurriarán Rodríguez

NAS PRIMEIRAS RINGLEIRAS DO GALEGUISMO:
FLORENCIO NA GUERRA CIVIL E NO PRIMEIRO EXILIO EN FRANCIA/
/ Xosé L. Pastoriza Rozas

QUEN FOI XESÚS DOPICO, O PRIMEIRO PRESIDENTE
DO PADROADO DA CULTURA GALEGA EN MÉXICO? / Samuel Diz

O MÉXICO AO QUE CHEGA FLORENCIO / Pilar Cagiao Vila

A POESÍA SOCIOLINGÜÍSTICA DE FLORENCIO DELGADO GURRIARÁN

THE SOCIOLINGUISTIC POETRY OF FLORENCIO DELGADO GURRIARÁN

Xesús Alonso Montero
Real Academia Galega

Resumo: A biografía de Florencio Delgado Gurriarán en relación coa lingua galega foi insólita, singular realmente. Décadas antes de “Deitado fronte ao mar...”, poema composto por Celso Emilio Ferreiro en 1962, Delgado Gurriarán compuña e publicaba poemas de temática sociolingüística; o primeiro deles “Opiniós sobre o galego”, data de abril de 1931. Repasamos aquí aos seus textos en verso sobre a problemática social do idioma galego, produción pola que, no século xx, Delgado Gurriarán foi un pioneiro.

Abstract: The biography of Florencio Delgado Gurriarán in relation to the Galician language was unusual and truly unique. Decades before “Deitado fronte ao mar” (“Laid Down Before the Sea”), a poem written by Celso Emilio Ferreiro in 1962, Delgado Gurriarán composed and published poems on sociolinguistic themes; the first was “Opiniós sobre o galego” (“Opinions on Galician”), April 1931. This study reviews his poetic texts on the social problems of the Galician language, a topic on which, in the 20th century, Delgado Gurriarán was a pioneer.

Palabras chave: Florencio Delgado Gurriarán, poesía, sociolingüística, Celso Emilio Ferreiro, Manuel María, Manuel Rodríguez López.

Key words: Florencio Delgado Gurriarán, poetry, sociolinguistics, Celso Emilio Ferreiro, Manuel María, Manuel Rodríguez López.

O 3 de novembro de 2020 pronunciei, na Real Academia Galega, a conferencia “A poesía sociolingüística de Florencio Delgado Gurriarán” no marco dun simposio dedicado ó escritor que fora protagonista do Día das Letras Galegas dese ano. Poucos meses antes, publicara eu, na editorial Galaxia, o libro *Florencio Delgado Gurriarán, poeta na terra, na guerra e no exilio*, volume no que figuraba un capítulo titulado “«Falan castelán» e outros poemas sociolingüísticos” (2022, pp. 103-120). O exposto nese capítulo, no esencial (e no menos esencial), guiou a miña conferencia da Academia, que foi, como o público lembrará, unha conferencia dita e non escrita. Agora (abril de 2023), á hora de ofrecer o texto para o *Boletín* da institución, reproduzo, con algún que outro retoque, as páxinas do mencionado capítulo. Ademais desta observación preliminar, debo ofrecer, nesta edición, algunhas noticias e consideracións sobre a biografía lingüística de Delgado Gurriarán, abordadas nos compases iniciais da conferencia do 3 de novembro de 2022.

En efecto, a biografía do noso poeta en relación coa lingua, coa lingua galega, foi, no seu concreto tempo, na miña opinión, insólita, singular realmente. En Córghomo, o neno Florencio falaba, cos seis pais e irmáns, en galego, malia que a súa familia era dona de importantes viñedos, e o pai, un profesional, un perito agrícola. Na Galicia de 1910, a lingua social, no fogar, de familias destas características socioeconómicas era o castelán. Así pois, o neno Florencio encaixaba de cheo, no Córghomo de comezos de século, cos rapaces da aldea, falantes, nos seus xogos na eira ou no torreiro, en galego. Xa na casa, o neno Florencio seguía a empregar a lingua dos xogos e dos compañeiros, fillos de campesiños.

Rapazote aínda, Florencio residirá, a causa dos traslados profesionais do pai, en Palencia e en Valladolid, onde estuda a carreira de Dereito. Pero as visitas á aldea, a Córghomo, nas vacacións, manteñen moi vivo o falar da infancia no seu espírito. Xa o marcará, de rapaz, a lectura de *Aires da miña terra*, de Curros Enríquez, libro “que parte de un contacto con el pueblo”, confesaríalle en 1979 á súa entrevistadora, a antropóloga mexicana Dolores Pla. É a entrevistadora á que lle revelou, na mesma conversa, que “nosotros, en el seno de la familia, hablamos en gallego”. En realidade, a publicación galega que o marcou dun xeito definitivo, ós 17 anos, foi un número da revista *A Nosa Terra* (decembro de 1920) que seu pai lle trouxera da casa dun afiador. Anos despois da lectura daquel número da revista, aclararía que xa “non era un Robinsón do galeguismo”.

Este é o Delgado Gurriarán que, no longo exilio de México, asesorou filoloxicamente a moitos colaboradores das revistas galegas e o que tratou de transmitirles non só o compromiso coa causa do vello idioma senón o interese polo coidado do seu uso. Non é estraño, pois, que un cidadán con esta biografía lingüística fose, ademais dun dos primeiros escritores monolingües en Galicia, alguén que cultivou, con paixón, ese xénero pedagóxico que denominamos poesía

sociolingüística, xénero non cultivado, antes de 1962 (Celso Emilio Ferreiro), polos seus contemporáneos.

Non sabemos de escritores do seu tempo que publicasen textos en verso sobre a problemática social do idioma galego. Nesta cuestión, Delgado Gurriarán foi, no século xx, un pioneiro. Entre nós, son moitos os que recordan (e bastantes os que memorizaron) aquel poema de Celso Emilio Ferreiro que o autor titulou “Deitado fronte ao mar...” e que comeza cun verso miles de veces citado: “Língua proletaria do meu pobo”. Pero este poema é de 1962, data do libro *Longa noite de pedra*, que o acolle. Agora ben, moito antes, décadas antes, Florencio Delgado Gurriarán compuña e publicaba poemas de temática sociolingüística. Titúlase o primeiro, que data de abril de 1931, “Opiniós sobre o galego”.¹ É o que comeza con estes dous versos: “Preguntade a calquer neniño pera / dos que a feixes se atopan polas vilas”. É sorprendente que os poetas galeguistas do tempo da II República non fixesen incursións neste eido, nin sequera un poeta tan demótico como Celso Emilio Ferreiro, daquela xa poeta édito.

Delgado Gurriarán, no mesmo 1931, publicou a sátira “Carta de Guan de la Era al doutor Nuevo Campito”.² De 1934 é o seu poema máis significativo, “Falan castelán”, poema co que o autor estaba moi comprometido, tanto que, en vida del, reproducíuno en tres ocasións (1943, 1945, 1986) e reelaborouno en dúas delas.³ Xa no exilio, o noso escritor volveu sobre algúns dos temas sociolingüísticos. Tamén sorprende que os poetas galeguistas posteriores a 1962 (“Língua proletariado meu pobo”) tardasen algúns anos en debrozárense sobre esta temática. De 1968 é “Pliego de descarga” de Manuel María,⁴ logo o poeta máis prolífico, nesta liña, da historia literaria de Galicia (segundo o profesor Xosé Ramón Freixeiro Mato, autor de trinta e catro textos en verso, 2015).⁵ Ofrezco os seis primeiros versos e os sete derradeiros deste poema de 1968:

Cómo hei falar galego e deixar
que o falen os meus fillos?
Considere atentamente
e logo xuzgue: eu son
da clase media, un señorito,
veño de xente fina.

1 *Heraldo de Galicia*. Ourense, 23/V/1931.

2 *Heraldo de Galicia*. Ourense, 14/XII/1931.

3 *A Nosa Terra* 330. Logo, en *Cancioneiro da loita galega* (México, 1943), *El Orensano* 7 (Buenos Aires, 10/II/1943), e *O soño do Guíeiro* (1986).

4 No libro *Proba documental* (1968). En edicións posteriores titula o poema “Prego de descargos”.

5 Véxase o meu artigo “A musa sociolingüística de Manuel María” (2017, pp. 28-29).

[...]

E si non está aínda convencido
—eu coído que si, que non será
vostede testalán— mire a lingoaxe
que emprega en Galicia a Santa Eirexa,
sempre nai amorosísima,
mestra infalíbel,
gardadora fidel do seu rebaño.

Está ben claro que quen fala aquí non é o cidadán Manuel María, é un eu poético que se identifica coa “filosofía” dun señorito desleigado, sobre o que o escritor ironiza.

Este poema ten un precedente —coñeceráon ou non Manuel María— no primeiro sociolingüístico de Delgado Gurriarán, o de 1931, que comeza:

Preguntade a calquer nenño pera
dos que a feixes se atopan polas vilas,
qué opinión é a que ten da nosa fala
e diravos axiña
“Yo te soy más gallego que cualquiera,
mas icaray! ¿voy hablar cual los paisanos?
¡No en mis días!, yo te soy hombre fino,
no te soy ordinario”

Nos versos de Delgado Gurriarán tamén se ridiculiza o castrapo, do que o “nenño pera” non sente vergoña porque nin sequera se decata de tal mixtilingüísmo.

Polas mesmas datas de Manuel María, achegábase á poesía sociolingüística un escritor cinco anos máis novo, Manuel Rodríguez López (1934-1990). Fíxose poeta na emigración (en Barcelona), e a súa obra poética non está allea nin á súa condición de emigrante nin ós pobres do mundo, vello viveiro de emigrantes. No seu libro de 1968, *Poemas populares galegos*, en “Xaniño”, o autor comunícalle ó tal Xaniño:

Non teimei escribir pró señorito,
nin pró rendista ni'o señor fidalgo,
envolveito en amores,
con forte lume e bo xantar nos pazos.

Escribín, cheo de amor, prás nosas xentes,
que, á forza, camiñaron
deica lonxanas, estranxeiras terras,
en procura de pan e de traballo.

Non son alleos estes versos, quizais, a aqueles de Celso Emilio:

Non falo pra os soberbios,
non falo pra os ruís e poderosos,
non falo pra os finchados,
non falo pra os estúpidos,
non falo pra os baleiros.

O noso poeta, Rodríguez López, continúa

Escribín pró labrego que inda ESPERA,
revolvendo terróns co vello arado,
a traballar de lusco a fusco sempre,
para comer sen compango.
Escribín na linguaxe adeprendida
xunto á lareira de ña nai nos brazos.

Nos versos finais, Celso Emilio aclaraba:

... falo pra os que agoantan rexamente
mentiras e inxusticias de cotío
[...]
Eu non podó arredar as miñas verbas
de tódolos que sofren neste mundo.

Celso Emilio, no verso 10, reivindicaba: “falar a fala nai”, quizais a “ña nai” de Rodríguez López.

No poema “Castrapo”, castrapo é o pintoresco castelán que falan os señores da vila ós seus nenínos, tan pintoresco que

esmaiolado o probe,
con erros tantos,
que un burgalés chorara
de ouvir falalo...

Tales señores da vila empregan o castelán ou o castrapo

Pra distinguirse sempre
do probe aldeano,
interpoñen adrede
ise valado
entre a caste dos ricos
e a dos escravos.

Quizais ó noso poeta fóselle un pouco a man no último verso, pero está claro que, sexan as señoras da vila esposas de homes poderosos ou de humildes empregados na Banca e os falantes de galego fillos dun zapateiro que non pasa fame ou dun taxista que acaba de deixar a aldea, para “a caste dos ricos” o idioma (o castelán, máis ou menos acastorado) funciona como signo de clase.⁶

Cunha concepción un pouco distinta, o poeta Florencio Delgado Gurriarán adiantouse como debelador do castrapo.

Un ano despois dos textos de Rodríguez López, un poeta moi novo, Darío Xohán Cabana (1952-2021), escribiu un poema contra o castrapo que reproducimos. Alumno meu daquela (1969), o poema acadara o segundo premio no Instituto Masculino de Lugo, centro no que o autor estudaba:

A min gústame o castrapo,
florido e maxestuoso,
que falan aló por Lugo
os “señores de buen tono”.
Pro máis me gusta o que falan
en vilas moi importantes,
cabezas de Axuntamento
con máis de mil habitantes.
Por certo que nestas vilas
dicen con cara riseira
—acáíselles moito ben—:
“los palurdos de la aldea”.
Todo o teñen esas vilas,
hasta aristocracia teñen:

6 Véxase o meu artigo “Poemas sobre a problemática sociolingüística en Galicia: dous textos pioneiros de Manuel Rodríguez López” (2018, pp. 17-19).

o médico i o barbeiro,
 o señor crego i o mestre.
 Dá gusto oílos falar
 nas tertulias do café...
 ¡Que palabras tan sonoras!
 ¡“aun, todavía, ayer...”!
 Case me faltan as verbas
 pra louvar estas cidades,
 así que louvádeas vós...
 ¡faredes o que poidades!

Son versos contra o castrapo, pero, no fondo, o texto denuncia o desleigamento dos aristócratas da vila, incluído o barbeiro (un desertor do sacho, diría Castela). É esta “aristocracia” a que alcuma ós galegofalantes “palurdos de la aldea”.⁷

Acheguémonos ó poema de Delgado Gurriarán de decembro de 1931: “Carta de Guan de la Era al doutor Nuevo Campito”. A rexouba xa está no título, no que o autor Guan de la Era (antes Xan d’Aira), se dirixe a Nuevo Campito (Novo Campelo). É histórico o destinatario. Trátase do catedrático de Medicina en Compostela, Antonio Novo Campelo (Muros, 1878-Santiago, 1948), que aparece nestes versos como furibundo detractor do labor galeguista do Seminario de Estudos Galegos, denominado, no verso 11, “Instituto”. O poeta, no seu afán de poñer na boca do detractor un castelán moi lonxe do galego, bota man de topónimos moi coñecidos: Celanova → Cellanueva, Pontevedra → Puentevedra, Oleiros → Olleros... A ridiculización é maiúscula en dous deles: Castrocaldelas → Castro cual d’ellas e Muxía → Ordeñaba. Moitos anos despois, en 1979, Delgado Gurriarán, en carta a Xosé Gayoso Díaz, grande amigo seu, fixo esta observación:

Era unha carta [o poema] escrita en castrapo. O castrapo —non o castelán, fermosa lingua— é a gafura dos dous idiomas, tanto do noso coma do oficial: o castrapo é o galego e o castelán entreveirados, enlixados e botados a perder mutuamente. O castrapo é o complexo de inferioridade dos nosos aldeáns, manifestado verbalmente. Naturalmente, eles non teñen a culpa, xa que esta tena o método do ensino en castelán nas escolas (ti sábelo mellor ca min). O castrapo é a morte do galego e a desfeita do castelán. Cecais sexa o xermolo

7 Publiqueino eu, por primeira vez, no meu libro *O que cómpre saber da lingua galega* (1969, p. 146). Figuraba, como texto final, nunha antoloxía de poemas “demóticos”: Curros Enríquez, Lugo Freire, Celso E. Ferreiro, Manuel María...

dunha nova lingua, lingua detrítica, semellante á linguaxe “pocha” dos mexicanos que viven nos Estados Unidos. E abonda.⁸

Ignoramos se os poetas anticastrapistas de 1968 e 1969 (Manuel María, Rodríguez López, Cabana) coñecían esta “carta” de Delgado Gurriarán, quevedesca sátira contra un entusiasta cultivador do castrapo nos anos trinta. En calquera caso, Florencio Delgado Gurriarán é o gran precursor, tamén nesta modalidade.

Como xa sinalamos, o poema máis definitorio da súa musa sociolingüística é o titulado “Falan castelán”, moi reeditado e retocado polo autor, tal como dixemos tamén. Ímolo reproducir enteiro na versión primeira, a de 1934.

5	O vello cacique (¿quén mo quer mercar?) que dende o seu pazo amola ó paisán, fala castelán.	32	Certo maragato, rico por roubar, que veu a Galiza vendendo... azafrán, fala castelán.
9	O repartimento das utilidás, tamén ven escrito todo en castelán.	36	Él, que chegou magro e que está a estoupar, fixo os seus choíños, todo en castelán.
14	O crego da aldeia, do inferno a falar pra meterlle medo ó probe aldeán, fala castelán.	41	Aquel rapaz listo que anda a predicar en todol-os mítins por ver de medrar, fala en castelán.
18	Dille que condena se fai tal ou cal, fálalle do demo, todo en castelán.	45	Dí que aos que gobernan hai que se achegar, de chaqueta troca, todo en castelán.
23	O señoritiño da vila de... tal, con vento na testa, sen callos na mán, fala castelán.	50	¿Quére enguedellarte calquer lacazán? Póis, cando ao Xugado te vai demandar, fala castelán.
27	Coma é cousa “fina” o alleo falar, dí cen mil asneiras, todo en castelán.	54	¡Ata o mandamento que ordea embargar, tamén ven escrito todo en castelán!

⁸ Reproduce este fragmento Ricardo Gurriarán no seu libro *Florencio Delgado Gurriarán. Vida e obra dun poeta valdeorrés, republicano e galeguista* (1999, pp. 43-44).

¡Ouh língua de Cervantes, Lope e de Quevedo!;
 ¡ouh fala de Castela, nai de conqueridores!;
 ¡ouh idioma subprime!; ¡ouh castelán sonoro!
 58 O que é, na nosa terra, tés bós embaixadores!

Estamos ante un poema de combate, ante un poema belixerante, no que o obxectivo é denunciar o desleigamento dos que falan en castelán. É un poema de tema sociolingüístico que un sociolingüista puro e obxectivo non subscribiría na súa totalidade. É certo que o cacique fala en castelán e os seus “subordinados”, non; é certo que o crego fala en castelán e os seus fregueses de medio rural, non; e é certo que o señorito (“señoritiño” no texto) fala en castelán e os seus criados e outros veciños, non. O autor escolle tres representantes de persoas con poder e de bo pasar económico, unha delas, ademais, culta, o señor abade, pero a escola podía sei máis numerosa e que abranguese a todos aqueles con certa riqueza, con cotas de algún poder e “instruídas” (tres trazos que, con frecuencia, se dan na mesma persoa). O autor sabía moi ben que, naquela Galicia, tales persoas falaban en castelán, signo externo do que o idioma era expresión: expresión do seu poder e da súa situación socioeconómica. En Burgos, onde naceu o castelán (Menéndez Pidal *dixit*), o cura, o señorito e o cacique carecen deste signo externo, pero non das mañas dos colegas galegos. Aínda así, está por estudar se, nalgunha medida, os burgaleses “pobres” empregan unha modalidade B do castelán equivalente, *mutatis mutandis*, á lingua B que, en Galicia, falan os que están por debaixo do cacique ou do señorito. Debemos lembrar aquí un libro que se publicou en Italia sobre a escola de Barbiana, *Lettera ad una professoressa*, con textos dos alumnos desa escola nos que demostraban o complexo de inferioridade —e o atraso escolar— dos nenos pobres, alumnos que empregaban un italiano concorde coas circunstancias socioeconómicas do seu barrio e dos seus fogares.⁹ Supoño que os arrabaldes de Burgos non estaban, nestas datas, fóra das mesmas leis sociolóxicas.

Na requisitoria de Florencio Delgado Gurriarán hai versos sobre a lingua dos xulgados, das “utilidades” e dos “embargos”, trindade castelanfalante. Supoño que o castelán dos trabucos (impostos percibidos como abusivos) non soa ben entre as xentes humildes de Burgos, como non soaría ben na Galicia cobizada por Florencio (máis autónoma, máis democrática, máis xusta) a lingua dun documento oficial, o galego, que notificase a unha persoa non rica a obriga de pagar certos impostos.

No poema de Delgado Gurriarán falan en castelán os maragatos que, na súa actividade comercial, “por roubar”, se enriquecen á conta dos galegos. O gaño

9 O barrio, Barbiana, na vila de Vicchio (a 45 quilómetros de Florencia).

do comercio, nas nosas sociedades, baséase, sexan foráneos ou nativos os comerciantes, na mesma teoría e na mesma praxe do lucro. Tamén fala castelán o “trepas” cobizoso de determinados postos políticos, do que temos exemplos en Galicia, case sempre bilingües, desde 1977, un tempo que o noso poeta non coñeceu *in situ*.

Se houbera que resumir esta miña controversia co poema de Florencio Delgado Gurriarán diría que o crego, o señorito, o cacique, os documentos e os “trepas” utilizan a lingua A porque así o impón a feitura dunha sociedade que, desde hai séculos, asignoulle, na práctica, ó galego, o papel de lingua B.

Xa dixemos que o poema se reeditou en 1943, no *Cancioneiro da loita galega*. Non é unha reimpresión, é una reedición con algunha variante e con dúas estrofas novas entre o verso 45 e o 46, estas:

Mozo falanxista,
mistura infernal
de tolo e borreiro,
fala castelán.

Soñando coa moura
Hespaña imperial,
canta a Torquemada
todo en castelán.

Efectivamente, en moitos lugares de Galicia, señoritos ociosos, estudantes de moi pouco éxito, fillos de papá sen oficio e pouco beneficio e outras xentes así afiliáronse á Falanxe nos primeiros días do Alzamento. Por fin podían ter poder, mesmo para matar, poder que exerceron na súa lingua máis habitual, que, naqueles lóbregos días, era, ademais, a que cumpría reivindicar como a da “España una”, oposta á dos “separatistas”.

Florencio Delgado Gurriarán, no seu compromiso co idioma galego, asomouse, como poeta, tamén, á área lingüística dos topónimos, dos vellos nomes dos lugares. Debemos coñecer “Nomes”, un dos tres poemas preliminares do libro *Galicia infinda* (1963).

NOMES
Nomes de Michöacan,
son garruleiro e lisgairo;
Tsintsunsan, Paricutín,
Sirahuen, Uruapan, Ario,
Saráracua, Cupatizisio
Tangancícuaro, Tacámbaro...

Nomes da tarasca terra,
 irechouchío de paxaros!
 de antergo e de nobre alamio:

.....

Nomes da beira do Sil,
 Val de Afreixo, Val de Godo,
 a Pena da Moura, o Castro,
 Porto Mourisco, Baxeles,
 Cógomo, Castelo, Arnado,
 Outarelo, Millarouso,
 Portela, Cesures, Arcos...
 Nomes, nomes de Valdeorras
 doce e sonoro canto!

Nos nove primeiros versos, o poeta canta a música de dez topónimos mexicanos (“rechouchío de paxaros”), e na segunda parte do poema, tamén de nove versos, o “doce e sonoro canto” de catorce topónimos da súa terra valdeorresa. Así pois, estamos ante unha oda á toponimia enxebre, en linguas amerindias, de México, a patria que acolleu ó noso poeta, e unha oda á toponimia enxebre —pura, non deturpada—, en lingua galega, dun anaco, moi entrañable para el, de Galicia. O poeta faise cidadán de dúas patrias gabando a pureza filolóxica dos topónimos da terra deixada e da terra que o acolleu.

Porque o cidadán Florencio Delgado Gurriarán sempre estivo moi preocupado pola pureza —pola enxebreza— da toponimia, preocupación demostrada en varios textos, en prosa e en verso. Nun libro posterior, *Cantarenas*, de 1981, o poema “Loubanza á toponimia enxebre (Muiñeira sen música)” é un canto á toponimia non deturpada, con versos coma estes:

Non trocar por feles os galaicos meles,
 pronunciando “El Barco”, “Villoira”, “Otarielo”,
 e “Puerto Morisco” e “Repuricielo”.

Por iso, no poema anterior escolleu, sen deturpalos, Porto Mourisco e Outarelo. Finaliza a denuncia, entre outros, con estes dous versos:

Xentes valdeorresas, voltade á eufonía
 dos nomes anterros, baril fidalguía.

Deixándonos a toponimia, reparemos, tamén en *Cantarenas*, no poema “Pre-gos ao Nazareno de un valdeorrés emigrado”, fermosa composición na que un poeta católico, sen retórica, con autenticidade, lle manifesta a

Deus fillo, nado nas pallas
en corte de pegureiros
[...]
os que sachan leiras;
queren rezarche en galego;
os que percorren o mundo,
porque hai fame nos seus eidos
e o pan afora procuran,
queren rezarche en galego.

Florencio pensa, nesta ocasión, só nas clases sociais que padecen a historia en Galicia (labregos, emigrantes), non nas que a fan (señores, ricos...), pero este poeta católico —e social— é consciente de que os oficios relixiosos en lingua galega son obxecto de atrancos por parte do poder e dos poderosos; de aí que formule o seu “prego” nestes termos:

¡Deixa que pregarche os *deixen*¹⁰
no nobre falar galego,
para que non esmoreza
a luz da Fe nos seus peitos!

Hai outro tipo de poemas de tema sociolingüístico, un moi curioso, “A galega en París”, xa de 1955, cando a emigración a Francia aínda estaba no seu comezo. Son vinte versos protagonizados por unha “rapaza galega... da aldea” que, en París, fala unha especie de barallete galogalaico, porque a sociedade na que vive e traballa imponlle voces e expresións non galegas. Agora ben, “O seu francés pavero” non é obxecto de sátira, que o noso poeta só esgrime contra a xiria do castrapo, expresión clara de desleigamento. Ante esta “rapaza galega” —que, sen dúbida, traballaba de criada de servir, de “bonne”— pon o acento nas señardades da protagonista que

garda, baixo da tona do seu francés pavero,
todo o espírito da Terra, todo o celme aldeán.

10 A cursiva é miña.

É a rapaza que

de noite, na “chambre”, ten “rêves” do seu pobo
—os eidos non esquece, nin o cheiro das mazáns—

Neste aspecto da temática sociolingüística, estamos ante un poema pioneiro. Supoño que o autor gustou deste poema pois reeditouno nun libro moi estimado por el, *Galicia infinda* (1963). Nesa segunda edición, só hai, ó meu ver, unha modificación citable: “mociña” por “rapaza”.

Os textos tidos en conta neste discurso son, ó meu ver, os poemas sociolingüísticos que publicou o autor antes e despois de 1936. Agora ben, nese longo período, non escasean os poemas, sobre outros temas, que, nalgúns dos seus versos, apuntan á problemática sociolingüística. Conviría telos en conta nun estudo máis amplo e minucioso. Deste xeito, quedaría ben claro que Florencio Delgado Gurriarán foi a musa sociolingüística máis orixinal e comprometida durante décadas, polo menos entre 1931 e 1968. Cumpriría facer unha edición anotada, nun volume especial, de tantos e tan valiosos textos.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- Alonso Montero, Xesús (1969). *O que cómpre saber da lingua galega*. Buenos Aires: Alborada.
- Alonso Montero, Xesús (2017). A musa sociolingüística de Manuel María. En: José Estévez López, coord. *Manuel María: libro colectivo de homenaxe no seu día das letras galegas, 17 de maio 2016*. Lugo: Deputación Provincial de Lugo, 28-29.
- Alonso Montero, Xesús (2018). Poemas sobre a problemática sociolingüística en Galicia: dous textos pioneiros de Manuel Rodríguez López. En: Antonio Giz, coord. *Manuel Rodríguez López, 25 anos despois. Memoria viva dun poeta obreiro*. Lugo: Interdix Galicia, 17-19.
- Alonso Montero, Xesús (2022). *Florencio Delgado Gurriarán, poeta na terra, na guerra e no exilio*. Vigo: Galaxia.
- Delgado Gurriarán, Florencio (1931). Opinións sobre o galego. *Heraldo de Galicia*. 30 (23/V/1931).
- Delgado Gurriarán, Florencio (1931). Carta de Guan de la Era al doutor Nuevo Campito. *Heraldo de Galicia*. 59 (14/XII/1931).
- Delgado Gurriarán, Florencio (1934). Falan castelán. *A Nosa Terra*. 330 (7/IV/1934).
- Delgado Gurriarán, Florencio (1963). *Galicia infinda*. Vigo: Galaxia.

- Delgado Gurriarán, Florencio (1981). *Cantarenas*. Sada: Edicións do Castro.
- Delgado Gurriarán, Florencio (1986). *O soño do Guieiro*. Sada: Edicións do Castro.
- Gurriarán, Ricardo (1999). *Florencio Delgado Gurriarán. Vida e obra dun poeta valdeorrés, republicano e galeguista*. Sada: Edicións do Castro.
- Manuel María (1968). *Proba documental*. Monforte de Lemos: Edicións Xistral.
- Manuel María (2015). *A esencia máis nosa: poemas sobre a lingua galega*. Outeiro de Rei: Fundación Manuel María de Estudos Galegos. Edición de Xosé Ramón Freixeiro Mato.
- Partido Galeguista (1943). *Cancioneiro da loita galega*. México: Partido Galeguista.
- Rodríguez López, Manuel (1968). *Poemas populares galegos*. Lugo: Celta.

DÚAS INCURSIÓNS NA EPISTOLOGRAFÍA DE FLORENCIO DELGADO GURRIARÁN: RAMÓN OTERO PEDRAYO E RODOLFO PRADA

TWO FORAYS INTO THE EPISTOLOGRAPHY OF FLORENCIO DELGADO GURRIARÁN:
RAMÓN OTERO PEDRAYO AND RODOLFO PRADA

Ramón Nicolás
Real Academia Galega
IES Castelao (Vigo)

Resumo: No ámbito das relacións epistolares conservadas de Florencio Delgado Gurriarán destacan aquelas cartas dirixidas a Otero Pedrayo, por un lado, e as que se conservan no fondo Rodolfo Prada da Biblioteca Penzol por outro. Neste relatorio achegámonos aos seus contidos; nalgúns casos documentos relevantes para coñecer a biografía política e literaria do autor de Córghomo, sobre todo no que atinxe á súa actividade como responsable da expatriación a México de numerosas persoas que se exiliaron en Francia tras a guerra civil. No anexo deste artigo exhúmanse os orixinais de boa parte delas.

Abstract: In the scope of the preserved epistolary relationships of Florencio Delgado Gurriarán, the letters sent to Otero Pedrayo, on the one hand, and those in the Rodolfo Prada collection at the Penzol Library, on the other, are significant. This study will assess their contents. In some cases, this concerns documents of relevance for the study of the political and literary biography of the author from Córghomo, above all in relation to his role in assisting with the expatriation to Mexico of numerous people who went into exile in France after the Spanish Civil War. The originals of many of them are displayed in the appendix of this article.

Palabras chave: epistolografía, Florencio Delgado Gurriarán, Ramón Otero Pedrayo, Rodolfo Prada.

Key words: epistolography, Florencio Delgado Gurriarán, Ramón Otero Pedrayo, Rodolfo Prada.

Teño a convicción de que boa parte da nosa memoria radica nas afortunadamente aínda abondosas relacións epistolares conservadas. Os epistolarios constitúen unha fonte extraordinaria para poder explicar o que aconteceu, para poder entender o pasado e como este condicionou e condiciona o noso presente.

Boa parte das investigacións de carácter biográfico sobre Florencio Delgado Gurriarán, editadas antes e ao longo deste ano 2022, como é lóxico e natural, beberon desas fontes, e penso na relevancia que ten este recurso na biografía referencial de Ricardo Gurriarán (1999, reeditada en 2022) sobre a figura home-naxeada. Nesta ocasión oriento a miña participación neste simposio cara á exhumación, e breve comentario, de parte do corpus epistolar de Delgado Gurriarán ao que tiven acceso. Un corpus, ao meu ver, inzado de interese e depositado nos fondos da Fundación Penzol, institución a quen aquí agradezo as facilidades para a súa consulta e reprodución (neste último caso boa parte del incorporado no anexo deste relatorio).

Centrareime, así pois, en dous conxuntos de cartas con características diferentes e situados de épocas distintas. En primeiro lugar, repararase naqueles textos conservados da relación epistolar que Florencio Delgado Gurriarán mantivo con Ramón Otero Pedrayo e que se estende no período que vai de 1952 a 1965. Este conxunto acada unha cifra limitada —cinco cartas conservadas, aínda que é ben posible que existisen algunha máis— das que non nos resultou posible acceder ás respostas do propio Otero Pedrayo. Con todo, estas cartas permítenos obter algúns datos de certo interese do poeta de Córrego, sobre todo de carácter biográfico.

Na primeira das cartas, manuscrita e asinada en Guadalaxara o 30 de maio de 1952, Delgado Gurriarán esténdelle a Ramón Otero Pedrayo as súas felicitacións por acadar a cátedra na Universidade de Santiago. Ao tempo, sublíñalle que é un lector apaixonado dos artigos que espalla nas diversas revistas ás que ten acceso e agradécelle unha cita que fixo del nunha conferencia que ditara no Liceo de Ourense, organizada polos Montañeiros de Galicia, segundo puido saber a través do seu curmán Gonzalo Gurriarán. O interese da carta céntrase na vontade de lle explicar ao seu interlocutor epistolar como é o país no que vive e, para iso, reproduce o poema “Xarabe Tapatío”, nome dunha danza da que sinala que “lembra un pouco á nosa muiñeira” e que, en 1959, publicaría no primeiro número de *Vieiros* (México, 1959), para, posteriormente, integrala como unha composición máis da sección “Poemas mexicanos” de *Galicia infinda* (1963).¹ Na presentación do poema apunta que o compuxo “nun intre de lecer” e que para el constitúe uns “aleluis xeográficos ou refraneiro da Nova Galiza”. O poema claramente está na

1 Tamén en Delgado Gurriarán (2022, pp. 241-242).

orixe das versións posteriores con mínimas variantes, como a aparición de dous versos novos como son o terceiro: “milleiros de Melibeas – con feitizos de sereas”, ou o derradeiro (“E istas son bariles leendas, – de: ‘Ai, Xalisco, non te fendas!’”) e algunha variante menor (“pai do tequila” no canto de “nai” na versión definitiva).

Na devandita carta ofrécelle algúns datos de carácter máis persoal que subliñan a galegitude da súa vida cotiá. Afirmar: “Estou casado e a miña dona é galega polo «ius sanguineo» e polo sentimento e formación, pois viveu na Terra; os meus catro cativiños tamén se sente enxebres”. Engade, por último, e ironicamente, que “escrebo moi pouquiño para ben das Musas”, ademais de sinalar que se exercita no galego con algunha tradución, entre elas a do “Cemiterio mariño” de Paul Valéry da que lle adxunta a Otero unha versión que non se conserva. Como é sabido (Vilavedra 2022, pp. 56-57), esta tradución vería a luz dous meses despois, na publicación semanal *Opinión gallega*, de Buenos Aires, en agosto de 1952, e na revista *Grial* no ano 1969 (nº 23).

Na segunda carta deste corpus, tamén manuscrita e datada o 11 de Nadal de 1955, case dous anos despois da anterior, alén de consideracións de menor interese acode de novo á dimensión máis persoal ao confesarse deste xeito: “Eiquí sigo co mesmo traballo de axente de Laboratorio, traballo que me da para vivir e manter os meus cinco cativos, aínda que non vaia moi de acordo co meu temperamento”. El, coido, sempre foi consciente de ser un exiliado, e un exiliado agradecido á nación que o acolleu. No seu discurso de ingreso na Real Academia Galega como académico correspondente (2022, p. 15) sinala: “O noso exilio, que non nos desvencellou da Terra, foi bo para nós e para a nación que nos acolleu. Houbo moitas e diferentes opinións sobre nós na terra anfitriña, mais se fixésemos un inquerimento sobre eles comprobaríamos que foron máis e mellores as favorábeis”.

Case un ano e medio despois, o 21 de abril de 1957, con Otero xa en Ourense, faille chegar unha carta na que lle comunica o seu pésame polo falecemento da súa nai e xustifica o seu silencio epistolar por un accidente automobilístico que sufriu co seu fillo Lucio, que daquela contaba con cinco anos de idade. Segue a cultivar as fórmulas de despedida habituais nas relacións epistolares de preguerra, como “irmán na Terra”, distintivo da irmandade, na que aínda acreditaba, do galeguismo republicano.

Poucos meses despois, en novembro de 1957, asina unha carta co cuño do Hotel Sierra de Alica, en Tapic, Nayarit —establecemento hostaleiro que aínda existe e cunha aparencia moi semellante, sospeito, á de hai máis de cincuenta anos— na que lle solicita unha colaboración para a revista *Vieiros* nos seguintes termos: “a quen consideramos a figura máis representativa das letras galegas de agora e tamén o noso mestre e guiador benquerido”. A devoción e o respecto que Delgado Gurriarán e o equipo de *Vieiros* cultivan respecto da figura de Otero

gozan dunha resposta afirmativa á devandita petición, de maneira que no primeiro número da revista, tras o texto inicial titulado “Alicerce”, que é unha declaración de intencións, incorpórase o texto “Noite compostelán”, asinado en Trasalba en 1959, que vén ser, ao meu ver, un novo “Alba de gloria” talvez aínda pouco explorado e comentado na súa función de texto inzado de claves simbólicas e proxectado a un presente concreto.

A derradeira carta que manexamos —aínda sospeitando que é ben posible que existisen máis— data do 10 de marzo de 1965 e é a única mecanografada (no anexo, carta nº 1). Nela felicítalo polo seu aniversario, mais fala tamén en representacións de dous “irmáns” que, como sinala, “comparten comigo o desferro —relativamente dóce— na Nova Galiza: o licenciado Mosquera e Ramón Esturau, de Santiago e da Mahía, respectivamente”. Alén diso, a misiva oríéntase cara a unha valoración respecto da recepción da súa obra literaria, pois confesa sentirse desenganado arredor do seu *Galicia infinda*, publicado dous anos atrás, que considera “pasóu sin deixar ronsel”, ao que engade “non é cousa de pórse a chorar por iso”. Si comparte con Otero unha visión un tanto crítica respecto da obra dos “novos”, aos que aconsella, cito literalmente, “tomaran un pouco mais en serio a fala e foran un pouco menos «esotéricos» no seu xeito de expresarse”, malia recoñecer o que denomina “a espléndida froración das nosas letras”.

O outro corpus epistolar do que queremos dar conta aquí componse dun total de once cartas e outros documentos, que se distribúen ao longo do período que vai do 18 de febreiro ao 26 de abril de 1939, isto é, unha fase na cal Florencio Delgado Gurriarán desenvolve labores de responsabilidade política e humanitaria en Barcelona e París. Dentro dos primeiros, Xesús Alonso Montero (2022, p. 42) apunta que en Barcelona “axiña foi incorporado á Subsecretaría de Armamento e, logo, ó Servicio de Información Perfiérica”. Ao fío do que sinala Ricardo Gurriarán (1999, pp. 135-136), Florencio Delgado entrara uns meses antes —finais do verán do 1938— a formar parte da Executiva do Partido Galeguista que “tiñan a sede do partido na rúa Fontanella, 9, 1, 2º A, en Barcelona, nun local cedido pola Generalitat” (1999, p. 134). O seu biógrafo apunta que, malia non comentar aos seus achegados que desenvolvía responsabilidades e cargos políticos: “levou a cabo importantes tarefas políticas”, e engade con moito tino que “ó gozar da confianza plena de Castelao, fixo que se lle encomendaran labores dentro do PG de gran relevancia”.

Detéñome nesta afirmación pois aquí pode comezar a descrición e comentario do corpus epistolar “Rodolfo Prada” en relación con Delgado Gurriarán e depositado na Fundación Penzol. De feito, este conserva unha carta enviada por Delgado Gurriarán a Castelao, con data de 24 de Nadal de 1938, en papel timbrado da Generalitat de Catalunya (Comissariat de Propaganda) e co cuño da “Segredaría”

da Xunta Executiva Xeral do Partido Galeguista. Esta carta, reproducida no anexo (carta nº 2), dalgún xeito, parece estar en relación con outra que rescata Ricardo Gurriarán e reproduce no apéndice da súa biografía (1999, pp. 414-419). En efecto, na carta rescatada por Ricardo Gurriarán e asinada o 19 de febreiro de 1939, Castelao, antes de partir con Luís Soto desde A Habana cara a Nova York, subliña a relevancia dos traballos feitos a prol da denominada S.: probablemente “Solidariedade Galega Antifeixista”. Na que envía Delgado Gurriarán a Castelao, depositada no fondo Prada, Florencio evidencia unha proximidade e total confianza coa figura política e humana do seu interlocutor. Nela felicita, en nome da Xunta Executiva do Partido, o seu labor propagandístico desenvolvido en Cuba e nos Estados Unidos de América dos que están moi satisfeitos, pois: “como irmáns de ideal, consideramos os teus éxitos coma éxitos nosos e, coma galeguistas, vemos n’eles o trunfo da Terra”. Mais, deseguido, apón o que denomina un “reproche de irmáns”, exposto nestes termos:

compre, en nome da Xunta, dirixirche unha queixa. E esta (sic) motivada â túa falla de contacto connosco: nin unha carta, nin un telegrama, nin rên. Sabemos que o constante trafego de viaxes e desprazamentos non che deixaría moito tempo para comunicarte coa Xunta, mais cabía agardar que de vez en cando, te dirixiras a ela.

Engádesse, finalmente, nesa carta a intención de organizar un ciclo de conferencias para apoiar o quinto dos —reproduzo— “admirábeles 13 puntos do Dr. Negrín, cô que se fará laboura republicán e galeguista ao mesmo tempo” para o que se recaba a súa opinión, isto é, aquel que rezaba “Libertades regionales sin menoscabo de la unidad española”, dentro daquel programa político conciliador rexeitado por Franco.

Fóra desta carta anterior, no fondo epistolar ao que nos asomamos, rastréxase un intercambio de misivas entre Delgado Gurriarán, nalgunhas ocasións coasinandoas xunto con Ramiro Illa Couto e Carlos Tomé —seis en total—, e Rodolfo Prada, que lle fai chegar catro cartas que procedemos a analizar. Ao meu ver, gozan de inequívoco interese pois, agás unha, é un material inédito e ilumina as brétemas deste período, no cal, en misión oficial do goberno republicano e con visado emitido polas autoridades francesas, vai implicarse con denodo no labor de prestar axuda humanitaria aos galeguistas e galegos en xeral recluídos nos campos de concentración franceses. Velaí como, por volta de febreiro do ano 1939, establecido en París, elabora un programa de axuda aos exiliados no cal interveñen, en diferente medida e ademais del mesmo e de Rodolfo Prada, outras persoas como Castelao, Ramiro Illa Couto, Seoane, Suárez Picallo, Mosteiro, Antón

Baltar, Miñores ou Pérez Guerra, aquén e alén mar, e cuxo primeiro paso é o a redacción dunha listaxe dos galegos recluídos nos campos de concentración franceses. É a época na que o seu biógrafo sinala que abraza estes obxectivos:

encetar conversas con entidades oficiais francesas, negociar cupos de evacuación —dificultosas para o PG dada a súa capacidade organizativa e a dispersión, xunto coa representatividade cativa que tiña fronte ós grandes partidos e as súas asociacións para proceder ó traslado— e servir de coordinador das xestións que Castelao e Soto estaban facendo en América (Gurriarán 1999, p. 136).

Ricardo Gurriarán incorpora igualmente na súa biografía (1999, p. 413) unha carta dirixida a Rodolfo Prada, a primeira deste corpus, datada en París o 18 de febreiro de 1939. A copia que nós consultamos é exactamente igual, coa diferenza de que vén asinada por Florencio Delgado e por Ramiro Illa Couto cunha dedicatoria manuscrita que reza “Unha aperta saudosa” e tres apuntamentos a lapis que rezan “Villar Pellit”, “Izq. Rep.” e “Elpidio Villaverde”. Nela referénciase unha carta anterior, do día 11 dese mes e non conservada, na que agradece —como así foi— que a carta que arriba citei fose entregada a Castelao. Esta carta (carta nº 3) é verdadeiramente dramática no que atinxe á necesidade de pór en marcha un programa de protección aos galegos. Subliña o contacto que Picallo e el mesmo manteñen co Frente Popular Galego de Nova York a través de Mosteiro e Ernesto Pérez Guerra, alén de reclamar a Castelao a súa axuda organizativa. E, tras comunicarlle o propósito de realizar unha listaxe de galegos ingresados en diversos campos de concentración, engade a necesidade de axuda para procurar unha saída dos refuxiados cara a algún país de América e proporcionar medios para embarcar. Conclúe apuntando as situacións delicadas de Ramón de Valenzuela, dos fillos do xeneral Caridad, de Martínez López, Plá, López Durá ou Calros Tomé, ademais de solicitarlle a Prada que contacte con Héctor González, curmán seu que vive en Buenos Aires, para que o axude nas encomendas, non concretadas, que anteriormente lle solicitara e logo comentarei.

En todo o corpus manexado, que rastrea as dificultades para levar a cabo este labor, non se citan nin sequera unha vez as sociedades que o Goberno Español dispuxera —a JARE e a SERE— para a evacuación dos refuxiados republicanos, o que evidentemente confirma a apreciación que Ricardo Gurriarán (1999, p. 151) apuntou no seu día: “Os galeguistas víronse desamparados en Francia xa que os organismos creados polo Goberno da República pouco contaban co PG”, e, de feito, de non existir o apoio da emigración galega, onde cumpriu un papel fundamental, ademais de Castelao, o propio Rodolfo Prada, non se conseguirían nin unha mínima parte dos obxectivos humanitarios que finalmente se acadaron.

Velaí como na carta manuscrita que Delgado Gurriarán lle envía a Rodolfo Prada, datada o 11 de “marzal” de 1939 (carta nº 4), aínda é máis dramática. Nela indica que adxunta unha carta mecanografada (carta nº 5) para que “fagades copias e as remitades aos outros grupos de América, Montevideo, etc., así como aos galeguistas illados, pois facelo directamente dende aquí resúltanos moi caro” e da que logo se falará. Nesta do 11 de marzo relata verdadeiras situacións dramáticas, como a acontecida a Xoán Xosé Plá, secretario do Grupo Galeguista de Viveiro en 1936 e que logo participou na creación das Milicias Populares Galegas, sendo secretario de asistencia de Solidaridade Galega Antifeixista. Tempo despois, Plá incorporárase ao maquis e, logo da liberación de Francia, estableceríase en Montauban. Plá foi vítima dun roubo que imposibilitou o seu embarque e o da súa parella cara a México, o que acabou por lle provocar unha crise cardíaca pola que tiveron que hospitalizalo. Na misiva Florencio pídelles axuda con urxencia a Prada para Plá e solicítalle que contacte co seu curmán Héctor González, para viaxar a Buenos Aires, rogándolle que o axude “nas súas xestións”, pois “esto ponse cada vegada máis mal para nós”.

Esta última carta, como sinaléi, acompáñase doutra mecanografada coa mesma data que supón un capítulo relevante na biografía de Delgado Gurriarán. Nela detalla a situación naquel momento dos refuxiados. A carta parte dun feito asumido cifrado no comezo da mesma: “A perda da guerra trae como consecuencia fondos problemas que compre resolver con urxencia”. Velaquí a relación de casos coñecidos por Florencio Delgado Gurriarán:

Hai espallados nos campos de concentración, moitos irmans nosos. Ate agora temos localizados aos seguintes: Ramón de Valenzuela, Amparo L. Jean, Elixio Rodríguez, Horacio Casas. Os irmáns Caridad (fillos do xeneral fusulado (sic) na Cryña (sic) ao comezo do movemento), Ramón Cabanillas fillo, Roxelio Rodríguez de Breaña, Isidro Puga Álvarez e algúns mais. Hai outros como Xohan Xose Pla e Calros Tome que estan fora dos campos, mais que se atopan nunha situación de inseguridade por falla de documentación. Martínez Lopez atopase en Perpignan e Ramiro Illa Couto mais eu en París.

Ademais existe o problema dos galegos en xeral, xa que son moitos, cecais uns milleiros os que se atopan eisiliados en Francia. Estamos facendo as listas d-eles co ouxeto de facilitar calquera traballo d-axuda a eles.

A carta continúa a expor o problema dos refuxiados e recoñece que recibiron información con recomendacións para as futuras xestións nun cablegrama asinado por Castelao, Marcial Fernández —socialista galego— e Suárez Picallo diante de representantes do “Partido Nazionalista Vasco”. Estes non contemplaron esa

posibilidade malia a existencia de 5000 vascos nos campos de concentración. Daquela engade que solicitaron aos asinantes do cable unha solución “que non debe ser outra que o traslado a America de todol-os que non poden repasar [sic] a Península” e demandan “un delegado para traballar eiqui, con amplas facultades para obrar”. Alude, ao mesmo tempo, a un plan de acción exposto en carta de Rodolfo Prada do 11 de febreiro, que non nos foi posible atopar, insistindo na necesidade dunha actuación inmediata para a “resolución do problema dos galegos” e ollar “con preferencia aos irmans exiliados”, subliñando que “dentro da desgracia que supón a perda da guerra”, talvez esta tarefa sexa, e reproduzo literalmente, “a mais doada para chegar a unidade de todos os galegos d-esquerda baixo unha bandeira galeguista e republican”.

O 18 de marzo de 1939 responde Rodolfo Prada á carta de Florencio. Deita nela (carta nº 6) información valiosa que explica á definitiva imposibilidade de que o poeta se estableza en Buenos Aires:

De seguida fun persoalmente a visitar a teu parente D. Hector Gonzalez a quen lle fixen entrega da esquela que mandabas pra él. Díxome que estaba arranxando pra ver de che faguer algún envío de fondos. Il persoalmente parés que non se alcontra en situación desafogada, a causa d-unha longa enfermidade que rematou con intervenzón quirúrxica que lle coméu moitos cartos. Pro me dixo que a tua parenta Maria está ben de cartos e que coida que che ha de axudar. Pol-o que fai o teu viaxe a iste pais, o choio é moi difícil, senón imposible, pol-o d-ahora. Iste pais ten pechada a inmigración, e somentes permiten entrar aos que veñen coa documentación visada por Consul Arxentino en base a contratos de traballo en carauter de técnicos especializados en algo. O contrato de traballo ten que estar feito por casa ou industria de responsabilidade instalada eiquí. Está a consideración da Presidencia d-ista República unha petición que lle foi elevada por un fato de outas persoalidades d-eiquí (de toda crás de color político), no senso de permitir a entrada ao pais a inteleutues, artistas e nenos españoles dos que están refuxiados en Francia. Téñense poucas esperanzas de que a resolución sexa favorable, xa que iste goberno entrou en relación con Franco e a súa tendencia é moi dereitista. Si algunha novidade favorable houbera sobor do particular, eu che avisaréi de contado.

Alén de comunicarlle que segue sen noticias de Castelao e de Suárez Picallo, e de facer un canto á necesidade de xuntar “esforzos, ideas e plás pra axudar aos irmáns necesitados e pra refacer a estrutura do Partido que non debe, non, morrer...!”, Prada coméntalle que sabe que a carta que el redactara para Castelao chegou ás súas mans e que repartiu a misiva informativa tanto ao Grupo

Galeguista de Buenos Aires coma ao de Uruguai. Tamén subliña que “as miñas xestiós ante a Federación de Sociedades Gallegas e o Comité Orensano Leal istán doando o seu froito”, de maneira que este último xa dispón de 20 000 francos dos que el mesmo se responsabilizará do envío e respecto do que apunta: “Dende logo faréi canto poida pra que vosoutros os galeguistas teñades a preferenza e para que os envíos se fagan pol-o intermedio teu” e informa da partida de axudas para Xusto Couto, do Grupo de Ourense, en Bordeos, e ao irmán Plá da súa propia man e de dous coterráneos, Alvariños Chao e Xosé Domínguez.

A carta conclúe cunha demanda moi concreta e que ten moito sentido: solicítalle que lle faga chegar unha listaxe “de irmáns galeguistas e de valores galegos [sic]” e insiste en que “indiques, ademais das suas señas, o lugar da Galiza de onde son. Iste último dato é moi bó pra intresar na axuda aos veciños de cada cal”.

O papel de Prada neste desafío é crucial xa que, en carta dirixida a Delgado Gurriarán catro días despois, o 22 de marzo de 1939, faille chegar a París unha carta e un documento (cartas nº 7a e 7b). A misiva concreta o envío de 4 000 francos recollidos polo Grupo Galeguista de Buenos Aires e, asumindo que todo esforzo é pouco, engade que o Comité Orensano Leal enviará 20 000 francos e o Comité da Federación de Sociedades Gallegas —por suxestión de Seoane, Colmeiro, Baltar e del mesmo— designará en París outro comité para axilizar as axudas, que estaría composto por Florencio Delgado Gurriarán, Illa Couto e Germán Vidal.

O documento que engade esta carta é, ao meu ver, extraordinariamente relevante. Baixo o título de “Lista de refugiados gallegos localizados en Francia”, en castelán, responde á referencia da carta na que di: “tamén che mandaréi lista de irmáns e outros galegos que istán escribindo a nosoutros dende difrentes campos de concentración de Francia”. A listaxe, agás dalgúns intelectuais, recolle o nome e os apelidos dos refuxiados e o lugar de orixe de cada un: once persoas acollidas no Centre d’Hébergement de Réfugiés Espagnols de Montelieu, preto de Carcasona, e outras persoas en domicilios particulares en París, Grenoble, Árgeles-Sur-Mer, Beziers-Hérault, entres as que se atopa unha única muller: Emerenciana Patiño, que sitúan no Campo de Verdún, Ylle-et-Vilaine, Rennes, que foi estudada por Aurora Marco. Emerenciana Patiño, natural de Noia, xunto con Manuel Figueroa, conseguiu que vinte e tres persoas, nunha fuxida organizada por un comité clandestino da CNT, subiran a unha barca na Coruña e chegaran ao peirao de Brest, en Francia. Patiño faleceu no ano 1989 en La Grand-Combe, na rexión do Languedoc-Rosellón, onde se radicou.

Un capítulo especial merece nesta listaxe a referencia que se fai de Lorenzo Varela, José Otero Espasandín e Rafael Dieste. Destas voces relevantes no noso

sistema literario dise: “La dirección de estos tres es: c/o monsieur Jean Richard Bloch, «La Merigotte», Poitiers (Vienne)”.²

Sería de inequívoco interese afondar na figura de Jean Richard Bloch, que abriu a súa casa para acoller estes tres intelectuais. Bloch (París, 1884-1947) foi un xornalista, historiador, político e escritor antifascista que participou na guerra civil no bando republicano, experiencia que recolleu no libro *España, España* (1936). Casado con Marguerite Herzog, irmá de André Maurois, a súa filla, France Bloch-Sérazin (1913-1943) foi unha militante comunista francesa que perdeu o seu marido, un activista no campo da metalurxia, asasinado pola Gestapo en 1944. Ela foi executada por un tribunal militar alemán en Hamburgo. O fillo de ambos os dous, Roland Sérazin (1940-2020), salvouse grazas a unha coidadora e aínda asistiu á inauguración da casa familiar reformada de La Mérigote,³ en Poitiers, o 9 de febreiro de 2019, mercada polo concello e denominada “Vila Bloch”, para residencia de artistas que exerciten, explicitamente, a liberdade de creación, recuperando a súa tradición, pois por alí pasaron, en réxime de acollida ou refuxio, intelectuais como Georges Duhamel, Jules Romains, André Maurois, Louis Aragon, André Gide, Henri Barbusse ou Diego Rivera, e moitos refuxiados políticos do nazismo e do franquismo, chegando a ofrecerlle a casa a Antonio Machado, que non puido chegar a ela. Na casa recolleu colaboradores da revista *Hora de España*, onde estaba Dieste, mais tamén Gil-Albert, Antonio Sánchez-Barbudo e Arturo Serrano Plaja.

Retornando ao corpus epistolar, a anterior misiva goza dunha resposta redactada tres días despois e asinada por Delgado Gurriarán, Ramiro Illa Couto e Carlos Tomé (carta nº 8). O máis substantivo dela é a confirmación da chegada de 500 francos para Xohán Plá e 2 100 para Ramón de Valenzuela “que lle envían os de Bandeira”, e que sinala se atopa no campo 13, grupo 7, de Saint Cyprien. Engádesse na carta, tal e como se sinala, unha lista “de galeguistas e simpatizantes que teñen realmente necesidade de ser axudados” pero que non se conservou. Tamén apunta o infrutuoso resultado das conversas cos vascos, a ausencia de noticias de Castelao e Picallo e unha nota, manuscrita, na que Delgado agradece as xestións feitas diante do seu parente bonaerense.

O corpus complétase cunha carta (carta nº 9), asinada por Rodolfo Prada o 29 de marzo de 1939, nas vésperas do célebre comunicado franquista que anuncia

2 En carta posterior, do 29 de marzo, Prada sinalalle a Delgado Gurriarán: “Lorenzo Varela, José Otero Espasandín e Rafael Dieste, foron sacados dun Campo de Concentración pol-o escritor francés Jean Richard Bloch (súa dirección: “La Merigotte” – Poitiers (Vienne), Francia), Segretario da Casa de Cultura de Francia, quen os ten aloxados na súa propia casa. Conviría que vosoutros vos puxéades en comunicación cos ditos Varela, Espasandín e Dieste e pol-o intermedio d-iles co propio Bloch que, seguramente, vos pode axudar moito na labouira de sacar xentes nosas dos Campos de Concentración e demáis xestións”.

3 Pódese visitar virtualmente en <https://360.goterest.com/sphere/villa-bloch>

a fin da guerra. Nela, bastante extensa, asume que tomou corpo oficialmente a proposta para nomear un comité conformado por Delgado Gurriarán, Ramiro Illa Couto e Germán Vidal como responsables da distribución dos fondos recadados, que poden ascender a uns 150 000 francos, derivados inicialmente ao Comité de Socorro Internacional para logo seren transferidos, segundo o que o Comité acorde, coa indicación de prestar socorro nesta orde:

galegos da Fronte Popular que pol-a súa autuación relevante ao servizo da República, corran maior peligro no caso de ser devoltos a Hespaña pol-o goberno francés; aos artistas e intelectuaes, etc que constituían verdadeiros valores para o maña de Galiza; aos que, por razóns moi especiais, conveña por a salvo. [...] Dende logo que debedes vosoutros tres incruirvos, quedando pra ela relevados da obriga de posposición que a vosa delicadeza vos ditará. Vosoutros tres sodes homes que aos galegos de esquerda lles convén por a salvo pol-o moito que podeades rendir pra causa da libertá da Galiza.

Sinala, na mesma carta que envía, unha listaxe dos galegos dos que teñen noticia en Buenos Aires que non se conserva, a non ser que sexa á que antes nos referimos, e completa o máis substancial da mesma sinalando que, tras carta recibida de Castelao, el mesmo será quen se vai responsabilizar de xestionar o permiso de entrada en Arxentina do autor de *Sempre en Galiza*.

O 5 de abril de 1939, xa rematada, e perdida, a guerra, Rodolfo Prada, insiste-lle en información xa coñecida anteriormente (carta nº 10) con dúas referencias interesantes: a primeira é que é sabedor de que saíra “un persoeiro do Fronte Galego Antifeixista de Nova York pra París co encárrago de orgaizar a axuda aos galegos elí refuxiados” e que o Comité Orensano Leal xira 20 000 francos pero a favor do denominado “Comité Internacional de coordinación e información”—que sospeito debe ser o oficialmente chamado “Comité Internacional de Coordinación de la Ayuda para la España Republicana”, presidido por Víctor Basch, da Liga para os Dereitos do Home, e polo científico Paul Langevin—, comité ao que se adheriron intelectuais como André Malraux, Henri Wallon, Irene e Frédéric Joliot-Curie, Jean Cassou ou o propio Jean-Richard Bloch. Este comité desexaba “lle dar preferenza, dentro do posibre, as xentes que sexan da provincia d-Ourense”. Ao contrario, a Central Galega da Federación de Sociedades Gallegas remite o xiro a nome de Florencio, Ramiro Illa Couto e Carlos Tomé directamente para axilizar a chegada das axudas, coa petición expresa de que informen ás dúas asociacións do seu labor humanitario.

O 11 de abril de 1939, Ramiro Illa Couto e Delgado Gurriarán responden á última (carta nº 11), que ten un carácter protocolario, para confirmar a chegada

dos fondos e cuestións e na que se refiren a unha listaxe —a segunda— de galegos refuxiados que, lamentablemente, tampouco non se conserva.

Por último, a derradeira carta conservada neste fondo (carta nº 12) data do 26 de abril de 1939 e nela Rodolfo Prada infórmao de novas remesas económicas en preparación: o Comité Orensano Leal dispón de entre 10 000 e 20 000 francos; a Central Galega da Federación de Sociedades duns 100 000 francos e os galeguistas realizarán outro envío, xa que “istamos aforrando e xuntando de porta en porta”. Prada, ao mesmo tempo, diante de certos receos que xera a súa actuación, confesa que “fixen forza co Central Galega e co Comité Orensano para que, sin máis, deixasen de cotizar no Comité Nacional de Ayuda a España, e fixeran, en troques, os envíos direutos a vosoutros”.

Finalmente, incorpora unha apreciación interesante, coa que remato a miña intervención, vinculada cunha petición de axuda para a escritora Consuelo Berges, figura respecto da que resultaría importante afondar na dimensión exacta que gozou o seu achegamento ao galeguismo en Buenos Aires. Desta escritora, xornalista incendiaria de pensamento libertario, feminista e tamén tradutora, sabemos da súa estada en Buenos Aires no ano 1929, onde colabora con *El Diario Español* e mais *La Nación*, alén de trabar amizade con Alfonsina Storni, Norah Borges e Ana María Benito, entre outras. Será tamén en Buenos Aires onde publique en 1930 o seu primeiro libro, *Escalas*, do que renegará máis adiante. Sinala, así, Prada:

Hoxe permitínme facer un xiro aéreo a nome teu por 200 francos, pequena suma que destiño pra axudar a unha eiselente escritora republicana chamada: Consuelo Berges, que tivo que fuxir tamén de Barcelona e se atopa refuxiada nun pobo da Franza. Prégoche que lle fagas chegar esa cantidade pol-o intermedio da Señorita Teresa Proenza, da Legación de México en París. Si che non fora moi molesto, poderías visitar na dita Legación a Srta. Proenza e, o mesmo tempo que lle entregas os cartos, ver onde se atopa agora Consuelo Berges. Esta escritora Consuelo Berges, anque é santanderina, istivo aquí en Bós Aires moi vinculada aos galeguistas, e foi moi camarada de Suárez Picallo, de Obella, de mín e de outros. E unha muller de moito talento e dun gran espírito e sanísima moral. Coido que lle fará falla moito calquer axuda. Eu vos pedería que fixerades por éla canto vos sexa posibre. Si as urxenzas dos galegos o permitisen ben poderíades inculca entre os inteleutuales a axudar cos fondos que van a ise Comité. Deixo isto librado ao voso bon criterio. Moitas gracias de antemán.

É de supor que esta axuda chegaría ás mans de Berges malia que viviu na clandestinidade en París do ano 1939 ao 1943.

Antes de concluír a carta engade unha nova relación de refuxiados e os seus enderezos —non conservada— e formula unha pregunta que fai pensar na complexidade das axudas humanitarias:

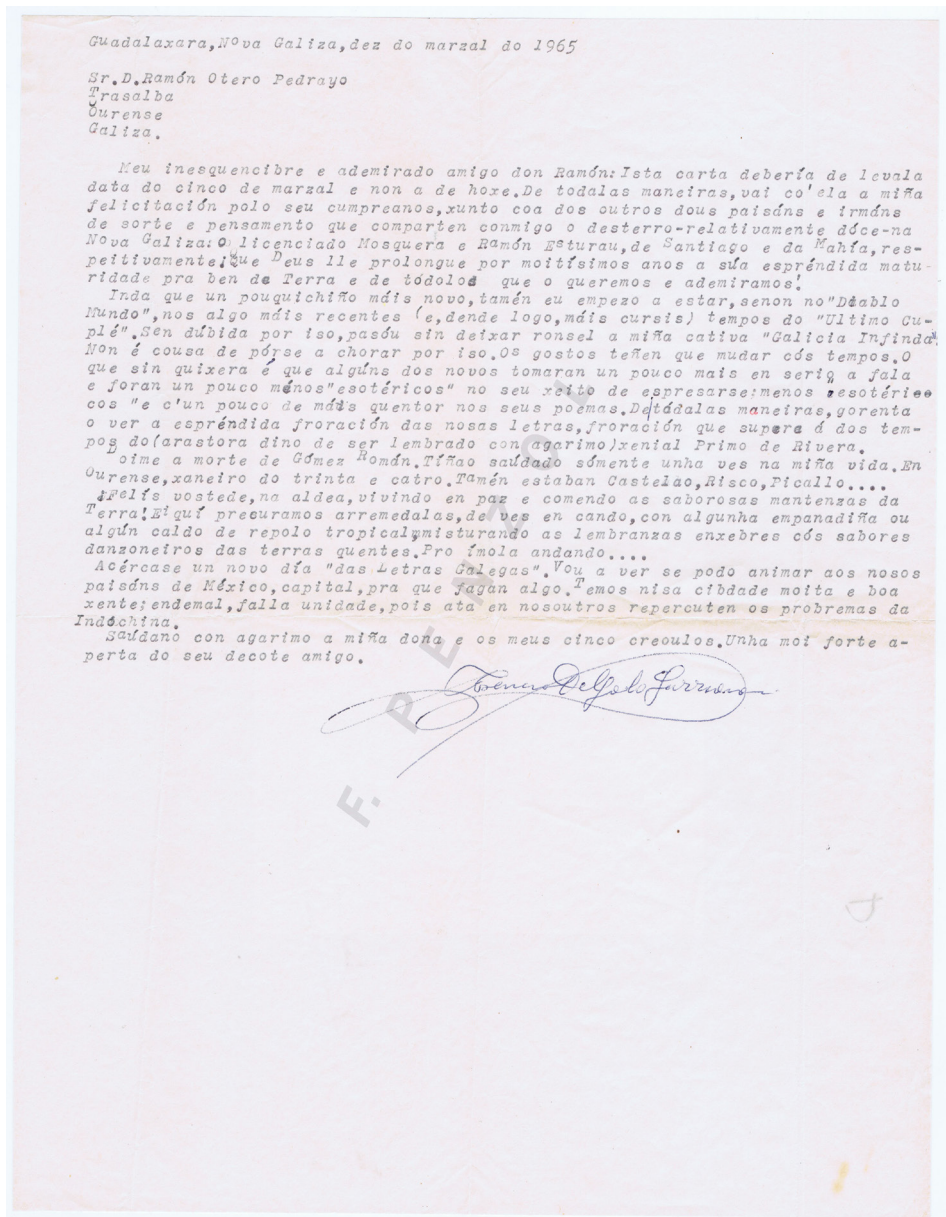
Que crás de comité e un que din Domingo Mateo e Suceso Gonzalez haber formado n-isa a base de Ossorio Tafall «para auxiliar a gallegos», n-unha circular que veñen mandando a todol-os orgaísmos e sociedades d-eiquí? Vexo que na dita circular figura a mesma dirección tua. Convén acraredes o que iso sexa pra evitar confusionismos.

Até aquí a miña achega. Velaquí algúns dos trazos biográficos de Delgado Gurriarán que se extraen da relación epistolar con Otero e algúns dos esforzos realizados no ámbito das responsabilidades políticas e solidarias nas que Delgado Gurriarán se embarcou ata que, tamén el, colleu camiño do exilio a bordo do *Ipanema*, con outros galegos que conseguiu localizar e evacuar. Quede así constancia deste labor, un tanto descoñecido, do autor de *Bebebeira* neste ano centrado en homenaxear a súa figura e obra.

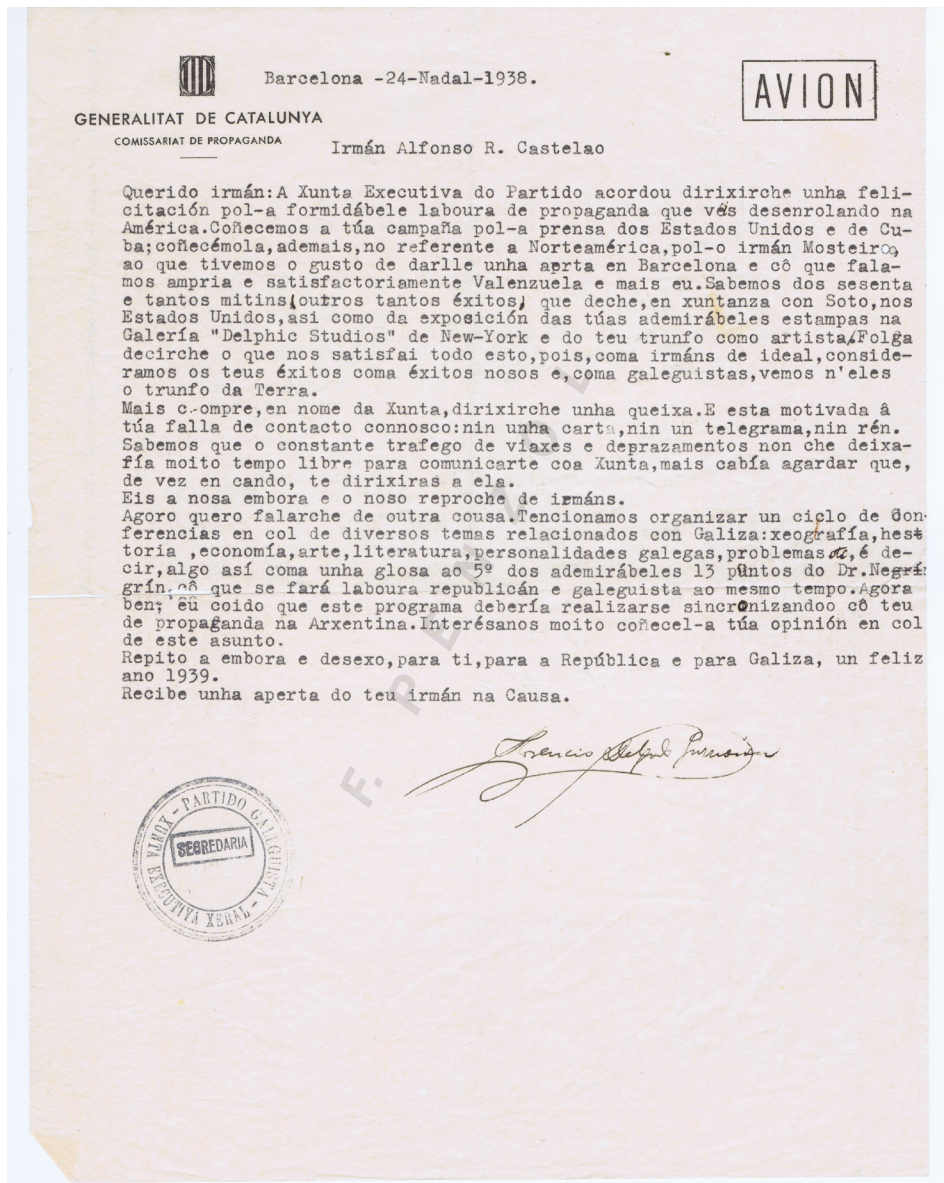
REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- Alonso Montero, Xesús (2022). *Florencio Delgado Gurriarán, poeta na terra, na guerra e no exilio*. Vigo: Galaxia.
- Delgado Gurriarán, Florencio (2022). *Obra completa*. Vigo: Edicións Xerais de Galicia.
- Delgado Gurriarán, Florencio (2022). *Saudades de Valdeorras*. A Coruña: Real Academia Galega. <https://doi.org/10.32766/rag.398>
- Gurriarán, Ricardo (1999). *Florencio Delgado Gurriarán. Vida e obra dun poeta valdeorrés, republicano e galeguista*. Sada: Edicións do Castro.
- Vilavedra, Dolores, ed. (2022). *Florencio Delgado Gurriarán. O soño dunha Galicia infinda*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela.

ANEXO

1. Carta de Florencio Delgado Gurriarán a Ramón Otero Pedrayo
Guadalajara, 10 de marzo de 1965. Fundación Penzol

2. Carta de Florencio Delgado Gurriarán a Alfonso R. Castelao
Barcelona, 24 de decembro de 1938. Fundación Penzol

París 18 febreiro do 1939

Irmán Rodolfo Prada
Boedo 23 (9) Buenos Aires

Querido irmán: Recibín a súa do 11 na que me comunica o envío da miña a Castela, polo que lle dou as grazas. Na miña dita carta prantocaballe, precisamente, ao noso irmán a organización da axuda aos exilados galegos e fólgame moito o velos tan ben dispostos; Suposto terá recibida carta do irmán Illa, co que estou en contacto n' esta, na que lles falaba da estancia en París e dos propósitos de Picallo, así como do problema que nos ocupa. Comoretando o que n' ela dice vou a darlle os datos seguintes.

Picallo saíxo hoxe para New-York. Leva o propósito de tratar co Frente Popular galego de aquela cidade, co que, por outra parte estou eu en relación por meio do seu Secretario Mosteiro e do noso irmán Ernesto Pérez Guerra, da organización da axuda; pensa poñerse en contacto con vosco e con Castela para que este apure a súa ida a esa co oxeto de pór en marcha ese programa de protección aos galegos. Espero recibin pronto carta d' el.

Temos feito o encárrago a conxidos nosos que están nos distintos campos de concentración de facer unha relación dos galegos que n' eles se atopan, con expresión da súa profesión para remitirvos a co oxeto de que vos sirvan de base para o voso traballo.

Entendemos que a vosa axuda debe consistir na busca de unha caída para algún país de América, e, unha vez conseguido isto, en proporcionar medios para o embarque da xente, xa que aquí non podemos pensar en organizar a nosa vida, posto que cada día se nos pon máis fea a cousa.

Hai tamén moita xente nos campos de concentración, xente que está vivindo en moi malas condicións, entre eles algúns irmáns nosos, como Ramón de Valenzuela, ~~o irmán de Ramón de Valenzuela~~ e outros. Estamos vendo a maneira de saírlos de alí, cousa que non é nada doada, e en canto o conseguíramos necesitaremos a vosa axuda económica para sostelos mentras non se atopa unha solución axeitada. Teño nesa un parente, Hector González que vive en Independencia 1337; rogolle lle envíe un saúdo da miña parte e o axude, se non lle é molesto, nas xestións que lle encomendei respecto a min.

Por Illa sabrá a situación de Martínez López, Plá; López Durá etc. Agora acabamos de saber de outro: Carlos Tomé do grupo de Barcelona e que se atopa en París.

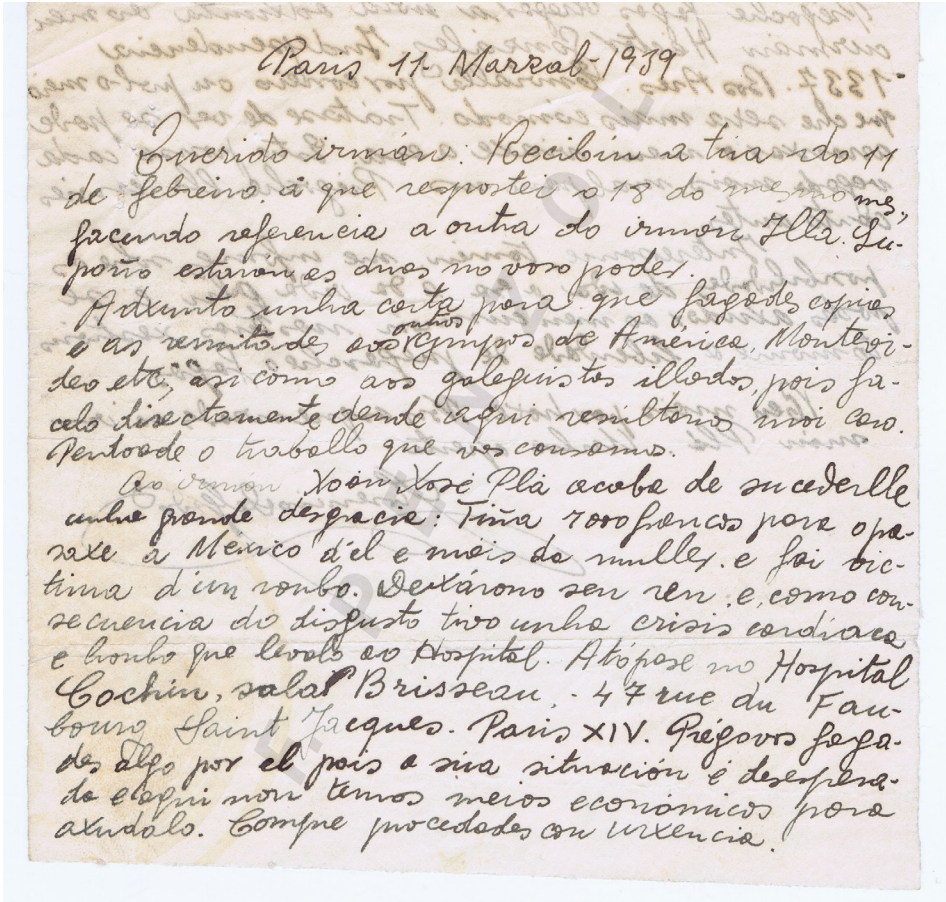
Penseo que debemos manter un contacto regular e constante entre nos e coas distintas organizacións do resto de América, como o grupo do Uruguay etc. Estamos en absoluto de acordo co programa que nos expón. Cumpre non perder os azos para a loita Unha aberta e TERRA A NOSA.

Florencio Delgado

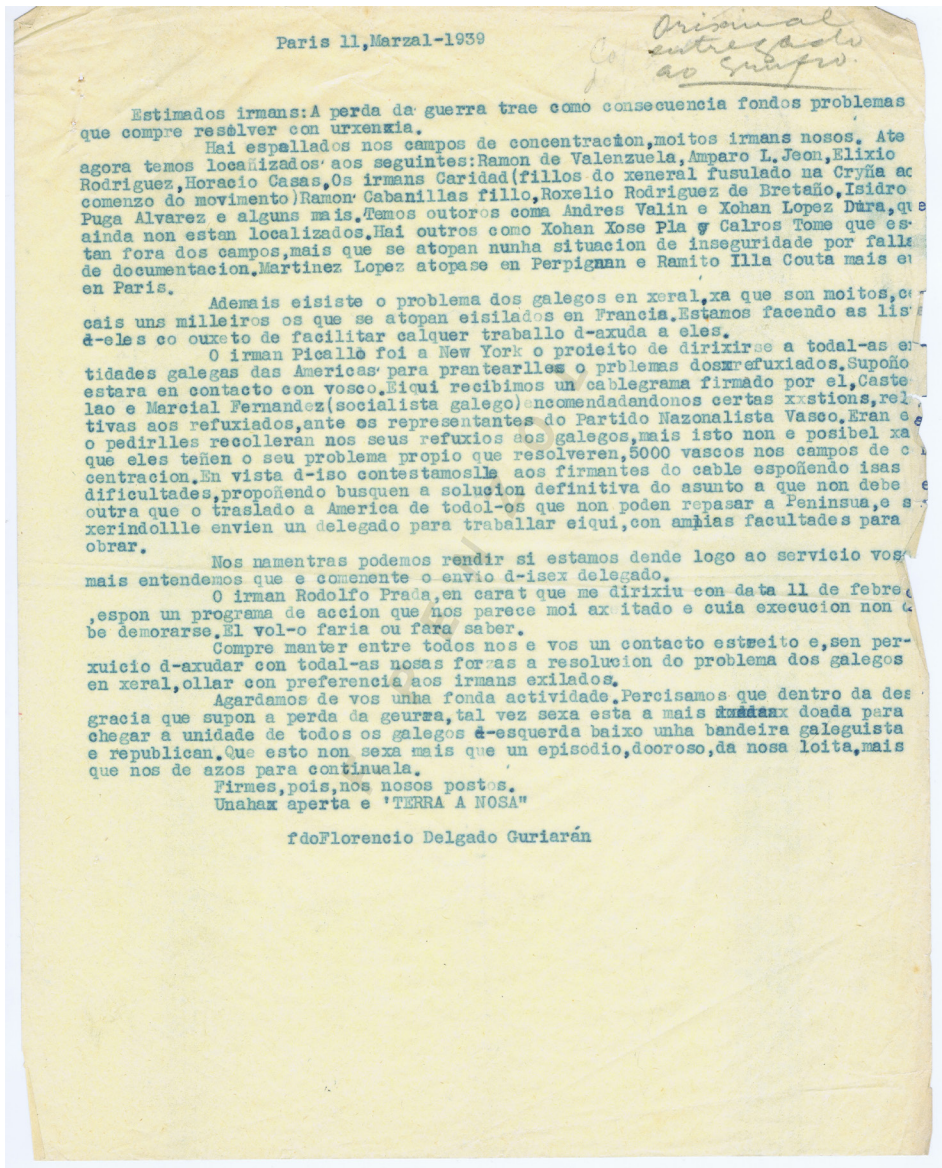
Villan Pellist
Ezq. Prop.
Elpidio Villaverde

*Unha aberta para
H. González*

3. Carta de Florencio Delgado Gurriarán a Rodolfo Prada
París, 18 de febreiro de 1939. Fundación Penzol

4. Carta de Florencio Delgado Gurriarán a Rodolfo Prada
París, 11 de marzo de 1939. Fundación Penzol

Paris 11, Marzal-1939

*Original
entregado
ao grupo.*

Estimados irmans: A perda da guerra trae como consecuencia fondos problemas que compre resolver con urxencia.

Hai espallados nos campos de concentracion, moitos irmans nosos. Ate agora temos localizados aos seguintes: Ramon de Valenzuela, Amparo L. Jeon, Elixio Rodriguez, Horacio Casas, Os irmans Caridad (fillos do xeneral fusulado na Cryña ac comenzo do movimento) Ramon Cabanillas fillo, Roxelio Rodriguez de Bretaño, Isidro Puga Alvarez e alguns mais. Temos outoros coma Andres Valin e Xohan Lopez Dura, que ainda non estan localizados. Hai outros como Xohan Xose Pla e Calros Tome que estan fora dos campos, mais que se atopan nunha situacion de inseguridade por falta de documentacion. Martinez Lopez atopase en Perpignan e Ramito Illa Couta mais en en Paris.

Ademais existe o problema dos galegos en xeral, xa que son moitos, e cais uns milleiros os que se atopan eisilados en Francia. Estamos facendo as listas e eles co auxeto de facilitar calquer traballo d-axuda a eles.

O irman Picalle foi a New York o proleito de dirixirse a todas as entidades galegas das Americas para prentearlles o problemas dos xrefugiados. Supoño estara en contacto con vosco. Eicui recibimos un cablegrama firmado por el, Gaste-lao e Marcial Fernandez (socialista galego) encomendadendonos certas xxxtions, relativas aos refuxiados, ante os representantes do Partido Nazonalista Vasco. Eran e o pedirlles recolleran nos seus refuxios dos galegos, mais isto non e posibel xa que eles teñen o seu problema propio que resolveren, 5000 vascos nos campos de concentracion. En vista d-iso contestamoslle aos firmantes do cable espoñendo isas dificultades, propondo busquen a solucion definitiva do asunto a que non debe outra que o traslado a America de todol-os que non poden repasar a Peninsula, e xerindollle envíen un delegado para traballar eicui, con amplias facultades para obrar.

Nos namentras podemos rendir si estamos dende logo ao servico voso, mais entendemos que e comenente o envio d-isex delegado.

O irman Rodolfo Prada, en carat que me dirixiu con data 11 de febreiro, espon un programa de accion que nos parece moi axitado e cuia execucion non debe demorarse. El vol-o faria ou fara saber.

Compre manter entre todos nos e vos un contacto estreito e, sen perjuicio d-axudar con todas as nosas forzas a resolucion do problema dos galegos en xeral, ollar con preferencia aos irmans exilados.

Agardamos de vos unha fonda actividade. Percisamos que dentro da desgracia que supon a perda da guerra, tal vez sexa esta a mais ~~honda~~ doada para chegar a unidade de todos os galegos e-esquerda baixo unha bandeira galeguista e republican. Que esto non sexa mais que un episodio, doroso, da nosa loita, mais que nos de azos para continuala.

Firmes, pois, nos nosos postos.
Unha ax aperta e "TERRA A NOSA"

fdo Florencio Delgado Gurriarán

5. Carta de Florencio Delgado Gurriarán
París, 11 de marzo de 1939. Fundación Penzol

Bos Aires, 18 Marzal do 1939.

Síñor,
D. Florencio Delgado Gurriarán,
Hotel de l'Independence,
18, rue des Dames,
PARIS. XVII. (Francia)

Querido irmán:

Na súa oportunidade recibín a tua carta datada o 18 de Febreiro último e agora me chega a tua do 11 do mes en curso.

De seguida fun persoalmente a visitar a teu parente D. Hector Gonzalez a quen lle fixen entrega de esquela que mandabas pra él. Díxome que estaba arranzando pra ver de che faguer algunha envío de fondos. El persoalmente parés que non se alcontra en situación desfogada, a cause d'unha longa enfermidade que rematou con intervención quirúrxica que lle coméu moitos cartos. Pro me dixu que a tua parenta Maria está ben de cartos, que coída que che ha de axudar. Pol-o que fai o teu viaxe ~~axá~~ a iste país, o choio é moi difícil, senon imposible, pol-o d-agora. Iste país ten pechada a inmigración, e somentes permiten entrar aos que veñen coa documentación visada por Consul Arxentino en base a contratos de traballo en carauter de técnicos especializados en algo. O contrato de traballo ten que estar feito por casa d'industria de responsabilidade instalada aquí. Está a consideración da Presidencia d-ista República unha petición que lle foi elevada por un fato de outas persoalidades d-eiquí (de toda crás de color político), no senso de permitir a entrada ao país a inteloutaes, artistas e ~~mas~~ ~~mas~~ españoles dos que están refuxiados na Francia. Téñense poucas esperanzas de que a resolución sexa favorable, xa que iste goberno entrou en relación con Franco e a súa tendencia é moi dereitista. Si algunha novidade favorable houbera sobor do particular, eu che avisarí de contado.

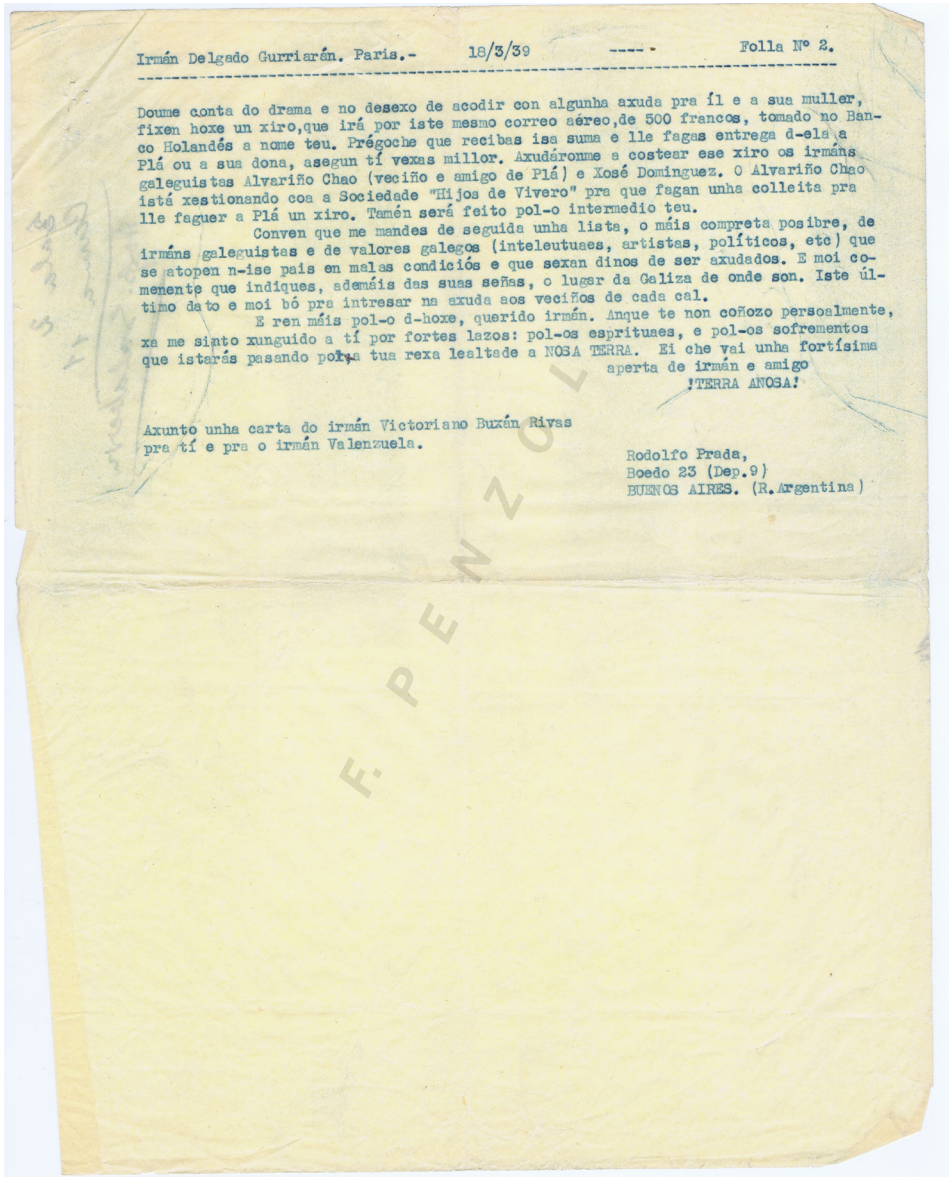
Istamos sen notiza algunha de Castelao nin de Picallo. Sorpréndenos moitísimo o seu silencio. N-ista hora deberían os xefes ofiguras representativas do galeguismo estar en estuido e continuo contacto cos Grupos e persoas galeguistas espalladas pol-o mundo, pra ver de axuntar esforzos, ideas e plás pra axudar aos irmáns necesitados e pra refacer a estrutura do Partido que non debe, nó, morrer...! pese a todo!. N-ista hora dura, de angurias e doores infindos, é cando máis temos de achegarnos pra nos axudar e darnos azos. ~~¡Eita!~~ ¡Pol-a nosa inmorrente Galiza, pol-a nosa causa e por nosoutros mesmos, sobor de todo pol-os irmáns vítimas da traxedia!. A tua carta a Castelao, que eu retransmitín dende aquí a Cuba con unha miña, sei que lle foi entregada nas propias maus. Esí me o escribe o conterraneo Primo Vazquez (calle Monte No. 67, "La Nueva Retreta" - HABANA, Cuba) a quen lle fixera tal encárrago. Dime ise amigo que Castelao saíu da Habana pra New York, xunto con Soto, o día 25 de Febreiro, dispois de haber cumprido elí "unha nobre e heróica xornada", segun verbas de Vazquez. Xa xuntos os tres: Castelao, Picallo e Soto, en New York, coído que che terán escrito e que escribirán tamén a nosoutros.

Din a iste Grupo Galeguista (calle San José 224, Buenos Aires) a carta que tí me mandas pra íl. Tamén mando copia da mesma ao Grupo Galeguista de Uruguay (calle Piedras 411, Montevideo). Iste Grupo de Bos Aires resolverá a semán entrante mandarvos algus fondos; poucos serán pois as suas forzas económicas son moi escasas. As miñas xestións ante a Federación de Sociedades Gallegas eo Comité Orensano Leal están doando ~~ex~~ o seu froito. Por de pronto, iste último Comité despaxo destinar 20 mil francos pra axudar a galegos refuxiados na Franza e me nomearon a mín pra aconsellar a distribución e envío. Dende logo faréi canto poida pra que vosoutros os galeguistas teñades a preferenza e pra que os envíos se fagan pol-o intermedio teu. No próximo correo aéreo che poderéi dar detalles o respeito.

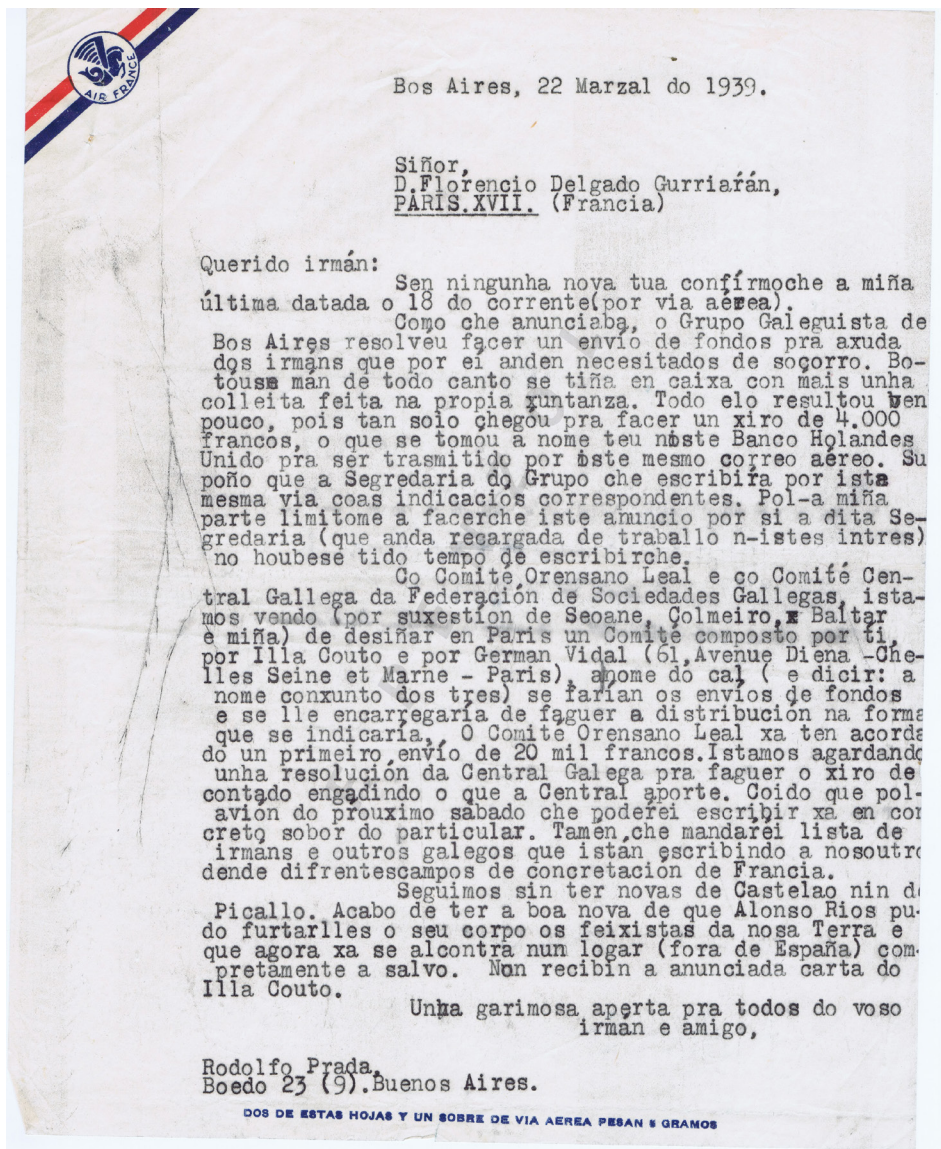
Iste Grupo Galeguista recibiu unha carta de Xusto Couto, irmán do Grupo de Ourense, pidindo socorro dende Bordeaux (6 Place de la Bourse). Fíxoselle de contado un xiro aéreo de 200 francos. Dí que por elí está tamén o irmán Isidro Puga.

Firéimo moitísimo o que me díis da disgracia sufrida pol-o irmán Plá.

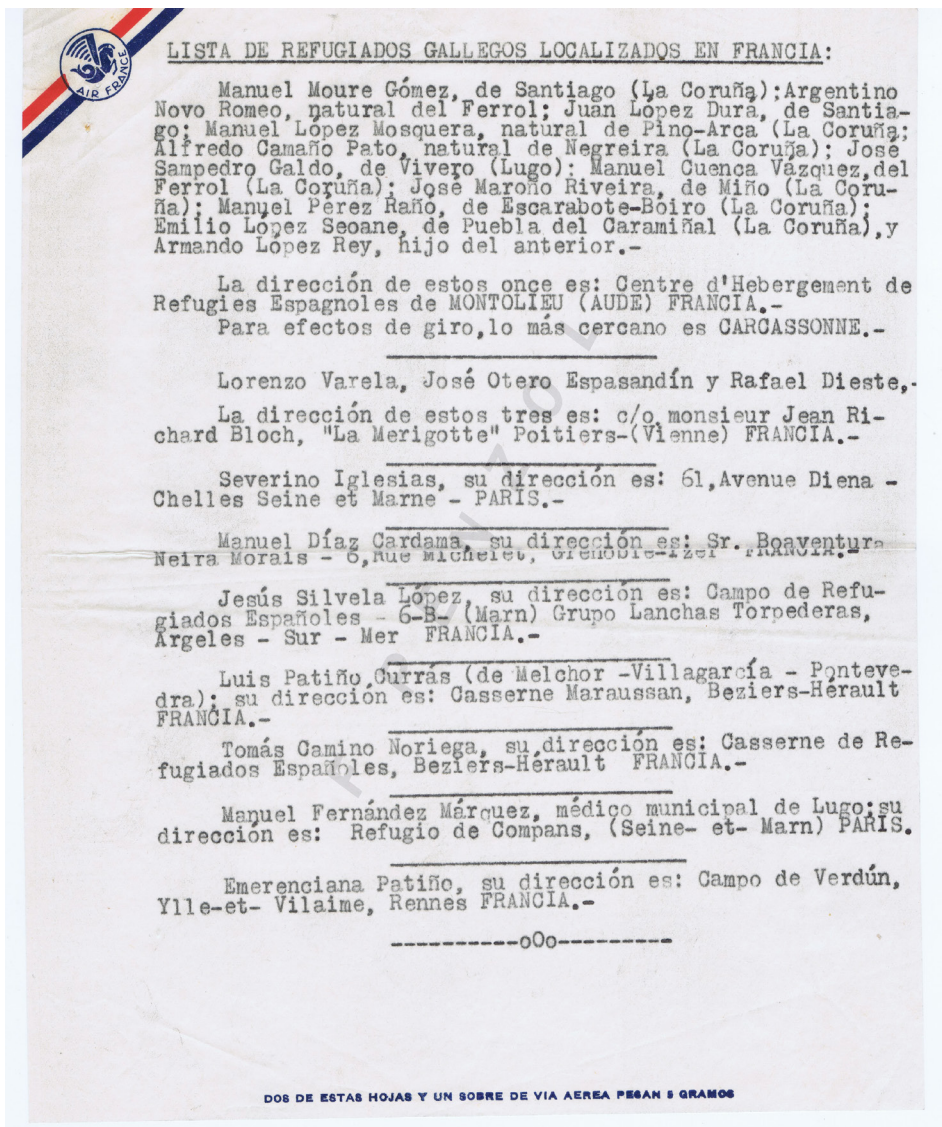
6. Carta de Rodolfo Prada a Florencio Delgado Gurriarán
Buenos Aires, 18 de marzo de 1939. Anverso.
Fundación Penzol

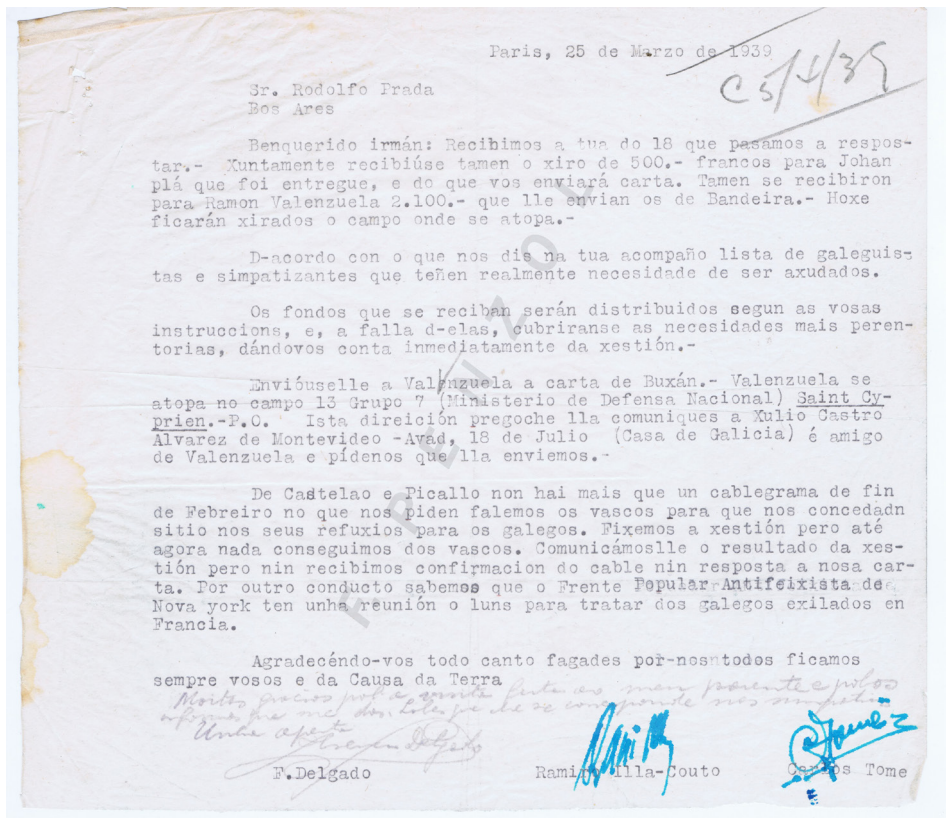
6. Carta de Rodolfo Prada a Florencio Delgado Gurriarán
Buenos Aires, 18 de marzo de 1939. Reverso
Fundación Penzol

7a. Carta de Rodolfo Prada a Florencio Delgado Gurriarán
Buenos Aires, 22 de marzo de 1939. Fundación Penzol

7b. Carta de Rodolfo Prada a Florencio Delgado Gurriarán Buenos Aires, 22 de marzo de 1939. Documento anexo. Fundación Penzol

8. Carta de Florencio Delgado, Ramiro Illa Couto e Carlos Tomé a
Rodolfo Prada. París, 25 de marzo de 1939. Fundación Penzol

Bos Aires, 29 Marzal do 1939.

Síñor,
D. Florencio Delgado Gurriarán,
Hotel de l'Independence,
18, rue des Dames,
PARIS. XVII. (Francia)

-Confidencial-

Querido irmán:

Sen ningunha tua, confírmome a miña derradeira do 22 do corrente, que foi por vía aérea, e na cal che avisaba do xiro aéreo feito a nome teu pol-o Grupo Galeguista d-e-íquí, con destino a socorrer con algo a cada un dos irmáns galeguistas que se atopen n-ise pais necesitados.

Por fin, dispois de moito machacar coa Central Galega (Sección da Federación de Sociedades Gallegas de Buenos Aires) outíxose que destifnen unha suma pra axuda de galegos refuxiados na Franza. Nastra iste momento non séi canto será, pro coído que non será menos 20 mil francos, de maneira que, sumados aos que xa ten acordado o Comité Orensano Leal, poderase facer un xiro en conxunto de, máis ou menos, 40 mil francos. Agora ben, como tanto no Comité Orensano coma na Central Galega había reparos pra facer o envío de fondos directamente ao Comité de tres: Illa Couto, Germán Vidal e tí, que tífamos suxerido os galeguistas xuntamente con algúns esilados galegos que están aquí, tales coma: Colmeiro, Seoane, Antón Baltar Domínguez, Miñones (o médico), Virxilio Trabazo, etc, resolvéuse en definitiva que os fondos sexan xirados ao Comité da Socorro Internacional de París con orde de pol-os a disposición de vóntros tres que seredes os encargados de faguer a distribución; millor dito: vosoutros tres: Illa Couto, Vidal e tí, dispáredes a distribución a vosa millor conciencia e lle daredes a orde ao Comité de Socorro Internacional pra que faga a entrega (sexa persoalmente ou xirando ao campo de concentración ou a calquer outro sitio onde se atopen) as persoas e na proporción que vosotros acordades. A idea xeral dos que temos intervido n-iste asunto, (que lle foi manifestada abertamente aos homes do Comité Orensano Leal e á Central Galega), é de que se socorra n-iste orde: aos galegos do Frente Popular que, pol-a sua situación relevante ao servizo da República, corran macr peligró de vida no caso de ser devoltos a España pol-o goberno francés; aos artistas e intelectuales que constituían verdadeiros valores pra o mañán de Galiza; aos que, por razóns moi especiais, conveña por a salvo. E no senso d-ise orden aos que vosoutros creades máis de xustiza axudar. Dende logo que debedes vosoutros tres incruirvos, quedando pra elo relevados da obriga de posposición que a vosa delicadeza vos ditará. Vosoutros tres sodes homes que aos galegos de esquerda lles convén por a salvo pol-o moito que podedes rendir pra causa da liberdá na Galiza.

Pase agora a darche a lista dos galegos dos cales temos aquí notizas certas da sua situación ou dirección na Franza, pra que vosotros tres os tomades xa máis especialmente en conta pra as axudas. (Vai a lista en follá axunta).

Por fin recibín carta de Castelao, datada o 14 de Marzal en curso en New York (sua dirección: 141-West-65St.- New York City), na que me encárrega de lle xestionar o permiso de entrada a iste pais, pois quer vir pra aquí canto antes. É encarecida e moi difícil, pro eu istoume ocupando d-elo afervoadamente. Teño esperanzas de ter éxito. Tamén recibimos cartas de Lopez Durá e de Manuel Moure Gomez, os dous están no mesmo campo de concentración e dámos a dirección seguinte: "Centre d'Hebergement de Refugiés Espagnols de, MONTOLIEU (Aude), Francia." Recraman axuda de maneira moi angustiosa.

Lorenzo Varela, José Otero Espasandín e Rafael Dieste, foron sacados dun Campo de Concentración pol-o escritor francés: JEAN RICHARD BLOCH (sua dirección: "La Merigotte" - POITIERS (Vienne) - Francia), Segredario da Casa de Cultura de Francia, quen os ten aloxados na sua propia casa. Conveña que vosoutros vos puxáredes en comunicación cos ditos Varela, Espasandín e Dieste e pol-o intermedio d-iles co propio Bloch quen, seguramente, vos pode axudar moito na labouira de sacar xentes nosos dos Campos de Concentración e demais xestíós.

E ren máis pol-o de hoxe, pois me falla tempo pra seguir. Unha aperta de irmán e amigo,

Rodolfo Prada - Boedo 23 (dep.9) -Buenos Aires (R.A.)-

9. Carta de Rodolfo Prada a Florencio Delgado Gurriarán
Buenos Aires, 29 de marzo de 1939. Fundación Penzol

Bos Aires, 5 Abril do 1939.

Síñor,
Florencio Delgado Gurriarán,
PARIS, (Francia)

Querido irmán:

Confirmo a miña última datada o 29 Marzo e tiveron de recibir a tua do 25 do mesmo mes, firmada tamén pol-os irmáns Illa Couto e Tomás, aos que fago eistensiva a presente. Tamén recibín carta do irmán Plá, da mesma data, a quen che prego lle o fagas saber, pois fállame tempo pra escribirlle aparte. En supñovos a todos en contacto continuo, de maneira que canto escriba a ti será coñecido tamén pol-os demais irmáns que se atopen aí.

Dín aos de Bandeira a dirección do irmán Valenzuela e tamén lles avisé que tiñas recibidos os 2.100 francos e que lle os estabas xirando ao campo onde se atopa refuxiado. Tamén comuniquéi a Xulio Castro Alvarez de Montevideo a dirección do dito irmán Valenzuela.

De Castelo non volví a ter máis noticia. Na carta derradeira, da que che faleba na miña anterior, decíame que había saído un parceiro do Frente Galego Antifeixista de New York pra Paris co encargo de organizar a axuda aos galegos elí refuxiados. Supoño que xa haberá chegado e que xa estará en contacto con vosoutros.

Por iste mesmo correo aéreo, o Comité Orensano Leal xirá 20 mil francos por iste Banco Holandés a favor do COMITÉ INTERNACIONAL DE COORDINACION E INFORMACION, 38 Rue Chateaudun, PARIS IX, con orde de os entregar ao Comité de tres: ti, Illa Couto e Xermán Vidal. Debedes, pois, aperservos ao dito Comité de seguida pra facervos cargo d-isa suma e dedicala de ~~xxx~~ contado a faguer os auxilios que coideades máis comenentes a refuxiados galegos no senso que vos esplicaba na miña carta anterior. Dende logo o Comité Orensano Leal manifestóme o seu desexo de lle dar preferenza, dende deo posible, as xentes que sexán da provincia d'Ourense. (Tí persoalmente xa debes contarte entre elas, pois teño entendido que eres da miña provincia: d'Ourense).

A Central Galega (da Federación de Sociedades Gallegas) xa dispuxeron xirar tamén 20 mil francos, os cuses coído que sairán pol-o correo aéreo do próximo sábado. Prometérome xiralos directamente a nome de vol-os tres, sen intervención do Comité Internacional. Eu fago forza pra que se fagan así os xiros, pois coído que vos aforrará tempo e molestias.

Prégovos ter presente que si calquer de vosoutros tivese que ausentarse ou non poidera, por calquer razón, integrar o Comité, o avisades de seguida e xa propoñendo a outro ou outros irmáns pra substitución. Convénx que así cantamos con un Comité ben constituído e que funcione debidamente, pois a base d-elo podemos eliqui faguer ainda boas colectas pra seguir axudando. A Central Galega prometéme que dentro de poucos días máis fará outro xiro. Xa comprenderedes a comenza de que ise Comité lles escribe aos ditos organismos coa maior frecuencia posible informándoos detalladamente da sua situación. Vedes que lle dar a sensación de orde e dilixenza no cumprimento de misión que se vos endérega. Iles non vos coñocen e veñen facendo de a verba e informacións que sobre vosoutros lles damos os galeguistas. A dirección do Comité Orensano Leal é: calle Humberto 1º No. 1343. Buenos Aires. Convén que lle escribades a correo aéreo seguido acusándolle recibo dos cartos nin ben os cobrades. A dirección da Central Galega é: Calle Bolívar 1165 (Federación de Sociedades Gallegas), Buenos Aires. Dende logo que os gastos de franqueo, locomoción e demás que a misión vos ocasiona es íredes tomando dos fondos, como é natural.

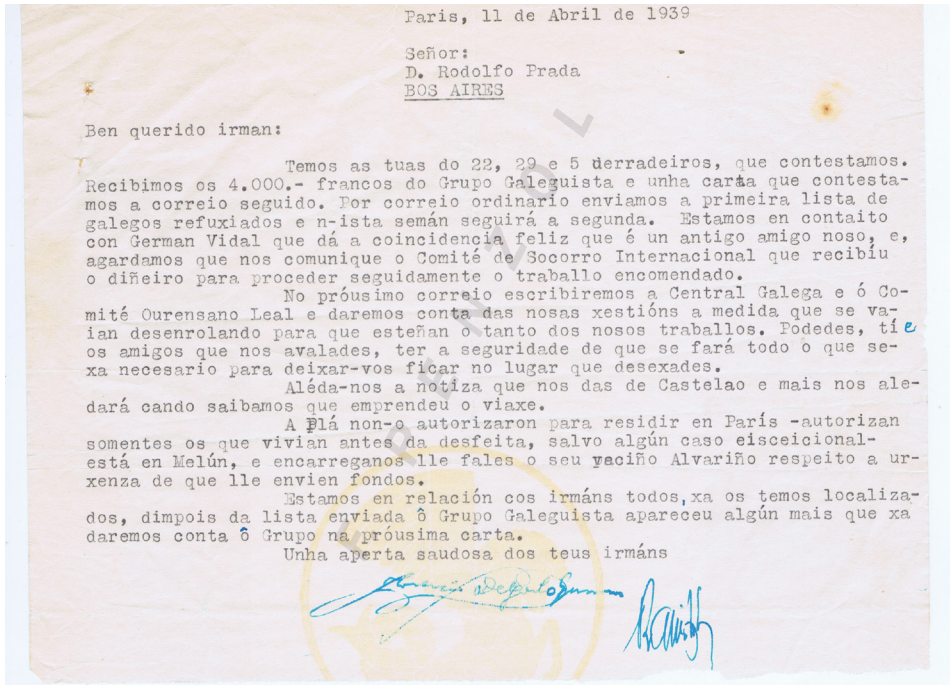
Estando xa o irmán Plá fora do Hospital, coído que o debedes xunguir ao Comité pois ten tamén a nosa máisima confianza. Non o habíamos incurrido d-aquela por considerar que istoba imposibilitado de atuar pol-a sua doenza.

Ren máis pol-o d-agra, pois chega a hora de cerrar a valixa postal.

Unha forte aperta pra todos e !TERRA A NOSA!

Rodolfo Prada - Boedo 23 (9) - BUENOS AIRES.

10. Carta de Rodolfo Prada a Florencio Delgado Gurriarán Buenos Aires, 5 de abril de 1939. Fundación Penzol

11. Carta de Florencio Delgado Gurriarán a Rodolfo Prada
París, 11 de abril de 1939. Fundación Penzol

Bos Aires, Abril 26 do 1939.

Síñor,
Florencio Delgado Gurriarán,
PARIS.

Ben querido irmán:

Recibín a tua do 11 cte., síñada tamén pol-o bo amigo e irmán Illa Couto. Quedo enterado de seu contido.

Supoño que a istas horas xa haberedes recibido os 20 mil francos que pol-o intermedio de Comité Internacional vos mandou o Comité Orensano, e a mesma suma que vos xirou directamente a Central Galega. Ambas institucións xa dispoñen de máis fondos pra enviavros nin ben recibun as vosas notizas de habervos chegado as ditas remesas e de haber escomezado a vosa acción d-axuda. Os da Central Galega dixéronme que vos poderán mandar pronto os 100 mil francos. O Comité Orensano coído que tamén poderá mandarvos outros 10 ou 20 mil francos. Tamén os galeguistas istasms aforrando e xuntando de porta en porta pra voltar a facervos outro pequeno envío.

Entereime do contido da carta que primeira que o Grupo Galeguista vos escribiu e o facerlles notar que a súa redacción, un tanto destemplada, podía presentar dúbidas sobre a miña actuación e solidariedade co Grupo, acordou e Consello Directivo escribivros novamente faguendo a correspondente aclaración. Quero que sepades que toda a miña xestión persoal ante a Central Galega eo Comité Orensano foi feito co coñecemento e autorización do Grupo. Por outra parte eu fun nomeado pol-o Grupo Galeguista pra xestionar a unificación dos diferentes núcleos galegos de Axuda, Laboura na que aínda istou. E foi o correr d-isa laboura, e pra ir ganando tempo, que fixen forza cos Central Galega e co Comité Orensano pra que, sin máis, deixasen de cotizar no Comité Nacional de Ayuda a España, e fixeran, en troques, os emíos diretos a vosoutros. Eu que veñendo sendo, (isen dúbida me contactou d-elo o noso inasequible irmán e mártir Alejandro Bóveda cando tiven a sorte de coñecelo e tratalo en Galiza!), un fanático da disciplina partidaria, non quero que aparescer coma quebrantado. E un obrigo de todol-os galeguistas o manterse dentro da disciplina galeguista partidaria e facendo pasar total-as actuacións a través dos órganos do Partido, n-iste caso do Grupo Galeguista de Bos Aires.

Here permitínme facer un xiro aéreo a nome teu por 200 francos, pequena suma que destíño pra axudar a unha excelente escritora republicana chamada: Consuelo Berges, que tivo que fuxir tamén de Barcelona e se atopa refuxiada nun pobo da Franza, Prégoche que lle fagas chegar esa cantidade pol-o intermedio da Señorita Teresa Frenza, da Legación de México en París. Si che non fora moi molesto, poderías visitar na dita Legación a Srta. Frenza e, o mesmo tempo que lle entregas os cartos, ver onde se atopa agora Consuelo Berges. Ista escritora Consuelo Berges, anque é santanderina, istivo eiqui en Bos Aires moi vinculada aos galeguistas, e foi moi camarada de Suarez Picallo, de Obella, de mín e de outros. E unha muller de moito talento e dun gran espírito e sanísima moral. Coído que lle fallará fará falla moito calquer axuda. Eu vos pedería que fixerades por ela canto vos sexa posible. Si as urxencias dos galegos o permitisen ben poderíades inculcila entre os intelectuales a axudar cos fondos que van a ise Comité. Deixo isto librado ao voso bon criterio. Moitas grazas de antemán.

Os da Sociedade de Viveiro xa teñen pra lle enviar o irmán Plá uns mil francos. Eu lles istiven encima pra que apuren o envío. Supoño que xa o habedrán feito pol-o voso intermedio.

Qué crás de Comité e un que din Domingo Mateo e Suceso Gonzalez haber formado n-isa a base de Ossorio Tafall "para auxiliar a galegos", n-unha circular que veñen mandando a todol-os orgaismos e sociedades d-eiqui?. Vexo que na dita circular figura a mesma dirección tua. Convén sacredes p-iso sexa pra evitar confusionismos.

Novas direccións de refuxiados: *Rue*

12. Carta de Rodolfo Prada a Florencio Delgado Gurriarán Buenos Aires, 26 de abril de 1939. Fundación Penzol

A VOZ DO POETA DENDE VALDEORRAS

THE VOICE OF THE POET FROM VALDEORRAS

Débora Álvarez Moldes
As letras de Florencio

Resumo: A paisaxe é unha constante da escrita de Florencio Delgado Gurriarán; a través dela o poeta canta á súa terra natal, Valdeorras. Nas primeiras publicacións priman os trazos vangardistas, malia que poidamos atopar tamén influxo do cancionero popular. Tras o exilio, os textos poéticos mudan, ao acoller o novo contexto mexicano, que engade novas sensacións e vivencias, tamén debido ao peso que a tradición paisaxística e o saudosismo teñen en Delgado Gurriarán.

Abstract: The landscape is a constant feature in the writings of Florencio Delgado Gurriarán. Through it, the poet eulogizes his native region, Valdeorras. In his first publications, avant-garde traits prevail, although we can also detect the influence of the Galician-Portuguese *cancioneiro*. Following exile, the poetic texts shift to embrace the new Mexican context, together with new sensations and experiences, in addition to the landscape tradition, nostalgia and longing present in the works of Delgado Gurriarán.

Palabras chave: paisaxe, vangardas, tradicionalismo, Valdeorras, poesía, Florencio Delgado Gurriarán.

Key words: Landscape, avant-garde, traditionalism, Valdeorras, poetry, Florencio Delgado Gurriarán.

É difícil dar unha definición da poesía. Emporiso, como di Houysmans, é doado reconocela polos síntomas que xenera en nós. A poesía non compre entendela, sinón sentila; a súa función peculiar é a de comunicar unha emoción; non transmitir un pensamento, sinón deixar na sensibilidade do lector unha sorte de vibración que corresponda ó que sinte o poeta. FDG. (Alonso 2022, p .132)

AS FONTES DO POETA

Con estas palabras definía Delgado Gurriarán a poesía a pedimento de Fernández del Riego na recollida de información para a *Escolma de poesía galega IV: os contemporáneos*, unha sorte de autopoética que nos mergulla nas fontes literarias deste autodidacta. Non foi a primeira, pois conservamos outro documento similar do ano 1936 no que responde á solicitude de Xosé Filgueira Valverde de participar na antoloxía *Os poetas galegos (1936) antoloxía comentada*, que permaneceu sen publicar ata o ano 2008. Baseándonos fundamentalmente nestes dous textos, podemos facer un percorrido polo que foi a biblioteca do poeta e trataremos de pescudar as pegadas destes nos seus escritos.

Atopámonos diante dun home autodidacta formado na lectura dos grandes da literatura mundial. Non escaparon das súas mans clásicos como Shakespeare ou Cervantes nin os representantes máis insignes dos movementos románticos e simbolistas. Coas referencias que ofrece, podemos pasar dunha literatura a outra e dun movemento a outro amosando un coñecemento multidisciplinar nas súas lecturas. Comecemos a viaxe: fainos visitar a literatura alemá da man de Hoffman, chouta á literatura francesa romántica de Víctor Hugo para despois achegarse aos poetas malditos do simbolismo, Mallarmé, Rimbaud, Verlaine; chegamos á literatura inglesa e volvemos ver representantes dos movementos mencionados, o romanticismo representado por Whitman, Keats ou Poe; o decadentismo de Wilde ata os coetáneos como Shaw. Os exemplos máis curiosos son da literatura norueguesa con Hamsun, un dos seus grandes representantes dos séculos XIX e XX; ou a literatura rusa da man de Ehrenburg. Sen esquecer, como non podía ser doutra forma, a mexicana co poeta nacional López Velarde. Chama a atención na era dixital e da comunicación como a arte da escrita podía ter unha difusión tan importante e eficaz. Porén, existían outras formas de difusión que tiñan un peso moi importante daquela e non tanto hoxe en día, como son os premios. En concreto, o Premio Nóbel de Literatura, pois de repasarmos a nómina de autores citada por Florencio, veremos como a meirande parte recibiron ese premio. As coleccións feitas con estes volumes foron moi abundosas, achegando estes grandes escritores a todos os recunchos do mundo.

No apartado de literatura española, que el engloba dentro da literatura universal, atopamos os grandes escritores do século XVI, como Lope de Vega, Luis de Góngora ou San Juan de la Cruz, e, como non podía ser doutra forma, os escritores da xeración do 98: Machado, Unamuno ou Valle-Inclán.

Nas fontes citadas da literatura galega atopamos a Rosalía de Castro, referencias veladas a Curros Enríquez e poetas coetáneos como Noriega Varela, Amado Carballo, Bouza Brey ou Manuel Antonio. Tal e como nos explica o profesor Alonso Montero, é o propio Delgado Gurriarán na súa resposta ao inquérito que lle fai Filgueira Valverde (2008, p. 212) o que escribe estas palabras sobre a súa adscrición poética:

Non sei tampouco perto dos que poidera ser situado: quizais, por certo senso panteísta das miñas cativas poesías, no grupo de Amado Carballo, Acuña, etc; quizais, por certas notas de sensualidade, a veira de Carballo Calero.

Para a profesora María Xesús Lama é máis acaído o uso do termo vitalismo como a categoría na que englobar a poesía de Florencio, malia que ela mesma nos explica que o propio poeta utilizaba os termos de poesía anacreóntica.

Nos anos trinta o noso poeta utilizaba o termo «anacreóntica» para definir a súa poesía de mocidade: os cantos á natureza, ao viño, á sensualidade en todas as súas formas e a contemplación escéptica dos avatares vitais. [...] espírito hedonista e o ton irónico. (Lama 2022, p. 125)

O profesor Delfín Caseiro fai unha aclaración sobre as fontes das que atopa trazos na literatura de Florencio:

A obra poética de Florencio Delgado Gurriarán bebe en todas as fontes literarias da época:

- O hiloziísmo ou imaxinismo de Luis Amado Carballo.
- O creacionismo de Manuel Antonio.
- O neotrobadorismo de Fermín Bouza Brey e Álvaro Cunqueiro.
- O neopopularismo de Eduardo Blanco Amor e de Federico García Lorca.
- O virxilianismo ou paisaxismo de Antonio Noriega Varela e de Aquilino Iglesias Alvariño. (Caseiro 2022, p. 16)

O profesor X. R. Pena fala da escrita de Florencio como membro da *vanguardia enxebre* (Delgado 2022, pp. 44-54); Arcadio López-Casanova (2003, p. 77) gusta máis do termo *impresionismo eglóxico* para referirse á escrita de Amado Carballo.

Carballo Calero (1975, pp. 726-727) falaba xa na saída de *Bebedeira* como dun poemario adscribible á escola ourensá presidida por Amado. Esta e outras moitas etiquetas non fan máis que facer fincapé no trazo máis preponderante da súa escrita. Malia isto, podemos atopar notas das lecturas arriba mencionadas na súa poética: o paisaxismo romántico, as imaxes sensoriais do simbolismo, trazos impresionistas nas descricións, os recursos que nos transportan ao cancionero popular e á lírica medieval, mesmo o uso de tropos clásicos como o mito de Penélope. A poesía de Florencio é todo iso; porén, por riba de todo e por riba dos trazos que aparecen nos textos, a poesía de Florencio é Valdeorras.

A PAISAXE NOS PRIMEIROS TEXTOS DE FLORENCIO DELGADO GURRIARÁN

Ao longo deste ano foron moitas as publicacións, artigos e análises da obra de Florencio, e en todos eles Valdeorras e a paisaxe son elementos fundamentais que alicerzan o discurso que crea o poeta, un lugar de visita e análise obrigada. Coa paisaxe como centro de análise podemos partir da premisa de que a escrita do poeta flutúa desde creacións vangardistas, sensuais e plásticas ata as descricións máis tradicionais e novecentistas.

Nos primeiros textos do poeta non atopamos referencias á paisaxe tan directas e obvias como as que aparecerán posteriormente nos escritos do exilio. De feito, ao analizar os textos publicados en *Bebedeira* vemos como só hai tres poemas nos que se fai unha mención clara e indiscutible ao seu berce, que son “Cousas, dez cousas de Valdeorras (no vran)”, “Cousas das serras” e “A cadea”. Os dous primeiros escritos atópanse no cuarto e quinto lugar do poemario e só precedidos por poemas nos que o viño é a cerna, como se dalgunha maneira Delgado Gurriarán quixese contextualizar os poemas que aparecerán, trazar o espazo, ese mundo onírico no que transforma a súa terra natal.

No poema “Cousas, dez cousas de Valdeorras (no vran)” Florencio fai un pequeno avance das prosopopeas e imaxes que logo desenvolverá noutros textos. Xa aquí nos presenta as vidras personificadas en mozas maquilladas de sulfato, o vento coma un mozo, as nubes namoradas do val, o monte vestido de pedra e regatos, o carro traballador, a vaca que acoitela o ceo, a lúa que anda a perder os cartos nas tabernas e mais as ras.¹ Seguindo as ensinanzas que Arcadio López-Casanova (2003, pp. 88-90) nos ofrece sobre a poesía de Amado Carballo, poderíamos

1 Resulta moi curioso como a través destas ras introduce o que podería ser un dos poucos trazos sociais explícitos do libro: “[...] as coitadas ras/ que a volta de El-Rei ancean, teimosas, pídenlle a Deus o triunfo das súas arelas”.

marcar aquí os primeiros trazos impresionistas cos que o poeta non só pon en marcha un proceso de vivificación do inerte, senón que tamén poden aparecer elementos humanizados, como no exemplo anterior.

No seguinte poema, “Cousas das serras”, presenta os cumes máis importantes do val a través de frescas imaxes que xogan co topónimo e mais coa forma de cada un dos cumes. Comeza pola serra da Lastra, que cura a enchente de inverno con fregas de ruda. O vello Montouto, animalizado, ten comechón na pel producida polas bridas.

Con arruada refrega a “Lastra”
o ventre das súas ladeiras,
ten unha enchente de inverno
e ceiba arrotos de brétema.

“Montouto”, vello petrucio,
ten un proído dos diaños,
róenlle as bridas as cabras
cal se fosen carrachos.

A moza Manzaneda, toda modernidade, fuma como as belas señoritas dos casinos mentres ten que escoitar as burlas de Trevinca. Seguro que o asinado eixe consegue poñer paz entre tanta lea.

Adiantando a lectura, xa no décimo lugar dentro do poemario, atopamos outra referencia indiscutible á terra de Valdeorras: o poema “A cadea”. Aquí xa pasa dun texto coral, no que son múltiples os elementos descritos, a un protagonismo individual, o do río Sil.

Logo destas claras referencias, o que atopamos é un mundo onírico onde os elementos do contorno cobran vida e nos transportan a ensoñacións e evocacións nas que o noso arredor se vai transformando a cada paso. Mais esta paisaxe é universal, non ten porque pertencer a Valdeorras. Poderíamos estar diante de calquera lugar galego.

O profesor Delfín Caseiro di que a poesía de Florencio fala das tres “v”, viño, vida e val (2022, p. 17); nós imos facer unha clasificación que, sen afastarse desta, tenta ser un pouco máis específica. Así, falamos de:

- (1) O decorrer do ano. As estacións e a súa meteoroloxía.
- (2) O ceo de Valdeorras. A cosmoloxía.
- (3) Os elementos naturais da paisaxe. O pano de cores da poesía.
- (4) O elemento vital. A auga e os ríos.
- (5) Os sons de Valdeorras. Os animais que poboan o val.

Contrariamente ao que fai o profesor Caseiro, non faremos un apartado no que analizar a vida porque consideramos que a vida transloce en cada poema; a través das imaxes polipétalas, amósanse os discursos que nos falan de amor, felicidade, enfermidade ou morte.

O DECORRER DO ANO. AS ESTACIÓNS E A SÚA METEOROLOXÍA

Se quixésemos, poderíamos facer un percorrido polas estacións do ano. Hoxe é un día de outono, a chuvia e o aire que describe Florencio petan nas fiestras. Esta estación para Florencio ten unha presenza especial polo protagonismo que a castaña e os castiñeiros teñen nesta época. Mais comeceamos polo tempo: en “Cousas do outono” Florencio fai unha descrición da inestabilidade propia desta época:

Andan á roda no ceo
os fillos do sol e a choiva;
as arbres xogan ás chapas
cos patacóns das súas follas.

De brétemas alfaiate,
fíxolle o río roupa ao val,
coa tesoiras das raiolas
anda o sol por lla rachar.

(Cousas de outono)

A caída das follas das árbores, perdidas nesas apostas, e os traxes de brétema que fai o río crean un cadro vivo no que as personaxes son os elementos da paisaxe e da cosmoxía. O outono é o momento de prepararse para o duro inverno:

Fai o balanço do vrao
a formiga, na súa tenda:
coma mociñas sen noivo
danlle ao rabo as lavandeiras.

(Cousas de outono)

Pronto chegará o inverno, que agochará a paisaxe cun traxe de néboa que por veces aparecerá acoitelado polas raiolas do sol. O inverno é unha estación dura e os rigores do frío chegan a deixar as súas marcas patentes no mesmo monte, ata as árbores choran a súa dor.

A esgrevia e irta montaña
mostra os poutazos do tempo
en fondas rabuñadelas
nas que corren os regueiros.

A auga, escumante,
entre as penas chouta,
das fondas feridas
é sangue que escoa.

Os bidueiros, espidos
pola fera man do inverno,
coma linguas da montaña
carpen a súa dor ao vento.
(Inverno no monte)

No entanto, será a mesma natureza a que cure as feridas e as *sangueiras*, coa dura *xiada*, as neves e a néboa e coa súa brancura fará apósitos medicinais que calmen a dor.

Do rañado monte
os regueiros calla,
e atalla a sangueira,
a fría xeadá.

Deita o seu pano de neves
por enriba dos cavorcos,
para acochar as feridas
do monte, o ceo bretemoso.

Por fuxir da neve,
tremendo co frío,
o vento ás carpazas,
pídelle agarimo.

(Inverno no monte)

Esta enfermidade que a terra sente no inverno tamén aparece no “Romanzo da terra doente”.

A terra apañou co inverno
un mal que lle fende a ialma:
anda a tusir coas ferverzas,

anda a cuspir coa sabia.
[...]
prega por ela a curuxa
na capela dunha fraga.
Chega xaneiro, doutor,
mais tal doutor non a sanda;
nin outros dous, que, tras del veñen
tamén de terras lonxanas.
Mórrese a coitada terra!
Mórrese a terra coitada!
Virá o cuco, menciñeiro
que ten sona ben gañada,
i en canto receite o cuco,
a terra estará salvada.
Fervuros de sol de abril,
eles terán de sandala!
(Romanzo da terra doente)

Só a primavera curará a terra desa case morte que o inverno lle causa e ela será a que a transforme nun rebulir de cores e novos actores.

A primavera ten un protagonismo especial no poema “Aí vén o maio”, onde as cereixas, os amorodos, as silveiras e as cores denotan a chegada da calor e da luz que vai medrando.

Se o inverno e o outono teñen unha presenza especial, o verán non o ten. De feito, os textos que nos trasladan á época estival fan sempre a escenas nocturnas e relacionadas coas festas, como podemos ver no exemplo “Festas. Folión de verán”, un cadro múltiple que nos amosa as imaxes das festas:

Gorxas que estoupan a berros;
pernas que feren o chan;
poeira, do chan salaios,
que rube aos ouvidos do ar.
(Festas. Folión de verán)

Nótese a enerxía que transloce dos verbos *estoupar* e *ferir* que, xunto ás gorxas e ás pernas, amais de transmitir unha acción moi potente, están a multiplicar o efecto chegando a introducir unha intensidade que nos transporta ao punto álxido dunha festa.

Outras datas significativas e obrigadas no decorrer do ano galego aparecen tamén no poemario, como o “San Xosé”, “Miudezas. Matanza” ou o “Amañecer de San Xoán”, onde a celebración e o lume son protagonistas; non só o lume da fogueira, tamén o lume do corpo provocado polo viño e a paixón:

Os mociños bailan ledos
 ao redor dunha fogueira
 (linguas roxas, a lamber
 das sombras as carnes pretas;
 o pintor viño, a pintar
 fortes cores nas meixelas
 a estoupar os aturuxos
 coma foguetes nas festas).
 (Amañecer de San Xoán)

Deixamos de lado as distintas épocas e festividades do ano para centrarnos noutros elementos; os fenómenos meteorolóxicos. Os máis recorrentes son a néboa, como xa vimos ao referirmonos ao inverno, e o vento, que toma diferentes formas. Por momentos é o axente que fere o monte, o vento frío do inverno. Mais atopamos noutros poemas outros ventos: o vento do norte, como portador de recordos da terra fría, en comparación co vento do sur.

Vente, ventiño do norte,
 [...]
 tráeme lembranzas dos montes
 de branca neve cubertos;
 de parte da branca neve
 ven dar-me xeados beixos,
 que máis quero aterecer
 ao contacto dos teus beizos
 que sentir os agarimos
 de ventos moles e tépedos;
 [...]
 trae a min o bruar fero;
 tráeme os laios musicais
 das xestas e dos piñeiros,
 pois quero ouvir, da montaña
 o baril belo concerto;
 quero trocar a moleza

e dozura do bo tempo,
polos ásperos aloumiños
do varudo e forte inverno;
quero que rente a min chegues
cantando o canto guerreiro
do norte, e que cheo de azos,
amates o canto meigo
do brando sur, teu nemigo;
quero verte de min preto;
quero ese teu bruar rouco
non o carpir silandeiro
e feminino das bris
maina cal choro de neno.
E pois non quero tenruras
[...]
(Vente, ventíño do norte)

Este fero vento do norte, este fero guerreiro tráelle ao poeta forza e azos para unha loita, amais a música que o monte achega non é outra cousa que un canto guerreiro que nos transporta aos chamados á loita do himno galego do prócer Eduardo Pondal. Aparece en contraposición ao vento do sur, representado como débil e choromiqueiro.

Outras veces, o vento está animalizado, por exemplo, como o can da pastora Lúa:

Ten sede de habenza das nubes
e baixa a beber no río,
pérdense algunhas ovellas
entre os carballos espidos.
A pastora lúa
coas mans de luar,
acénalle ao vento,
quen, ladrador can,
pola carballeira
vainas buscar,
e aos eidos do ceo
vólveas a levar.
(A Lúa, branca pastora)

Noutras ocasións, estes ventos son mozos namoradeiros que queren enguedellar as estrelas e a Lúa, como vemos no poema “Muiñada”:

Os ventos, mozos de pobo,
 polos agros a cantar,
 terán de rubir ao ceo
 pola noite a rebuldar.

[...]

Ao ver o muíño a escuras
 ruben os ventos a présa,
 xunto á muiñeira lúa,
 e xunto as mozas estrelas.

A señora lúa,
 chiscándolles os ollos
 ás mozas estrelas
 aos ventos mozos,
 arranxa as parellas,
 cada un ao seu choio,
 e, co máis varudo,
 ponlle ao sol os cornos.

(Muiñada)

O CEO DE VALDEORRAS. A COSMOLOXÍA

Nalgún dos poemas arriba referenciados xa atopamos como protagonistas o Sol, a Lúa e as estrelas. A través destes personaxes desenvolve varios tropos medievais de orixe popular, como o das pastoras e a vida no muíño. En “Muiñada” a Lúa e o Sol rexentan un muíño e falan da algarabía e da festa desas sesións, nas que sobrancean as gandainas coas estrelas e mais os namoros furtivos e prohibidos. A Lúa como pastora é outro dos grandes tropos que utiliza o poeta, como no poema “A Lúa, branca pastora”.

Alén destas imaxes baseadas nos elementos do ceo valdeorrés, atopamos a figura da Lúa relacionada co mundo do viño. Unha cousificación na que é esa cunca que, chea de viño, luxa o ceo coas pingotas.

De dourado viño, a lúa,
 era unha cunca moi chea,
 o vento, a soprar, chimpouna,

e lixouse o azul do ceo
coas pingotas das estrelas.
(Teu cabelo é viño branco...)

E non podemos deixar de mencionar a Lúa do poema “Cousas. Dez cousas de Valdeorras (no verán)” en que chega á personalización máxima:

A lúa
veu de “cubita” a outra feira
e anda “botando la plata”
no café das carballeiras.
(Cousas. Dez cousas de Valdeorras (no verán))

Poema no que atopamos a Lúa como unha emigrante retornada.

A PAISAXE. O PANO DE CORES DA POESÍA

A natureza nos primeiros escritos de Florencio non é un pano no que transcurren historias ou sentimentos. É un elemento animado que vai collendo distintas formas. Xa na introdución nos referimos aos poemas nos que son elementos principais pero hai moito máis.

O primeiro ciclo temático é o da viña e o do viño. Quizais nos primeiros escritos a viña como tal non ten unha presenza tan principal coma nos posteriores, onde as descrições son abundantemente máis tradicionalistas ca no libro *Bebedeira*. Fanse a través de relatos fantasiosos nos que o nacemento do viño é comparado coa morte e rexurdimento de Cristo:

A navalla cal Xuncras,
bico frío lle doará,
xudeus vendimaregos
terano de apreixar;
baixo os pés dun saión
o sangue deitará;
na campa dunha adega
terano de enterrar;
e ledó resurrexit
na mostada terá.
(Himno ao viño)

Noutros utiliza o viño para a descrición da amada, como no poema inicial do poemario, nun texto cun marcado ton sensual; o viño e o erotismo en moitos textos veñen da man:

Teu cabelo é viño branco,
os teus beizos viño tinto,
os teus ollos augardente...
quixera beberte a bicos!
(Teu cabelo é viño branco...)

E, finalmente, nun innovador trasunto amosa a vendima como unha operación cirúrxica:

Na liorta da vendima
moitos feridos ficaron
e amputa os membros doentes
o podador cirurxiao.
Como é médico de sona,
ha de cobrarlle ás cepeiras,
abondo no ouro das follas.
(Operación)

O ciclo temático do castiñeiro ou castiro é fundamental xa no libro *Bebedeira*; seres entre o natural e o sobrenatural cos que Florencio representa, por veces, a dura realidade da produción agrícola e, por veces, o pasado da fidalguía.

Estas árbores na meirande parte das veces aparecen floridas coas candeas a decorar a súa follaxe, e como petrucias e senlleiras. Os ourizos son nobres fidalgos nesta bonita alegoría que ten por título “Romanzo do cabaleiro ourizo”. Aquí relátanos as bondades deste pazo, da súa relación cos seus vasalos, e nel tamén atopamos o que é unha das imaxes máis amables do poeta. Ese ourizo vello que ao sorrir nos amosa o seu tesouro é unha metáfora tan plástica e visual que evoca de forma instantánea a imaxe dun ourizo abríndose e mostrando os seus froitos.

Aínda que rendas non cobre,
no outono de ouro vén cheo
o seu verdecente pazo
o ourizo, bo cabaleiro,
e cando olla tal tesouro
o ourizo, que xa vai vello,

sorrí, e ao sorrir mostra
a nobreza do seu peito,
espallando ouro e bondades
entre os seus ditosos servos.
(Romanzo do cabaleiro ourizo)

No poema “A traxedia dos castiñeiros” xa nos adianta unha temática que despois desenvolverá o poeta; trátase dunha doenza que afectou polo comezo do século XX a esta especie tradicional e que abriu a porta á chegada doutras especies foráneas, que se utilizaron para atallar este mal. Alén desta situación, esta é unha época de introdución de novas especies arbóreas moito máis produtivas, como o eucalipto, que xa aparece no texto “Tristura do souto mudo”. Ambas as temáticas, esta e a anterior, áchanse nos escritos seguintes ampliadas e amosando unha gran riqueza expresiva no seu desenvolvemento.

Como mostra da gran plasticidade e da utilización, unha vez máis de forma maxistral, da prosopopea, ofrecemos este pequeno texto:

Os alfinetes do ourizo
feriron nas mans do vento
e este, cheo de carraxe
polo mal que lle fixeron,
dálle ao ourizo nos fociños,
ráchallos, pínchalle as moas,
blasfema, e segue o camiño.
(Liorta)

O ELEMENTO VITAL. A AUGA E OS RÍOS

A natureza de Valdeorras non sería a que é sen a auga, elemento presente no poemario representado polos ríos e polas fontes. Xa apareceron os pequenos regueiros que no inverno ferían o monte, sangueiras que o frío producía, mais tamén se nos fala do pasado mineiro da zona nunha bela historia sobre o río Sil, ao que as penas gardas civís levan preso por roubar o ouro.

As penas gardas civís,
ao río Sil lévano preso.

Seica din, que aló no monte,
zugoulle o sangue aos regueiros;
forzou doncelas fontes;
e roubou o ouro das serras
para gastalo no mar
no cabaret da sereas.
(A cadea)

OS ANIMAIS. OS SONS DE VALDEORRAS

Deixemos de lado o pano do escenario de Valdeorras e tentemos mergullarnos nos sons que se nos amosan nos poemas. Por un lado, atopamos exemplos do vento e dos piñeiros como cantores; agora falemos dos paxaros. Florencio consegue trasladar o son da primavera a través dos paxaros presentes nos seus escritos, o reiseñor, a *milpéndora*, a anduriña, que é falangeira:

A paroleira anduriña
anda a falar polo baixo
coa bris, vella contequeira
que marmura entre os carballos.

“Unha noite no muíño
moitos din que non é ren,
mais, sabendo aproveitala,
nela moese moito e ben.”

(Muiñada)

Coa personificación de todos, enche Florencio este escenario cuns actores moi especiais. Como no texto no que, utilizando os recursos formais das cantigas medievas, nos presenta o cantante por excelencia destas terras, o reiseñor.

Reiseñor meigo que no agro florido
Arrolas cantando ao serán durmido
¡Ouh doce trobeiro!

Reiseñor meigo que no agro vizoso
Arrolas cantando ao serán fermoso
¡Ouh doce trobeiro!

Arrolas cantando ao serán durmido
Que escoita a cantiga do son esvaído
¡Ouh doce trobeiro!

Arrolas cantando ao serán fermoso
Que ouve o feitizo do son agarimoso
¡Ouh doce trobeiro!

(O reiseñor)

Resulta curioso como, tras a análise dos poemas, o resto de animais ten unha presenza moi inferior en comparación cos paxaros. O poema de presentación “Cousas. Dez cousas de Valdeorras (no verán)”, onde atopamos vaca, ras e cobras, é dos poucos nos que aparecen estes animais. Noutros casos o que atopamos son animalizacións de seres inanimados como o Montouto, o vento can da pastora Lúa etc. Chama a atención que os mamíferos máis tradicionais destas terras non teñan presenza ningunha; referímonos aos xabarís, lobos ou donicelas, sen protagonismo nestas páxinas.

COMO EVOLUCIONA A PAISAXE NAS SEGUINTE OBRAS, NOMEADAMENTE EN GALICIA INFINDA E EN CANTARENAS

Unha rápida ollada ao índice de *Galicia Infinda* xa nos traslada a Valdeorras. A meirande parte dos poemas aparecen agrupados en capítulos: “Cantarenas”, “Valdeorras” e “Castiñeiros” son os epígrafes onde podemos atopar mostras claras da paisaxe, malia que nos poemas crioulos tamén aparezan referencias ás terras do val.

Comezando polo principio, no apartado “Cantarenas” catro son os poemas nos que a paisaxe ten un protagonismo especial: “Córgomo de Valdeorras”, “Riu de Farelos”, “A Caldeira” e o “Prego final a Santa Marta”. Pouco fai falla coñecer destas terras para adiantar que os textos nos trasladarán á paisaxe do val. Delgado Gurriarán abre o capítulo “Valdeorras” co poema “Bocarribeira valdeorresa”, seguido de “Saúdo a Otero Pedrayo”. No seguinte capítulo, “Castiñeiros”, xa de maneira íntegra atopamos como protagonistas das composicións estas árbores. Se no primeiro poemario falabamos de dous poemas nos que a adscrición a Valdeorras era clara, agora preséntase unha nómina de poemas moito maior, poemas nos que Delgado Gurriarán fai unha interpelación directa ao val de orixe. Parece que nace unha nova necesidade de cantar a terra e, desta vez, nomeándoa para que non caiba dúbida do lugar que está a cantar, da homenaxe que quere render. Mais, segue a facelo da mesma forma que nos primeiros poemas ou quizais o desterro trouxo novos aires á paisaxe?

Os campos sémicos que analizamos no apartado anterior veranse ampliados nas creacións feitas desde o exilio, porén poderíamos engadir unha nova categoría, hiperónima das anteriores, Valdeorras. Esta englobaría varias das categorías anteriores, aplicada nunha mesma composición. Vexamos algún exemplo.

No primeiro poema de “Cantarenas”, “Córgomo de Valdeorras”, atopamos unha clara homenaxe á súa aldea natal; o poeta fala das xentes. Estamos diante dunha loanza do lugar e do pobo, dos mellores xogadores de birlos, das marabillas dos seus caldos. Dalgunha forma, o protagonismo da paisaxe está mudado pola paisanaxe e a idiosincracia da aldea.

Neste mesmo capítulo aparecen dous poemas onde a auga é a protagonista; trátase do “Riu de Farelos” e “A Caldeira”. Na primeira publicación o poeta fai referencia a fervenzas e fontes nas que a auga é imaxe da dor no inverno; só atopamos protagonismo dun elemento de auga no poema “A cadea”, onde a través dunha prosopopea se nos conta a detención do río Sil pola Garda Civil. Con estes dous escritos Florencio amplía este apartado e fai unha homenaxe ao río Farelos, que parece que recibe este nome pola cantidade de muíños que posuía na antigüidade, e á caldeira, unha canle de rega que recibe a auga deste mesmo río e que Florencio presenta idealizada. Aquí estamos diante dunha natureza amable, de estampas de gran lirismo e ledó bucolismo tinguido de referencias relixiosas que amosan unha paisaxe chea de tenrura.

Do riu de Farelos
 ehí ven a caldeira
 pra amatala sede
 de tódalas terras.
 Espelliño ledo,
 cristal manseliño,
 ven cantaruxando
 veira dos camiños.
 O seu ben reparte,
 cal Samaritana,
 e acaba probiña,
 e morre escoada.
 (A caldeira)

No capítulo “Valdeorras”, a primeira composición coa que nos atopamos é “Bocarribeira valdeorresa”, un poema que, lonxe de poder clasificarse nalgún dos clasemas sinalados para as primeiras composicións, entraría dentro desta macrocategoría que é Valdeorras. Aquí, nunha mesma composición, seguindo os trazos

estilísticos presentes xa en *Bebedeira*, atopamos o monte, o sol, os regueiros, as cerdeiriñas, as caracochas e o río. Unha descrición dos elementos fundamentais, mais realizada baixo unha ollada máis vangardista.

Espíu o monte a mortaxa.
Cataléptico no inverno,
volta á vida na Coresma
e viste de nazareno.

(Cantariñas costureiras,
con agarimo, teceran
o manteliño morado
co que se enfeitou a serra).

Por fuxir do sol, a neve
agachóuse entre as silveiras;
trocáronse en brancas frores
as revoantes folerpas.

Os regueiros, por quenceren
do aterecer das xiadas,
andan ás pinchacarneiras
polas encostas e as fragas.
(Bocarribeira valdeorresa)

Volvemos atopar aquí o que catalogaría Arcadio López-Casanova como unha humanización máis que unha vivificación. Poderían estes textos formar parte do volume *Bebedeira* e non romperían a liña iniciada neles.

Do meu vale, de combas e relanzos,
espellado de louxas e de xeixos,
rañado de amieiros e caborcos,
garnido de mimosas e milleiras,
barroco de cepeiras e castiros,
recendente de ourego e cabrinfollo,
tinguido de cireixas e de amoras,
polos cachois roscido e as pincheiras,
arrolado dos carros, que se afastan
entre a poeira da silvosa corga.

Na soalleiro louro de laranxas,
roxo de balsaís e sangradeiros,

dóce de mel, cinsento de oliveiras...
 E a tanguer os axóuxeres dos conchos
 e broslado de felgas, no abisedo.
 (Saúdo a Otero Pedrayo)

Cos versos do “Saúdo a Otero Pedrayo”, o poeta colócanos diante dun cadro de descrición minuciosa, unha fotografía na que as cores e as sensacións transportan o lector diante dunha paisaxe moi concreta. Non se trata dun cadro estático, senón todo o contrario, é un cadro en movemento onde as estacións do ano se van sucedendo e van mudando as imaxes, as cores, as plantas. Do mesmo xeito que a propia terra se move, este poema transloce o movemento da vida reflectido no evolucionar do paso do tempo.

Atopamos nel elementos que nos identifican aos valdeorreses, o monte debuxado coa *louxa* e o *xeixo*, que ofrecen os tons que serven de pano de escenario onde irán aparecendo os distintos verdes. As árbores como o amieiro, os castiros ou castiñeiros; as plantiñas como as mimosas, as milleiras, o ourego, o cabrifollo, o nonmesquezas ou as semprenoivas, que máis que unha descrición amosan un abano de cores con mensaxes de amores ocultos. Os froitos coas súas cores falan da chegada da primavera coas *cireixas* e as amoras. Un verdadeiro catálogo natural de que poderíamos gozar nun mes de maio calquera nestas terras, co “ouro a tremar das xestas nos outeiros e coa farna dourada das candeias”. Estas cores mudan e tínguense de vermellos, garnachas e da cor “alicante ourilocente da lanzal viura e verdes de searas centeeiras”. A minuciosidade descritiva e a escolla adxectival parecen unha homenaxe deste prócer da literatura galega. Ricardo Carballo Calero (1975, p. 727) xa daba pistas na súa *Historia da literatura galega* sobre esta nova liña poética que o entronca con escritores como Cabanillas, ao que o poeta sinala como influxo da súa poesía, nas poéticas mencionadas. X. R. Pena, seguindo a liña de Carballo Calero, fala da necesidade de expresar un novo sentimento, a distancia física, a dolorosa experiencia do exilio, e, concretamente deste poema, di:

[...] a emotividade afectiva soborda na descrición dunha sorte de cartón goyesco, gran pintura panorámica —ou, nos nosos días, secesión de fotogramas ou videoclip— inzada de referencias á flora, fauna...costumes da terra nativa.
 [...] ben poden reflectir o estado anímico do poeta (Delgado 2022, p. 60).

Miro Villar (2022, pp. 49-50) fala incluso de saudosismo, corrente que deixa pegada na escrita deste tipo de poemas.

O capítulo “Castiñeiros” entraría na categoría xa presentada da paisaxe, o pano de cores da poesía. Pero, aquí representada en exclusiva polas árbores por excelencia do monte valdeorrés, os castiros. Podemos ver como o catálogo de árbores propias deste ecosistema se vai ampliando, na meirande parte árbores de ribeira e de orixe autóctona, malia que xa nos tempos de Florencio comezaban a aparecer especies foráneas. O ciprés, a árbore senlleira e representativa dos pazos, das grandes casas e anfitrión de moitos cemiterios, aparece transformado nun espazo relixioso, nunha capela. Nótese a linguaxe destes versos onde a escolla dos adxectivos é tan perfecta que consegue crear unha imaxe visual moi poderosa.

Nin crásico cipreste: xeometría
circía e lanzal, do reiseñor capela,
mística oxiva, ergueita cintilea
do vello pazo ou da espadana esguía.
(Namórame o feitizo do tesouro...)

Seguimos co catálogo e fálanos dos bidueiros. Deles recórdanos outros tempos cando os camiños e as estradas eran para os camiñantes e acostumaban estar escoltados por estas árbores para fornecer de sombra os traxectos. Aparece o eucalipto, o piñeiro cantarín e mais os ameneiros decorados cos novos brotes que dan sensación de seren pequenas pedras preciosas a adornar a árbore. Mais ningún deles consegue a categoría da árbore senlleira e tradicional da zona, o castiro ou castiñeiro.

Nin os bidos en verde teoría,
veira da estrada, a devecer na arela
de camiñar e camiñar por ela,
romeiros dunha eterna romeiría.
Nin o eucalipto a acoitelar os ventos.
Nin o piñeiro a marmular concentos.
Ni a esmeralda a tremer dos ameneiros...
Namórame o feitizo do tesouro
—fino brocado de candeas de ouro—
enfeite dos petrucios castiñeiros.
(Namórame o feitizo do tesouro...)

Todas estas árbores parecen soamente exemplos cos que contrapor a importancia do castiñeiro. Os castiñeiros tamén poden presentarse como seres do alén,

como membros dunha Santa Compañía coa que nos fala da eternidade destas árbores. Seres entre o mundo dos vivos e dos mortos que seguen en pé aínda que xa non sexan árbores sas e produtoras. Fixémonos no cambio de linguaxe, nomeadamente na escolla de adxectivos que nos transportan a unha escena de dor e loita contra a morte.

Estordegados,
no derradeiro
pulo da morte,
erguen ao ceo
as irtas gallas
con desespero.
Mecos sinistros,
a póren medo,
vistindo panos
de neboeiro,
nas arrepiantes
seráns do inverno.
(O souto morto)

Estes castiñeiros feridos pola enfermidade atopan consolo na mesma natureza, que trata de protexer ata o derradeiro alento as árbores

A gris mortalla do mole tamo,
que ten piedade das caracochas,
anda a embrullalas, con agarimo,
pra cobexalas da fría choiva.
(O souto morto)

Ata aquí os poemas nos que a paisaxe valdeorresa nalgunha das súas vertentes é protagonista, mais, que sucede nos poemas mexicanos? Desaparece talvez a paisaxe valdeorresa? Non podía facelo, sobre todo ao atoparse nun escenario tan alleo e contraposto ao seu berce; a comparación tiña que aparecer e faino por exemplo en “Morelia”:

En troques das camelias
as orquídeas abrochan
das árbores frondentes
nas enrugadas tonas.

O gris da canteiría,
eiquí virouse rosa.
(Morelia)

Ou en “Hai sede na Nova Galicia...”:

Sede en min nunca amatada,
sede en min xamáis dormida,
da verde Terra arelada,
a das choivas benqueridas.
(Hai sede na Nova Galicia...)

A visión dunha paisaxe evoca o contrapunto da outra, a arelada. O saudosismo, a morriña ou lembranza poboan as referencias á terra natal. Sentimentalismos que non atopamos nos primeiros textos, nos que o amor e o erotismo son as principais pulsións. Agora, de cando en vez, aparecen novos sentimentos:

Tesouro de lembranzas:
garimosas, acedas,
ou mouras de tristura,
ou dóces e sinxelas.
Acubilladas todas,
do pasado, antre a néboa.
¿Por qué xurden agora
na miña mente inqueda?
Arastora, na longa lonxanía,
volto a vivir a vida do pasado.
Lembro a nenez e lembro a mocidade,
lembro a noiva sinxela dos quince anos.
(Córgomo de Valdeorras)

E esta viaxe polas terras de Valdeorras non ía rematar sen nomealas todas:

Nomes da veira do Sil,
Val de Afreixo, Val de Godo,
a Pena da Moura, o Castro,
Porto Mourisco, Baxeles,
Córgomo, Castelo, Arnado,
Outarelo, Millarouso,

Portela, Cesures, Arcos...
 Nomes, nomes de Valdeorras,
 idóce e sonoro canto!
 (Nomes)

Florencio faino no poema “Nomes”, onde introduce a toponimia do seu novo fogar en Nova Galicia, e así, achegándonos eses lugares exóticos, retoma na memoria os nomes da terra. Faino quizais tamén coa teima, tan necesaria, de recordar a necesidade do uso dos topónimos tradicionais e reais de Valdeorras. Na seguinte publicación, *Cantarenas*, tamén retoma o tema da toponimia con “Louvanza da toponimia enxebre”, onde, amais dun paseo por Valdeorras, fai unha alegación en favor do uso da toponimia oficial nun momento en que a ditadura estaba a impor a castelanización dos nomes de lugar.

En *Cantarenas* tamén atopamos composicións cun gran protagonismo da paisaxe e que seguen as liñas das arriba analizadas, como é o caso de “Valdeorras”, na que mantendo os trazos básicos vangardistas dos primeiros textos, as imaxes e prosopopeas acompañanse de elementos descritivos propios da tradición paisaxística da literatura galega do século XIX.

CONCLUSIÓNS

Alén das consabidas marcas de vangardismos que hai detrás dos poemas de *Bebedeira*, nos que a natureza cobra vida a través de personificacións e imaxes nas que o poeta crea un mundo animado e coas que nos traslada a acontecementos da aldea, estados de ánimo e os tan rechamantes efectos de embriaguez desta bebedeira, tamén atopamos outras formas de representación desta.

Por un lado, hai unha descrición amable da paisaxe, que é o pano dos sucesos narrados que podemos asimilar ao tropos do *locus amoenus* e que, como ben indica Xulio Pérez Veiga (2022, p. 36), trae pousos da poesía renacentista do século XVI. Aquí a natureza non é máis que o contexto de localización, un espazo ou un escenario no que transcorren as accións, valla como exemplo o poema “Camiño da serra”. Porén, consideramos que nesta composición en concreto o que o poeta está a facer é unha revisitación dos tropos medievais, e con esta pastorela pretende reinventala. Por outro lado, o que si atopamos ao longo de *Bebedeira* é unha natureza chea de vida que se transforma en suxeito lírico para narrar distintas situacións.

O contrapunto do *locus amoenus* atopámolo nalgúns poemas protagonizados por castiñeiros. Poderíamos falar da presenza dun *locus eremus* no que o mundo dos mortos nos transporta a unha natureza doente que trae pousos do

romanticismo e do simbolismo. Poemas como “O souto morto” ou “A traxedia dos castiñeiros” son claros exemplos disto.

Os trazos vangardistas asociados á paisaxe aparécense a través dunha nova concepción da realidade, animada, que percibimos non só visualmente a través das cores e formas, senón tamén a través das sensacións que o poeta utiliza botando man dunha linguaxe que nos axuda a romper esa relación lóxica entre obxecto e realidade. Afianza esta mudanza da realidade con pequenos trazos innovadores na sintaxe e na disposición do verso para facer que os nosos ollos perciban as imaxes tamén a través da forma.

Lonxe destes textos e cunha fasquía diferente, atopamos os romances. Con este tipo de estrofa reforza o gusto polo popular e a pegada que teñen no autor as cantigas populares. Mais estes romances non cantan as grandes xestas, senón que son o medio utilizado para retomar a vida do pazo e a situación da fidalguía no poema do “Romance do cabaleiro ourizo”; ou unha enfermidade crónica que sofre a terra cada vez que chega o inverno no “Romanzo da terra doente”; ou a revisión do mito de Penélope nun fascinante texto titulado “Romanzo da dona Outonía”.

Coa chegada dos novos textos, xa escritos no alén mar, o poeta engade novos trazos á súa poesía e introduce cambios considerables. As categorías que achegamos para os textos publicados en *Bebedeira* non se adaptan a esta nova escrita. Agora estamos diante da gran categoría temática que é Valdeorras e dentro da cal os textos non presentan elementos da climatoloxía ou da cosmoloxía ou do reino animal... Aquí os textos son polipétalos; co gallo de describir a terra, vese obrigado a botar man de cada un dos elementos que en cada momento entran dentro do seu cadro impresionista. Así, nalgúns terán máis presenza o Sol, noutros os ríos, os montes ou os paxaros e os froitos da primavera. Porén, a presenza de varios elementos conforma un todo, un pano, un cadro dinámico e sensorial que necesita para transmitir a idea de Valdeorras.

Amais non debemos esquecer que tras estes textos escritos no alén mar agroma un sentimento de afastamento, de saudade, que non aparecía evidentemente nos escritos de preguerra. A pesar destes trazos, seguimos a crer que de forma xeral os textos creados no exilio teñen un positivismo que supera a nostalxia con composicións dinámicas, coristas, festivas que amosan a simbiose do poeta coa Nova Galicia, premisa que xa apuntaba María Xesús Lama cando dicía:

[...] a teimosa intención celebratoria que resoa con carácter festivo como unha prolongación dos cantos báquicos de sabor local que presiden os seus primeiros poemas de preguerra. O poeta parece establecer así intencionadamente un *continuum* que dalgún xeito quere negar a ferida temporal e emocional que impón a guerra de 1936. (2022, p. 119)

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- Alonso Montero, Xesús (2022). *Florencio Delgado Gurriarán, poeta na terra, na guerra e no exilio. Antoloxía poética*. Vigo: Galaxia.
- Alvarez Moldes, Débora e Pizcueta Barreiro, Margarida (2022). *Antoloxía Poética. Florencio Delgado Gurriarán*. Vigo: Galaxia.
- Carballo Calero, Ricardo (1975). *Historia da literatura galega contemporánea*. Vigo: Galaxia.
- Caseiro, Delfín (2022). Florencio Delgado Gurriarán. Claves poéticas. *Raigame*. 48, 14-23.
- Delgado Gurriarán, Florencio (1934). *Bebedeira*. Santiago de Compostela: Nós.
- Delgado Gurriarán, Florencio (1963). *Galicia infinda*. Vigo: Galaxia.
- Delgado Gurriarán, Florencio (1981). *Cantarenas*. Sada: Edicións do Castro.
- Delgado Gurriarán, Florencio (2022). *Obra poética*. Vigo: Xerais. Edición de Xosé Ramón Pena.
- Fernández del Riego, Francisco (1955). *Escolma da poesía galega IV: Os contemporáneos*. Vigo: Galaxia.
- Filgueira Valverde, Xosé (2008). *Os poetas galegos (1936). Antoloxía consultada*. Pontevedra: Museo de Pontevedra.
- Gurriarán, Ricardo (1999). *Florencio Delgado Gurriarán. Vida e obra dun poeta valdeorrés, republicano e galeguista*. Sada: Edicións do Castro.
- Lama, María Xesús (2022). Florencio Delgado Gurriarán. Poeta vitalista *avant la lettre*. En: Dolores Vilavedra, ed. *Florencio Delgado Gurriarán. O soño dunha Galicia Infinda*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela, 119-133.
- López-Casanova, Arcadio (2003). O sistema poético de Amado Carballo (para unha análise do impresionismo eglóxico na lírica galega moderna). *Revista Galega do Ensino*. 38, 73-106.
- Méndez Ferrín, Xosé Luís (1984). *De Pondal a Novoneyra: poesía galega posterior á guerra civil*. Vigo: Edicións Xerais de Galicia.
- Pérez Veiga, Xulio (2022). Vanguardismo e tradición en *Bebedeira*. *Raigame*. 48, 32-37.
- Villar, Miro (2006). O macrotexto poético en galego de Florencio Delgado Gurriarán. *Raigame*. 23, 86-94.
- Villar, Miro (2022). *Florencio Delgado Gurriarán. Vida e obra dun poeta no exilio mexicano*. Vigo: Xerais.

AS FONTES LÉXICAS NA LÍRICA DE FLORENCIO DELGADO GURRIARÁN

LEXICAL SOURCES IN THE POETRY OF FLORENCIO DELGADO GURRIARÁN

Concepción Álvarez Pousa
Instituto de Lingua Galega
Universidade de Santiago de Compostela

Resumo: Esta comunicación pretende contribuír ao coñecemento das fontes léxicas das que se nutre a lírica de Florencio Delgado Gurrriarán (1903-1987). Para este labor, baseámonos nos seus catro poemarios: *Bebedeira* (1934), *Galicia infinda* (1963), *Cantarenas. Poemas 1934-1980* (1981) e *O soño do guieiro* (1986). Na escrita florenciana, xunto á singularidade do galego oral de Valdeorras, combínanse elementos da tradición literaria, da enxebriización e da depuración, a carón dalgúns recursos significativos como procedemento de formación de palabras.

Deste xeito, o galego literario do poeta corgomés caracterízase, fundamentalmente, por ser unha lingua popular depurada de castelanismos e apoiada co recurso do portugués como proceso de enxebriización; marcada amplamente polos termos dialectais da comarca de Valdeorras e zonas estremeiras e polas formas específicas da súa contorna rural como peculiaridade; influenciada pola tradición literaria dalgúns dos nosos clásicos; reforzada coa presenza de estranxeirismos propios de linguas modernas europeas e de trazos do náhuatl de México, así como polos cultismos como elementos de depuración, e enriquecida, á súa vez, pola derivación mediante sufixación e composición como principais procedementos de formación de palabras. A seguir expóñense polo miúdo estas seis fontes léxicas no conxunto da súa obra poética.

Abstract: This paper intends to contribute to the knowledge of the lexical sources of the poetry of Florencio Delgado Gurrriarán (1903-1987). In order to analyse this, it will focus on his four poetry collections: *Bebedeira* [*Drinking Binge*] (1934), *Galicia infinda* [*Infinite Galicia*] (1963), *Cantarenas: Poemas 1934-1980* [*Songs: Poems 1934-1980*] (1981) and *O soño do guieiro* [*The Guide's*

Dream] (1986). Florencio's poems combine the uniqueness of the variety of Galician spoken in Valdeorras with elements of literary tradition, quintessential and purification traits and also some significant features such as word formation procedures.

Thus, the literary variety of Galician used by the poet is mainly a popular language purged of Spanish terms which resorts to Portuguese in order to express quintessential concepts. It is also characterised by the use of dialectal terms from the Valdeorras region and other bordering areas and by the specific forms of its rural context. It is influenced by the literary tradition of some classic Galician writers and reinforced through the presence of loans from modern European languages and the Nahuatl language spoken in Mexico, in addition to purificatory words and elements. It is also enriched by derivation through suffixation and composition as the main procedures of word formation. Finally, the paper reviews the six lexical sources of his poetic work.

Palabras chave: Florencio Delgado Gurriarán, lírica, léxico, galego literario, valdeorrés.

Key words: Florencio Delgado Gurriarán, lyric, lexicon, literary Galician, Valdeorrés.

É preciso sinalarmos que a lingua literaria de Florencio Delgado Gurriarán (1903-1987) é, esencialmente, a lingua viva do pobo, a da xente de Valdeorras, aínda que tamén presenta outros elementos. No plano léxico é onde mellor se percibe esa lingua popular e dialectal.

No proceso de estandarización da lingua, Fernández Salgado e Monteagudo Romero (1995, p. 177 ss.) contemplan catro etapas cronolóxicas: (1) galego popularizante, de comezos a finais do século XIX; (2) galego enxebriante ou diferencialista, de finais do século XIX a 1936; (3) galego protoestándar, de 1936 á década de 1970; e (4) galego estándar, de final desta década á actualidade.

Concretamente, a lírica do autor abrangue as fases (2) enxebriante, (3) protoestándar e (4) estándar, dado que a desenvolve no transcurso de cinco décadas. Por tanto, desde o seu primeiro poemario ata o derradeiro hai certa muda no léxico que emprega, camiñando desde unha poesía de vangarda hilozoísta moi nutrida en termos propios de Valdeorras e comarcas próximas, e enxebrismos, ata chegar a unha poesía satírica e social-patriótica con diversas referencias culturais, de base máis elaborada e máis característica do galego protoestándar e estándar.

Pasamos agora a debullar as seis características arredor das fontes léxicas¹ na lírica de Florencio Delgado Gurriarán (FDG).

1. UNHA LINGUA POPULAR DEPURADA DE CASTELANISMOS E APOIADA PRINCIPALMENTE POLO RECURSO DO PORTUGUÉS

Na escrita do autor asistimos a diversos tipos de fontes de arriquecemento léxico que se afastan do galego común; por unha banda, os arcaísmos *conqueriu* (C.41), *ren* (SG.53) e *vegada* (B.6), que deixan a pegada medieval na lingua do poeta; os diferencialismos *almasí* (GI.80), *outo* (B.30) e *rube* (GI.32); os hiperenxebrismos *fror* (C.69), *gañanza* (B.71) e *primaveira* (C.106); por outra banda, os distintos tipos de lusismos: fonéticos, como *aldeia* (B.62), *anceio* (GI.91), *areias* (GI.75), *cadeia* (SG.24), *candeia* (SG.22), *ceio* (GI.57), *centeio* (GI.57), *correio* (B.18), *feia* (SG.24), *seio* (GI.45) e *sereias* (GI.59); gráficis, como *nascen* (B.55), *névoas* (SG.43) e *povo* (SG.16); morfolóxicos, como *nubens* (C.28) e *viver* (GI.63), e, sobre todo, léxicos, como *alcovita* (GI.48), *alcouve* (GI.59), *baptismo* (C.144), *bigodes* (GI.57), *brinquedo*, (B.59), *carregadas* (GI.60), *grei* (C.68), *isolado* [do francés *isoler*] (GI.55) e *meia* (SG.44), cos que enriquece o léxico e se afasta da forma coincidente co castelán.

No tocante ao portugués e en relación coa edición do poemario *Cantarenas*, FDG tamén manifesta o seu interese polo emprego de trazos valdeorreses semellantes aos da lingua irmá fronte á forma do estándar galego. Concretamente, no que concirne ao uso do plural, tal e como llo comunica ao seu amigo e protector Pepe Gayoso (Gurriarán 1999, p. 332):

Paréceme ben o emprego do plural valdeorrés en *ois*, tan enxebre e que tanto se achega á variante portuguesa da nosa fala común luso-galaico-brasileira. Penso, como Carballo Calero, Paz Andrade, Rodríguez Lapa e moitos máis, que a salvazón do galego como lingua de cultura está no achegamento ás variantes irmás xa cultivadas, sen perder, non faltaba máis, a nosa enxebreza. Debemos aspirar á universalidade, aproveitando o insino do portugués e do brasileiro, cultivados e oficiais, mais nós temos tamén moito que darlle á FALA.

1 Os catro poemarios estudados márcanse coas seguintes siglas: B. para *Bebedeira* (1934), GI. para *Galicia infinda* (1963), C. para *Cantarenas. Poemas 1934-1980* (1981) e SG. para *O soño do gueiro* (1986). A seguir figura a páxina en que se atopan os termos, de xeito que, p. ex. *contequeira* (B.35) indica que o termo se rexistra na pág. 35 de *Bebedeira*. Dado o carácter reiterativo, e á súa vez cíclico, da obra florenciana e posto que varias composicións de *Bebedeira* (1934) se repiten nas obras posteriores de *Galicia infinda* (1963) e *Cantarenas. Poemas 1934-1980* (1981), só se rexistra unha indicación de poemario por termo co fin de axilizar a lectura, xa que que nalgúns casos os termos se repiten varias veces no conxunto dos libros.

Naturalmente, o léxico tamén se ve afectado pola presión do castelán; porén, son insignificantes os castelanismos no conxunto da súa obra fronte aos diferencia-
lismos e lusismos, dado que é pretensión do autor afastarse en todo momento desa
lingua “hexemónica”. Entre os castelanismos léxicos rexístranse *baraxa* (SG.38),
mortaxa (B.76), que ás veces concorre con *mortalla* (C.115), *parexas* (B.34) e *roxo*
(C.24), adaptados á fonética galega, amais dalgún castelanismo morfosintáctico,
qenes (B.71), ou gráfico, *bermello* (GL.56).

2. MARCADA AMPLAMENTE POLOS TERMOS DIALECTAIS DA COMARCA DE VALDEORRAS E ZONAS ESTREMEIRAS E POLAS FORMAS ESPECÍFICAS DA SÚA CONTORNA RURAL

A bisbarra de Valdeorras sitúase no nordeste da provincia de Ourense e está for-
mada por nove concellos: O Barco, O Bolo, Carballeda, Larouco, Petín, A Rúa,
Rubiá, A Veiga e Vilamartín. Estrema coa comarca luguesa de Quiroga, coas
ourensás de Viana e Terra de Trives, coas bisbarras leonesas do Bierzo e da Cabrei-
ra, de fala galega na súa parte occidental, e coa das Portelas, concretamente co
concello galegófono de Porto, como se pode observar no mapa seguinte.

Mapa 1. Situación e límites da comarca de Valdeorras. Fonte: elaboración propia

Isto contribúe a que a fala valdeorresa tamén reciba influencias lingüísticas destes territorios e que as peculiaridades valdeorresas, á súa vez, se espallen a outras zonas próximas nun *continuum* dialectal, o que se reflicte en nomes como *alpbarda* ‘inocente’, *avisedo* ‘terreo sombrío’, *bulleiro* ‘lodo’, *cachois* ‘regos abundantes de auga’, *caldeira* ‘canle do rego’, *cantarena* ‘cantarela’, *caracocha* ‘cavidade nun castiñeiro’, *carambello* ‘xeo’, *carrúa* ‘paso de carros’, *cavorco* ‘gabia no terreo’, *choupín* ‘fungo comestible’, *conchos* ‘noces’, *curisco*² ‘vento frío’, *fervuro* ‘xarope medicinal natural’, *folión* ‘comitiva musical no Entroido’, *gandaia* ‘troula’, *louxa* ‘lousa’, *milpéndora* ‘ouriolo’, *muradella* ‘morea de pedras’, *pegureiros* ‘embutido’, *pinchacarneiras* ‘reviravoltas’, *rebolos* ‘carballos’; adxectivos como *estordegado* ‘torcido’, *vougo* ‘baleiro’; accións verbais como *axotar* ‘espantar’, *billar* ‘poñerlle a billa á cuba’, *cochar* ‘non chegar á liña no xogo dos bolos’, *depinicar* ‘comer aos poucos ou facer pouca cousa’, *escozomelar* ‘proer ou descompoñer’, *froxar* ‘xirar para atrás co carro’, *larafuzarse* ‘ensuciarse’, *ralbar* ‘correr ás presas’, *remelar* ‘abrir moito os ollos’, *rouxar* ‘xirar o carro en sentido contrario’... Todas estas formas rexístranse na poesía de FDG.

Concretamente, o valdeorrés garda moita semellanza co vianés no seu conxunto, como ben sinalaba Prieto Rodríguez (1958, p. 13) hai máis de seis décadas:

A fala das terras de Viana difrén-ciase ben das bisbarras veciñas, menos da de Valdeorras, cúa que ten mutas semellanzas, e que, anque ten sinaladas difrencias, se cuadra non bastan para consideralas unha aparte da outra, senón como unha sola forma dialeutal.

Aínda que, máis dunha década despois, no seu estudo sobre o vianés (1973) sinala que no sueste da provincia de Ourense existen formas dialectais do galego moi diferentes do resto da provincia: o vianés, o frieirés e o valdeorrés, glotónimos cos que denominaría as variedades de Viana do Bolo, As Frieiras e Valdeorras, e sinala o seguinte:

En canto ó valdeorrés, os vianeses sabemos ben cando falamos cun valdeorrés, non somentes polas difrencias de léxico; senón tamén pola entonación. Agóra ben, así como o frieirés non hai dúbida en consideralo un dialeto difrente do vianés, non sabemos se eso mesmo o podemos decir do valdeorrés. (Prieto Rodríguez 1973, p. 6)

2 Os termos referentes á meteoroloxía *carambello* ‘xeo’ e *curisco* ‘vento frío’ rexístranse tamén en falas de León e de Lugo. (ALGa IV: mapa 102 a e 67 a, respectivamente).

En xeral, as falas do galego oriental presentan unha grande unidade, pertencen estas ao leste de Lugo e de Ourense ou ao galego estremeiro, no que se insiren as variedades do occidente de Asturias, de León e de Zamora (Fernández Rei 1990, p. 141).

Partindo desta premisa é preciso destacarmos que varias formas dialectais forman parte ademais, da Terra de Viana e de Trives (Ourense), do galego do Bierzo Occidental e da Cabreira Baixa (León), de Quiroga (Lugo) e, en menor medida, do galego de Porto (As Portelas).

A teor disto, debemos precisar que boa parte do léxico dialectal de Florencio tamén se rexistra na poesía de Fernández Morales (1861), autor astorgano, mais de crianza berciana. Tamén na poesía berciana escolmada por Álvarez Pousa e Costas (2002), onde, ademais da do autor dos *Ensayos poéticos en dialecto berciano*, se recolle a doutros poetas bercianos. Nesta selección poética, alén dalgúns trazos fonéticos e varios morfolóxicos, rexístrase léxico compartido co da lírica de Florencio: *cachón, cavorco, concho, rebolo...* Vocabulario que ademais se reflicte no estudo léxico da obra poética de Fernández Morales (Castelo Veiga 2017).

En relación con este aspecto, Álvarez (2017, p. 498) sinala as afinidades do galego berciano da obra de Fernández Morales con respecto ás variedades próximas orientais:

Don Antonio Fernández Morales logrou o seu obxectivo de nos transmitir, nos seus *Ensayos poéticos*, un espléndido retrato do galego berciano da súa época, moi semellante polo demais ao que aínda hoxe se fala no mesmo territorio. É esta unha variedade do galego oriental, coa maior parte dos trazos compartidos coas que falan os galegofalantes das comarcas luguesas e ourensás veciñas.

Alén disto, na narrativa breve de Prieto Rodríguez (1958, 1968, 1978) rexístranse algúns termos da escrita florenciana, dada a similitude das variedades valdeorresa e vianesa. Amais dalgunhas características fonéticas e morfolóxicas, documéntase léxico compartido: *aigue, arelar, caracocha, casoupa, concho, folgar, pegureiro, rebolo, tanguer...* Algún deste vocabulario tamén agroma en Cueto (2002), nunhas memorias autobiográficas centradas na Terra do Bolo, así como na obra do poeta Rogelio Rodríguez Díaz (1888-1948), natural de Petín e emigrado a Arxentina.

No tocante á poesía de Novoneyra, estes trazos coinciden en menor medida, xa que algunhas peculiaridades fonéticas e morfolóxicas son compartidas a nivel xeral co autor courelao e tamén algún léxico, dada a coherencia xeral das falas orientais. Non obstante, é preciso salientarmos que o poeta do Courel desenvolve un léxico específico desta zona onde abrollan termos como *boubo, brelo, burdiar,*

candias, carnabudo, cerengo, flairas, loiras, nabarega... (González González 2010, p. 283), que non serían comúns na lírica florenciana.

Como acontece con FDG, cuxa escrita non se fixa unicamente polo galego oral de Valdeorras, a lingua de Novoneyra procede do galego courelao, mais ese patrón non é exclusivo, xa que, como manifestaba el mesmo, a súa lingua estaba influenciada pola procedencia dos seus catro avós onde se mesturaban as diversas orixes do Bierzo, Samos, O Cebreiro e O Courel (Freixeiro Mato 2010, p. 88).

Novo (2004, p. 23), pola súa parte, salienta que a lingua novoneiriana é debedora do galego courelao e do galego familiar como fiel reflexo da autenticidade poética e mais da identidade persoal, postura que daría lugar a un rexistro intra-dialectal, interiorizado, vivenciado e ontoloxizado no conxunto da súa obra.

Así e todo, algúns termos como *cachón, caldeira, carambelo, castañeiro, cavorco, choupín, cochorra, niño, pincheira, ralbar...* son comúns na lírica dos dous poetas. No entanto, Nogueira Pereira (2010, p. 194), manifesta que en ocasións o poeta do Courel amosa certa actitude contraria con respecto ao substrato courelao da súa escrita, pois, segundo el, a súa linguaxe literaria representa o conxunto de varios idiomas poéticos, posto que noutras obras se reflicten diferentes estilos como o idioma de vangarda, amais doutros rexistros que se afastarían do estilo da lingua oral, polo que non se debe reducir a visión da súa linguaxe unicamente ao estilo d'Os Eidos. Este aspecto comprobámolo, ademais, tras revisarmos os seus diferentes poemarios (Novoneyra 1955, 1981, 1985, 1986, 1991, 1994, 2010 e 2018).

Consonte o exposto, na lírica florenciana rexístranse termos específicos do valdeorrés, que non serían comúns en zonas próximas, entre eles os relativos á fauna: *carrapaxo* 'carracha' (roienlle as brillas as crabas/cal se foran *carrapaxos* B.17); *chincló* 'merlo de río' (do princhaflo, do *chincló* e da papuxa C.104); *mostaceira* 'paxaro lavandeira' (do meigo reiseñor, da *mostaceira* C.104); *recoteixo* 'porcoteixo' (do *recoteixo*, do lobo e da cegoña... C.104).

De igual modo, nomes referentes á flora: *balsáin* 'pexegueiro' (roxo de *balsáis* e sangradeiros C.103); *cantariña* 'clase de uz' (de *cantariñas*, hérbedos e toxos GI.34); *cereixón* 'cerdeira' (de *cireixois*, loureiros e carpazos GI.34); *muleira* 'apóutega' (nascen as *muleiras* B.63); *sangradeiro* 'pavieiro' (roxo de *balsáis* e *sangradeiros* C.103); *soutelo* 'souto' (nun *soutelo*/un castiro a apodrecer B.76).

Tamén formas do común: *cachopa* 'pipa de fumar' (e ata o ceo bota chamás/e fume pol-a *cachopa* B.17); *niallo* 'niño' (o *niallo* de mostaceiras/do chanteiro das Cortiñas GI.16); *sapiño* 'paxaro de cría' (ten areias i un *sapiño* C.89); *vindimarego* 'vendimador' (xudeus *vindimaregos*/terano de apreixar C.22). E mesmo accións verbais: *andar ó bago relú* 'rebusca da vendima' (andar ó "*bago relú*",/ós hérbedos i os choupís GI.16); *esforciar* 'forzar' (máis á neve, outrora virxe,/co seu riscar *esforciaron* GI.24).

Cobo Rodríguez (2022) recolle diversos valdeorresismos na obra florenciana, mais é preciso salientarmos que a maior parte deste léxico non é especificamente valdeorrés, senón compartido nunha zona oriental moi ampla, que en varios casos abrangue, amais de Valdeorras, as variedades próximas berciana, courelá, vianesa e portelá. Respecto a algúns termos que o devandito autor circunscribe unicamente a esta comarca, é mester sinalarmos que tamén se dan en variedades próximas como a vianesa. É o caso das formas *calantornia*, *cantarena*, *carrúa*, *fervuro*, *imalia*, *muradella*, *ralbar*, *sin*³..., algunhas das cales tamén son comúns na variedade berciana, polo que o número de valdeorresismos específicos consideramos que é inferior ao marcado polo devandito estudoso.

No tocante ao *Cancioneiro da loita galega* (2022), no que FDG representa unha parte moi activa, ademais de contribuír coas súas achegas baixo o pseudónimo de Nadel, atopamos unha escrita semellante no que concirne ao léxico empregado no conxunto dos poemarios. Non hai, polo tanto, un cambio substancial respecto do léxico desta publicación dedicada aos mártires galeguistas e cuxa primeira edición veu a lume en México da man do Partido Galeguista en 1943.

A especial admiración de FDG polo valdeorrés quedou patente no dicionario desta variedade que pretendía levar a cabo; e, dada a estancia curta que pasou en Valdeorras, non deixou de recadar datos e de interesarse por cuestións lingüísticas nesa especial ilusión que tiña, posto que era moi consciente de que na lingua inicial que aprendera había formas moi diferentes ás do galego común, aspecto que tamén podemos percibir comprobando o seu rexistro no *DRAG* e *DdD*.

Aínda que non se trata de unidades particulares de significado, debemos facer referencia aos topónimos, xa que achegan tamén esa interiorización da fala valdeorresa: *Arcos*, *Baxeles*, *O Barco*, *Castelo*, *Cesures*, *Correxais*, *Córgomo*, *Millarouso*, *Outarelo*, *A Portela*, *Portomourisco*, *Reporicelo*, *Veigamuíños*, *Vilaira*, *Xagoaza*..., e reflicten a fidelidade do autor polo ámbito que o rodea, ao tempo que singularizan o conxunto da súa lírica. A este feito debemos sumar os nomes do seu medio máis próximo, as viñas de *Chancelo*, *Moucho*, *Valsadal* e o río de *Farelos*.

Así mesmo, figuran termos propios doutras variedades que serían alleos ao galego valdeorrés e oriental. É o caso de *castiro* (C.125) ‘castañeiro’ da área central de transición do bloque central, ou *golpe* (C.81) ‘raposo’ da área mindoniense do bloque central; mesmo se rexistra algún termo do bloque occidental da área pontevedresa propio de falas da Arousa, *tremesiño* (B.75) ‘terra moi branda e húmida’, que serían froito da situación de inestabilidade da lingua e o interdialectalismo. Inclusive se documenta algún termo propio doutras áreas do

3 A forma *sin* como adverbio afirmativo rexístrase esporadicamente en persoas maiores, mais atópase en desuso, xa que o común é o adverbio *si*.

bloque oriental, como *castañeiro*, propio das áreas zamorana e asturiana e do norte da área oriental-central, de falas do Bierzo e da Cabreira Baixa, que no caso do galego oriental ourensán ten un uso máis restrinxido, xa que se documenta só en puntos de Valdeorras. O ALGa VI, mapa 256, marca un territorio ben definido do seu uso no galego oriental en boa parte das falas galegas de Asturias, Lugo, León e Zamora e parte da comarca de Valdeorras.

3. INFLUENCIA DA TRADICIÓN LITERARIA POR VÍA DO INFLUXO DOUTROS AUTORES

FDG facía constar que o seu galego, ademais de aprendido do pobo, era sobre todo aprendido nos libros, a través das lecturas de autores clásicos, pois o contacto co ámbito labrego que o rodeaba fora curto debido aos numerosos desprazamentos e ao posterior exilio. A biblioteca persoal do autor tamén dá boa conta deste feito, xa que nela se rexistran varias obras de diferentes xéneros, publicacións varias e prensa.

Froito da inestabilidade da lingua no tempo en que desenvolve o poeta corgomés a súa produción, a súa lírica fortalécese, así mesmo, con léxico que entra por vía da tradición literaria da man doutros autores, tal como se aprecia no material do TILG e apuntamos noutros estudos (Álvarez Pousa 2020, 2022a). Algúns dos casos máis significativos son os seguintes:

- *Almasí* ‘marfil’, lectura incorrecta do medieval *almafí*, usado por Filgueira, Carballo e Bouza-Brey, entre outros: “tolaxe de tepideces; / *almasí* morno a tremere; / tenro desleixo de morte / dozura no esmorecer” (B.28).
- *Bris* ‘brisa’, usado por Curros, Cabanillas e López Abente, entre unha nómina moi grosa e cunha presenza moi notoria na escrita florenciana: “Pol-o heliógrafo do río / pide o ceo a terra estrelas; / e a terra, no tren da *bris*, / remésallas con urxencia” (B.29). Santamarina (2008, p. 270) refire que o termo está na literatura desde 1884 (Amor Meilán) e que resulta moi frecuente en autores ourensáns como Pérez Placer e Álvarez Nóvoa, polo que podería tratarse dunha forma popular nesta provincia.
- *Follax* ‘follaxe’ e *romax* ‘romaxe’, cuxa primeira documentación é de Rosalía: “As candeias, de afrodisiaco cheiro, / pola verde *follax* agarimadas // Da sombra, na *romax*, ás muñeiras. / Alcovita ao malvís nos seus xuntoiros” (GI.48).
- *Souril* ‘alegre’, cunha ampla representación na lírica florenciana: “Do meu val de biriscas e petrucios / e de nenas *souriles* e de mozos” (GI.35); “O Merlo, ‘*souril* viudo’ / a ‘Viuda Alegre’ asubía / inda que vista de luito” (C.112); “No

purépecho falar dos teus anterxos, /de rechouchía esdrúxulo, /que é *souril* e *lizgairo*” (SG.54). A primeira documentación do termo rexístrase en Pintos (*A gaita gallega*, 1853) e seguidamente en López Ferreiro (*O castelo de Pambre*, 1895), *Nós* (1921), Cotarelo (*Trebón*, 1922), Pita (*Jacobusland*, 1942) e Otero Pedrayo (*O señorito da Reboraina*, 1960), entre outros. Trátase dunha palabra polisémica que segundo os contextos e diferentes autores adquiriría o valor de *alegre*, *agradable*, *agudo* ou *tranquilo*.

- *Tremesiño* ‘terra moi branda e húmida’, cuxo primeiro rexistro literario é de Cabanillas: “e corren polos camiños /para morrer, afogadas, /na lama dun *tremesiño*” (B.75).
- *Xaruto* ‘cigarro’ [lusismo *charuto*] empregado por Vilar Ponte, Noriega e Fole, entre unha ampla nómina de autores, e cuxo primeiro rexistro se documenta n’*O Tío Marcos da Portela* (1876): “fora a lingua da boca, cal *xaruto* bermello /a fumegalos folgos do que corre; o cabelo” (GI.56).

É preciso mencionarmos nesta listaxe o termo *arela*, que o ferrolán Aurelio Ribalta introduciu en 1910 no galego escrito e con gran fortuna no galego literario, como se rexistra no TILG, pois antes da publicación de *Bebedeira* está moi documentado, entre outros, en López Abente, Risco, Amado Carballo, Dieste, Cabanillas, Pedrayo ou Blanco Amor, como tamén se rexistra o verbo *arelar* nalgúns destes autores ou en Castelao. Poida que as formas de FDG sexan literarias; porén, no valdeorrés, como xa se indicou, existe *arela* ‘desexo’.

O poeta utiliza en *Galicia infinda* (1963) o substantivo *arela*: “veira da estrada, a debercer na *arela* /de camiñar e camiñar por ela” (GI.47), “¿Qué *arela* eu teño do Sputnik, /do Xúpiter, nin de nada?” (GI.88), o adxectivo *arelante*: unha rapaza *arelante* /escoita, detrás da fiestra” (B.62), e o verbo *arelar*: “ando a conquistar ensoños: /no cabezal do teu peito /*arelo* durmilos todos” (B.21), verbo que xa empregara en *Bebedeira* (1934): “reconquerir o castelo /non *arela*, por agora” (B.72), “*arelando* un bico /dúas bocas se achegan” (B.65).

Asemade, o autor introduce diversos termos no galego literario que deixarán o seu ronsel na escrita:

- *Abollo* ‘aborto’: “coa sua comadre xiada /puido amañar un *abollo*” (B.47), empregado con posterioridade por Gómez Ledo (*Cancioeiro*, 1953).
- *Amerodos* ‘froito da amorodeira’: “Madurecen *amerodos* /na campía do teu peito” (B.23), usado posteriormente por Pita (*Jacobusland*, 1942).
- *Brosclador* ‘bordador’: “O *brosclador* fogueteiro /broscla cen rosas de fogo /no escuro raso do ceo” (B.30), termo empregado máis tarde en *Nós* (1935), por Cabanillas (Prólogo *Antifona da cantiga*, 1951) e por Fidalgo Santamariña (*Os saberes tradicionais dos galegos*, 2001).

- *Cantarenas* ‘cantarelas’ con varios rexistros posteriores nas obras do berciano Poncelas Abella (*O mestre púxose louco*, 1995; e *Contos e lendas do Bierzo*, 2004): “*Cantarenas* na noite: foguetes que/alumean, calderois froreados e notas rebuldeiras. *Cantarenas* risoñas, parafusos/das trevas, arrautadas de mozos que o dormir espaventan” (C.15).
- *Cepeira* ‘cepas’: “Coma é médico de sona,/ha de cobrarlle ás *cepeiras*,/abondo no ouro das follas.” (B.51), con varios rexistros no conxunto da lírica florenciana é empregado posteriormente por Pita (*Jacobusland*, 1942) e Tovar (*Arredores*, 1962).
- *Delourado* ‘seco’: “Do meu val *delourado* polos ventos/e barrufado coa teimosa choiva” (GI.34), cuxo único rexistro é de FDG. No entanto, a forma *delourar* documéntase posteriormente en Puentes (*Aguillóns de Ortegal*, 2005).
- *Esforciaron* ‘forzaron’: “máis á neve, outrora virxe, / co seu riscar *esforciaron*” (GI.24), cuxo único rexistro pertence a FDG.
- *Gateñar* ‘subir trepando coma os gatos’: “Vou *gateñar* ata enriba/e beber, pinguiña a pinga” (B.5), cuxos únicos rexistros corresponden aos dous primeiros poemarios do poeta valdeorrés.
- *Mostaceira* ‘paxaro lavandeira’: “do meigo reiseñor, da *mostaceira*,/do princhaflor, do chinco e da papuxa” (GI. 34), cun único rexistro de FDG.
- *Parreiral* ‘conxunto de parras’: empregado por Prieto Marcos (*Versos*, 1943) logo do poeta valdeorrés: “pol-a forza dun arame/o *parreiral* enforcado/bota a lingua para afora” (B.45).
- *Vindimaregos* ‘vendimadores/da vendima’: “Xudeus *vindimaregos*/terano de apreixar” (B.10), cuxa única documentación pertence a FDG.
- Ou inclusive o termo *godello* cuxo segundo rexistro consta na lírica do poeta valdeorrés, logo de usalo o etnógrafo Xaquín Lorenzo (1962) e a seguir diversos autores: “Casóu don Godello/con dona Mencía/e van pór a casa/polo val das viñas” (GI.25).

4. REFORZADA COA PRESENZA DE ESTRANXEIRISMOS, PROPIOS DE LINGUAS EUROPEAS MODERNAS, PRINCIPALMENTE NOS ÚLTIMOS POEMARIOS

Rexístranse principalmente anglicismos: *cities* (GI.8), *pedigree* (SG.5), *set* (SG.63), *towns* (GI.8), *weekend* (SG.53), *western* (SG.63), e galicismos: *balet* (C.95), *boulevard* (GI.63), *cabaret* (B.43), *cartier* (GI.64), *chambre* (GI.64), *toilette* (B.40); pero tamén algún termo do noruegués: *slalom* (GI.24). Alén disto, documéntanse

algúns topónimos estranxeiros: *Hong-Kong* (GI.8), *London* (SG.13), *New York* (GI.8), *Montgomery* (GI.59).

No entanto, a novidade e orixinalidade destaca nos “Poemas mexicanos” (*Galicia infinda*, 1963) onde se rexistran diversos termos da lingua amerindia náhuatl: *huapango* (GI.71) e *sons veracruzanos* (GI.69), xéneros musicais; *jacales* (GI.83), vivenda rústica construída con materiais naturais; *jarocho* (GI.69), xentilicio de Veracruz; *xacarandá* (GI.77), planta tropical; *xarabe tapatío* (GI.73), baile tradicional; *tabachín* (GI.86), árbore; *purépecho* (SG.54), lingua dos indios michoacanos, orixinalmente *purépecha* etc.

Carballo Calero (1981, p. 727) afirmou verbo do léxico destas composicións:

Algús destes poemas son en realidade cáseque bilingües, están escritos nunha especie de creolo galego mexicano, pois é tan considerabre en ocasións o número de voces nahuatles que conteñen, que a súa comprensión cabal esixe certos coñecimentos da fala do país. Non menos ha ser ilustrado o lector en materia de lingua galega, pois o autor usa moitos termos dialectáis, moi comarcáis e vivos, que non están ao doado alcance do que non nacéu naqueles paraxes en que se formóu a conciencia lingüística do poeta.

Posteriormente, Lama López (1999, p. 751) botou abaixo esta idea, pois, aínda que destaca a orixinalidade dese “crioulo galego mexicano” pola simbiose de culturas, a presenza de voces do náhuatl é moi reducida, limitándose a bailes, instrumentos musicais, plantas, topónimos e xentilicios que axudan a situar o eu lírico dos poemas, polo que non se podería falar rotundamente de linguaxe crioula e de bilingüismo.

Certamente, o seu conxunto, así como a orixinalidade destes poemas, foi o que levou a Carballo Calero a falar desta mestizaxe lingüística, xa que non era habitual nos poetas do exilio nin na época este tipo de composicións híbridas: “Nomes de Michöacan, son garruleiro e lisgairo, Tsintsunsan, Paricutín [...] / Nomes da veira do Sil, / Val de Afreixo, Val de Godo, / a Pena da Moura, O Castro [...]” (“Nomes”, GI.10).

Mais esta nómina de termos do náhuatl fortalécese coa presenza tamén de topónimos estranxeiros e, sobre todo, mexicanos: *Ario*, *Atotonilco*, *Manzanillo*, *Michöacan*, *Morelia*, *Sirahuen*, *Tacámbaro*, *Tangancícuaro*, *Tsintsunsan*, *Uruapan*, xunto con orónimos relativos a fenómenos naturais, *Paricutín* (volcán), ou os hidrónimos *Cupatizsio* (río) e *Sararácua* (fervenzas), que axudan a situar o eu poético nese irmandamento especial que realiza o autor entre a cultura galega e a mexicana.

5. MARCADA POLOS CULTISMOS NESE CAMIÑO CARA Á LINGUA ELABORADA

Amáis do léxico patrimonial reflectido nas abondosas formas dialectais, a escrita do autor vai evolucionando cara a unha lingua máis elaborada con frecuentes cultismos, principalmente nos últimos poemarios: *alcaloide* (B.21), *ambrosía* (C.138), *ecuménica* (GI.7), *cataléptico* (GI.31), *cenáculo* (C.147), *receptáculo* (C.147). Outros termos constitúen propiamente neoloxismos: os substantivos *macadam* (GI.7), *élitros* (GI.79), *heliógrafo* (B.29), *mercadotecnia* (SG.70), *exiptólogo* (SG.70); adxectivos como *antibélico* (C.147), *cacofónico* (SG.16), *ortopédicos* (SG.12), *eufónico* (SG.16).

Noutros casos, adxectivos como *enófilo* (C.136) lembran a especial loanza que o poeta valdeorrés realiza dos viños galegos e, en particular, dos valdeorreses, ao tempo que crean termos en relación co descordo da queimada nos poemas dionisiacos de *Cantarenas* (1981): *dipsético*, *dipsómano*, *eutrapélico*, *ledoxéneo*, *termoxéneo* (C.147). Rexístrase, ademais, algún latinismo como *Pater Noster* (SG.31), *resurrexit* (GI.12), e tamén algunha locución, *homo faber*, *homo ludens* (SG.71). Outras formas, aínda que cultismos, son de uso máis común na lingua: *esotérica* (C.148), *nomenclatura* (SG.16), *pirómano* (C.147), *quimérica* (C.148), *sublime* (SG.15).

6. ENRIQUECIDA POLA DERIVACIÓN E A COMPOSICIÓN COMO PROCEDEMENTOS PRINCIPAIS DE FORMACIÓN DE PALABRAS

No tocante ao proceso de formación de léxico, cinguímonos unicamente aos fenómenos máis relevantes na súa obra, o da derivación a través da sufixación e o da composición mediante a combinación de diferentes categorías, xa que supoñen unha achega especial ao léxico empregado polo autor ao crear termos significativos e conferirlle orixinalidade á súa lírica. Baseámonos para este labor no referido no manual de Freixeiro Mato (2006).

Respecto da sufixación apreciativa, destacan principalmente diminutivos en *-iño/-a*: *campoliña* (B.64), *coitadiñas* (B.16), *currunchiño* (GI.7), *feituquiño* (SG.35), *herbiñas* (GI.21), *manciñas* (B.13), *manseliño* (GI.21), *manteliño* (GI.31), *pinguña* (C.19), *pombiñas* (B.23), *ventiño* (C.64), *Xoseiño* (C.47). Outros diminutivos menos frecuentes son en *-ete*: *falsete* (GI.70); *-echo/-a*: *pequerrecha* (GI.87); *-ote/-a*: *pequenota* (B.80), *píngotas* (B.5), *ricote* (GI.55). Noutros casos, estes sufixos dan lugar a formas xa lexicalizadas: *-elo/-a*: *rabuñadela* (B.87); *-olo/-a*: *cachola* (C.55), *castañola* (GI.57).

O elemento diminutivo está presente xeralmente en substantivos e adxectivos, mais tamén se dan casos da súa presenza en formas verbais, como *-uxo/-a: cantaruxando* (C.94). Rexístranse casos de pexorativos a través do sufixo *-oupo/-a: casoupas* (SG.52) e *-upo/-a: casupas* (GI.87).

Verbo da sufixación nocional, o sufixo máis frecuente é *-eiro/-a: adegueiro* (C.150), *couteiro* (C.113), *guerreiro* (GI.69), *menciñeiro* (B.58), *quincalleiros* (SG.47), en termos relativos a oficios; outros indican colectividade: *carballeira* (B.49), *carpaceiros* (B.63), *parreiras* (C.130); e outros calidades: *contequeira* (C.44), *paroleira* (B.35), ou ben se atopan sobre base substantiva ou adxectiva: *bacalloeiras* (GI.8), *charramangueiros* (GI.58), *churrusqueira* (C.73) ou *miragreira* (C.97). Menos frecuentes son os sufixos en *-nte* (*-ante*, *-ente*, *-iente*, *-inte*): *arelante* (B.62), *axexantes* (B.67), *frondentes* (GI.59), *namorantes* (B.81), *queimantes* (GI.75), *recendentes* (B.62), *xirxilantes* (GI.9). Asemade, rexístranse algúns aumentativos en *-ón/-ona: peluconas* (GI. 56), *arañón* (SG.34).

A prefixación é menos común; así e todo, documéntanse termos creados por este procedemento: *encalexado* (B.68), *enguedellarte* (SG.15), *enxorda* (SG.13), *desfollada* (GI.75), *innobre* (SG.28), *supercastrapo* (SG.16).

A composición é outro dos procedementos máis destacados na obra do poeta valdeorrés, xa que figuran diversos termos creados a través da combinación de diferentes categorías gramaticais, que lle confiren singularidade ao conxunto do léxico. Así, algúns dos casos máis relevantes de palabras formantes son os seguintes:

1. Verbo + substantivo: *esmaga-piollos* (SG.70), *furabolos* (SG.70), *pinchacarneiras* (C.109), *pinchaflor* (GI.34).
2. Verbo + verbo: *runxe-runxe* (GI.78).
3. Substantivo + substantivo: *bocarribeira* (GI. 33), *frechas-tentacións* (GI.52), *pantrigo* (SG.5), *recoteixo* (GI.34), *veiramar* (SG.29).
4. Substantivo + adxectivo: *augaforte* (C.102), *augardente* (B.5), *herbaboa* (GI.70), *ourilocente* (GI.34), *papos-rubios* (B.67), *salferidos* (SG.5).
5. Adxectivo + adxectivo: *agre-doce* (C.25), *malva-azul* (GI.77), *verde-gris* (GI.57).
6. Adverbio + verbo: *malvises* (SG.30), *nonmeesquezas* (GI.34).
7. Adverbio + substantivo: *semprenoivas* (GI.34).
8. Adverbio + adxectivo: *benamada* (C.152), *benaventurados* (SG.17), *benquerido* (GI.35), *malfadada*, *malferidos* (C.70), *malpocados* (B.7), *maltreita* (SG.25).

Cómpre sinalar, por último, outros termos que son inventos léxicos por parte do autor, que resultan de unir a terminación *-trapo* (de castrapo) aos xentilicios *anglo* e *ianqui*, dando lugar ás formas *anglotrapo* e *ianquitrapo* (SG.13), ou ás bases *fran* e *xermán*, que dan lugar aos nomes *frantrapo* e *xermántrapo* (SG.13).

Estes termos rexístranse nos poemas sociolingüísticos, dotados dunha gran carga de defensa do idioma galego fronte á uniformización do castelán e con eles podemos falar dun Delgado Gurriarán onomatúrgo onde estas formas posiblemente funcionen como hápax en función do motivo social dos poemas, coa misión de equiparar a substitución do galego a procesos semellantes que se darían noutras linguas do mundo, como sería o caso da variedade *spanglish*. Do mesmo xeito, os termos comentados con anterioridade *dipsético*, *dipsómano*, *eutrapélico*, *ledoxéneo*, *termoxéneo* (C.147) tamén nos achegan esa idea de onomatúrgia por parte do autor en función da exaltación dos poemas dionisíacos, e onde a xeito de descordo se pondera o proceso da queimada.

CABO

Florencio Delgado Gurriarán retratou a situación sociolingüística na súa poesía e, froito da falta dunha normativa estable nos anos en que escribiu os seus poemarios, botou man de diferentes recursos á hora de desenvolver a súa produción literaria.

Verbo das fontes léxicas nas que se baseou, valeuse fundamentalmente dos seis recursos que se acaban de tratar. Primeiramente, a súa é unha lírica depurada de castelanismos, que resultan irrelevantes no conxunto da súa obra. Porén, rexístranse diversos elementos de enxebrización, a través de arcaísmos, diferencialismos e hiperenxebrismos. Os abondosos lusismos tamén están presentes, principalmente os léxicos, nesa misión por parte de varios autores de apartárense do castelán e crear un modelo literario máis afín ao portugués.

Unha das peculiaridades máis sobranceiras dentro das fontes léxicas son as formas dialectais de Valdeorras, o galego oral do seu Córrego natal. No entanto, a situación desta comarca do nordeste ourensán, estremeira con outros concellos de Ourense, Lugo, León e Zamora, fai que a maior parte do léxico teña unha continuidade en variedades próximas e resulte común en zonas veciñas, como é o caso do termo *cantarenas*, que comparten o berciano, o valdeorrés e o vianés.

Non obstante, tamén se rexistra un léxico específico valdeorrés en relación co mundo labrego do poeta, vocabulario que nos achega un bo coñecemento da variedade valdeorresa e que o singulariza no conxunto das falas galegas orientais: *amerodos*, *balsaín*, *cantariña*, *mostaceira*, *muleira*, *niallo*, *sangradeiro*...

Debido á inestabilidade da lingua no período en que FDG escribe os seus primeiros poemarios, tamén se amosan formas pertencentes a outros bloques lingüísticos, por mor do interdialektalismo, como é o caso dos termos *castiro*, da área central de transición do bloque central; *golpe*, da área mindoniense do

bloque central, e *tremesiño*, do bloque occidental, propio de falas de Arousa da área pontevedresa.

Porén, a lingua valdeorresa coas súas formas dialectais, non está illada na lírica de FDG, senón que se complementa con outros medios, como o galego literario que entra na súa produción por vía doutros autores, do que se desprende que hai unha achega léxica influenciada, entre outros, por Rosalía (*follax e romax*), Cabanillas (*tremesiño*) ou Otero Pedrayo e Risco (*souril*).

Alén disto, os estranxeirismos concédennlle unha fasquía de renovación á escrita ao incluír termos procedentes do inglés, francés, noruegués e da lingua amerindia náhuatl coa achega de nomes que designan plantas, topónimos, xentilicios e instrumentos musicais: *huapango, jarocho, xacarandá*... Resulta singular, xa que logo, a simbiose que o poeta valdeorrés realiza da cultura galega e mexicana enlazando diversos elementos como a paisaxe, os costumes e a toponimia que dan lugar a un irmandamento de culturas.

En xeral, os diferencialismos, aínda que seguen presentes, son menos acentuados nos dous últimos poemarios, onde se vai introducindo un léxico máis anovado debido aos diversos cultismos que depuran o léxico primitivo por medio de neologismos, inventos léxicos, latinismos e termos cultos de uso máis frecuente.

No tocante ao proceso de formación de palabras, a lingua do autor rexistra abondosas formas creadas a través, principalmente, do proceso de derivación mediante sufixación, onde os sufixos máis relevantes son *-iño* como sufixo apreciativo e *-eiro* como sufixo nocional. A composición establécese a través da combinación de diferentes categorías, sendo algunhas das máis relevantes substantivo + adxectivo e adverbio + adxectivo.

En definitiva, a lírica florenciana ten como alicerce fundamental seis fontes léxicas. Non obstante, o valdeorrés constitúe a peculiaridade máis notoria na súa poesía, por canto o poeta quixo transmitirnos, ademais dunha poesía civil, unha poesía hilozoísta centrada na súa contorna e con abondosas referencias a ela. Este feito é máis patente aínda, dado o carácter reiterativo de varias composicións en poemarios posteriores nas que enalteceu o mundo de Valdeorras a través da fala, a paisaxe, a vida e as xentes, como poñemos de manifesto en Álvarez Pousa (2019, 2022 b), e como se desprende da compilación poética de homenaxe ao autor (Delgado Gurriarán 2002).

Convén a esta altura lembrar o mencionado por Regueira (1993, p. 99) en relación coa lingua literaria. Segundo este autor, a riqueza léxica dunha obra non se mide pola cantidade diferente de palabras que emprega, senón que habería que comprobar se o léxico empregado se corresponde co máis frecuente na lingua e tamén observar cales son os campos semánticos para poñelos en relación coa vontade estética do autor.

Neste sentido debemos precisar que Florencio, amais de poeta social, foi un autor que camiñou decotío coa lingua da súa Terra, achegando o característico da montaña e do ámbito labrego. Constanza desta especial relación coas súas orixes foi seguir tendo presente o seu lugar de Córghomo no conxunto xeral dos seus poemarios.

É por esta premisa que a principal fonte léxica son as formas dialectais valdeorrasas que abranguen un territorio amplo na súa maioría, xunto ao galego literario que vai estar presente, inclusive, nos poemarios posteriores pertencentes a outros períodos da estandarización con pequenas variacións.

Xa para rematar, cómpre indicarmos que a poesía de Florencio Delgado Gurriarán é unha oda á comarca de Valdeorras, pero tamén é un himno aos que coma el loitaron por Galicia na fría escuridade da guerra e do desterro. Unha lírica que se expresa na lingua viva do pobo. Cantada na fala do seu Córghomo natal, “de bocarribeira clara no que non anda a Santa Compañía”, dotada de *amerodos*, *amieiros*, *balsáis*, *bidos*, *cepeiras*, *cereixois*, *concheiros*, *chinclos*, *choupís*, *felgos*, *milpëndoras*, *rebolos*, *recoteixos* e *sangradeiros*.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- ALGa IV = Fernández Rei, Francisco, coord. (2003). *Atlas Lingüístico Galego. Vol. IV: Léxico. Tempo atmosférico e cronolóxico*. [A Coruña]: Fundación Pedro Barrié de la Maza / Instituto da Lingua Galega.
- ALGa VI = Fernández Rei, Francisco, coord. (2016). *Atlas Lingüístico Galego. Vol. VI: Léxico. Terra, plantas e árbores*. [A Coruña / Santiago de Compostela]: Fundación Barrié / Universidade de Santiago de Compostela.
- Álvarez, Rosario (2017). A fala berciana na obra de Fernández Morales. *Boletín da Real Academia Galega*. 378, 489-500. <https://doi.org/10.32766/brag.378.709>
- Álvarez Pousa, Concepción (2019). Valdeorras, o selo distintivo de Florencio Delgado Gurriarán. *O Sil ano 2000. Especial Nadal Decembro 2019*, 52.
- Álvarez Pousa, Concepción (2020). A variedade valdeorresa do galego oriental e a súa presenza na lingua literaria de Florencio Delgado Gurriarán. *A Trabe de Ouro. Revista galega de pensamento crítico*. 113, 9-34.
- Álvarez Pousa, Concepción (2022a). O valdeorrés e a tradición literaria galega na obra de Florencio Delgado Gurriarán. En: Dolores Vilavedra, ed. *Florencio Delgado Gurriarán. O soño dunha Galicia infinda*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela, 93-118.
- Álvarez Pousa, C. (2022b). Florencio Delgado Gurriarán: unha lingua entre *cepeiras* e *tapatíos*. *O Sil ano 2000. Xuño 2022*, 35.

- Álvarez Pousa, Concepción e Costas, Xosé Henrique (2002). *Escolma de poesía berciana en lingua galega (1860-1960)*. Santiago de Compostela: Edicións Positivas.
- Carballo Calero, Ricardo (1981). *Historia da literatura galega contemporánea*. 3.ª ed. Vigo: Galaxia.
- Castelo Veiga, Andrea (2017). O léxico galego-berciano na obra poética de Antonio Fernández Morales (1817-1896). *Cumieira. Cadernos de investigación da nova Filoloxía Galega*. 2, 127-150.
- Cobo Rodríguez, Francisco (2022). O léxico valdeorrés na obra de Florencio Delgado Gurriarán. *Raigame. Revista de arte, cultura e tradicións populares*. 48, 39-53.
- Cueto, Xacinto F. (2002). *A mai, o nino e a montaña*. Barcelona: Marklet Edicións.
- DdD = Santamarina, Antón, coord. (2006-2013). *Dicionario de dicionarios*. Santiago de Compostela: Instituto da Lingua Galega. Dispoñible en <http://sli.uvigo.es/ddd/index.html>
- Delgado Gurriarán, Florencio (1934). *Bebedeira*. Santiago: Nós.
- Delgado Gurriarán, Florencio (1963). *Galicia infinda*. Vigo: Salnés.
- Delgado Gurriarán, Florencio (1981). *Cantareñas. Poemas 1934-1980*. Sada: Edicións do Castro.
- Delgado Gurriarán, Florencio (1986). *O soño do guieiro*. Sada: Edicións do Castro.
- Delgado Gurriarán, Florencio (1989). O soño do guieiro (lembranzas de un vello galeguista). En: Justo G. Beramendi e Ramón Villares, eds. *Actas Congreso Castela: Santiago de Compostela, 24-29 novembro 1986*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela, v. 2, 475-478.
- Delgado Gurriarán, Florencio (2002). *Antoloxía: vide, paisaxe, fala*. Córrego (Ourense): Comisión da Homenaxe.
- Delgado Gurriarán, Florencio (2022). *Cancioneiro da loita galega*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega. Edición facsimilar.
- DRAG = González González, Manuel, dir. (2006-). *Dicionario da Real Academia Galega*. A Coruña: Real Academia Galega. Dispoñible en <https://academia.gal/dicionario>
- Fernández y Morales, Antonio (1861). *Ensayos poéticos en dialecto berciano*. León: Establecemento Tipográfico de la Viuda é Hijos de Miñón. [Edición facsimilar do Instituto de Estudos Bercianos, Ponferrada, 2003, e de Edicións Positivas, Santiago de Compostela, 2017]
- Fernández Rei, Francisco (1990). *Dialectoloxía da lingua galega*. Vigo: Edicións Xerais de Galicia.
- Fernández Salgado, Benigno e Monteagudo Romero, Henrique (1995). Do galego literario ó galego común: o proceso de estandarización na época contemporánea. En: Henrique Monteagudo, ed. *Estudios de sociolingüística galega. Sobre a norma do galego culto*. Vigo: Galaxia, 99-176.

- Freixeiro Mato, Xosé Ramón (2006). *Manual de Gramática Galega*. Vigo: A Nosa Terra.
- Freixeiro Mato, Xosé Ramón (2010). Lingua e estilo na obra de Uxío Novoneyra. *Boletín da Real Academia Galega*. 371, 81-108. <https://doi.org/10.32766/brag.371.350>
- González González, Manuel (2010). Uxío Novoneyra coa lingua do seu pobo. *Boletín da Real Academia Galega*. 371, 281-285. <https://doi.org/10.32766/brag.371.367>
- Gurriarán, Ricardo (1999). *Florencio Delgado Gurriarán. Vida e obra dun poeta valdeorrés, republicano e galeguista*. Sada: Edicións do Castro.
- Lama López, María Xesús (1999). Un caso de mestizaxe cultural na literatura galega do exilio: os poemas mexicanos de F. Delgado Gurriarán. En: Rosario Álvarez Blanco e Dolores Vilavedra Fernández, coords. *Cinguidos por unha arela común: homenaxe ó profesor Xesús Alonso Montero*. Vol.2. *Literatura*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela, 739-753.
- Nogueira Pereira, María Xesús (2010). Uxío Novoneyra e a lingua literaria. *Boletín Real Academia Galega*. 371, 189-200. <https://doi.org/10.32766/brag.371.357>
- Novoneyra, Uxío (1955). *Os eidos*. Vigo: Galaxia.
- Novoneyra, Uxío (1981). *Os eidos. Libro do Courel*. Vigo: Edicións Xerais de Galicia.
- Novoneyra, Uxío (1985). *Os eidos. Libro do Courel*. 2ª ed. Vigo: Edicións Xerais de Galicia.
- Novoneyra, Uxío (1986). *Muller pra lonxe*. Lugo: Deputación provincial de Lugo.
- Novoneyra, Uxío (1991). *Tempo de elexía*. Oleiros: Vía Láctea
- Novoneyra, Uxío (1994). *Poemas da doada certeza i este brillo premido entre as pálpebras*. A Coruña: Espiral Maior.
- Novoneyra, Uxío (2010). *Gran Lugo de nebra*. Santiago de Compostela: Alvarellos.
- Novoneyra, Uxío (2018). *Os eidos. O libro do Courel*. Monforte de Lemos: Biblioteca de Mesopotamia.
- Novo, Olga (2004). *Uxío Novoneyra. Lingua loaira*. Lugo: Fundación Caixa Galicia.
- Prieto Rodríguez, Laureano (1958). *Contos vianeses*. Vigo: Galaxia.
- Prieto Rodríguez, Laureano (1968). *Contos pra nenos*. Vigo: Galaxia.
- Prieto Rodríguez, Laureano (1973). Notas encol da fala vianesa. *Boletín Auriense*. 3, 97-121.
- Prieto Rodríguez, Laureano (1978). Contos de cregos: Terra de Viana do Bolo. *Boletín Auriense*. 8, 13-48.
- Regueira, Xosé Luís (1993). Algunhas calas na riqueza léxica da lingua literaria: aproximación cuantitativa. *Cadernos de lingua*. 7, 99-112. <https://doi.org/10.32766/cdl.7.574>

- Santamarina, Antón (2008). A lingua de Ferrín. Notas dun lexicógrafo amator. En: Francisco Fernández Rei, Xosé M. García Crego, Rosa López Fernández e Xabier Vázquez López, eds. *A semente da nación soñada: homenaxe a X. L. Méndez Ferrín*. Santiago de Compostela: Sotelo Blanco; Vigo: Edicións Xerais de Galicia, 245-283.
- TILG = Santamarina, Antón (dir.), González Seoane, Ernesto e Álvarez de la Granja, María (2013-). *Tesouro informatizado da lingua galega*. Versión 4.1. Santiago de Compostela: Instituto da Lingua Galega. Dispoñible en <http://ilg.usc.gal/TILG/>

FLORENCIO DELGADO GURRIARÁN, GANADOR DO CONCURSO DE TRADUCIÓN DA FEDERACIÓN DE SOCIEDADES GALEGAS (1946)

FLORENCIO DELGADO GURRIARÁN:
WINNER OF THE GALICIAN SOCIETIES FEDERATION TRANSLATION COMPETITION (1946)

Xosé Manuel Dasilva
Universidade de Vigo
ORCID: 0000-0002-3360-6995

Resumo: O obxectivo deste traballo é afondar na faceta de Florencio Delgado Gurriarán como tradutor de diversas voces poéticas para o galego. En efecto, o autor valdeorrés reservou entre as súas ocupacións intelectuais unha parcela para o exercicio de verter textos desde outros idiomas, como o francés e o inglés. En concreto, examínase a súa participación no certame literario convocado pola Federación de Sociedades Galegas de Buenos Aires en 1946, onde na modalidade de tradución Delgado Gurriarán logrou o máximo galardón e Plácido R. Castro e Lois Tobío dous accésits. Ao longo do artigo abórdanse as características do volume *Poesía inglesa e francesa vertida ao galego*, editado en 1949, no que se agruparon os traballos premiados, un fito na historia da tradución galega por se tratar do primeiro tomo de versións á nosa lingua que viu a luz despois da guerra civil. A última parte do estudo céntrase na recepción crítica de que foi obxecto, tanto no exilio coma en Galicia. A conclusión primordial que se alcanza pon de manifesto que a tradución significou para Delgado Gurriarán unha vertente notable no conxunto do seu labor, malia que non se consagrara á mesma de forma perseverante no transcurso da súa traxectoria.

Abstract: The aim of this work is to examine Florencio Delgado Gurriarán as a translator of various poetic voices into Galician. The intellectual occupations of the Valdeorras author included the exercise of translating texts from other languages, such as French and English. Specifically, his participation in the literary competition organised by the Galician Societies Federation in 1946, where Delgado Gurriarán won the top prize in the translation category and

Plácido R. Castro and Lois Tobío won two runners-up prizes, will be examined. Throughout the article, the characteristics of the volume *Poesía inglesa e francesa vertida ao galego* [English and French Poetry Translated Into Galician] published in 1949, in which the prize-winning works were printed, and a milestone in the history of Galician translation as it was the first volume of translations into Galician to be published after the Civil War, are also analysed. The last part of the study focuses on its critical reception, both in exiled Galician communities and in Galicia. The main conclusion reached shows that translation was for Delgado Gurriarán a notable aspect of his work as a whole, even though he did not devote himself to it in a constant manner throughout his career.

Palabras chave: tradución en galego, Florencio Delgado Gurriarán, Plácido R. Castro, Lois Tobío, *Poesía inglesa e francesa vertida ao galego*.

Key words: Galician translation, Florencio Delgado Gurriarán, Plácido R. Castro, Lois Tobío, *Poesía inglesa e francesa vertida ao galego* [English and French Poetry Translated Into Galician].

INTRODUCCIÓN

Con relación á figura de Florencio Delgado Gurriarán, nunha contribución antecedente (Dasilva 2022a) prestamos atención á totalidade da súa tarefa como tradutor, que abrangue a intervención na antoloxía *Poesía inglesa e francesa vertida ao galego* (Castro, Tobío Fernández, Delgado Gurriarán 1949),¹ a adaptación do célebre poema “Oh Captain! My captain!” de Walt Whitman (Delgado Gurriarán 1951), a tradución do non menos famoso “Le cimetière marin” de Paul Valéry (Delgado Gurriarán 1952) e a versión do tamén bastante coñecido “Le Bateau Ivre” de Arthur Rimbaud (Delgado Gurriarán 1968). Noutra achega (Dasilva 2022b) levamos a cabo unha análise do proceso de conversión ao galego da composición de Walt Whitman, emprendida con motivo do primeiro cabodano do falecemento de Castelao.

Na presente ocasión o noso propósito consistirá en abordar as circunstancias do certame de tradución posto en marcha pola Federación de Sociedades Galegas en 1946, no cal Delgado Gurriarán conquistou o primeiro premio. Esta máxima honra, por certo, é unha información da que non nos consta que

¹ Cumpridas case seis décadas, saíu unha segunda edición (Castro, Tobío Fernández e Delgado Gurriarán 2005).

existise coñecemento ata arestora. Cómpre sinalar que este novo traballo nace como consecuencia dunha interpelación de Xesús Alonso Montero, no referente ás bases que rexeron o devandito certame, formulada ao remate do noso relatorio “As traducións de Florencio Delgado Gurriarán”, dentro do simposio que a Real Academia Galega lle dedicou ao autor valdeorrés.

A CONVOCATORIA DO CONCURSO LITERARIO DA FEDERACIÓN DE SOCIEDADES GALEGAS

Lois Tobío rememoraba de primeira man, nas súas memorias, o notorio papel que desempeñou no concurso de tradución patrocinado pola Federación de Sociedades Galegas:

No ano 1946 a Federación de Sociedades Galegas de Arxentina convocou un certame literario no que había un premio para a mellor colección de poesías francesas ou inglesas traducidas ao galego. Eu mandei unha que resultou premiada con outras de Plácido R. Castro e Florencio Delgado Gurriarán. As de Plácido eran todas inglesas, as do Florencio todas francesas e as miñas metade e metade [...]. (Tobío 1994, p. 562)

A mencionada organización decidira concibir, a principios de 1946, unha competición dividida en catro seccións, das cales unha correspondía á tradución. Daquela, o xornal *A Nosa Terra* facíase eco das bases, reproducidas literalmente en castelán, que establecían catro premios (Sen sinatura 1946a, p. 6). O primeiro, dunha contía de quiñentos pesos, o mesmo que os restantes, adxudicábase “a la mejor novela, escrita en idioma gallego, de tema libre y de extensión corriente”. O segundo estaba destinado “a la mejor colección de ensayos de temas libres, sobre arte, literatura, música, folklore o historia, en idioma gallego”. Un terceiro premio asignábase a “la mejor colección de poesías de diez poetas franceses o ingleses modernos, o de ambos idiomas a la vez, traducidos directamente al gallego”, sen que os poemas puidesen superar, conforme se advertía, douscentos versos por autor. O derradeiro premio consignábase para “la mejor comedia dramática de tema libre, en varios actos, en idioma gallego”.

Como prazo límite para a recepción dos orixinais, fixébase a data do 12 de outubro de 1946. Pechaban as bases estas indicacións xenéricas:

Todos los trabajos deberán estar escritos a máquina, de un solo lado y en papel carta u oficio; deberán estar firmados con seudónimo y lema. En un sobre

lacrado aparte, en el exterior, debe figurar el lema y el seudónimo; y en el interior, el nombre, el lema, el seudónimo y el domicilio del autor.

Un jurado competente, tendrá a su cargo el discernimiento de los premios; pudiendo declarar desiertos los que, a su juicio, no los merezcan. (Sen sinatura 1946a, p. 6)

A *Nosa Terra*, antes de transcribir as bases, facía fincapé en que a idea era “diña de todo aplauso”, porque supuña “unha verdadeira novidade para a nosa colonia do Plata” e, asemade, translucía “boa orientación para fomentar o cultivo do noso idioma”. No seguinte número, o voceiro nacionalista desculparase por non dar conta entón do acontecemento con meirande profundidade, garantindo que agora o faría: “Cando xa estaba rematándose de armar o anterior número de *A Nosa Terra*, recibimos a nota coas bases do certame de literatura galega, a que publicamos sin o correspondente i obrigado comentario por falla de tempo e de espacio. Hoxe imos a encher ise baleiro” (Sen sinatura 1946b, p. 5).

A *Nosa Terra* pasaba a desfacerse en afagos ao evento, que collera o xornal por sorpresa debido a que o castelán era a lingua habitual da Federación de Sociedades Galegas, ao igual que de *Galicia*, o seu órgano de expresión.² Entrevíase unha mudanza palpable, así pois, cara aos intereses galegos, a cal se valoraba por extenso de forma satisfactoria:

É decote máis agradábel poder gabar que verse na obriga de por reparos ou facer censuras. Por elo, escribimos a presente acotación con dobre motivo de ledicia, xa que temos de loubare unha grande iniciativa, e porque ela é crara mostra de como a nosa coleitividade vai preocupándose seriamente dos intereses culturais galegos, co que pon de bulto un patriotismo san e asinado. Certamente, o concurso que orgaiza a Federación de Sociedades Gallegas, non é unha cousa calquera. Ben mirado, é, en total’as suas partes, eispresión d’un fino senso da galegitude, que apunta a mesma esencia da nosa cultura, a sua base fundamental: ao idioma. Mais non o fai así coma así, de calquera xeito, ou por vellos canles. Non. A iniciativa que comentamos, tenciona empurrar o desenrolo idiomático, facéndolle amostrarse, na forma e no fondo, coma un instrumento de formación e d’eispresión cultural posto ao día, capaz de recoller, na prosa e no verso, a poesía i-o pensamento ocidentaes d’istes intres, e de conquistar o mesmo plano d’aitualidade e de adianto no tocante a propia produción. (Sen sinatura 1946b, p. 5)

2 Paralelamente, *Galicia* propagaba as bases en varias oportunidades (Sen sinatura 1946c, p. 3; 1946h, p. 3).

Nesta noticia apuntábase que na novela, o ensaio e o teatro tiña que “amos-trarse o idioma galego na súa función creadora de cultura”. No marco da tradución sostíñase, en cambio, que debía “compulsarse a súa capacidade receptiva”, para acreditar que había “amplitude d’abondo, capacidade de medios eispresivos para recoller i amos-trar de xeito cumprido a aitualidade espritoal, das ideas e das imaxes, que se manifesta nas composicións poéticas dos povos de vangarda” (Sen sinatura 1946b, p. 5).³ Concluíase redobrando os calorosos parabéns á Federación de Sociedades Galegas, co desexo de que fose “iste paso, dado tan en seguro, devanceiro d’unha longa carreira, pol-a roita da galegitude, na que todos tere-mos d’atoparnos”.⁴

No que fai á orixe do concurso, hai que aclarar que a Federación de Socie-dades Galegas cumpría vinte e cinco anos o 24 de setembro de 1946, e que no programa deseñado para conmemorar a solemnidade figuraba a súa convocatoria (Sen sinatura 1946f, p. 3). Outros actos previstos co gallo de honrar as vodas de prata eran unha exposición de arte galega, un ciclo de conferencias, un encontro de música coral, unha audición radial e unha función de teatro, alén dun magno banquete (Sen sinatura 1946g, p. 3; 1946i, p. 7). Como *A Nosa Terra* oportunamente afirmaba, “as autoridades da mesma están preparando un programa de fes-texos que despertou gran eispetitativa no seo da nosa coleitividade” (Sen sinatura 1946f, p. 3).

Unha vez expirado o prazo que se estipulara, desde *Galicia* notificábase a cons-titución do xurado para contrastar as propostas. Estaba composto por Eduardo Blanco Amor, Ramón Rey Baltar, Avelino Díaz, Rodolfo Prada e Francisco Regueira, en calidade de secretario. O primeiro, por ter que se ausentar de Bue-nos Aires, sería substituído finalmente por Alfredo Baltar (Sen sinatura 1946l, p. 2). As deliberacións, que empezaron no mesmo mes de outubro de 1946, desen-volvéronse durante dous meses. A mediados de novembro informábase de que se recibiran “valiosos trabajos que actualmente está examinando el jurado a efectos de dar su veredicto en fecha próxima” (Sen sinatura 1946m, p. 1). Polo que se dicía, “tanto de Galicia como de algunos países americanos han llegado obras de positivo mérito, las cuales constituyen magníficos aportes a la cultura gallega: ensayos, comedias y traducciones de los mejores poetas franceses e ingleses verti-das al idioma gallego”.

3 Polo que se agregaba con apaixonado ímpeto, “a iniciativa é xurdiamente galeguista; diña se ser suscrita pol’a máis enxebre entidade galega”, ata tal punto que “deixando de lado o éxito que poida acadar, ela quedará coma un moi diño precedente que, sen dúbida algunha, terá de repetirse e de ser fonte e vehículo eficaz da cultura galega” (Sen sinatura 1946b, p. 5).

4 En territorio galego a convocatoria recolleuna o xornal *El Progreso* (Sen sinatura 1946c, p. 4) e a revista viguesa *Cartel* (Sen sinatura 1946d, p. 6), dirixida por Julio Sigüenza.

Nesta crónica manifestábase que quedaba máis que demostrado, á vista diso, “el acierto de la entidad patrocinante” e, ao mesmo tempo, “el interés de nuestras gentes por elevar el idioma y la cultura de Galicia al rango que merecen”. Ademais, encarecíase que o concurso da Federación de Sociedades Galegas entrañaba un episodio que posuía connotacións estimulantes de seu, en especial no relativo a que se facultase a penetración na nosa cultura, a través da tradución, de xoias de literaturas que gozaban de rango universal:

[...] en cuanto a este concurso se refiere, se puede asegurar que ha de tener honda repercusión y ha de marcar un hito en la historia de nuestra cultura, pues, merced a esta circunstancia y por obra de los concursantes, se han de esclarecer hechos y cosas de sumo valor para nuestro acervo histórico-cultural y se ha de incorporar a él lo positivamente valioso de la cultura de otros pueblos por medio de las traducciones a que ya hicimos mención. (Sen sinatura 1946m, p. 1)

A resolución do xurado dábase a coñecer o 14 de decembro de 1946, tras se celebrar a última xuntanza dos seus membros nesa data. Nos eidos da novela e o teatro, optouse lamentablemente por non repartir os premios, en razón de que “nengún dos traballos chegados ao concurso axuntaba méritos suficientes” (Sen sinatura 1946n, p. 3). Declarábase a seguir que no apartado ensaístico, pola contra, acadaba a distinción a colección de prosas baixo o título *Cos ollos do noso espírito*, de Francisco Fernández del Riego.

Á súa vez, na área da tradución o premio agraciaba a Delgado Gurriarán en exclusiva, contemplándose dous accésits, cada un de 250 pesos, para Plácido R. Castro e Lois Tobío. Todos os autores laureados recibían eloxios, nun ton entusiasta non exento de claros elementos ideolóxicos, en condición de “outos valores inteleituales pertencentes a xenerazón de xóvenes patriotas e galeguistas”, os cales se revelaban, por outro lado, como “afervoados cultores da sagra lingua galega que brillaba na nosa Terra no intre mouro que ficou amagastrada pol-o crudel falanxismo” (Sen sinatura 1946n, p. 3).⁵

Canto á esfera da tradución, xa desde o primeiro intre percibíase que era nela onde o concurso lograba unha resonancia superior, polo seu elevado nivel.⁶

5 Máis adiante, reiterábase a loanza tanto á entidade como aos ganadores cunha nítida mensaxe de teor político: “Vaian as nosas máis afervoadas felicitacións a Federación de Sociedades Galegas de Bós Aires pol-a súa patriótica iniciativa; e os catro autores premiados pol-a outa laboura que renderon a patria galega” (Sen sinatura 1946n, p. 3).

6 Galicia ratificaba, nese sentido, que era “digno de destacar el hecho de que en el tema de traducciones de poesías francesas e inglesas al idioma gallego, se han presentado diversos trabajos, lo cual demandó suma atención de parte del jurado y un mayor espacio de tiempo para producir el fallo” (A. D. 1946, p. 1).

Resaltábase, dese modo, non só “o valimento eisceucional dos traballos premiados”, senón ademais “a circostanza da outa categorización que lle asiñan ao idioma galego os tres traballos de tradución de modernos poetas ingleses e franceses que o xurado atopou merecentes de ser recompensados, non embargantes que, pra ise tema, estaba anunciado un soio premio” (Sen sinatura 1946n, p. 3). A continuación, como vantaxe prominente, púñase o acento en que a maioría dos poemas ingleses e franceses traspasados ao galego carecían nesa altura de versión en castelán. Esta peculiaridade propiciaba a reflexión seguinte:

Pol-o conseguinte daráse a honrosa e relevante circostanza de que os intelectuales de fala castelán que non seipan o francés ou inglés, coñocerán os taes poemas o través do idioma galego. E será moi xeral, no mundo intelectual hispano-americano, a solpresa de ollar que a língua galega istá prenamente axei-tada pra recoller, con grandeira categoría, as máis outas eispresións literarias do estranxeiro. (Sen sinatura 1946n, p. 3)

Uns meses despois, volveríase gabar o éxito atinxido polo concurso no campo da tradución. Insistíase en que as versións que concorreran avalaban, sen dúbida ningunha, as aptitudes do galego como molde adecuado para as manifestacións doutros idiomas:

[...] hoxe, áchanse traducidos ao galego, os máis grandes poetas franceses e ingleses modernos, desde o romanticismo até as máis ultras escolas literarias, gracias ao patriotismo e a intelixente capacidade de tres galegos beneméritos: Plácido Castro, F. Delgado Gurriarán e Luis Tobío [...]. Ao seren traducidos, estos poetas, demostraron en forma indubidosa a capacidade receptiva do galego. O que hay que facer é cultivalo. (Sen sinatura 1947, p. 3)

O PROCESO DE EDICIÓN DE POESÍA INGLESA E FRANCESA VERTIDA AO GALEGO

Grazas á correspondencia de Fernández del Riego, vencedor como ensaísta, é factible aproximarse ás dilixencias para publicar os textos que se distinguiran. Por ela sábese, así, que ningunha xestión se levou a cabo no curso de case tres anos, permanecendo inéditos os traballos. Antonio Alonso, secretario da Federación de Sociedades Galegas e presidente da editorial Alborada, dirixíase a Fernández del Riego o 15 de febreiro de 1949, e anunciáballo que comezaran a adoptar as

medidas precisas para os dar á luz. Engadía que se agardaba que as obras estivesen na rúa en non máis de dous ou tres meses:

Por fin damos comienzo a una labor que nos tenía bastante preocupados: la edición de las dos obras, de prosa y verso, premiadas en el certamen literario del año 1946, organizado por la Federación de Sociedades Gallegas, con motivo de su 25º aniversario (de la que esta Editorial es su ente jurídico; la poseedora de sus bienes inmobiliarios y negocios editoriales).

Ya hemos pedido presupuestos, y, aceptado el más conveniente —dentro de una edición, si no lujosa, por lo menos digna—, entrarán mañana mismo en máquina, a fin de poderlos poner a la venta en los primeros días de abril o mayo, a la entrada del invierno (en ésta).⁷

Á fin, o período esperado alongaríase un pouco. Antonio Alonso escribíalle de novo a Fernández del Riego, o 25 de agosto, para lle comunicar o envío de *Cos ollos do noso espírito*, que o día anterior viña de se imprimir. Na mesma carta anticipáballe a inminente impresión de *Poesía inglesa e francesa vertida ao galego*: “A tiduo informativo manifestamoslle que pra os primeiros días do mes de outono, salirá do prelo a antoloxía de poesías francesas e inglesas, vertida ao galego por Castro, Tobío e Gurriarán”.⁸ Ha ser o 28 de decembro cando Antonio Alonso lle curse unha nova misiva a Fernández del Riego para o previr de que lle mandaran por correo marítimo un exemplar deste libro, simultaneamente remitido a Ramón Otero Pedrayo, Fermín Bouza-Brey, Aquilino Iglesia Alvariño, Valentín Paz-Andrade, Álvaro Cunqueiro e Ricardo Carballo Calero.⁹

Esta nómina escolleita de beneficiarios de *Poesía inglesa e francesa vertida ao galego* é boa proba da coidadosa difusión que a Federación de Sociedades Galegas cobizaba outorgarlle á obra. En conexión con iso, Antonio Alonso facíalle chegar a Fernández del Riego este comentario sobre a enorme ledicia que sentían:

Que lle parece? ... É bon ou non? Coidamos que enriquecemos a nosa literatura con esta edición; nos gustaría saber a súa opinión, e se nos mandara unha colaboración encol d-este libro (cando teña vagar), quedaríamolle moi

7 Este documento, xunto con outros que se han citar, está na Biblioteca-Museo Francisco Fernández del Riego. Expresamos o noso agradecemento a Benito Ramírez Abal.

8 Fernández del Riego aventurara, a mediados de 1948, que o libro estaba case listo naqueles días: “Vertida a nuestro idioma, con la máxima solvencia, se imprime en estos días en Buenos Aires una selección de modernos poetas ingleses, franceses y alemanes, realizada por Plácido Castro, Delgado Gurriarán y Tobío Fernández” (Lorenzana 1948, p. 5).

9 É curiosa esta apostila de Antonio Alonso, tras nomear os autores agasallados con *Poesía inglesa e francesa vertida ao galego*, a propósito do autor mindoniense: “Non sendo o Cunqueiro todos son dos *nosos*”.

agradecidos. Precisámola pra entusiasmar a nosa xente, que pensa moito no “Sueño de la casa propia”.

Na verdade, *Poesía inglesa e francesa vertida ao galego* erixíase nun auténtico fito por se tratar do primeiro tomo de traducións galegas que viña a lume após a guerra civil, o cal saía xustamente á outra beira do Atlántico. Non é casual que ao facerse pública a decisión do xurado, tres anos antes, se subliñase de forma singular que Delgado Gurriarán se atopaba “eisilado en México” e Lois Tobío estaba “eisilado en Montevideo” (Sen sinatura 1946n, p. 3).

En Galicia, as traducións inaugurais da etapa de posguerra aparecerían no ano 1951. Por unha banda, *Musa alemá*, na colección Benito Soto, repertorio de quince composicións pertencentes a seis poetas de orixe xermana —Friedrich Hölderlin, Heinrich Heine, Richard Dehmel, Rainer Maria Rilke, Agnes Miegel e Franz Werfel— realizada por Celso Emilio Ferreiro e Antonio Blanco Freijeiro. Por outra banda, os *Carmina* de Horacio, ao abeiro do Instituto Padre Sarmiento de Estudios Gallegos, transplantados por Aquilino Iglesia Alvariño.

Musa alemá tivo problemas coa censura franquista, aínda que non tantos nin tan graves como se obstinaron en propalar, de maneira fraudulenta, tanto Celso Emilio Ferreiro coma Sabino Torres, autor e editor respectivamente, quen ofreceron versións contraditorias e mesmo bastante diverxentes entre si (Dasilva 2015, p. 471). Misteriosamente, o expediente de censura de *Musa alemá* desapareceu do arquivo onde estaba gardado, sen que resulte inverosímil que algunha persoa vinculada ao volume fose culpable desa perda. En calquera caso, nunha tarxeta oficial rexistráronse os trámites relativos a *Musa alemá*, a partir dos cales se verifica que inicialmente non se puxeron estorbos á súa saída e máis tarde se suspendeu a autorización.

No que respecta aos *Carmina*, ao contrario, hai que puntualizar que o volume non se someteu a control oficial, de acordo coa *Orden de la Subsecretaría de Educación Popular de 25 de marzo de 1944* pola que se regulaba “el régimen de censura” de diversas clases de publicacións. No artigo 2.º desta norma, decretábase explicitamente que o filtro de censura se suprimía para aquelas obras “de carácter técnico y científico” editadas por un centro oficial superior de ensinanza ou investigación, como era o caso do Instituto Padre Sarmiento de Estudios Gallegos. En virtude do mesmo texto legal, tampouco precisaban de fiscalización as obras de editoriais que contasen cun informe do Consejo Superior de Investigaciones Científicas, como sucedía cos títulos de Bibliófilos Gallegos.

Pódese tomar como mostra deste segundo suposto o libro *Macías el Enamorado y Juan Rodríguez del Padrón. Estudio y antología*, de Carlos Martínez Barbeito. No seu expediente de solicitude de licenza está un escrito de Xosé Filgueira Valverde,

secretario de Bibliófilos Gallegos, ao Director General de Propaganda, do 19 de setembro de 1951, no que se pregaba “la autorización que exige la Orden del 29 de abril de 1938, y disposiciones complementarias para la edición del libro cuyas características se indican, deseando acogerse, por el carácter de la obra, a la Orden de 25 de marzo de 1944”. Tamén se localiza un escrito asinado o 24 de setembro de 1951 por Felipe Cordero Carrete, secretario do Instituto Padre Sarmiento de Estudios Gallegos, pertencente ao Consejo Superior de Investigaciones Científicas, no que se certificaba:

[...] sobre la obra *Macías el Enamorado y Juan Rodríguez del Padrón* por Carlos Martínez Barbeito, publicada por la Editorial de los Bibliófilos Gallegos de esta ciudad, por acuerdo de este Instituto y previa consulta a sus colaboradores, hago constar se trata de un erudito y acertado estudio, seguido de una antología, de los citados poetas cortesanos del XIV, de indudable empeño y utilidad para los estudiosos de estos temas, cuidadosamente editado, por lo que merece se le conceda acogerse a la Orden del 25 de marzo de 1944 de la Subsecretaría de Educación Popular referente a la autorización de publicaciones no periódicas.

PARA UNHA CARACTERIZACIÓN DE POESÍA INGLESA E FRANCESA VERTIDA AO GALEGO

A escolma *Poesía inglesa e francesa vertida ao galego*, xuntamente con *Cos ollos do noso espírito*, constituía a estrea da editorial Alborada, impulsada pola Federación de Sociedades Galegas. Na súas páxinas reuníanse todas as traducións recoñecidas cun trofeo polo xurado do certame que alentara esta asociación. Polo tanto, non se brindaban soamente as de Delgado Gurriarán, que mereceran o primeiro premio, senón tamén as de Plácido R. Castro e Lois Tobío, as cales recibiran sellos accésits.

A competencia tanto idiomática como tradutora dos segundos estaba sobradamente comprobada. Plácido R. Castro vivira unha parte da infancia e a xuventude no Reino Unido, e transportara ao galego, antes da guerra civil, as pezas dramáticas *The Land of Heart's Desire* e *Cathleen Ni Houlihan*, de W. B. Yeats, en compañía dos irmáns Villar Ponte, nun libro editado por Nós en 1935. Pola súa parte, Lois Tobío cursara estudos en Berlín a finais da década dos 20 e ingresara na carreira diplomática en 1933, un servizo que o conduciu a viaxar por moitos

países.¹⁰ Como tradutor, principiara a exercer esta ocupación após a súa chegada a Montevideo en 1940, transferindo *The Life of Greece*, de Will Durant, textos de ficción, como *Narziss und Goldmund*, de Hermann Hesse, e tratados filosóficos, políticos e económicos, como *Staatslehre*, de Hermann Heller.

Malia ser o ganador, Delgado Gurriarán non xustificaba formación lingüística nin experiencia tradutora.¹¹ A familiaridade co francés explicaría-se polos seus avatares biográficos na guerra civil, que o levaron a residir no país galo en dúas fases. Tras o estalido do conflito bélico, fuxiu a Portugal, viaxando desde Porto a Bordeos nun barco noruegués. Refuxiouse alí ata xaneiro de 1938, data en que se desprazou a Barcelona. A comezos de 1939, Delgado Gurriarán regresou a Bordeos, onde embarcou en xuño con rumbo a México. Na faceta de tradutor, Delgado Gurriarán era un completo neófito, aínda que podía presumir da súa actividade como poeta pola publicación de *Bebedeira* en 1934.¹²

Faise indispensable debullar o “Limiar” de *Poesía francesa e inglesa vertida ao galego*, sen firma ao pé, mais da autoría supostamente de Lois Tobío (Sen sinatura 1949)¹³. Neste paratexto testemuñábase, con magnífica clarividencia, o que comportaba transvasar textos doutras literaturas ao galego naqueles días (Dasilva 2005). Xusto ao primeiro, cavilábase sobre a imaxe non sempre benigna desta noble misión:

-
- 10 Lois Tobío aconselláballe a seu irmán nunha carta do 27 de xuño de 1948, divulgada polo Consello da Cultura Galega, sobre a aprendizaxe de idiomas: “¡¡Y no olvides el estudiar idiomas!! Es muy conveniente por mil motivos. A mí me ha valido más que otros conocimientos, y ello tanto ahí como aquí. Las traducciones me han ayudado a darme a conocer y a vivir, como antes mis conocimientos de francés y alemán me permitieron ganar las oposiciones”.
- 11 Porén, a sensibilidade de Delgado Gurriarán por esta disciplina evidenciábase en moitos momentos. Nunha carta a Fernández del Riego, do 28 de marzo de 1964, traía a colación por exemplo a necesidade de traducir textos relixiosos: “Outra cousa, ¿non sería doado faguer unha tradución das oracións máis comúns: painosos, salve, etc., ao galego? Pois tendo en conta a eisistencia dunha relixión que está fortemente chantada nas nosas concencias, ¿por qué non precurar que os nosos compatriotas recen na súa fala aos seus santos? Coido que, dado o espírito do novo Papa, non sería imposible o iniciar algo neste senso; ¿qué opinan os sacerdotes escritores en galego?”. Noutra carta a Ramón Otero Pedrayo, do 30 de decembro de 1952, Delgado Gurriarán fixera saber: “Escribo moi poucoñiño, pra ben das Musas, e exercítome no galego con algunhas traducións; adxúntolle a do «Cemiterio mariño» de Paul Valery”. A copia de tal tradución, con anotacións manuscritas, está depositada hoxe en día na Fundación Penzol, o mesmo que a comunicación epistolar, á disposición dos investigadores.
- 12 Lois Tobío caracterizaba o dicir poético de Delgado Gurriarán con estes trazos: “Florencio era un poeta dunha sensibilidade exquisita. Se houbera que dicir cara qué escola poética bandeaba, eu tería que dicir que cara á poesía francesa do seu tempo. Non a poesía francesa máis vella, senón a poesía francesa do tempo en que el vivía. Era, nese senso, un poeta exquisito, no sentido máis etimolóxico da palabra. Un poeta sumamente refinado, que coidaba non só a frase senón tamén o espírito, a sensibilidade, o matiz delicado. Tiña pois un senso moi vivo da actualidade, do seu tempo” (Gurriarán 2003, p. 273).
- 13 Atribuído algunha vez a Arturo Cuadrado, Lois Tobío atestou no seu libro autobiográfico: “[...] tres anos despois serán publicadas nun fermoso volume pola Editorial Alborada precedidas dun limiar que me pediran que fixera” (Tobío 1994, p. 562).

Moito se ten falado en mingoa dos tradutores e das traducións. E non hai dúbida que, en certos casos, con razón d'abondo. Vense hoxe se cadra máis do que nunca as traducións cativas. A ruindade d'unha tradución literaria pode vir, naturalmentes, ou d'incapacidade pra enxergal-a obra orixinal, ou d'impotencia pra rendel-a n-unha nova língoa. E aínda sendo imprescindible pra un cumprido fin o ter vencido esas duas limitacións, cicais sexa máis decisivo o vencimento da derradeira. O bon traductor debe ser, denantes de nada, bon escritor.

Salientábase a complexidade do quefacer tradutor, pois estaba lonxe de ser “tarefa doada a de facer unha boa versión literaria”, polo que se xulgaba que aquela persoa que “con éisito a fine, é merecente de louvor pol-as dificultades do traballo e pol-o servizo que presta”. Ulteriormente, o que se recalcaba era a substancial influencia da tradución para o progreso de calquera literatura, sobre todo das que amosaban unha posición feble:

Longo sería facel-a historia do infruxo das traducións no desenrolo das literaturas. Unha literatura nova moitas vegadas trocou o rumbo i-encetou roita nova pol-a mor d'ese infruxo. Moitas literaturas teñen comenzado, ou axudáronse no seu primeiro pulo, con versións, adaptacións ou paráfrasis de obras estranxeiras.

En particular, chamábase a atención para os múltiples atrancos da tradución poética, por canto nesta feitaura “interesan d'adoito menos os valores lóxicos e racionais que os de suxerencia i-emoividade”. En consecuencia, como se aducía, “non abonda con trasladar estrictamente os conceptos do orixinal”, dado que, máis ben, “é mester dal-o vento, a lus e soma, o són, o arume, o ambiente, ingredientes, imbeles i-esenciaes da creación poética que riscan s'esvaer na traslación”. Perante iso, enumerábase un abano de recomendacións frutíferas para tal tipo de tradución:

O traductor poético debe, por eso, dispor d'unha meirande libertade na orde lóxica dos conceptos pra conserval-a outra faciana da obra, a máis importante. Pode ser *traditore* na mesura precisa pra atinguir ese fito. Hai n-esto certa semeanza coa interpretación das obras musicaes, máis aínda cando s'emprega un instrumento distinto do establecido pol-o compositor. O intérprete musical —coma o traductor de poesía— debe, n-un certo xeito, recreal-a obra, reproducindo, â travesa da sua sensibilidade e da sua arte, o senso fondo, enxergado en intuitiva *sympathia*, sen se deixar enguedellare nas miudezas formaes e na fidelidade servil ao aparello racional.

Neste escrito introdutorio non se renunciaba a efectuar unha revisión da presenza da tradución na evolución das letras galegas, e chegábase á conclusión de que o balance non semellaba suficientemente gratificante. Dábase puntual noticia, con todo, de “xurdias mostras dende os primeiros tempos do noso renacer literario”, entre as que se lembraba, como modelo senlleiro, a oda “*Beatus ille*”, de Horacio, transmutada ao galego por José García Mosquera de forma pioneira a mediados do século XIX, máis alá doutras versións “tamén fermosas e axeitadas de crásicos latinos”.

Con afouta actitude, exaltábanse os beneficios da tradución desde o punto de vista patrimonial: “A nosa língoa acaróase, asina, a outras línguas e literaturas e d’este contaito estreito somente ben lle pode vir. Os ares d’afora limpan, refrescan, renovan. A vos de Galicia ten que se ouvir no mundo e as do mundo en Galicia”. E loábbase a indiscutible utilidade que reportaba ao idioma galego:

Máis alén d’este senso profundo e universal, unha razón máis concreta e propincua aconsella promover este xeito de labours i-ela é a grande importancia que garda pr’o rexurdimento da nosa fala. Non hai máis xurdia e froitosa disciplina pra unha lingoaxe e pra un escritor que o ter que arranxar nova forma aquecente e vernácula â intensa cárrega d’esprito d’un nobre poema estrano.

Na parte última do “Limiar” facíase referencia ao concurso da Federación de Sociedades Galegas que tivera lugar tres anos antes: “No programa do certame, propúñanse, antre outros temas, o d’unha colección de versións galegas de poesías de dez poetas franceses ou ingleses modernos”. Descríbanse as tonalidades variadas dos tres monllos de traducións recompilados, onde se xuntaban “unhas máis vellas e outras máis novas; unhas rexas, mesmo asprás; outras dondas, lenes, tenras”. En calquera caso, o que se detectaba era “un nidio acento galego” na totalidade, razón pola que se culminaba cunha proclama categórica: “O estranxeiro ven a gañar carta de cidadanía. O alleo é agora noso”.

No corpo de *Poesía inglesa e francesa vertida ao galego*, os textos de Plácido R. Castro eran de fala inglesa, os de Lois Tobío de procedencia inglesa e francesa e os de Delgado Gurriarán de filiación francófona. Ao primeiro pertencían vinte e catro versións dos poetas contemporáneos Christina Rossetti, Ernest Dowson, Thomas Hardy, George W. Russell, Alfred E. Housman, William B. Yeats, William Henry Davies, Walter de la Mare, John Masefield e Padraic Colum.¹⁴ Ao

14 O nexo que unía todas estas mostras cimentábase no sentimento da saudade. A través da tradución, Plácido R. Castro tentaba recuperar a identidade galega por medio da rehabilitación deste concepto (Dasilva 2001-2002). En 1928, publicara o ensaio *La Saudade y el arte en los pueblos célticos*, con prólogo de Manuel Portela Valladares.

segundo debíase unha vintena de poesías de catro autores de lingua inglesa, do romántico Percy Bysshe Shelley ao norteamericano Henry W. Longfellow, e seis franceses, desde Charles Baudelaire ata Louise de Vilmorin.¹⁵ Delgado Gurriarán ocupábase de trece representantes da lingua francesa con cadanseu poema, desde Paul Verlaine a Philippe Chabaneix, pasando por Mallarmé, Maeterlink, Henri de Régnier, Paul Valéry, Hélène Vacaresco, Paul Claudel, Tristan Klingsor, Lucie Delarue-Mardrus, Jules Supervielle, Jean Cocteau e Pierre Drieu La Rochelle.¹⁶

No que concirne ás características do mostrario de Delgado Gurriarán, impónse indicar que o criterio de ordenación era temporal. Desde un prisma estético, non se descubría ningunha prelación de índole literaria á hora de coleccionar as pezas. Efectivamente, arrancábase do simbolismo de Paul Verlaine e o prevanguardismo de Mallarmé e arribábase a un rexistro coevo coma o de Cocteau, predominando o eclecticismo temático e estilístico. Polo demais, todos os nomes eran franceses, agás Maeterlink, de nacionalidade belga, e Hélène Vacaresco, de berce romanés. Para terminar, resulta ostensible a visibilidade de dúas voces femininas, concretamente a citada Hélène Vacaresco e Lucie Delarue-Mardrus.

Persoalmente, Lois Tobío non se esquecería de delinear o perfil das versións de Delgado Gurriarán integradas en *Poesía inglesa e francesa vertida ao galego*:

Mais volvo ó concurso de Bos Aires e ó libro de traducións. Non ten dúbida que Florencio lera e traballara tódolos poetas franceses daquel tempo. Entón, cando veu o concurso do Centro Galego, así como outros tiraron do inglés, ou mesturaron poemas de varias linguas, que foi o que eu fixen, el tódolos poemas que traduciu e mandou ó concurso eran poemas franceses e case todos do seu tempo.

Deixando de lado os influxos, habería que dicir que a súa linguaxe poética era dunha exquisitez sinxela. Non buscaba cousas extravagantes desas que chaman a atención ou pretenden sorprender, senón que ía facendo a súa poesía dun

15 Nunha entrevista datada nos últimos anos da súa vida, Lois Tobío meditaba, con fonda perspicacia, arredor do desafío da tradución fundamentalmente no dominio poético: “O traductor ten que recrear a obra, tomala como pretexto, ter conciencia de que o que vai facer é unha obra nova, porque está trasladando un mundo a outra lingua, a outro mundo. Hai libros que se prestan máis á independencia do traductor, hai libros nos que se pode estar máis próximo ao texto, depende da natureza da obra e do mundo que traduce. Cun libro de teatro, cunha novela ou con poesía, o importante é coñecer a obra de quen escribe, coñecer o seu mundo literario, saber o significado que a obra que se quere traducir ten en todo ese universo, e logo captar ese espírito e trasladalo. En poesía é onde moitas veces quen traduce ten que facelo todo de novo, captar e interpretar ese sentido, porque a poesía non se pode traducir ao pé da letra” (Romero 1999, p. 39).

16 A tradución deste poeta volvíase dar, ao pouco, en *La Noche* (Delgado Gurriarán 1950). Logo de case vinte anos, as versións de Lois Tobío e Delgado Gurriarán de “Il pleure dans mon coeur”, de Paul Verlaine, tituladas “Chora o meu corazón” e “Choiva”, facilitaríanse en *La Voz de Galicia* (Sen sinatura 1965).

xeito que poderíamos dicir manseliño. É dicir, non buscaba cousas detonantes, senón en ton menor, delicadas e finas en ton menor. Era, realmente, un poeta. A través da súa poesía vese que era un poeta da delicadeza. (Gurriarán 2003, p. 274)

A RECEPCIÓN CRÍTICA DE POESÍA INGLESA E FRANCESA VERTIDA AO GALEGO

Lois Tobío reflectiu nas súas memorias, outra vez, o cálido recibimento dispensado a *Poesía inglesa e francesa vertida ao galego*: “Aquela recadádiva foi moi ben acollida e eloxiada na Arxentina, no Uruguay e en Galicia e, de certo, era unha mostra galana de como a nosa lingua préstase para verquer nela os máis delicados matices doutras máis traballadas coma instrumento literario” (Tobío 1994, pp. 562-563). Cronoloxicamente, a primeira recensión da que se ten coñecemento asomaba ben cedo, o mes de xaneiro de 1950, no Suplemento del Sábado de *La Noche*. Sen nome, a paternidade pertencía probablemente a Fernández del Riego, pola súa responsabilidade, a carón de Xaime Isla Couto, neste caderno especial do vespertino compostelán (Sen sinatura 1950a).

Nas súas liñas, evocábase a transcendencia do concurso da Federación de Sociedades Galegas, do cal se aseveraba que o seu “recuerdo seguramente perdurará por la importancia de sus contribuciones a nuestra literatura”. Enaltecíase a personalidade dos tradutores, por mor do creto que exhibían, matizándose que desta volta “no sólo han sabido mantenerse a la altura de sus méritos, sino que —quizá por la gran envergadura del intento— lograron mostrarse con un grado de perfecta madurez difícilmente superable”. Alén diso, incluíase esta valoración encomiástica do traballo executado polo autor de *Bebedeira*:

Delgado Gurriarán ha seleccionado en la poesía francesa una línea sutil y antológica de autores, exquisitamente representativa de ese delicado espíritu francés que no tiene par en poesía alguna. Verlaine, Mallarmé, Maeterlinck, Claudel y algunos más, culminan en los actuales Cocteau y Chabaneix. Versiones en las que la libertad traductora de las palabras, no inhibe la perfecta comprensión de los originales, sino que, muy al contrario, refuerza con una extraordinaria sensibilidad el sentido de los versos.¹⁷

17 Non se omitía felicitar o selo que apadriñaba o volume: “Editorial Alborada presenta este libro en tan estupendas condiciones gráficas, tamaño, papel y disposición, que la acreditan definitivamente como la editorial que mejor sirve a Galicia en nuestros días”. Analogamente, aplaudíase o “Limiar” e agoirábase

No mes de febreiro dese ano, Plácido R. Castro, un dos protagonistas, falaba de *Poesía inglesa e francesa vertida ao galego* no programa radiofónico sobre cultura galega que a BBC emitía por entón (Castro 1950). En primeiro lugar, agradecía con intensidade o afán meritorio da Federación de Sociedades Galegas e a editorial Alborada:

Mais non quixen que a modestia me roubase a ledicia e o privilexio de ser eu quen acollese aquí con agarimo este volume, e quen fixese constar o meu fondo agradecimento á Federación de Sociedades Galegas de Bos Aires, e á Editorial Alborada, non soio nun senso persoal, senón na gabanza da súa iniciativa, que ten permitido aportar á riqueza poética da nosa fala estes exemplos doutras literaturas, estas vibracións da sensibilidade doutros pobos, vibracións irmáns das nosas propias, nesa linguaxe natural que é a poesía.

Antes de proceder á lectura das versións “Volta da primaveira”, de Philippe Chabaneix, e “Chora o meu corazón”, de Paul Verlaine, alén doutras de Lois Tobío e súas, Plácido R. Castro enxalzaba a brillante actuación dos seus dous compañeiros:

O mesmo nas versións feitas por Delgado Gurriarán que nas que se deben a Tobío Fernández pódese apreciar un xusto equilibrio entre a fidelidade ao orixinal e o anxeio de facer unha tradución que fose unha verdadeira poesía galega. Coido que este propósito cumpriuse inteiramente, e que co seu traballo fixeron ambos unha magnífica contribución á riqueza poética da lingua galega.¹⁸

Polas mesmas datas, Luis Seoane insería outra estimación laudatoria de *Poesía inglesa e francesa vertida ao galego* na revista *Galicia* do Centro Galego de Buenos Aires (Seoane 1950). Antes de nada, atendía á calidade da edición e ao dezo abnegado que guiara os tradutores:

He aquí un libro bellamente presentado de poesía inglesa y francesa traducido al idioma gallego por tres notables escritores de Galicia. Cada uno de ellos, [...] ha traducido por propia cuenta, sin que les vigilase el bastardo interés

éxito para a obra: “Un sencillo, pero jugoso prólogo, inicia las páginas de este volumen, al que profetizamos una acogida fervorosa entre los aficionados a la buena poesía, y a la cultura gallega”.

- 18 Plácido R. Castro precisaba das súas traducións, humildemente, que as acometera coa mellor intención: “Do meu propio traballo non me cómpre falar, salvo para decir que foi feito con fondo amor á poesía orixinal e á fala que recibía as traducións, e para asinalar que me inspirou o mesmo desexo que aos meus compañeiros de facer traducións poéticas, que son as únicas que me parecen xustificadas”.

comercial de una empresa editora, aquellos poemas que más gustaron a su sensibilidad, o que encontraron más en armonía con su espíritu.

Consonte Seoane alegaba, estas traducións había que reputalas como “modelo de justeza en lo que se refiere a respetar íntegramente el tema del poema traducido, a la vez que por el cuidado de dar al verso el valor rítmico aproximado al del original”. Ao seu xuízo, as versións non se cinguiran ao compoñente verbal dos textos de partida con submisión, senón que respectaran o ánimo primixenio dos creadores. Nesa dirección, Seoane censuraba aqueles que se limitaban a traducir literalmente, á marxe dos patróns métricos:

Era esta norma —la que siguen los tres escritores gallegos— establecida de antiguo entre los que por placer intelectual dedicaban sus actividades o sus ocios a la tarea de traducir o de interpretar, antes de que surgiesen los partidarios de la traducción de poemas en verso libre... y, al pie de la letra, cuyo resultado es a veces atentatorio para la finalidad original del poeta.

Tras remarcar que moitos dos textos de *Poesía inglesa e francesa vertida ao galego* “quedarán incorporados como breves obras maestras realizadas en nuestro idioma”, Seoane singularizaba o itinerario precedente de Delgado Gurriarán:

Publicó hace muchos años un tomo de poesía, *Bebedeira*, en idioma gallego, en un idioma rico, con formas y palabras y aire de su comarca. *Bebedeira* es un libro dionisiaco, nacido entre las vides de Valdeorras, entre las que Delgado Gurriarán escuchó la flauta de Pan, observó las carreras de las Ninfas y escuchó la soberana carcajada de Baco encendido de color y de vino, coronado de hojas de parras de Orense. Sus poemas últimos no están recogidos en libro, sino en muy diversas publicaciones.¹⁹

Novamente no mesmo mes de febreiro, *La Noche* transmitía unha crítica espléndida de *Poesía inglesa e francesa vertida ao galego* que viña de aparecer no periódico arxentino *La Prensa* (Sen sinatura 1950b). Con patente orgullo, bendiciábase este extraordinario feito:

19 Nunha carta a Lois Tobío do 22 de febreiro de 1950, posta en circulación polo Consello da Cultura Galega, Seoane aludía privadamente a este texto seu en *Galicia*: “Recibí el libro que me dedicaste de *Poesía inglesa e francesa vertida ao galego* que te agradezco muchísimo. Con estas líneas te envío la nota que hice, un poco precipitadamente, sobre dicho libro. No fue hecha con la calma con que pensaba hacerla y resultó bastante floja, pero creo que de cualquier manera puede ser útil para los editores. El tomo en general me parece muy bueno y lo único que noto es la ausencia de algunas noticias sobre los autores y traductores”.

El importante diario bonaerense *La Prensa* ha publicado un oportuno juicio crítico sobre el reciente libro *Poesía inglesa e francesa vertida ao galego*, del que ya dimos noticia en estas páginas. Dice, entre otras cosas, la mencionada crítica: “Más de treinta autores se encuentran representados, y en cada caso se ha dado la obra original junto con la traducción. La selección de por sí, asegura la belleza del libro en conjunto, y a ella se suma el interés lingüístico de las versiones, a las cuales la dulzura fonética del gallego da un encanto singular”.

Unhas poucas semanas despois, *La Voz de Galicia* albergaba unha apreciación máis do libro, subscrita con iniciais (J. R. 1950). Incidíase no peso inmenso que atesouraba a traducción para o noso idioma:

En manos de estos tres poetas, la lengua gallega, forzada a la expresión de nuevas ideas e imágenes, de nuevos sentimientos y matices, se ve sometida a una formidable disciplina, para adquirir nuevos giros, belleza formal, intensidad y concisión. Profunda satisfacción nos causa leer una lengua y una poesía gallegas, elevadas sobre el tono y la preocupación de “corredoira”. Una poesía y una lengua gallegas abiertas a las inquietudes y sentimientos universales.

E calibrábase o proveito que encerraban as versións de *Poesía inglesa e francesa vertida ao galego* por seren produtos que admirablemente ganaban nova vida:

De la Argentina nos llega un magnífico libro de poesía gallega. Y decimos “gallega” y no “en gallego” porque aunque se trata de la traducción de poemas ingleses y franceses, están “recreados” de tal forma y adquieren una expresión y un sentimiento tan genuinamente vernáculos, que puede decirse que vienen a enriquecer el caudal de la poesía gallega.

Plácido Rodríguez Castro, Luis Tobío Fernández y Florencio Manuel Delgado Gurriarán no han hecho una simple traducción o transcripción, carente de sensibilidad y de valor poético. Su obra es de auténticos poetas. El sentimiento y la imagen de los poetas que han traducido, los convirtieron antes en cosa propia, y los “recrearon” en una expresión gallega que nos parece uno de nuestros más formidables logros filológicos.

Fernández del Riego, co pseudónimo Salvador Lorenzana, ha ser quen lle confira máis consideración a *Poesía inglesa e francesa vertida ao galego*. Á parte daquela nota presuntamente súa no Suplemento del Sábado de *La Noche*, esmiuzada con anterioridade, neste mesmo periódico, no mes de abril de 1950, internábase no volume ao saudar as resplandecentes novidades que estaban a agromar

no terreo da tradución para o galego (Lorenzana 1950a). Fernández del Riego referíase de maneira individual aos tres participantes no libro, especificando sobre o noso persoeiro:

Finalmente, Delgado Gurriarán realizou una magnífica selección de modernos poetas de Francia; selección en la que no falta ninguno de los representativos, a partir de Verlaine y terminando en Chabenaix. El autor de *Bebedeira* ha hecho más que traducir; nos da el espíritu de la moderna poesía francesa, en versos tan bellos como armónicos. Escogió, a tal fin, algunos de los más hermosos poemas; mantiene luego, en ellos, una gracia y una elegancia de lenguaje, que no parece fácil de superar en una traducción así.

No xornal *Galicia* da Federación de Sociedades Galegas, Fernández del Riego difundía por aquelas xornadas outra colaboración sobre *Poesía inglesa e francesa vertida ao galego*, onde analizaba a súa dimensión de xeito exhaustivo (Lorenzana 1950b). Como preámbulo, puña de relevo o impacto da tradución no escenario galego: “A Galicia cómprelle —pra incorporar ó acerbo da sua cultura renacida— o esforzo das traducciós. Todo canto se faga pra verquer á nosa lingua as obras mestras da literatura universal é merecente dos meirandes apoios”. Despois, ponderaba a excelencia do volume:

A antoloxía de poemas ingleses e franceses, que nos regala a Editorial Alborada, é unha certa amosa de bó gusto. Revela, por parte dos tradutores, longo e antergo trato cos poetas traducidos. Sinala, por banda dos editores, un cuidadoso i esforzado aneio de nos dar unha obra digna. E o propósito está acadado: un volume admirablemente presentado, e unhas versións cáseque todas perfectas.

Fernández del Riego expuña minuciosamente que cumpría suxeitarse a tres premisas na tradución poética. A primeira alicerzábase en “percurar o emprego d’un linguaxe equivalente ó utilizado pol-o poeta”, en tanto que a segunda implicaba “fidelidade ós ritmos e cadencias do orixinal”. A última descansaba en que “o contido da composición débese respetar escrupulosamente”. Ao seu entender, a aplicación simultánea destes requisitos non sempre era accesible, polo que “o traductor de boa fé, abanéase entre conceder a primacía ó contido ou ás palabras”. Diante desa tesitura, interrogábase acerca de dúas técnicas entre as que se podía elixir: “¿É máis importante criar novas formas, forzándoas deica onde sexa necesario pra que sexan poesía na fala do traductor? ¿Ou, con meirande docilidade, restrinxir a sua tarefa á estricta reprodución do texto na nova lingua?”.

A tal efecto, Fernández del Riego dexergaba que nos textos de *Poesía inglesa e francesa vertida ao galego* se apostara por unha afortunada conciliación:

N-ista obra de que falamos, imprentada pol-a Editorial Alborada, consérvase, en xeral, o ritmo e a fidelidade ó contido. Atinguiuse unha armoñización intelixente das dúas técnicas devanditas. Por outra banda, o acerto que presidiu a escolma dos poemas traducidos, permitiu unha belida i enteira transfusión d'un a outro idioma.

Por conseguinte, ditaminábase sobre os acertos do volume favorablemente:

Toda a obra, *Poesía inglesa e francesa vertida ao galego*, é o firme expoñente d'un roteiro ditosamente emprincipiado. Os versos dos tradutores son belidos, esgrevios, fideles ó senso dos textos orixinás. Pódese decir que tal cousa sucede en total-as partes do volume. Trátase d'un traballo feito con dilixente amor á tarefa, ategado de acertos, e mergullado —no seu conxunto— no espírito dos poetas traducidos.

O libro publicado é, en resume, un bó libro; un libro-crave no campo específico do seu contido. Os amantes das letras galegas están en débeda con tradutores i editores, pol-o meritorio servizo que teñen feito á cultura de Galicia.²⁰

CABO

Pola ignorancia que prevalecía ao respecto, é de xustiza reivindicar o prestixio de Delgado Gurriarán como ganador en solitario, na categoría de tradución, do certame da Federación de Sociedades Galegas de 1946. Este concurso determinou un suceso non pouco sobresaínte no panorama tan desolador da cultura galega durante a posguerra. Debeuse iso á xerarquía das versións mormente, tendo en conta que a mediocre participación obrigou a deixar desertos os premios de novela e teatro.

Inmerecidamente, a vitoria sobranceira de Delgado Gurriarán esvaeceuse decontado. Unha causa crucial radicou no propio deseño editorial de *Poesía inglesa e francesa vertida ao galego*, onde se acollían tamén os traballos premiados con accésit. Aínda máis, é pertinente reparar en que Delgado Gurriarán incluso

20 Transcorridos uns anos, Fernández del Riego encargábase máis unha vez de honrar *Poesía inglesa e francesa vertida ao galego* nunha emisión radiofónica da BBC (Lorenzana 1955).

foi relegado ao terceiro lugar do índice, detrás de Plácido R. Castro e Lois Tobío, sen que se albisque ningunha pauta que xustificase esa orde. Por outro lado, no “Limiar” púñanse os tres triunfadores expresamente ao mesmo nivel: “Tres coleccións foron premiadas: unha de poesías inglesas, outra de poesías francesas e outra de poesías inglesas e francesas” (Sen sinatura 1949).

Como clausura, é ineludible destacar que alguén na situación de Delgado Gurriarán, afastado forzosamente de Galicia, tivese azos no seu devir cotián para asumir o reto de traer textos doutras literaturas á nosa lingua. Para comprender todo o mérito das súas xeiras neste ámbito, non hai máis que ler o que lle relataba a Ramón Otero Pedrayo, con enteireza retranqueira, nunha carta de mediados dos anos 50:

Eiquéi sigo co mesmo traballo de axente de Laboratorio, traballo que me da pra vivir e manter aos meus cinco cativos, inda que non vaia moi de acordo co meu temperamento; por eso digo de min: “camiño con disface de extroverso / coma calquera comercial axente / a visitar galenos e farmacias / e namentres en min xermola un verso / vou, por fora, a nadare coa corrente / e, ata a rir chego, do cliente, as gracias.²¹

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- A. D. (1946). Resultado del Concurso Literario de la Federación. Produjo su fallo el Jurado. *Galicia*. 987, 28/XII/1946, 1.
- Castro, Plácido R. (1994 [1950]). Dous libros galegos que nos chegan de América. En: Antonio Raúl de Toro Santos, ed., *Galicia desde Londres –Galicia, Gran Bretaña e Irlanda nos programas galegos da BBC (1947-1956)*. A Coruña: Editorial Tambre, 200-205. Programa radiofónico emitido pola BBC o 6 de febreiro de 1950.
- Castro, Plácido R., Tobío Fernández, Lois e Delgado Gurriarán, Florencio M. (1949). *Poesía inglesa e francesa vertida ao galego*. Buenos Aires: Editorial Alborada.
- Castro, Plácido R., Tobío Fernández, Lois e Delgado Gurriarán, Florencio M. (2005). *Poesía inglesa e francesa vertida ao galego*. Vigo / A Coruña: Galaxia / Fundación Caixa Galicia.
- Dasilva, Xosé Manuel (2001-2002). O pensamento de Plácido R. Castro sobre a tradución. *Viceversa. Revista Galega de Tradución*. 7-8, 281-288. Reproducido

21 Este documento atópase na Fundación Penzol.

- en: *O alleo é noso. Contribucións para a historia da tradución en Galicia*. Noia: Editorial Toxosoutos, 2008, 311-318.
- Dasilva, Xosé Manuel (2005). Un clásico da tradución galega. *Grial*. 167, 90-91. Reproducido en: *O alleo é noso. Contribucións para a historia da tradución en Galicia*. Noia: Editorial Toxosoutos, 2008, 255-258.
- Dasilva, Xosé Manuel (2015). Achegas documentais para a biografía de Ramón Piñeiro. *Boletín da Real Academia Galega*. 376, 465-479. <https://doi.org/10.32766/brag.376.487>
- Dasilva, Xosé Manuel (2022a). O quefacer tradutor de Florencio Delgado Gurriarán. En: Luís Alonso Girgado, Luís Cochón e Armando Requeixo, eds. *Estudos arredor de Florencio Delgado Gurriarán*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia, 41-56.
- Dasilva, Xosé Manuel (2022b). Florencio Delgado Gurriarán como tradutor. Entre Walt Whitman e Castelao. *Grial*. 235, 92-95.
- Delgado Gurriarán, Florencio (1950). Queixa dos soldados europeos. *La Noche. Suplemento del Sábado*. 13, 14/I/1950.
- Delgado Gurriarán, Florencio (1951). ¡Ouh Capitán! ¡Meu Capitán!, por Walt Whitman. *A Nosa Terra*. 475, II, 6. Reproducido en *Galicia*, 30/XII/1957.
- Delgado Gurriarán, Florencio (1952). O cemiterio mariño, por Paul Valéry. *Opinión Gallega*. 135, 1/VIII/1952, 4-5.
- Delgado Gurriarán, Florencio (1968). Barco bébedo. *Vieiros*. 4.
- Gurriarán, Ricardo (2003). Entrevista con Luís Tobío. *A Trabe de Ouro*. 54, 271-276.
- J. R. (1950). Poesía inglesa e francesa vertida ao galego. *La Voz de Galicia*. 1/III/1950, 5.
- Lorenzana, Salvador (1948). Los valores intelectuales de nuestra tierra. *La Noche*. 24/VII/1948, 5.
- Lorenzana, Salvador (1950a). Traducciones al gallego. *La Noche*. 27/IV/1950, 3. Reproducido en: *La Voz de Galicia*, 25/I/1961, 3.
- Lorenzana, Salvador (1950b). Poesía Inglesa e Francesa, en Galego. *Galicia*. 30/IV/1950. Reproducido con pequenas modificacións en: *Tapal*. 9 (1955), 32.
- Lorenzana, Salvador (1994 [1955]). Literatura universal na lingua galega. En: Antonio Raúl de Toro Santos, ed., *Galicia desde Londres –Galicia, Gran Bretaña e Irlanda nos programas galegos da BBC (1947-1956)*. A Coruña: Editorial Tambre, 526-528. Programa radiofónico emitido pola BBC o 7 de novembro de 1955.
- Romero, Marga (1999). Conversa con Lois Tobío. *Galicien Magazin*. 8, 36-44.
- Sen sinatura (1946a). Importante iniciativa galeguista. *A Nosa Terra*. 446, III-IV, 6.
- Sen sinatura (1946b). O Concurso Literario anunciado pol-a Federación de Sociedades Gallegas. *A Nosa Terra*. 447, IV-V, 5.

- Sen sinatura (1946c). Para conmemorar las bodas de plata de las sociedades gallegas en Argentina. *El Progreso*. 28/IV/1946, 4.
- Sen sinatura (1946d). Certamen literario gallego. *Cartel*. 10, 10/V/1946, 6.
- Sen sinatura (1946e). Federación de Sociedades Gallegas de la República Argentina. Concurso literario gallego a realizarse, con motivo de celebrar el 25º aniversario de su fundación. *Galicia*. 961, 15/VI/1946, 3.
- Sen sinatura (1946f). Bodas de Prata da Federación de Soc. Galegas. *A Nosa Terra*. 450, VIII, 3.
- Sen sinatura (1946g). As Bodas de Prata da Federación de Soc. Galegas. *A Nosa Terra*. 451, IX, 3.
- Sen sinatura (1946h). Vence el 12 de Octubre próximo el Concurso Literario Galego, organizado por la Federación de Sociedades Gallegas, con motivo de sus Bodas de Plata. Bases y premios que se otorgarán. *Galicia*. 974, 14/IX/1946, 3.
- Sen sinatura (1946i). A Federación de Sociedades Galegas cumple 25 anos. *A Nosa Terra*. 452, X, 7.
- Sen sinatura (1946l). El Concurso Literario Gallego. Quedó constituído el Jurado. *Galicia*. 978, 19/X/1946, 2.
- Sen sinatura (1946m). El Concurso Literario de la Federación de Sociedades Gallegas. *Galicia*. 982, 16/XI/1946, 1.
- Sen sinatura (1946n). Concurso Literario da Federación de Sociedades Galegas. O fallo do xurado. Importanza dos traballos premiados. *A Nosa Terra*. 454, XII, 3.
- Sen sinatura (1947). O noso idioma, e os directivos do Centro Gallego. *A Nosa Terra*. 455, V, 3.
- Sen sinatura (1949). Limiar. En: Plácido R. Castro, Lois Tobío Fernández e F. M. Delgado Gurriarán. *Poesía inglesa e francesa vertida ao galego*. Buenos Aires: Editorial Alborada.
- Sen sinatura (1950a). Libros a la vista. *Poesía inglesa e francesa vertida ao galego. La Noche. Suplemento del Sábado*. 13, 14/I/1950.
- Sen sinatura (1950b). Notas de oír y ver. *La Noche*. 11/II/1950, 4.
- Sen sinatura (1965). Paul Verlaine. Dos versiones gallegas de uno de sus poemas. *La Voz de Galicia*. 9/IV/1965, 12.
- Seoane, Luís (1950). Dos libros editados en Buenos Aires. *Galicia*. 443, 14-15.
- Tobío, Lois (1994). *As décadas de T.L.* Sada: Edicións do Castro.

TRAZOS BIOGRÁFICOS DE FLORENCIO DELGADO GURRIARÁN

BIOGRAPHICAL SKETCHES OF FLORENCIO DELGADO GURRIARÁN

Ricardo Gurriarán Rodríguez

Resumo: Florencio Delgado Gurriarán nace en Córghomo de Valdeorras (Ourense) en 1903. Fillo dunha familia de clase media, percorreu varias localidades fóra de Galicia por mor da calidade de funcionario que tiña seu pai, o que lle valeu para rematar a carreira de Dereito en Valladolid. Amante da súa terra valdeorresa, retornou cara a 1928, onde exerceu un tempo escaso como avogado. Afeccionado á lectura e á cultura, iniciouse na creación literaria como poeta e adquiriu un compromiso político como militante do Partido Galeguista en tempos da II República. Publicou o seu primeiro poemario en 1934, *Bebedeira*, na Editorial Nós. A guerra civil empuxouno a fuxir a diferentes destinos, recalando en Barcelona, logo de estar en Portugal e Francia. Alá enrolouse no exército republicano. Nos últimos días da guerra actuou solidariamente na preparación da evacuación dos perdedores. Exiliouse en México, onde viviu o resto da súa vida e onde tivo responsabilidades en toda canta actividade antifranquista prepararon os galeguistas e outras forzas políticas do exilio, e non cesou nunca no seu compromiso democrático. Volveu a Valdeorras tres veces e publicou tres libros de poemas máis. Morreu en California en 1987, con motivo dunha visita a unha das súas fillas que vivía alí. Este ano a RAG homenaxeouno coa distinción das Letras Galegas.

Abstract: Florencio Delgado Gurriarán was born in Córghomo, Valdeorras (Ourense) in 1903, into a middle-class family which resided in several different places outside Galicia due to his father being a government employee. For this reason, he completed his law degree in Valladolid. He loved his native region of Valdeorras and returned in 1928, where he practised as a lawyer for a brief period. His strong interest in reading and culture led him to write poetry and join the Galicianist Party during the Spanish Second Republic. He published his first poetry collection, *Bebedeira*, in 1934, with the Nós publishing house. The Spanish Civil War forced him to flee to different destinations: Barcelona, Portugal and France, where he joined the Republic army. In the final period of

the Spanish Civil War, he helped with preparations to evacuate those on the losing side. He went into exile in Mexico, where he spent the rest of his life and was active in the entire range of activities organised by Galicianists and other political forces in exile against the Franco dictatorship; his commitment to democracy never waned. He returned to Valdeorras three times and published three more poetry collections. He died in California in 1987 whilst visiting one of his daughters who resided there. This year, the RAG has honoured him by dedicating Galician Literature Day to him.

Palabras chave: Florencio Delgado Gurriarán, galeguismo, poeta, exilio, Valdeorras, compromiso.

Key words: Florencio Delgado Gurriarán, Galicianism, poet, exile, Valdeorras, commitment.

NACÍN EN CÓRGOMO

Florencio Manuel Delgado Gurriarán naceu en Córghomo de Valdeorras en 1903. Esta aldea leva sona de posuír as mellores cepeiras valdeorresas e a mellor bocarribeira do Sil, logo cantadas con tino polo poeta. Naquela altura, Córghomo estaba poboado por agricultores. Florencio, fillo de Consuelo Gurriarán Díaz (1862-1921) e de Florencio Delgado Prada (1861-1933), ocupaba o quinto lugar de cinco irmáns. Súa nai procede, por parte dos Gurriarán, de ferróns vascos que asentaron nas ribeiras do Leira, preto de Córghomo, no século xv e que desenvolveron actividades relacionadas co beneficio do ferro; logo dedicáronse plenamente á agricultura e despois ao comercio.

O avó de Florencio, Constantino Delgado Gurriarán, era agrimensor, labor que compaxinaba cos coidados das propiedades familiares. Pola súa profesión mantiña un contacto directo co pobo e co campo cando facía partillas e taxacións. Talvez de aí lles viñese a vocación polo agro ao pai e aos irmáns do poeta. Nos primeiros tempos, como fixera seu pai, Florencio Delgado Prada alternou os coidados dos predios familiares con traballos relacionados coas herdanzas e avaliacións de bens. Cursou estudos na Escuela General de Peritos Agrícolas de Madrid, que rematou en 1889.

A vocación herdárona os fillos maiores, Lucio e Edmundo, que tamén realizaron estudos agrícolas. A formación dos fillos era preocupación prioritaria do pai: María fixo Maxisterio e Florencio, Dereito, aproveitando unha estadía profesional en Valladolid.

Agro, viño, comercio, amor pola terra, cultura, compromiso democrático, linguas, natureza e galanteo estiveron presentes ao longo do percorrido de Florencio polo mundo adiante e influíron logo na súa obra poética. Notamos que dos 84 anos da vida de Florencio só viviu na súa terra valdeorresa menos dunha quinta parte —catorce anos— debido a distintas vicisitudes. Estudou as primeiras letras na casa, con mestres particulares. É importante destacar que, malia nacer nunha familia de clase media, tivo como lingua materna o galego, sen fracturas casa/rúa, ao contrario do que acontecía en casos semellantes naquel tempo. Logo xa se encargaría a escola de tensar o seu maxín.

LEVÁRONME DUN LADO PARA OUTRO

Por motivos profesionais do pai, funcionario do Ministerio de Fomento, mudáronse a Palencia a finais de 1913, tras unha estadía de catro anos en Ourense. O futuro profesional da prole debeu de pesar no pai á hora de tomar decisións de transcendencia. Deixar o fogar patrucial, as propiedades das que podían vivir folgadoamente, os amigos de sempre... tivo que marcar con fonda pegada a familia Delgado-Gurriarán nas súas escalas. Mais non houbo verán, desde a súa partida, que non viñesen a Córghomo.

Florencio estudou primaria nos maristas, iniciou o bacharelato no Instituto de Palencia e remataríao no de Valladolid. É posible que a morte de súa nai en 1921 xerara unha situación de desacougo e incrementase a súa morriña, a lembranza da terra e, en definitiva, o desexo de retorno.

Nas tres viaxes que logo Florencio fixo a Galicia, desde México, falounos deste tempo, cando estivera en Castela. Non sabía como expresar a sensación que tiña de ser e atoparse diferente naquela terra. Lembraba emocionado a ansia que tiña de que chegase o verán para retornar ao seu Córghomo da nenez. Xa na aldea, amais de gozar da natureza e xogar, lía todo o que lle caía nas mans. En Valladolid, na madurez universitaria, empeza a sentirse galego de xeito especial. Para el foi unha revelación coñecer a existencia do semanario *A Nosa Terra*, voceiro das Irmandades da Fala.

Eu era un galeguista por libre, pensaba que non había no mundo máis galeguistas. Non sabía que tiñamos unha bandeira, un himno e que había publicacións espalladoras desas ideas. Un bo día a fins do ano 20, o meu pai trouxo da casa dun afiadador un número de *A Nosa Terra*, que inda hoxe conservo. Para min aquilo foi a revelación de que eu non era un Robinsón do galeguismo. (Entrevista feita por Xan Corbeira na revista berciana *Aquiana*, de setembro de 1981).

Naquela altura, Florencio reflexiona verbo da lingua, non entende a tendencia uniformadora do castelán, a ausencia do galego na escola, na Administración, na Igrexa... Nacía daquela o Seminario de Estudos Galegos, do que máis adiante, en 1928, se fixo socio protector, canda o seu amigo Abdón Segundo García Núñez, que morreu asasinado nas primeiras semanas do golpe de Estado de 1936, a quen logo lle dedicaría unha fermosa poesía.

VOLVEMOS PARA VALDEORRAS

Florencio remata a carreira de Dereito no curso 1923/24. Tivera como compañeiro a Iglesias Corral e como profesor de dereito internacional o tamén “galego” da raia ástur don Camilo Barcia Trelles. En 1928 seu pai decide pedir traslado para Galicia. No tránsito, des que acabara a carreira, dedicouse sobre todo á lectura e á cultura. Acudía ao teatro, actividade que combinou coa súa práctica en grupos universitarios; aproveitou esta estancia en Valladolid para iniciarse na afección ao cine. Desde neno tivo tamén inclinación ás prácticas deportivas e á lectura de libros referidos ao corpo: hixiene, fisioloxía e anatomía. Facía ximnasia e xogaba en equipos de deportes colectivos, sobre todo ao fútbol.

O novo destino do pai foi A Coruña. A familia asentou en Córghomo e ía e viña desde a cidade herculina cando llo permitía o traballo. Despois de quince anos, os Delgado-Gurriarán retornaban ao berce. A Florencio non lle resultou difícil convencer o pai de que o seu futuro pasaba por ser rexistrador e que non había lugar mellor para preparar as oposicións que o seu Córghomo. Corría 1928. Botou tres ou catro anos na tentativa de ser rexistrador; non lle puxo moito interese, conxugaba ese labor co coidado das terras familiares. Tampouco o axudou moito ese ansiado reencontro coa súa terra, cos amigos, pois decidiu apurar e gozar do que a ausencia non lle permitira. Ese vivir o non vivido no lugar desexado:

Non o logrei. Por falta de constancia na preparación e porque había moitas cousas que me preocupaban máis ca o estudo da oposición. Fundamentalmente Galicia. Lía os escasos autores galegos que había. Empecei a escribir un pouco máis formalmente (Entrevista gravada por Dolors Pla, Guadalajara, México, agosto de 1979).

En 1929 tamén comezou a traballar de pasante no bufete do avogado valdeorrés e rexistrador da propiedade don Segundo Trincado, no Barco. Facía recursos e preparaba os trámites previos para os xuízos. En certa ocasión dirixiu un escrito ao xuíz do Barco, que non era outro que don Sebastián Martínez-Risco. Home de talante democrático, tamén republicano e galeguista, entrara na xudicatura no

ano 1924, instalándose no Barco poucos anos antes da proclamación da Segunda República, ata 1933 que marchou a Vilalba. Pois ben, Florencio estaba iniciando un expediente de denuncia por delito sexual, e dirixiuse ao xuíz nuns termos que este considerou ofensivos ao seu cargo. O resultado foi a imposición dunha multa e unha advertencia. Florencio recorreu e todo quedou en advertencia.

Don Sebastián, tamén afeccionado á poesía, foi un dos críticos da primeira obra de Florencio, que daquela comezaba a publicar no *Heraldo de Galicia* e n'*A Nosa Terra*. Chegou a dicirlle que o único “feo” que tiña a súa poesía era o pseudónimo que utilizaba: Korgomófilo. Logo tiveron unha boa amizade.

O primeiro poema de Florencio que atopamos publicado (poida que antes xa tivese algún outro que descoñecemos) aparece no semanario ourensán *Heraldo de Galicia* co título “Carnaval”, en febreiro de 1931. O mesmo poema aparece tres anos despois editado na súa primeira escolma poética, *Bebedeira*. Esta nova versión, co título “A traxedia dos castiñeiros” —o castiñeiro morto—, ten lixeiras variantes, na nosa opinión, produto da evolución: correccións de estilo ou encaixe de rima, e de ortografía. Axiña mudou no pseudónimo o K por un C e decontado empezou a usar xa o seu nome e apelidos. Ao pouco, no mesmo periódico, publícanlle outro poema, “Camiño da Serra”. Segundo Pepe Gayoso, amigo íntimo e galeguista irmán, inspirárase na excursión que fixeran co fin de chegar ao Cantábrico e que remataría no Cebreiro.

Des que chega a Córghomo, Florencio intégrase plenamente na aldea, fai parte das comisións de festas, deseña carteis e sácalles cartos aos amigos para a celebración da Santa Marta. Compaxinaba o traballo cultural e poético co divertimento; gustáballe moito ir ás adegas de troula e cantarlles ás rapazas; era moi namora-deiro. Formou unha asociación sociocultural en Córghomo con moito éxito entre a mocidade, xunto con outros mozos da bisbarra entre os que se atopaba Santiago Álvarez.

OS GALEGUISTAS TAMÉN “TROUXEMOS” A REPÚBLICA

As dúas ovellas negras da familia eran Florencio, de tendencia galeguista, e o seu curmán Gonzalo, do Barco e coetáneo, médico e investigador forxado nos aires da Residencia de Estudantes de Madrid, que na altura do ano 1929 estaba cunha bolsa da JAE en Estrasburgo. A sintonía e a relación viñan desde que eran moi pequenos, cando gozaban xuntos os estíos na casa familiar de Córghomo. Fixeron causa común desde ángulos diferentes, apostando decididamente polo réxime republicano.

O teu pai era un home con un fondo sentimento político de esquerda; coido que simpatizaba có socialismo, mais non podó asegurar se estaba afiliado. Dende logo debeunas pasar moradas no campo feixista. Nos primeiros días da porca revolta estivemos xuntos e comentabamos as peripecias da guerra (daquela aínda con optimismo; coitados!). Eu tiven sorte e puíden fuxir. En troques, penso que o teu pai non sentía, daquela, tanto coma min a causa galega; mais coido que despois se fixo máis galeguista; sostiña relacións moi cordiais con Otero Pedrayo (Carta de Florencio a R. Gurriarán, Santos de 1977).

Seu curmán Gonzalo, que era moi afeccionado á montaña, transmitiulle a Florencio o gusto por esta actividade e xuntos fixeron moitas excursións polos montes valdeorreses.

A finais da década dos vinte comezaba a xurdir no país un espazo político específico galego, favorecido polo esmorecemento da ditadura e empuxado desde institucións como as Irmandades da Fala. A veciñábase o tempo de converter as actitudes do galeguismo cultural en propostas políticas ante un réxime caduco. Valdeorras e Florencio non foron alleos a estes ventos, aínda que tardasen un tempo en consolidarse. Na VI Asemblea Nacionalista, celebrada na Coruña en abril de 1930, adheríronse os grupos do Barco e da Rúa. Naquela altura é de supoñer que en Valdeorras habería un sentimento galeguista, levado da man do poeta Manoel Valcarce, entre outros. Nesta VI Asemblea acordouse celebrar unha *diada* ou festa da lingua, no 25 de xullo. En xuño de 1930 constituíron a Irmandade Galeguista de Valdeorras (*A Nosa Terra* nº 271).

Na festa de Santiago de 1930, no Barco correu un panfleto titulado “Diada de Galiza” asinado pola Xuventude Autonomista, que contiña a poesía de Curros “A emigración” e chamaba á loita pola redención de Galicia. Rezaba: “¡Yrmans, loitade pol-a GALIZA GRANDE! Redimir a GALIZA e obra da xuventude y-o agro. ¡Loitade xuntos pol-a libertá da nosa terra!”. Na crónica do diario *Galicia* falábase da edición dun manifesto en galego a prol da lingua (n.º 35, 27/VII/1930). Ese día, segundo este xornal, fixéronse actos en Vilamartín, onde ondeou a bandeira galega nalgunhas casas; houbo un banquete de fraternidade “con discursos y brindis de exaltación de los valores gallegos”. O Barco, A Rúa e Vilamartín, xunto Portela e Córghomo, serían os núcleos de máis implantación do Partido Galeguista en Valdeorras; Florencio e os seus amigos e irmáns vertebrarían a conformación do partido unha vez chegada a República.

A piques de celebrarse as eleccións que desembocarían na Segunda República, a cerimonia da confusión fíxose patente para a xente do común, pois forzas republicanas ían en perfecta sintonía coas reaccionarias que antes apoiaran o Directorio. O caciquismo en Valdeorras seguía a facer das súas. Neste contexto, Florencio

toma parte activa nas eleccións como interventor da candidatura que encabezaba o seu tío Manuel para o Concello de Vilamartín, enfrontado ao cacique maior da zona, don Demetrio Macía, quen ao cabo gañaría, conservador coma el, mais indo en listas distintas. Outro galeguista actuou de interventor, o citado Abdón Segundo García, que levaba o seu irmán Arturo na candidatura “pluralista” encabezada por don Manuel Gurriarán.

Proclamada a Segunda República, o 1 de maio o voceiro do galeguismo oficial, *A Nosa Terra*, pronúnciase a favor do novo réxime republicano. Neste número, Florencio publica a segunda poesía que del atopamos despois de rastrexar a prensa e as revistas da época. Florencio forma parte dun número emblemático do xornal galeguista, tanto pola data coma polo acontecer político do pasado mes. Publicou n’*A Nosa Terra* cinco poemas no ano 1931, e outros tantos no semanario *El Heraldo de Galicia*. Tamén é significativa a data da segunda aparición poética no voceiro galeguista: o 25 de xullo. O título, “Folión de Santiago”. Florencio comeza a se consolidar como vate valdeorrés.

Os galeguistas valdeorreses alíanse co novo Partido Nazionalista Republicano de Ourense (PNRO), arroupado pola gran figura intelectual do pensamento galego Otero Pedrayo, e preparan as eleccións a Cortes nas que tan bos resultados recolleron e que supuxeron a entrada de don Ramón no Parlamento español representando o galeguismo republicano materializado no PNRO, indo en coalición na provincia de Ourense coa FRG.

TRABALLEI A PROL DO GALEGUISMO FACENDO POEMAS E PAÍS

Tras o gran triunfo republicano, Otero Pedrayo estréase no Barco como *mitineiro* o 24 de maio. Veu apoiar os galeguistas valdeorreses nas inminentes eleccións municipais e, de paso, darse a coñecer como candidato a Cortes. No acto compartiu cartel con Víctor Casas da ORGA coruñesa e con Leuter González Salgado do PNRO. Debeu de ser un éxito ese primeiro acto público do galeguismo en Valdeorras. Acadado o triunfo electoral do 14 de xullo, don Ramón instálase en Madrid para cumprir cos compromisos políticos do cargo. Desde alí, escribelle a Florencio en agosto de 1931:

Como fino poeta sabe ben que o calor diste pobo talle a un de mala maneira. Temos que falar de moitísimas cousas. Axiña se fará o plebiscito dos concellos pro Estatuto e cumpre loitar ben pra lograr sinón a todos polo menos os máis e millores. Teño unha grande arela de falar en Valdeorras aínda que Vde sepa que eu non procuro o espeitaculo. Considéroo agora un deber...

A popularidade de Florencio era grande, transcendía o propio Córghomo. Levaba moitos casos de xente da contorna; a súa sona como poeta arrequecía coas recentes publicacións, o triunfo republicano déralle folgos. Comezaba a militancia política máis sería nun novo marco de liberdades que favorecía o labor proselitista. Os días 5 e 6 de decembro remataba o ano político coa Asemblea Galeguista de Pontevedra, á que acudiu con representación o chamado Grupo Galeguista do Barco. Este evento foi clave para o futuro do PG, a partir daquela o heteroxéneo movemento galeguista redefínese e xúntase nun só partido. Florencio remata o ano cunha ducia de traballos publicados, un deles en prosa nunha revista bonae-rense. Atrás quedan os castiñeiros, as vendimas, as flores, as rapazas, o vento e os paxaros. Florencio entra de cheo na loita por Galicia e a defensa do galego coa ferramenta poética. Chama abertamente os galegos a xuntarse e mobilizarse pola liberdade do noso pobo.

En 1932 trasladouse a Madrid para preparar as oposicións, talvez por presións familiares, pois estaba moi dedicado á política. A produción poética caeu, só publicou catro poemas ese ano. Pero de seguro que esbozou *Bebedeira*, o seu primeiro libro de poesía, que axiña vería a luz. Tras a frustrada estadía na capital, retornou a Valdeorras. Instalado en Córghomo, volve á súa vida de sempre: traballa no bufete de don Segundo, participa nas eleccións a Cortes de 1933, escribe poemas. Volve afiar a pluma para combater o caciquismo, denunciar os baixos instintos políticos e reivindicar país.

Dous feitos marcan a vida de Florencio no ano 1934. No transcurso da III asemblea anual do PG, en Ourense, a finais de xaneiro, coñece persoalmente a Castelao. Daquela tentan redefinir o partido, logo da derrota nas últimas eleccións de 1933 a Cortes. O sector esquerdista impónse ás teses conservadoras de Risco, e Castelao intervén de forma directa nos acordos que se acadaron. En abril, Florencio saca á luz a súa primeira escolma de poesías, editada por Nós baixo o título *Bebedeira*, o xeito máis lírico e fermoso de chamarlle a unha borracheira: de novo Valdeorras, mozas, monte, castiñeiros, flores, festas, Lúa, vento, inverno, amores... Partes do seu engaiolado maxín polas que profesaba paixón embriagadora decantaron o título escollido. Fíxolle o debuxo da portada o xornalista, ensaísta e crítico da arte Xosé de Castro Arines. Realizou unha escolla dos traballos que fixera, completándoa con algúns poemas novos. Florencio peneirou todo aquilo que puidese cheirar a militancia política.

Recibiu boas críticas de Xohán L. Ramos e Otero Pedrayo no *Heraldo de Galicia* e de Antón Vilar Ponte en *La Voz de Galicia*. Carballo Calero dedícalle en *Nós* un fermoso panexírico, colocando a Florencio á cabeza da escola ourensá, cun estilo seguidor do que creara Amado Carballo. En 1935, aparece por vez primeira

nun libro de literatura: cita Couceiro Freijomil en *El idioma gallego. Historia, Gramática, Literatura*.

O labor literario de Florencio cae nun novo silencio ata ben entrada a guerra, desde *Bebedeira*. Non sabemos se foi polos feitos de 1934 e a consecuente obriga de asumir un traballo político en Valdeorras. Comezaba a ofensiva reaccionaria no bienio negro.

Por mor dos sucesos de Asturias dese ano, Castelao e Bóveda, na súa condición de funcionarios, son desterrados a Badaxoz e Cádiz. Un fato de galeguistas valdeorreses, entre eles Florencio, acompañaron a Castelao da estación de Monforte ata a do Barco.

A escisión do galeguismo en Valdeorras estaba cantada polas vellas diferenzas ideolóxicas. Un sector importante do Barco aliouse á Dereita Galeguista, mentres que o grupo de Córghomo e de Portela seguiu a liña oficial do partido. Chegaron ás eleccións de febreiro de 1936 divididos: mentres que o PG apoiou a fronte/bloque popular, algúns dereitistas afastáronse da actividade política, e outros, os menos, fóronse coa reacción. A batalla electoral foi dura e as disensións galeguistas mantivéronse ata a campaña a prol do Estatuto, no mes de xuño. Para vigorizar a postura esquerdista, Bóveda deu un mitin no Barco. Mal lle foi á Fronte Popular (FP) na provincia ourensá nestas eleccións, pois non acadou representación. Bóveda obtivo moi bos resultados en Valdeorras, foi o máis votado nalgunhas mesas. A esquerda celebrou o triunfo da FP cunha manifestación; malia os malos resultados na provincia, a vitoria da fronte en España permitiu que se puxese á cabeza dos concellos xente da esquerda para presidir as comisións xestoras. Os galeguistas de Vilamartín conseguiron representación e Florencio presidiu a primeira comisión xestora municipal republicana, segundo a ficha que achega no barco *Ipanema*.

En xuño comezou a campaña polo Estatuto. Nunha folla voante a favor deste, a Dereita Galeguista aborda a situación fuxindo de ideoloxías e partidos. Os restantes galeguistas valdeorreses non escindidos fixeron campaña coa FP.

CHEGOU O TREBÓN E TIVEN QUE DARLLE SEBO ÁS CANELAS. XOGAR E PERDER, CALAR E PAGAR

O desconcerto, a desorganización e o temor marcaron os primeiros días do chamado “alzamiento”. Ata o 21 de xullo, as forzas facciosas valdeorresas non actuaron. A Garda Civil da comarca acantonouse en Petín para avanzar cara ao Barco. Foi xustamente un enfrontamento en Vilamartín o motivo polo que os fascistas valdeorreses perseguiron o pobo de Córghomo, sometido a un acoso especial durante os primeiros días do golpe e que continuaría por moito tempo. É certo que algúns republicanos de Córghomo baixaron a Vilamartín e tomaron parte no

combate. Ese día e a esa hora, Florencio topábase na viña de Penas de Auga con Avelino Santalla, que estaba sulfatando, segundo este testemuña. A militancia galeguista e republicana, a acusación de participar na dita acción e a barbarie á que estaba sometida Valdeorras polos sublevados —tanto civís coma gardas— fixeron que Florencio pensase como actuar. Ao primeiro agachouse na casa, o que non impediu que de día fose ao monte para contactar cos que fuxiran. Logo viñeron os asasinatos de xente próxima, as ameazas e os recados que os falanxistas lle dirixían a través da familia, a represión sobre os seus achegados e as malleiras con ánimo de delación. Foi nun dos cafés onde tiña o parladoiro Florencio, o da Celia, que, tras requisar o local e cortarlle o pelo á dona, foi convertido en checa.

Mataron moitísima xente, moita. Os tráxicos paseos que se deron en toda España. Xentes das que non se podía supoñer que tivesen dentro un asasino, eran criminais que non tiveran nunca ocasión de asasinar, pero cando a tiveron aproveitárona ben. [...] Na miña provincia os falanxistas eran os máis virulentos. En cambio había unha pequeniña organización de requetés onde entraron algúns amigos meus que se salvaron grazas a isto. Fixéronse requetés nada máis que para ter a ocasión de ir á fronte e pasar ao campo republicano (Entrevista citada, realizada por Dolors Pla).

Florencio tiña un bo baluarte no seu irmán Lucio, que se converteu de súpeto, ou o converteron, en xefe da Falanxe corgomesa. A insistencia deste no perigo que Florencio corría fixo que a familia decidise que marchase de Córghomo. Trázaron marchar un tempo fóra de Valdeorras e, segundo evolucionasen os feitos, volver se a situación o permitía ou, se non, marchar a Portugal. A primeiros de agosto Florencio pasou uns días no Barco agachado na casa familiar, co curmán Gonzalo, antes de ir a Zamora, destino do seu irmán Edmundo. Alá pasou uns días e marchou a Valladolid. Logo dun tempo achegouse a Ponferrada para saber da situación en Valdeorras, onde seu irmán Lucio o informou do inicio dos asasinatos e dos paseos. Decidiron cruzar a raia portuguesa coa axuda dun curmán político de “suficiente adhesión”, Eduardo Olano, que traballaba en obras públicas. En outubro, Florencio pasou a fronteira cuns trebellos de topógrafo.

Estivo uns días en Tourém, logo asentouse uns meses no Porto, clandestinamente, cas duns amigos de Olano. Co tempo, negociou unha pasaxe de polisón a Bordeos (Francia) nun cargueiro noruegués. Tras desembarcar no porto xirondino e aviar a documentación, foi a París con outros exiliados, onde viviu máis de medio ano. A finais de 1937 decidiu incorporarse á España republicana. Chegou a Barcelona en xaneiro de 1938. Comezou a súa “carreira militar” na Subsecretaría de Armamento. Ao pouco, co grao de tenente, ingresou no Servizo de Información

Periférica do Estado Maior do exército de terra. Nesta etapa coincidiu en Barcelona con Castelao e con Lister, nas súas frecuentes visitas. Tamén o reclamaban os seus paisanos combatentes no Ebro. Santiago Álvarez chamouno en varias ocasións para que Florencio mantivese alto o espírito da tropa coas súas *cantareñas* e o seu bo humor. A súa chegada á fronte do Ebro recibíuse como auga de maio, así o testemuña Esturao:

Coñecín a Florencio no fronte de Aragón, en Solivella, que viñera con outros galegos e galegas que traían camisetas, calcetíns, para o batallón galego. Alí, cando a retirada, establecemos un contacto formidable. Fíxome mancuerna con Félix Martín Iglesias, entre os dous era unha marabilla, todo o mundo escoitaba o que recitaba Florencio e o que, logo, cantaban despois, día e noite para distraer, e despois viñan: o gaitero, o tamboril, e o bombo, como quen di, unha banda de folklore... Florencio, onde se presentaba, ao principio liaba a cousa, logo xa non cantaba, e si era posible, hasta bailaba. Santiago Álvarez tiña verdadeira admiración por eles (Gravación a Ramón Esturao, México, 1998).

Santiago, como comisario xeneral do Quinto Corpo, e Domingo Mateo, comunista e valdeorrés tamén, coñecían ben os seus dotes, tanto musicais como de *entertainer* e de integrador, pois pasaran horas xuntos en Valdeorras. A finais do verán de 1938 Florencio forma parte da executiva do PG, encargándose da Secretaría de Propaganda. Compartía tarefas de dirección con Suárez Picallo, secretario xeral; Valenzuela, de organización; Valín, administrativo; e López Durá, político. Como vogais estaban Amparo López Jean, Rodríguez Casas e Elixio Rodríguez, co que máis tarde coincidiría en París e no exilio mexicano xunto a López Durá, cos que levou unha boa amizade.

Descoñecemos os labores e accións concretas de Florencio como dirixente; como militar participou na organización dun grupo de rescate dos que estaban no monte en Galicia, en perigo cando se albiscaba a derrota; pensaban sacalos por Portugal. Ou a participación noutro grupo que rescataba soldados para cambiar de bando. En Barcelona, Florencio retoma a súa faceta poética. Ten fáciles as cousas, topa o marco ideal para botar fóra, mediante a pluma, as iras acumuladas por tanta inxustiza fascista. En *Nueva Galicia*, voceiro dos “antifascistas gallegos”, publica seis poemas. A revista aparecera en Madrid en maio de 1937 e trasladárase a Barcelona en abril de 1938. Alonso Montero é dos poucos que estudou a fondo este período de “poesía de loita”.

A principios de 1939 Florencio entrou en Francia con pasaporte visado polas autoridades francesas para realizar unha misión, o que lle permitiu nun principio moverse sen problemas polo territorio veciño. Logo, coa chegada dos perdedores,

restrinxiron a súa mobilidade: podíase desprazar agás polos lindeiros con España, onde estaban recluídos os excombatentes hispanos. Así comezou, entre febreiro e marzo, o éxodo do exército republicano destinatario dos campos de refuxiados. A misión de Florencio muda, como xa dixemos, da intención inicial, pois axiña pasa a organizar a evacuación de prisioneiros de guerra confinados nos campos de refuxiados franceses. Nese tempo, Florencio estaba financiado polas Sociedades Hispanas Confederadas de Nova York e mais pola Federación de Sociedades Galegas de Buenos Aires.

“MIRA, MIRA, QUE CARALLO / ONDE VIÑEMOS A DAR / A TRES MIL QUINIENTOS METROS / SOBRE DO NIVEL DO MAR”

Florencio colleu camiño do exilio mexicano desde Bordeos. Partiu no *Ipanema*, de matrícula francesa, mediado o mes de xuño de 1939, xunta mil refuxiados. Tras unha viaxe accidentada con parada na Martinica por avaría, os republicanos españois chegaron a Veracruz a principios de xullo. Logo duns días de estadia en Cidade de México, Carlos Velo, que traballaba no SERE, mediou para que Florencio obtivese un posto de delegado da organización en Toluca. Servíulle para vivir os primeiros meses e coñecer o país. O labor consistía en organizar explotacións colectivas onde traballaban familias refuxiadas e resolver os problemas que xurdisen, intercedendo entre os españois e as autoridades do Estado. Os galeguistas mexicanos organizáronse en plataformas unitarias que, desde diferentes instancias, propiciadas sobre todo por comunistas, se ían montando por iniciativa do incansable Soto. A primeira foi a Alianza Nazonal Galega.

Xa asentado na capital, Florencio traballou de vendedor de fertilizantes. Desde o principio tiña parladoiro diario cos seus amigos Esturao, Martín Iglesias, Elixio, Velo, Rañó, Puga, Solinís, Casas, Valín, Pellit... Era un grupo aglutinado arredor da viaxe do *Ipanema* e do galeguismo militante, na maioría dos casos. Precisamente deste grupo saíu a semente que argallou a primeira empresa sociocultural dos galegos exiliados de inspiración galeguista, a revista *Saudade* (1942). O seu primeiro editor responsable foi Xosé Caridad Mateos. A redacción estaba composta por Carlos Velo, Ramiro Isla Couto, Ramón Cabanillas Álvarez e Florencio. Nun ano saíron catro números.

Ata entón, a poesía de Florencio ten dúas caras ben diferenciadas: a lírica ou anacreóntica, como el gusta chamala, basicamente de canto amable e sensual a Valdeorras, centrada no período republicano e que se compila en *Bebedeira*; e a poesía de loita e satírica en defensa da lingua e, despois, contra o fascismo, que desde o inicio vai deixando pegadas en publicacións periódicas galegas e que ten continuidade na etapa bélica cun punto de máxima expresión cando plasma os

seus traballos en *Nueva Galicia*. Agora, cos seus poemas “creoulos”, enceta unha faceta poética que ten o punto de saída na revista *Saudade* coa publicación no número 1 do “Noiturno da noiva jarocho”. Comeza esta nova etapa lembrando o país de acollida, cargado de elementos musicais dos que sempre gustou. Florencio levaba a música dentro, non só alalás e pandeiradas, e así rende unha homenaxe ao pobo mexicano, e funde —de fusión— e eleva á dimensión internacional a expresión musical propia de Galicia.

A revitalización do galeguismo militante a través da experiencia de *Saudade* deulle folgos a Florencio e aos seus amigos para acometeren unha empresa editorial de máis entidade e cun significado político máis fondo en nome do PG. Decidiron renderlle tributo aos militantes deste partido mortos na guerra. Nada mellor que unha escolma poética para homenaxear os compañeiros asasinados pola barbarie franquista: o *Cancioneiro da loita galega* (1943). Díaz Pardo, como editor, e Xesús Alonso Montero, como especialista, dérono a coñecer aquí nunha reedición en 1996, e no ano 2022 o Consello da Cultura Galega reeditou de novo esta emblemática publicación. Doce poemas foron a achega de Florencio a esta obra xunto co labor de responsabilidade editorial.

En 1944 Florencio vendía zapatos e, exercendo o oficio, coñeceu a que ía ser nai dos seus cinco fillos, Celia, falecida en xuño de 2022, filla de emigrantes. Durante uns anos Florencio traballou de axente comercial vendendo os máis variados produtos: aceites, fertilizantes, xamóns, pólizas de seguros, roupa... ata que se estabilizou como representante dos Laboratorios Queralt Mir, nos que se xubilaría en 1973.

Dentro da actividade política, en 1944, pouco antes de se discutir o Estatuto de Galicia que se puxera a trámite en México, o PG encomendoulle redactar e negociar o pacto de Galeuzca, con Xoán López Durá. A este acto acudiu desde Arxentina o galeguista Rodolfo Prada, na que foi unha das últimas accións políticas dos galeguistas mexicanos. As circunstancias tampouco permitirían moito máis. O Consello de Galiza converteríase, o mesmo que Galeuzca, nun organismo testemuñal, a pesar dos esforzos de Castelao e os seus irmáns bonaerenses.

No terreo literario, nos anos corenta Florencio comeza a ser citado na prensa e nas revistas do exilio, onde publica poemas con certa frecuencia, nomeadamente na Arxentina. A modo de anécdota lembramos que entre 1938 e 1941 o xornal *El Compostelano* publicou dezanove poemas de *Bebedeira*, sen saber por que razón, pois Florencio xa estaba en México desde 1939.

En 1946 Florencio estaba a traballar no que sería unha nova faceta da súa actividade literaria, a tradución de poetas consagrados. Con motivo dun certame literario organizado pola Federación das Sociedades Galegas de Buenos Aires, para conmemorar o 25 aniversario da súa fundación, Florencio prepara unha versión

de trece poemas de autores franceses, incluídas dúas poetas, traducidos ao galego. Gaña o premio de tradución, xunto con Plácido R. Castro e Luís Tobío, merecedores de dous accesits.

Pouco despois comeza o contacto epistolar con Del Riego, que saca das tebras a Florencio e *Bebedeira* a través do suplemento literario de *La Noche* (1948) e das súas obras literarias na década seguinte. Este nexo abre as portas da colaboración do galeguismo do exilio mexicano co do interior.

“GUADALAJARA, GUADALAJARA / TÚ TIENES CARA REPUBLICANA”

Así cantaba Florencio ao chegar á capital de Jalisco en 1951. Igual ca cando arribara á capital mexicana, puxo o toque musical, que logo transcendería ao resto de exiliados. Cando se trasladou xa tiña tres fillos e a muller viaxaba embarazada. Fundamentalmente a prole fixo que Florencio buscase un traballo estable e ben retribuído; iso, daquela, esixía desprazarse a Guadalajara. No tempo libre combinou o seu traballo de representante dos laboratorios Queralt Mir coa venda de maquinaria variada da casa Remington, traballo que lle proporcionara o seu amigo Ramón Esturao.

Ao contrario doutros galegos que fixeron cartos, Florencio vivía ao día e contentábase con ter o preciso para ir indo e darlles estudos aos fillos. Segundo Celia, era caseiro e amante dos seus nenos. Outras actividades que Florencio non deixou foron os grandes paseos e a observación da natureza, que lle serviría de fonte de inspiración da súa poesía “creoula” ou multicultural. A vexetación en Jalisco é exuberante e rica, cousa que Florencio reflicte ben nos seus cromáticos poemas desta época.

Xamais perdeu os contactos cos amigos da capital; froito deles foron as actividades culturais que levaron a cabo, algunhas coordinadas ou dirixidas por el desde o seu novo destino. A nova andaina de *Saudade* (1952-53, con dous números máis), a constitución do Padroado da Cultura Galega (1953), a colaboración nos programas de radio que emitían desde México capital e a publicación de *Vieiros* (1959-68) foron actividades que acometeu nesta década, todas cun nexo ideolóxico galeguista. A incorporación de galeguistas do interior e do resto do exilio americano como colaboradores nas publicacións e a integración a estas empresas de sectores ideolóxicos fóra do galeguismo foron as achegas máis significativas desta activa xeira. Mais logo habería desavinzas editoriais entre eles. Naquelas liortas de fondo político, Florencio sempre tivo un papel integrador e pacificador.

Os primeiros tratados literarios galegos referidos á poesía empezan a incorporar datos biográficos e poemas de Florencio: os do xa citado Francisco Fernández del

Riego e os dos profesores Carballo Calero e Varela Jácome. Tamén comezan a publicarse os seus poemas en revistas valdeorresas.

Froito da relación epistolar que mantiña con Del Riego, Florencio publica o seu segundo libro de poesía na editorial Galaxia: *Galicia infinda*, na colección Salnés, n.º 12 (datado en 1963), que non saíra ata principios de 1964 por problemas coa censura. Unha escolma de 43 poemas recollida nun tramo temporal que abarca máis de vinte anos de traballo de creación. Todos eles revisados e con moitos engadidos, labor este no que Florencio se prodigaba moito.

QUE GANA DE MARCHAR PARA A TERRA!

A principios dos anos sesenta, cando algúns exiliados comezaron o retorno, a Florencio empezou a entrarlle a teima de regresar á terra. Conforme avanzaba o tempo, xa cos fillos maiores na universidade, meditaba a posibilidade de marchar tamén. Os desexos de volta amosáballos decote nas cartas á súa familia en Valdeorras. Para tomar a decisión definitiva, Florencio decidiu explorar as posibilidades cunha viaxe de proba. Devecía por poñer os pés na terra.

No ano 1968, Florencio toma a decisión de vir por un período de dous meses para ver cal podía ser o seu futuro e o da súa familia, e se habería posibilidades de ligalo a Córghomo. Viría só, comezando o mes de xullo. Visitou a familia, paseou por Valdeorras e viaxou por Galicia para encontrarse cos vellos galeguistas. En Vigo estivo con Paz Andrade e Del Riego; na Coruña coincidiu de convidado na casa de Díaz Pardo con Virxinia Pereira, viúva de Castelao, que ía ser homenaxeada; estivo con Sebastián Martínez-Risco na cidade herculina e en Santiago visitou a Piñeiro, Carballo Calero e García Sabell. A súa viaxe tivo certa repercusión nos medios; froito desta, as ofertas de publicar poemas seus viñeron en mancheas. Tamén lle deu tempo de despedirse do seu nonaxenario tío Manuel. Con todo, ao regreso non atoparía quórum entre os seus para regresar a Valdeorras.

Mais, xa xubilado, faría unha segunda tentativa na compañía da súa dona, pois os fillos, de viren, tiñan preferencias por asentárense nunha cidade. Desta volta, na outonía de 1976, Florencio viña expectante, ao comezar un novo tempo político en España, xa sen ditador. Fixo na terra, practicamente, as mesmas voltas que oito anos atrás, mais cun ser querido menos, o seu curmán Gonzalo, que morrera atropelado en accidente. Á lista dos visitados houbo que engadir os que retornaran do exilio. Logo dos contactos anteriores, Florencio concertou con Díaz Pardo as que ían ser as súas últimas publicacións: *Cantarenas* (1981) e *O sonho do guieiro* (1983), en Edicións do Castro. Tamén visitou o seu querido Portugal. Florencio, naquela altura, viña con folgos para quedar e participar en política, pero a súa muller Celia, que se resistía a se pechar en Córghomo, e un infarto a última hora,

fixérono desistir. Con todo prolongou a súa estadía máis de dous meses. Mais non perdería xamais o sentido do humor, pois en carta á súa familia, con certa sorna, contaba que el, un republicano, fora levado á Residencia Francisco Franco para curar as coronarias...

De volta de México, e tras o trompazo electoral do nacionalismo en 1977, Florencio e os irmáns do exilio instaron á militancia espallada do interior a relanzar o PG. Mantivo unha interesante relación epistolar con Pousa Antelo, quen logo sería o primeiro secretario xeral do PG, despois da asemblea constituínte de novembro de 1978. Tamén escribiu en ton político á familia e á vella militancia galeguista do país, incluída Valdeorras. A un deles, ao irmán Pepe Gayoso, dirixiuse por carta nestes termos, o 22 de xullo de 1977: “A ver si agora, con liberdade e autonomía, podemos galeguizar a Galiza e poñela ao nivel dos pobos máis adiantados: eis o labor a facer e no que eu quixera tomar parte na Terra mesma e ao que, pola miña malafada, só poderei cooperar dende lonxe cos meus desexos e algún pequeno escrito”. Pepe Gayoso deu en Valdeorras a primeira charla divulgativa sobre Florencio (1978); sería un dos fundadores do Instituto de Estudos Valdeorreses e o seu primeiro presidente. A institución nomeou a Florencio membro de honra, cabo de Lauro Olmo e Paz Andrade. Pepe tamén prologou e colaborou na promoción dunha nova publicación do poeta: *Cantareñas*; este seu penúltimo libro compila a súa obra dividida en tres partes: “Bebedeira”, “Valdeorresas” e “Dionisias”. Gayoso valeuse das súas relacións para que a Real Academia Galega nomease a Florencio académico correspondente; a proposta fora formalizada por Paz Andrade, Del Riego e Ogando, co apoio de Casares, Piñeiro e Carballo Calero.

O corgomés converteuse en “obxecto” de culto visible da transición valdeorresa, pois foi homenaxeado e agasallado por todos na súa terceira viaxe ao país, en 1981. Uns, loando a figura do cantor do viño, sen querer ver alén do poeta aséptico, sen máis contido; referímonos a algúns representantes dos poderes políticos comarcais, que evitaban quedar fóra da raia democrática, herdeiros do franquismo que, coa proximidade da figura do poeta, querían representar un “aquí non pasou nada!”. Asemade, pretendían rehabilitalo para habilitarse eles cos novos tempos de liberdades, estando ao seu carón. Á esquerda resultoulle máis doado asimilar o que representaba o *homo politicus* e o compromiso: república, identidade co país, guerra civil, exilio e democracia; polo tanto, sintonía e recoñecemento. E para Florencio, logo de máis de corenta anos, unha obra de teatro con profundo sentimento, entre comedia e traxedia de difícil representación, pero con liberdade de guión. Ao tempo, sentíase contento na súa terra pola acollida da veciñanza.

Os valdeorreses acudiron aos actos atraídos pola figura de Florencio, con moitas expectativas e algo de morbo, pois era o primeiro exiliado valdeorrés coñecido

que se presentaba publicamente, con certa cobertura oficial, na recente democracia. Fora moita a propaganda *satanizante* do franquismo cara aos vencidos que marcharan, como era o caso, e pouso hostil dos “gañadores” aínda había. Primeiro, o 5 de setembro, Florencio leu o pregón das festas do Barco. Logo dun “eiquí me tedes, vello de corpo e mozo de espírito”, espetoulle ao público:

Fai corenta e tantos anos lisquei de engueiras, ou, como tamén se di, deille sebo ás canelas; deixei as beiras do Sil e dispois de amarguezas vicisitudes naveguei polo Atlántico e fun ancorar na banda de acolá do Gulf Stream...

Ao outro día leu o discurso de entrada na Academia, que versaba, nomeadamente, sobre o papel dos exiliados en México. Ao xantar posterior, aberto á cidadanía valdeorresa, acudiron duascenas persoas. Talvez este foi un dos actos civís celebrados en Valdeorras máis conciliatorios. A figura icónica de Florencio, ao noso entender, logo das súas doces intervencións no ton, non no contido, deulles a moitos ferramentas para entender a traxedia de 1936 e a iniquidade do golpe de Estado. Tamén a súa obra poética, máis alá do localismo lírico.

Florencio morreu en California en 1987, cando visitaba as súas fillas. Unha vez máis, por sorpresa e fóra de sitio, outra volta polas coronarias, non sendo monárquico.

Velaí o itinerario vital deste valdeorrés, republicano e galeguista.

NAS PRIMEIRAS RINGLEIRAS DO GALEGUISMO: FLORENCIO NA GUERRA CIVIL E NO PRIMEIRO EXILIO EN FRANCIA

AT THE FOREFRONT OF GALICIANISM. FLORENCIO DELGADO GURRIARÁN
DURING THE SPANISH CIVIL WAR AND EARLY EXILE IN FRANCE

Xosé L. Pastoriza Rozas
Universidade de Santiago de Compostela

ORCID: 0000-0002-4193-8375

Resumo: Tras o golpe de Estado de xullo de 1936, Florencio Delgado Gurriarán logrou salvar a vida e fuxir a Portugal. Tras residir en Francia, incorporouse ao Exército republicano en Cataluña e integrouse como secretario de propaganda do Partido Galeguista en Barcelona. Ao tempo, prestou servizo como tenente na intelixencia militar republicana até que a caída de Cataluña en febreiro de 1939 o sorprendeu en Francia en misión oficial. Xunto co galeguista Ramiro Illa Couto e en contacto coas institucións galegas de axuda á República en Arxentina, Uruguai e os Estados Unidos, asumiu a xestión da saída cara ao exilio dos galegos refuxiados en Francia. En xuño de 1939, embarcou no buque *Ipanema* con destino a México, onde residiu até o seu pasamento en 1987.

Abstract: After the coup d'état in July 1936, Florencio Delgado Gurriarán managed to save his life and flee to Portugal. After residing in France, he joined the Republican Army in Catalonia and became propaganda secretary of the Galicianist Party in Barcelona. He was also a lieutenant in Republican Army military intelligence until the fall of Catalonia in February 1939. The military defeat surprised him when he was travelling to France on an official mission. In collaboration with Ramiro Illa Couto and in contact with the Galician institutions assisting the Spanish Republic in Argentina, Uruguay and the United States, he organised the departure into exile of the Galician refugees in France. In June 1939, he embarked on the *Ipanema* for Mexico, where he resided until his death in 1987.

Palabras chave: Florencio Delgado Gurriarán, guerra civil, exilio, galeguismo, biografía.

Key words: Florencio Delgado Gurriarán, Spanish Civil War, Exile, Galicianism, Biography.

Galiza é infinda pero as vidas son finitas. Como a de Florencio Delgado Gurriarán que naceu en Córghomo de Valdeorras en 1903, militou no Partido Galeguista (PG) na II República, temeulle pola súa vida durante o golpe de Estado de xullo de 1936, fuxiu a Portugal (outubro de 1936) e Francia (marzo de 1937) desde onde pasou á España republicana (xaneiro 1938), combateu no exército republicano, retornou legalmente a Francia en xaneiro de 1939 en misión oficial, embarcou no *Ipanema* en xullo, exiliándose en México onde namorou, casou con Celia Teijeiro e criou cinco fillos, e finou accidentalmente en Estados Unidos en 1987. Esta brevíssima síntese biográfica traza unha vida finita, mais afastada do ordinario, porque á orixinal sensibilidade e creatividade poética de Florencio uniuse un compromiso político e humanitario exemplar.

Feitas as partillas da súa biografía entre as persoas que colaboramos en compor o seu mosaico vital nesta súa homenaxe, esta achega reconstrúe a peripecia de Florencio durante a guerra civil e o seu primeiro exilio en Francia complementando a detallada biografía de Ricardo Gurriarán (1999). Porque como a tantos outros republicanos e galeguistas, a guerra civil e a derrota militar da República obrigárono a refacer no alén mar o seu destino e proxecto de vida sen renunciar á causa do galeguismo, como tamén lle aconteceu ao seu amigo e irmán galeguista Ramiro Illa Couto.¹

O 18 de xaneiro de 1955, Florencio saudaba entusiasta desde Guadalaxara (México) a Ramiro Illa cun “alédame moito saber de ti e verte sempre nas primeiras ringleiras do galeguismo”. Unha descrición acaída tamén para o militante e poeta valdeorrés, que se identificaba como “galeguista desde que teño uso de razón”.² Esta lealdade e firmeza no ideal galeguista motivou que Florencio e

1 Para unha versión máis ampla deste artigo, véxase Pastoriza, 2022. Nela trázanse de forma conxunta os itinerarios biográficos de Florencio e Ramiro Illa durante a guerra civil e o primeiro exilio, aínda que na actual versión se corrixen algúns erros e hipóteses e complétanse datos da biografía de Florencio. Unha biografía aínda incompleta de Ramiro Illa en Pastoriza, 2017.

2 Carta de Florencio Delgado Gurriarán a Ramiro Illa Couto, Guadalaxara (México), 18/1/1955. Fundación Penzol. A carta inclúe unha breve e orixinal autobiografía de Florencio e varios poemas para ser incluídos no proxecto editorial de *Galiza infinda*. Alén da amizade, o motivo para contactar con Ramiro foi o seu desempeño como delegado e enlace da Editorial Galaxia en Venezuela, onde se atopaba exiliado. O 17 de maio de 1963 Florencio envioulle a Ramiro os poemas para *Galiza infinda*, encargándose Francisco Fernández del Riego da xestión da publicación. Carta de Florencio Delgado Gurriarán a Ramiro Illa

Ramiro asumisen en man común a encomenda de xestionar a complexa e delicada operación de saída cara ao exilio das persoas galegas atrapadas en Francia tras a caída de Cataluña, o 9 de febreiro de 1939, e o posterior final da guerra civil, o 1 de abril. Unha misión executada en comunicación e conexión coas redes republicanas da diáspora galega en Arxentina, Uruguai e os Estados Unidos de América até que o comezo da segunda guerra mundial en setembro bloqueou as vías marítimas de saída cara ao exilio americano. Pero previamente a esta misión humanitaria, Florencio e Ramiro tiveron que fuxir de Galicia.

SALVAR O PELELLO: A FUXIDA DE GALICIA DE FLORENCIO DELGADO GURRIARÁN

A principios do mes de xullo de 1936 toda Galicia reloucaba coa confirmación oficial da aprobación en referendo do seu Estatuto de Autonomía. Mais o golpe de Estado do 18 de xullo e a posterior guerra civil representaron unha odisea longa para Florencio, cun itinerario prototípico do exilio da militancia galeguista sobrevivente da persecución e da represión tras o triunfo da sublevación militar en Galicia (Núñez Seixas 2006). A súa experiencia política e militar e a súa traxectoria vital durante a guerra civil exemplifican os riscos e penurias afrontados para “salvar o pelello”, colaborar no frustrado triunfo militar da República, gañar a vida tras a derrota republicana en Cataluña e asumir o forzoso refuxio en Francia previo ao exilio en México.³

Tras o golpe de Estado, Florencio tomou a decisión de agocharse no monte, en cas de familiares no Barco de Valdeorras, en Zamora e en Valladolid, até conseguir fuxir a Portugal pola “raia seca” en Tourém coa complicidade dun parente e dun sarxento dos gardas de fronteiras portuguesas. Mentres caneaba o sadismo fascista, contou con diferentes protectores que impediron que a súa vida correse perigo: os seus irmáns e amizades familiares, o sarxento da Garda de Fronteiras portuguesa, o dono dunha ferraxería en Porto, e os mariñeiros portugueses do *Alberto* ou *Douro*, buque que o trasladou a Francia.

Temos a hipótese de que, en Porto, Florencio puido entrar en contacto co médico galeguista Ramón Obella Vidal, membro do Consello Nacional do PG e promotor do Instituto Bioquímico Miguel Servet con sede en Vigo (Gurria-

Couto, Guadalaxara (México), 17/V/1963. Fondo Ramiro Illa Couto-Arquivo da Fundación Illa Couto (FRIC-AFIC).

3 Para a peripecia vital de Florencio entre 1936 e 1939 e no primeiro exilio pódense consultar as entrevistas de Dolores Plá con Florencio e de Ricardo Gurriarán con Celia Teijeiro (Gurriarán 2022).

rán 2009),⁴ aínda que Florencio non o indica nas súas conversas con Dolors Pla (Gurriarán 2022, p. 48). Baixo a protección do significado “nacionalista” español Manuel Emilio Martínez-Baladrón y García,⁵ socio capitalista da empresa, a oficina do Miguel Servet en Porto compartía local co Comité Nacionalista de La Habana, dirixido de vez por Martínez-Baladrón e desde onde se canalizaban doazóns monetarias e de tabaco para o Cuartel Xeral do exército sublevado en Salamanca. Esta actividade “patriótica” ofrecía ante as autoridades portuguesas unha cobertura legal e pouco sospeitosa para as actividades clandestinas de Obella, ás que se incorporou en abril de 1937 como cómplice Ramiro Illa, compañeiro de Obella no Consello Nacional do PG.⁶ Desde esta oficina, en comunicación a través de Rodolfo Prada co Grupo Galeguista de Buenos Aires e co seu apoio económico,⁷ axudaron aos fuxidos desde Galicia, aos que denominaban “sumerxidos”.⁸ Unha vez localizados os fuxidos agochados, solicitábase a Prada o envío de determinados quilos de “carqueixa” como código para o envío de documentación e fondos para o pagamento das súas pasaxes.⁹ Os quilos de carqueixa demandados correspondíanse co número de fuxidos que precisaban axuda para saír de Portugal por vía marítima, ben cara a Francia, ben cara a Sudamérica, como foi o caso de Antón Alonso Ríos (1996).

Grazas aos contactos do dono dunha importante ferraxería de Porto e aos cartos enviados pola súa familia, Florencio pagou o seu embarque e fuxiu cara a Francia, nos primeiros meses de 1937, agochado como polisón nun camarote do barco *Douro* ou *Alberto*.¹⁰ Florencio residiu en Bordeos até que se desprazou a París, con

-
- 4 O Miguel Servet, constituído en abril de 1936, tiña como socios fundadores aos dirixentes galeguistas Ramón Obella e Alexandre Bóveda e aos socios capitalistas Francisco Rubira e Emilio Martínez-Baladrón.
 - 5 Martínez-Baladrón significouse no seu apoio á sublevación militar e foi nomeado fillo predilecto de Compostela pola súa doazón de 30000 libras esterlinas ao chamado Movemento. Ferido na fronte de batalla en Madrid en decembro de 1936, foi trasladado por vía aérea a Alemaña para ser operado, sendo acompañado polo cirurxián compostelán Ramón Baltar.
 - 6 Ramiro foi detido en decembro de 1936 cando tentaba pasar a Portugal a través de Verín xunto ao seu irmán Xaime Isla. Evitou ser paseado pola protección dun comandante militar destinado en Ourense. Estivo na cadea en Verín do 29 de decembro de 1936 ao 27 de marzo de 1937, cando foi trasladado a Vigo e posto en liberdade sen cargos o 2 de abril.
 - 7 O Fondo Xavier Castro da Fundación Penzol (FP-FXC) conserva parte da correspondencia dos anos 1937-1939 de Ramiro, Florencio e Xohán Xosé Plá con Rodolfo Prada e outras correspondencias enviadas por refuxiados a Arxentina. Miguel Anxo Seixas Seoane (2020) integrou esta documentación no segundo volume da súa monumental biografía de Castelao, o que permite reconstruír polo miúdo este proceso que sintetizamos nesta achega.
 - 8 Carta de Ramiro Illa Couto a Rodolfo Prada. Porto, 20/XII/1937. FP-FXC.
 - 9 Carta de Ramiro Illa Couto a Rodolfo Prada. Porto, 25/X/1937 e 30/XII/1937. FP-FXC.
 - 10 Florencio falaba de “amigos que lo ayudaron durante su estancia en Portugal” (Gurriarán 1999, p. 130) e que describe polo miúdo na entrevista con Dolors Pla (Gurriarán 2022, pp. 47-48). A vía habitual de saída dos fuxidos era por barco desde Porto con destino a Francia. Nas súas entrevistas identificou o barco como *Alberto* e noutras ocasións como *Douro*.

probabilidade no mes de marzo, e en xaneiro de 1938 viaxou en tren a Barcelona xunto a Carlos Caridad Mateo, fillo do asasinado xeneral Rogelio Caridad Pita, gobernador militar da Coruña durante o golpe de Estado. Mobilizado como oficial do Exército republicano, tivo como primeiro destino a galeguizada Subsecretaría de Armamento.¹¹ En setembro de 1938, o tenente Florencio integrouse na executiva do PG como secretario de propaganda a carón de Ramón de Valenzuela, secretario de organización, e Andrés Valín, secretario administrativo. E, co capitán Valenzuela e con Valín, pasou a servir na intelixencia militar republicana no Servicio de Información Especial Periférico (SIEP).¹² O SIEP estaba integrado nos servizos de información do Estado Maior do Exército Popular baixo o mando do coronel Manuel Estrada Manchón, fillo dun militar ferrolán, tendo como misión a espionaxe na retagarda inimiga e a infiltración de axentes ben polo mar, ben a través da liña de fronte (Rodríguez Velasco 2012).

De vez, Ramiro e a súa muller Chita Lamas tamén fuxiron a Francia en setembro do 38. As actividades clandestinas de Obella e Ramiro non pasaran desapercibidas e comezaron a ser obxecto de vixilancia pola Policía de Vigilancia e Defensa do Estado (PVDE) portuguesa.¹³ Debido á súa experiencia como viaxante de comercio, foi destinado polas autoridades republicanas en Francia á cidade de Tarbes, na fronteira pirenaica con Aragón, onde prestou servizos comerciais no consulado español e agardou a ser mobilizado militarmente pola República.¹⁴ Contra finais de 1938 trasladouse a Barcelona onde probablemente se atopou coa Xunta Executiva Xeral do PG e con Florencio.¹⁵ Por outra banda, o galego Ramón Mosteiro, secretario xeral do norteamericano Frente Popular Antifascista Gallego (FPAG),¹⁶ atopábase de viaxe en Cataluña en decembro de 1938, establecendo contacto con Florencio e Ramón de Valenzuela do PG e cos comunistas galegos como Santiago Álvarez.¹⁷ Fracasada a ofensiva republicana do Ebro e retiradas as

11 Dependente do Ministerio da Guerra, o nomeamento de Bibiano Fernández Osorio-Tafall como comisario xeral do Exército Popular por parte de Juan Negrín facilitou a integración de numerosos galegos na estrutura administrativa e militar desta subsecretaría, dirixida polo redondelán Alejandro Otero Fernández (Mera 2021, p. 28).

12 Dato confirmado por Ramón Esturao en entrevista con Ricardo Gurriarán (Gurriarán 2001, p. 133) e polo propio Florencio en conversa con Dolors Pla (Gurriarán 2022, p. 53).

13 Carta de Ramiro Illa Couto a Rodolfo Prada. París, s.d. (ca. maio de 1939). FP-FXC.

14 Entrevista de Ramiro Illa con Xan Carballa. 1986.

15 Este itinerario confirma o testemuño de Manuel Meilán, que localiza a Ramiro en Barcelona e despois en París. Grazas a Ramiro, Meilán puido recuperar a sobriña e a cuñada (Samuelle 1993, p. 73).

16 O FPAG constituíuse o 4 de decembro de 1937 integrándose nas Sociedades Hispanas Confederadas (SHC), creadas na primavera de 1937 en apoio da República e como federación integradora de máis de cen entidades e iniciativas prorrepúblicas e antifascistas (Rey 1997; Pérez 2006).

17 En Cataluña, Ramón Mosteiro tivo unha xuntanza con Florencio e Ramón de Valenzuela na sede da Xunta Executiva Xeral do PG. Carta de Florencio Delgado Gurriarán a Castelao, Barcelona, 24/XII/1938. FP-FXC. Tamén visitou na fronte o Vº Corpo do Exército, onde se atopou con Santiago Álvarez (Álvarez

tropas ás liñas defensivas na beira esquerda do río, en novembro de 1938, a capacidade de resistencia do Exército Popular atopábase ao límite.

A “RETIRADA”: A DERROTA EN CATALUÑA, O ÉXODO A FRANCIA E A AXUDA AOS REFUXIADOS

A rápida e inesperada toma de Cataluña polo exército sublevado en menos de dous meses de campaña (decembro de 1938 - febreiro de 1939) provocou a fuxida cara a Francia de Manuel Azaña, presidente da República, o goberno de Juan Negrín, as reducidas Cortes e as autoridades e funcionarios republicanos. Durante as tres semanas da denominada “Retirada”, medio millón de persoas cruzaron a fronteira en condicións precarias, ben polos pasos oficiais, ben atravesando a pé os Pireneos, mentres eran acosadas polo exército e a aviación fascista no medio do duro inverno. A comunidade galega —arredor de 1 300 persoas— representaba unha parte pequena da masa humana atemorizada, esfameada e cansa que buscou amparo e protección en Francia.¹⁸ O goberno francés, superado por aquel masivo e inesperado éxodo, improvisou o internamento en miserables campos de concentración dos restos desarmados do Exército Popular e dos homes adultos e mozos en idade militar, mentres dispersaba polos diferentes departamentos o resto da poboación civil, prohibindo a súa entrada na rexión de Île-de-France e na capital, París.¹⁹

Tras a dramática “Retirada” e o fin da guerra civil, o 1 de abril de 1939, resultaba urxente atender a emerxencia humanitaria dos civís e militares galegos refuxiados en Francia ante o risco das repatriacións e deportacións forzosas a España e no medio da mobilización francesa para facer fronte ás ameazas agresivas da Alemaña do III Reich.²⁰ Ademais, a situación nos campos de concentración resultaba dramática, cunha alta mortalidade a causa do frío, a fame, a sede, a miseria, a falta

1988, p. 23), e comezou a elaboración dunha lista de galegos na fronte do Ebro en previsión dunha posible evacuación. Carta de Florencio Delgado Gurriarán a Ramón Mosteiro. París, 18/II/1939 (Reproducida en Gurriarán 1999, pp. 410-412).

18 Segundo Núñez Seixas (2016), arredor de 1320 galegos pasaron polos campos de concentración en Francia, dos cales case 400 saíron cara ao exilio en México, Santo Domingo, Chile ou Arxentina, como se pode consultar no *Repertorio biobibliográfico do exilio galego* (Consello da Cultura Galega 2001).

19 En total, preto de 700 000 españois atravesaron a fronteira con Francia durante a guerra civil dos cales uns 30 000 saíron cara ao exilio en América, maioritariamente a México (20 000 persoas) e 100 000 solicitaron o estatuto de refuxiado en Francia ao remate da segunda guerra mundial (Dreyfus-Armand 2000; Soldevilla Oria 2001).

20 Sobre a fuxida e o refuxio en Francia contamos, entre outros, cos testemuños de Ramón de Valenzuela (1997), Carmen Muñoz Manzano (2005), muller de Rafael Dieste, Elixio Rodríguez (2008), Manuel García Gerpe (2020) e Santiago Rodríguez Salinas (2021).

de hixiene, as enfermidades físicas e mentais, os suicidios, a violencia, as humillacións e a represión por parte dos gardas, as mortes por inanición e as numerosas doenzas como os andazos de disentería (Mirón 2019).

Caída a II República, as iniciativas e institucións galegas no exterior de apoio á España republicana mudaron en comités de axuda ás persoas refuxiadas.²¹ No caso galego tiveron un protagonismo significativo as norteamericanas como o FPAG, sección das Sociedades Hispánicas Confederadas (SHC); as arxentinas como a Central Gallega de Ayuda al Pueblo Español, sección da Federación de Sociedades Gallegas (FSG), o Comité Orensano Leal ou o Grupo Galeguista de Buenos Aires; e as uruguaias como a Organización Republicana Gallega de Ayuda al Pueblo Español (Núñez Seixas 2006; Gómez 2006; Pérez 2006). Desde Buenos Aires, Rodolfo Prada asumiu o labor de enlace cos galeguistas que gozaban de liberdade de movementos en Francia e residían en París, o seu vello amigo Ramiro Illa e Florencio.

A comezos de 1939, Florencio pasou a Francia legalmente en misión oficial. O seu obxectivo era establecer unha ruta segura para a fuxida desde Galicia dos fuxidos e guerrilleiros a través de Portugal en colaboración cos mariñeiros portugueses que o sacaran desde Porto. En primeiro lugar pararía en París, logo en Bordeos e mesmo tiña o plan de instalarse en Portugal. Este proxecto contaría co financiamento das SHC. Mais, cando aínda se atopaba en Toulouse de camiño a París, coñeceu a nova da conquista de Tarragona o 14 de xaneiro. A caída de Cataluña obrigou a un cambio de plans. No medio do caos da “Retirada” e da reacción controladora e internadora das autoridades francesas, Florencio contaba coa vantaxe do permiso legal de residencia (*récépissé*), que lle permitiu vivir con tranquilidade, sen medo ás redadas da xendarmería e sen risco de ser internado nun dos miserables campos de concentración (Gurriarán 2022, pp. 49-50).²²

O 9 de febreiro, Ramiro tamén estaba instalado en París aproveitando que se atopaba documentado como refuxiado polas autoridades francesas previamente á “Retirada”,²³ compartindo oficina e domicilio con Florencio. Para poderen subsistir, recibiron axudas económicas desde Arxentina e Estados Unidos e

21 No caso da Central Gallega de Ayuda al Pueblo Español, sección da Federación de Sociedades Gallegas (FSG), mudou a súa denominación para Central Gallega de Ayuda a los Refugiados. *Galicia*, n. 628 (24/VI/1939), p. 6.

22 O vinte de xaneiro de 1939, Florencio estaba instalado en París no Hotel de l'Independence (18, Rue des Dames, XVIIème) desde onde lle escribiu a Ramón de Valenzuela pedíndolle o enderezo de Ramiro en París. Carta de Florencio Delgado Gurriarán a Ramón de Valenzuela. París, 20/I/1939 (reproducida en Gurriarán 1999, p. 409).

23 O carné de refuxiado español en Francia de Ramiro foi outorgado en París o 9 de febreiro de 1939, sendo autorizado a residir tras sucesivas renovacións até o 28 de setembro de 1939 no XVIIème distrito, no 153 da Rue Legendre, preto dos consulados xerais de España e Portugal. Carné de refuxiado de Ramiro. FRIC-AFIC.

Ramiro traballou de caixeiro na Cámara de Comercio da República española desa cidade,²⁴ pero, ao cesar a súa actividade, viviu dos cartos enviados desde Arxentina pola familia da súa esposa Chita Lamas e dun cativo préstamo de Ramón Obella.²⁵ Castelao, de viaxe de propaganda republicana en Estados Unidos convidado polo FPAG, recomendou a Ramiro como delegado en París da FPAG e das SHC.²⁶

Desde o primeiro momento, Florencio e Ramiro asumiron a responsabilidade de localizar os espallados galeguistas e galegos que se refuxiaron en Francia. Con este fin, Florencio inseriu un anuncio no xornal *La Dépeche* de Toulouse dando o seu enderezo e contacto (Delgado Gurriarán 2003, p. 65). E o seu domicilio no Hotel de l'Independence converteuse nunha referencia para os refuxiados que conseguían saír ou fuxir dos campos, como Elixio Rodríguez.²⁷

Ao tempo, estableceron contacto con Rodolfo Prada en Buenos Aires, con Ramón Mosteiro e Ernesto Pérez Guerra da Cal en Estados Unidos, e con Castelao, que daquela se atopaba en Cuba e logo en Estados Unidos.²⁸ O seu obxectivo era mobilizar a axuda das entidades de apoio á España republicana para facer fronte á crise humanitaria que estaban a vivir as persoas refuxiadas.²⁹ O 22 de marzo, Prada comunicou o nomeamento dunha comisión en París integrada por Florencio, Ramiro e Germán Vidal, exalcalde de Noia, militante de Izquierda Republicana (IR) e vicesecretario de Solidariedade Galega Antifascista (SGA), para actuar de representantes da axuda arxentina da Central Gallega, do Comité Orensano Leal e do Grupo Galeguista de Buenos Aires.³⁰ Pero o comité estivo

24 Por mor deste emprego, Ramiro foi nomeado oficial do Exército republicano e estivo brevemente baixo as ordes de Marcial Fernández, socialista coruñés e director xeral de Carabinciros, ao militarizarse a Cámara de Comercio a causa dos desvíos e subtraccións dos fondos e das doazóns.

25 Carta de Ramiro Illa Couto a Rodolfo Prada. París, 25/V/1939. FP-FXC.

26 “Conste que en Nova York traballei moito pol-a nosa xente. E contra vento e marea. Impuxen o teu nome para axente da F.P.A.G. e dexei moito alí feito que ao mellor xa se desfixo”. Carta de Castelao a Ramiro Illa Couto. Buenos Aires, 26/VI/1941. Castelao e Luís Soto partiron en xullo de 1938 cara aos Estados Unidos. Entre novembro de 1938 e febreiro de 1939 a xeira desenvolveuse en Cuba (Soto 1983).

27 “Cumprín ao pé da letra as súas instrucións. E aos poucos minutos xa me atopaba nun taxi ao que indiquei o enderezo de Ramiro Illa Couto. Este non se atopaba na casa, daquela. No seu lugar tiveron a sorte de atopar a Florencio Delgado Gurriarán, tamén entrañable amigo e correligionario, que me recibiu como un irmán e ofreceume un recanto do seu modesto cuarto para pasar a noite” (Rodríguez 2008, p. 291).

28 Carta de Castelao a Florencio Delgado Gurriarán. A Habana, 19/II/1939 (Castelao 2000, pp. 286-291).

29 Antes de Castelao e Luís Soto, visitara Estados Unidos en xeira propagandística Bibiano F. Osorio-Tafall. As SHC axiña ofreceron a Bibiano F. Osorio-Tafall, Ramón Suárez Picallo, Marcial Fernández, Enrique Lister e Santiago Álvarez a posibilidade de viaxar a Nova York. Segundo Santiago Álvarez, ao chegar o 12 de febreiro a Perpiñán —punto de concentración dos galegos con cargos militares e políticos e con pasaportes en regra— recibiu notificación desta oferta que foi aceptada por Suárez Picallo e Marcial Fernández, que partiron aos Estados Unidos unha semana máis tarde (Álvarez 1988, p. 24).

30 Carta de Rodolfo Prada a Florencio Delgado Gurriarán. Buenos Aires, 22/III/1939. FP-FXC. O 11 de abril, Ramiro e Florencio comunicaban o envío de dúas listas de refuxiados e que xa estableceran contacto con Germán Vidal, “antigo amigo noso” (na SGA). Nesta altura xa lograran localizar a todos

operativo unicamente con Ramiro e Florencio. Germán Vidal residía fóra de París, e os traballos administrativos recaeron fundamentalmente sobre Ramiro, coa axuda do galeguista Carlos Tomé até a súa detención e internamento nun campo de concentración.³¹

Daquela Ramiro e Florencio xa tiñan experiencia na xestión de redes de fuxida desde Porto, desde a fronteira francesa e desde a retagarda das liñas inimigas. De feito, malia a inferioridade numérica en militantes e a debilidade política e institucional do PG na España leal, os galeguistas amosaron eficacia na xestión das súas redes de prestixio e influencia mobilizando o apoio das redes de axuda, as capacidades e a experiencia adquiridas durante a guerra e os tecidos de relacións persoais e políticas con galegos con cargos de responsabilidade na Administración republicana pola súa común orixe galega ou pertenza á SGA (Díaz Fouces 2021). Ao tempo, nos primeiros meses do refuxio en Francia, aproveitaron a liberdade de movementos de Florencio e Ramiro, que contaban cun *récépissé* que lles permitía residir en París, zona de acceso prohibido para os refuxiados e sede das organizacións republicanas e internacionais de axuda aos refuxiados e das embaixadas e consulados dos países favorables á acollida.

Ramiro e Florencio traballaron arreo, en primeiro lugar, para manter o contacto e canalizar as axudas das redes de apoio do alén mar. En segundo lugar, aproveitaron as súas conexións e experiencia de traballo como militares de intelixencia no SIEP onde estiveron destinados cargos orgánicos do PG como Valenzuela, Valín e Florencio. En terceiro lugar, mobilizaron as boas relacións previas cos integrantes da SGA que tiveron cargos de responsabilidade no Servicio Español de Evacuación de Refugiados Españoles (SERE) —creado o 1 de abril de 1939 por Juan Negrín—, como o seu director Bibiano Fernández Osorio-Tafall, exalcalde de Pontevedra e comisario xeral do Exército republicano, e Alejandro Viana Esperón, deputado por Izquierda Republicana e secretario de emigración do SERE (Mera 2021).

En colaboración co SERE, o traballo de Florencio e Ramiro consistiu en localizar os refuxiados galegos nos campos de concentración e actuar de enlaces e representantes do FPAG, SHC e dos grupos de axuda na Arxentina. O proceso para a xestión da saída cara ao exilio resultaba complexo: localizar o paradoiro dos refuxiados galegos nos campos de concentración ou centros de acollida; actuar autonomamente por mor das dificultades de comunicación directa cos líderes galeguistas no estranxeiro como Castelao e Suárez Picallo, ambos os dous en Estados

os galeguistas. Carta de Florencio Delgado Gurriarán e Ramiro Illa Couto a Rodolfo Prada. París, 11/IV/1939. FP-FXC.

31 Carta de Ramiro Illa a Rodolfo Prada. París, 22/V/1939. FP-FXC.

Unidos; nomear enlaces nos campos de concentración; elaborar listas de refuxiados; reunificar as familias separadas; recibir de vez as listas e cartas de súplica que chegaban a Arxentina desde os campos de concentración;³² responder as cartas de súplica dos refuxiados; enviar e recibir aos refuxiados as fichas propias e as de emigración do SERE; distribuír os cartos recibidos tanto para a manutención, vestido, aloxamento e supervivencia dos refuxiados como para os embarques cara ao exilio en buques fretados polas organizacións de axuda ou en liñas regulares de transatlánticos; acadar visados, pasaportes e documentación administrativa; negociar a cota que correspondería a cada organización política e sindical en cada un dos barcos fretados; superar os vetos, peneiras e filtros de selección profesional e política establecidos polos diversos países favorables á acollida e polas organizacións políticas e sindicais republicanas, así como os interrogatorios políticos previos ao embarque;³³ e afrontar os imprevistos (fuxida dos internados nos campos de concentración, detencións e internamentos polas autoridades francesas, roubo dos fondos, denegación a última hora do embarque, incumprimento das cotas previamente asignadas ás diversas organizacións políticas e sindicais e de axuda etc.).³⁴

Pero esta comisión tamén fixo fronte ás desconfianzas, acusacións, críticas e maledicencias dos propios refuxiados,³⁵ e á confusión xerada inicialmente por iniciativas paralelas de organización da axuda aos refuxiados desde Francia, como

32 As cartas de súplica, as listas de refuxiados, noticias sobre a situación dos refuxiados en Francia e nos campos de concentración, os actos e iniciativas de recadación de fondos, a xestión do seu envío etc., apareceron regularmente en *Galicia*, o semanario da FSG, desde a publicación o 18 de febreiro de 1939 dunha fotografía do éxodo na fronteira con Francia e a difusión nas súas páxinas en marzo dos primeiros chamados de axuda aos refuxiados do Comité Orensano Leal.

33 Por exemplo, Fernando Gamboa, membro da legación mexicana en Francia, sometía a interrogatorios políticos aos libertarios candidatos a embarcar no *Méxique*, véxase carta de D. Torres a Juan López Sánchez, Montpellier, 24/VII/1939. Archivo General de la Región de Murcia. JLS, 990/4,8. Elixio Rodríguez tamén sufriu un interrogatorio por parte dun diplomático mexicano antes de embarcar no *Ipanema*, e como consecuencia do cal lle foi denegado, inicialmente, o embarque (Rodríguez 2008, pp. 313-314).

34 Elixio Rodríguez evadiuse do campo de concentración e foi acollido por diversos anónimos protectores franceses. Carlos Tomé, axudante en París da comisión galeguista, foi detido polos xendarmes franceses e internado. Xohán Xosé Plá padeceu o roubo de 7 000 francos destinados á súa pasaxe e á da súa muller e sufriu unha crise cardíaca, polo que perdeu esta oportunidade e ficou no exilio en Francia polo suposto “veto” de Osorio-Tafall. Ramón de Valenzuela e outros compañeiros non puideron embarcar con destino a México e Elixio Rodríguez atopouse co seu nome borrado da lista de embarque no *Ipanema* tras o interrogatorio mencionado.

35 Xohán Xosé Plá amosouse moi adoecido nas súas críticas a Ramiro, ás SHC e ao SERE na súa correspondencia con Rodolfo Prada (FP-FXC) e co Grupo Galeguista de Buenos Aires (Núñez Seixas 2016, p. 105, nota 73). Carmen Muñoz Manzano tamén amosou reccos cara a Ramiro no seu epistolario co seu home Rafael Dieste (2005, pp 45-46). E Alejandro Viana queixárase posteriormente con frustración da ingratidade na valoración do seu complicado e complexo traballo no SERE (Mera 2021, pp. 135 e ss.). Como lle comentou con tristura e carraxe Castelao a Lois Tobío, “todos se están enchendo de merda”. Carta de Castelao a Lois Tobío. Nova York, 8/IV/1939 (Castelao 2000, p. 294). Neste “encher de merda”, a acusación de ser comunista ou estar influído polos comunistas empregouse contra Castelao, Suárez Picallo, Florencio, Ramón de Valenzuela, Osorio-Tafall etc.

a promovida por galegos axuntados brevemente en Perpiñán en febreiro. Nunha circular enviada a comezos de marzo desde París por Domingo Mateo, director de *Nueva Galicia*, á secretaría xeral do Centro Gallego de Buenos Aires, anunciaba a creación dunha comisión de exiliados galegos en Francia co fin de administrar a axuda e solidariedade do alén mar.³⁶ A circular, asinada por Mateo e Suceso González en Perpiñán en febreiro de 1939, apelaba á xenerosidade, axuda e solidariedade dos galegos do alén mar ante o seu “estado angustioso”, “forzado extrañamiento”, “estado de dolor”, “vivir como penados” e “tragedia”, e demandaban a súa axuda para viaxar a América e acadar a apertura de fronteiras. Esta inactiva comisión estaría integrada por Bibiano F. Osorio-Tafall, Enrique Puento, Domingo Mateo, Santiago Álvarez, Enrique Líster, Suceso González, Ramón Martínez López e Lois Tobío.

A imposibilidade de asumir a saída cara ao exilio en América da totalidade das persoas refuxiadas en Francia provocou a necesidade de establecer criterios de selección e cotas, xa que existían clases e diferenzas entre a vaga de persoas refuxiadas.³⁷ Estaban as refuxiadas anónimas, sen militancia política ou desempeño militar ou civil salientable; os “notables” que ocupaban cargos de responsabilidade política ou sindical ou destacaran no “batallón de intelectuais”, como artistas, escritores ou xornalistas leais á República; os militantes activos das forzas políticas e sindicais republicanas; os soldados e oficiais do Exército derrotado; as persoas con redes familiares na emigración etc. Pero todas compartían unha mesma característica: sentírense ameazadas e con temor pola propia vida, integridade física e liberdade en caso de caer en mans do exército rebelde e da burocracia franquista do terror e a represión.³⁸ Desde Arxentina, os galeguistas fixaron uns criterios de selección e preferencia na distribución dos fondos de axuda. Tal e como comunicou Rodolfo Prada en carta confidencial a Florencio a finais de marzo, a orde de distribución dos fondos establecía a seguinte prelación: en primeiro lugar, os galegos da Fronte Popular que corresen maior perigo en caso de ser devoltos a España polo goberno francés; en segundo lugar, os artistas e intelectuais; e, en terceiro lugar, outros que, por “razós moi especiais, conviñese pór a salvo”.³⁹

36 Carta de Domingo Mateo á secretaría xeral do Centro Gallego de Buenos Aires, 6/III/1939. FP-FXC. Rodolfo Prada escribiulle a Florencio para comunicarlle a confusión que xerara a publicación desta circular en *Galicia*, semanario da FSG (“Un llamado”, *Galicia*, n. 616, 1/IV/1939) e o feito de que o enderezo de contacto (Rue des Dames, 18) coincidise co de Florencio e Ramiro. Carta de Rodolfo Prada a Florencio Delgado Gurriarán. Buenos Aires, 26/IV/1939. FP-FXC

37 Para un exemplo da distribución das cotas nos embarques cara a México, véxase Adámez Castro (2017, pp. 48-49).

38 O 14 de febreiro de 1939 publicouse no Boletín Oficial do Estado a Ley, de 9 de febrero de 1939, de Responsabilidades Políticas.

39 Carta de Rodolfo Prada a Florencio Delgado Gurriarán. Buenos Aires, 29/III/1939. FP-FXC.

DE FRANCIA AO EXILIO EN AMÉRICA: OS BARCOS DA LIBERDADE

O traballo dos enlaces galeguistas en Francia xunto co financiamento norteamericano e arxentino permitiron a saída cara ao exilio en América de case catrocentos galegos refuxiados en Francia e da práctica totalidade dos militantes do PG.⁴⁰ Porén, deberon previamente asumir con resignación as restricións inmigratorias de destinos preferentes como Arxentina (Ortuño Martínez 2018), e lidar con numerosas dificultades, conflitos, sectarismos e atrancos no marco das tensións que fendían a unidade de acción republicana, tal e como se reflectiu nun informe dos comisionados enviados desde Nova York a Francia polas SHC e o FPAG.⁴¹

Por mor do valor das remesas económicas das SHC e co fin de axilizar as xestións, trasladouse a París desde Nova York unha comisión especial integrada polo libertario Marcos C. Mari e o socialista coruñés Xosé Castro. Os comisionados portaban unha relación de galegos para a súa liberación e traslado a América. O seu obxectivo era financiar a viaxe dun milleiro de refuxiados, con independencia da filiación partidista mais dando preferencia aos familiares dos membros das SHC residentes en Estados Unidos. Saíron de Nova York o 11 de marzo e Castro regresou o 15 de xullo de 1939. Arribaron coa encomenda de financiar a viaxe de mil persoas, aínda que até agosto de 1939 unicamente lograran embarcar douscentos refuxiados no *Sinaia*, no *Ipanema*, no *Méxique* e no *Winnipeg*. O 5 de xullo, Castro embarcou en Francia, presentando o seu informe ante a Asemblea Xeral das SHC o 28 de agosto de 1939, mentres Mari ficou en París para coordinar a evacuación. Ramiro estivo en contacto directo con esta comisión durante a súa estadía en Francia, sendo nomeado por Castro secretario delegado do FPAG,⁴² e recoñeceu que participara nas xestións das pasaxes e embarques nos buques *Sinaia*, *Ipanema* e *Winnipeg* con destino a México e Chile respectivamente, tomando a decisión de ficar en Francia até que o “derradeiro galego” partise voluntariamente ao exilio.⁴³

40 Outra vía de financiamento das necesidades dos refuxiados e das súas pasaxes consistiu en mobilizar as solidariedades locais e de veciñanza, como a asistencia económica dos emigrantes de Bandeira a Ramón de Valenzuela ou os de Viveiro a Xohán Xosé Plá.

41 *La obra de las Sociedades Hispánicas Confederadas en torno a los refugiados españoles*. Nova York, Publicaciones S.H.C, 1939. (Copia facilitada pola Brandeis University). Castelao tamén participou nestas xestións escribindo colectivamente a Diego Martínez Barrio, presidente do Comité Nacional de Axuda a España. Carta de Castelao, José Asensio e Ramón Mosteiro a Diego Martínez Barrio. Nova York, s.d., ca. marzo-abril 1939. (Castelao 2000, pp. 292-294).

42 Por este cargo, Ramiro recibiu unha cativa axuda económica que aliviou parcialmente a súa precaria situación económica. Carta de Ramiro Illa Couto a Rodolfo Prada. París, s.d. (ca. maio de 1939). FP-FXC.

43 Entrevista de Ramiro Illa con Xan Carballa (1986).

No verán de 1939, Ramiro ficou en soidade en París como delegado galeguista.⁴⁴ O principal continxente de galeguistas, entre eles Florencio, embarcara no *Ipanema* con destino a Veracruz (México).⁴⁵ Aquel buque de transporte de gando, adaptado precariamente para a viaxe de refuxiados, partiu o 12 de xuño de Pauillac —porto fluvial preto de Bordeos— con cerca de mil persoas a bordo; entre outros, Elixio Rodríguez, Horacio Casas, Xohán López Durá, Carlos Tomé Alonso, Severino Pellit, Ramón Cabanillas Álvarez, Andrés Valín ou Roxelio Rodríguez de Bretaña (Consello da Cultura Galega 2001). Á súa chegada a México, foron acollidos e recibiron a asistencia do Comité Técnico de Ayuda a los Refugiados Españoles (CTARE), organismo dependente do SERE (Mateos 2009).

Durante o verán, Ramiro seguiu traballando sen descanso na xestión da saída dos refuxiados galegos no buque *Winnipeg* con destino a Chile.⁴⁶ Unha vez iniciada a segunda guerra mundial, o 1 setembro de 1939, Ramiro e Chita Lamas decidiron marchar tamén cara a México. Como declarou Ramiro, os galeguistas que quedaron en Francia, fixérono por vontade propia e non por falta de oportunidades;⁴⁷ como Ramón de Valenzuela, daquela secretario xeral e de organización do PG, que decidiu continuar a loita clandestina e guerrilleira contra Franco ás ordes do coronel Estrada Manchón xusto cando estaba a piques de embarcar no *Winnipeg* nos primeiros días de agosto. Antes de partir cara a México, Ramiro entregou a Valenzuela a documentación do comité galeguista, que incluía as fichas dos refuxiados en Francia. Nesta encomenda documental tamén engadiu a orde de queimalas se intuía algún perigo. Antes da súa detención conxunta pola Gestapo e a policía española, Valenzuela deu cumprimento ao mandato incendiario, tal e como recoñeceu na súa biografía (1997, p. 118). En novembro, Alejandro Viana asumiu a delegación oficial das SHC, que compartía oficinas co SERE (Rue Tronchet, 11) do que fora nomeado director xeral, e comezou a representar á Central Gallega de Ayuda a los Refugiados (Mera 2021, p. 81).

44 En xuño, a Central Gallega propuxo a Xosé Otero Espasandín, residente en Norwich (Reino Unido), desprazarse a París para colaborar con Ramiro, posibilidade que non se materializou por carecer de documentación adecuada (Citado en Seixas Seoane 2020, p. 1361). Xohán Xosé Plá amosouse moi crítico coa capacidade organizativa e política de Ramiro e as súas decisións respecto da xestión dos fondos enviados desde Arxentina. Carta de Xohán Xosé Plá a Rodolfo Prada. Melun (Francia), 1/VIII/1939. FP-FXC.

45 Segundo testemuño de Ramón Esturao, Ramiro atopábase en Bordeos acollendo os refuxiados que fan embarcar no *Ipanema* e entregándolles os cartos que recibira como axuda dos emigrantes españois na Arxentina (Tuñón de Pablos 2006, p. 179). Para unha crónica da accidentada viaxe, véxase Rodríguez (2008, pp. 314-321).

46 No semanario *Galicia* apareceron dúas novas de cartas enviadas por Ramiro á Central Gallega de Ayuda a los Refugiados. Nas xuntanzas do 26 de xullo de 1939 e 28 de agosto de 1939 léronse as súas cartas e enviouse nesta última unha carta de resposta. *Galicia*, n. 634 (5/VIII/1939) e n. 638 (2/IX/1939).

47 Entrevista de Ramiro Illa con Xan Carballeda (1986).

O 19 de outubro de 1939, tras un breve paso por Cuba e a República Dominicana, Ramiro e Chita desembarcaron do buque *Colonial* en Veracruz, onde os agardaban Florencio e a comunidade galeguista e republicana que constituíu a Irmandade Galeguista (1939), publicou a revista *Saudade. Verba galega nas Américas* (1942-1953) e tirou do prelo o *Cancioneiro da Loita Galega* (1943). Pero esta xa é outra historia, a de como gañaron a vida e continuaron a loita pola democracia no exilio os irmáns galeguistas como Florencio Delgado Gurriarán e Ramiro Illa Couto, que mantiveron viva a súa amizade até o seu común pasamento en 1987.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- Adámé Castro, Guadalupe (2017). *Gritos de papel. Las cartas de súplica del exilio español (1936-1945)*. Granada: Comares.
- Alonso Ríos, Antón (1996). *O Señor Afranio, ou como me rispei das gadoupas da morte. Memorias dun fuxido*. Vigo: A Nosa Terra.
- Álvarez, Santiago (1988). *Memorias III*. Sada: Edicións do Castro.
- Castelao, Daniel A. R. (2000). *Obra*. Volume 6. *Epistolario*. Vigo: Galaxia. Edición ao coidado de Xosé M. Núñez Seixas.
- Consello da Cultura Galega (2001). *Repertorio biobibliográfico do exilio galego: unha primeira achega*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega.
- Delgado Gurriarán, Florencio (2003). Galicia es mi patria y yo sigo siendo ciento por ciento gallego. En: Dolores Pla Brugat. *El aroma del recuerdo*. México: Plaza y Valdés-Instituto Nacional de Antropología e Historia, 57-69.
- Díaz Fouces, Óscar (2021). *Estrategas, diplomatas e espíões. O galeguismo en Barcelona (1936-1939)*. A Coruña: Medulia Editorial.
- Dreyfus-Armand, Geneviève (2000). *El exilio de los republicanos españoles en Francia. De la guerra civil a la muerte de Franco*. Barcelona: Crítica.
- García Gerpe, Manuel (2020). *Aramados. Os meu nove meses polos campos de concentración de Francia*. Santiago de Compostela: Alvarellos.
- Gómez Rivas, Isabel (2006). O exilio galego en Europa: a delegación do Consello de Galiza en París. En: Xosé Manuel Núñez Seixas e Pilar Cagiao Vila, eds. *O exilio galego de 1936: política, sociedade, itinerarios*. Sada: Edicións do Castro, 289-321.
- Gurriarán, Ricardo (1999). *Florencio Delgado Gurriarán. Vida e obra dun poeta valdeorrés, republicano e galeguista*. Sada: Edicións do Castro.
- Gurriarán, Ricardo (2009). *Obella Vidal. Investigador, empresario e galeguista*. Vigo: Foro Peinador-Pío García Edicións.

- Gurriarán, Ricardo (2022). *Co anxeio de volver. Conversas con Florencio Delgado e Celia Teijeiro*. A Coruña: Real Academia Galega. <https://doi.org/10.32766/rag.401>
- Mateos, Abdón (2009). *La batalla de México. Final de la Guerra Civil y la ayuda a los refugiados, 1939-1945*. Madrid: Alianza Editorial.
- Mera Covas, Roberto (2021). *Alejandro Viana. Un galego á fronte do rescate dos refuxiados republicanos*. Vigo: Belagua.
- Mirón González, Rubén (2019). *Asistencia y condiciones sociosanitarias de los exiliados españoles en el sur de Francia (1936-1945)*. Madrid: Ministerio de Sanidad, Consumo y Bienestar Social.
- Muñoz Manzano, Carmen (2005). *Epistolario*. Sada: Ediciós do Castro.
- Núñez Seixas, Xosé M. (2006). Itinerarios do desterro: sobre a especificidade do exilio galego de 1936. En: Xosé Manuel Núñez Seixas e Pilar Cagiao Vila, eds. *O exilio galego de 1936: política, sociedade, itinerarios*. Sada: Ediciós do Castro, 11-51.
- Núñez Seixas, Xosé M. (2016). *O sonho da Galiza ideal. Estudos sobre exiliados e emigrantes galegos*. Vigo: Galaxia.
- Ortuño Martínez, Bárbara (2018). *Hacia el hondo bajo fondo... Inmigrantes y exiliados en Buenos Aires tras la Guerra Civil española*. Madrid: Biblioteca Nueva.
- Pastoriza Rozas, Xosé L. (2017). Ramiro Isla Couto: pioneiro do nacionalismo alén mar. En: Justo Beramendi, Uxío-Breogán Diéguez, Carme Fernández Pérez-Sanjulián, M.ª Pilar García Negro e Xosé Manuel González Reboredo, eds. *Repensar Galicia. As Irmandades da Fala*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia-Museo do Pobo Galego, 309-324.
- Pastoriza Rozas, Xosé L. (2022). Salvar o pelexo e gañar a vida no exilio. Florencio Delgado Gurriarán, Ramiro Isla Couto e as redes de axuda a refuxiados republicanos en Francia en 1939. En: Luís Alonso Girgado, Luís Cochón e Armando Requeixo, coords. *Estudos arredor de Florencio Delgado Gurriarán*. Cadernos Ramón Piñeiro XLV. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia, 213-232.
- Pérez Rey, Nancy (2006). Panorama do exilio galego republicano en Nova York. En: Xosé Manuel Núñez Seixas e Pilar Cagiao Vila, eds. *O exilio galego de 1936: política, sociedade, itinerarios*. Sada: Ediciós do Castro, 189-198.
- Rey García, Marta (1997). *Stars for Spain. La Guerra Civil española en los Estados Unidos*. Sada: Ediciós do Castro.
- Rodríguez, Elixio (2008). *Matádeo mañá. Memorias dun aviador galeguista republicano entre a guerra e o exilio*. Vigo: Edicións Xerais de Galicia.
- Rodríguez Salinas, Santiago (2021). *Illote P, Barraca 16*. Vigo: Galaxia.

- Rodríguez Velasco, Hernán (2012). *Una derrota prevista. El espionaje militar republicano en la Guerra Civil española (1936-1939)*. Granada: Comares.
- Samuelle Lamela, Cristina (1993). *Conversas con Manuel Meilán*. Vigo: Edicións Xerais de Galicia.
- Seixas Seoane, Miguel Anxo (2020). *Castelao. Construtor da nación*. Tomo II. (1931-1939). Vigo: Galaxia.
- Soldevilla Oria, Consuelo (2001). *El exilio español (1808-1975)*. Madrid: Arco Libros.
- Soto, Luis (1983). *Castelao, a U.P.G. e outras memorias*. Vigo: Edicións Xerais de Galicia.
- Tuñón de Pablos, Enriqueta (2006). El exilio gallego de 1939 en México. En: Xosé Manuel Núñez Seixas e Pilar Cagiao Vila, eds. *O exilio galego de 1936: política, sociedade, itinerarios*. Sada: Edicións do Castro, 175-188.
- Valenzuela, Ramón de (1997). *Era tempo de apandar*. Vigo: A Nosa Terra.

QUEN FOI XESÚS DOPICO, O PRIMEIRO PRESIDENTE DO PADROADO DA CULTURA GALEGA EN MÉXICO?

WHO WAS XESÚS DOPICO,
THE FIRST PRESIDENT OF THE GALICIAN CULTURE BOARD IN MEXICO?

Samuel Diz

Guitarrista clásico,
intérprete e investigador do legado cultural
do exilio republicano en México

Resumo: O presidente da primeira directiva do Padroado da Cultura Galega en México foi o violinista Xesús Dopico Ferreiro, quen chegara a Veracruz en xullo de 1939 a carón de Florencio Delgado Gurriarán a bordo do *Ipanema*. O achado da súa abandonada tumba no Panteón Español da Cidade de México impulsou unha investigación inédita que reconstrúe a súa traxectoria musical, o seu papel activo en defensa da República durante a guerra civil e a súa relación coa comunidade galega desterrada en México, en especial a través da súa colaboración coa revista *Saudade* ou a promoción de actividades no Padroado da Cultura Galega.

Abstract: The first president of the Galician Culture Board in Mexico was the violinist Xesús Dopico Ferreiro, who arrived in Veracruz in July 1939 with Florencio Delgado Gurriarán on board the *Ipanema*. The discovery of his abandoned tomb in the Spanish Pantheon in Mexico City prompted an unpublished investigation that reconstructed his musical career, active role in the defence of the Republic during the Civil War and relationship with the exiled Galician community in Mexico, especially through his contribution to the magazine *Saudade* and promotion of activities at the Galician Cultural Board.

Palabras chave: Xesús Dopico, música, Galicia, México, guerra civil española, exilio republicano.

Key words: Xesús Dopico, music, Galicia, Mexico, Spanish Civil War, Republican Exile.

O ferrolán Xesús Dopico Ferreiro chegou ao porto de Veracruz o 7 de xullo de 1939 a bordo do buque *Ipanema*, a carón de centos de galegas e galegos que, coma Florencio Delgado Gurriarán, buscaron refuxio en México tras a fin da guerra civil. Tiña 36 anos e un oficio: profesor de violín.

Entre a listaxe de pasaxeiros do *Ipanema* tamén atopamos o violinista zaragozano Simón Tapia Colman (1906-1993), quen definiría a Dopico como un “eminente violinista [...] falecido cuando estaba a punto de iniciar una serie de conciertos por todos los países de América” (1992, p. 188). Polo de agora, nos contados libros sobre a historia da música galega non encontramos referencias a Xesús Dopico e, no continente americano, a musicóloga especialista do exilio republicano español Consuelo Carredano preguntábase na historia da *Música en México* por que aínda non se fixeran recensións da brillante actividade de Dopico (2009, p. 561).

En paralelo á súa actividade musical, Dopico ocupou en 1953 a primeira presidencia do Padroado da Cultura Galega en México, feito polo que o seu nome aparece nunha testemuñal liña en memorias do exilio como as de Elixio Rodríguez (1994, p. 347). Como peche deste breve estado da cuestión, é obrigada a mención á *Gran Enciclopedia Gallega* e á voz correspondente, asinada por Alberto Vilanova Rodríguez (1974, pp. 180-181), así como ao libro *Galegos en México* de Mª Xosé Rodríguez Galdo (2004, pp. 289-291), que contén nas súas páxinas os estudos e referencias máis amplas dedicadas ao violinista ferrolán até o momento.

FORMACIÓN E ALBOR DUNHA CARREIRA ARTÍSTICA

Comezamos esta reconstrución biográfica no serán do 24 de decembro¹ de 1902, no número 3 da praza das Angustias de Ferrol, situación do domicilio familiar onde Josefa Ferreiro Permuy, natural das Pontes de García Rodríguez, e José Dopico Vizoso, natural de Narón e “peón de confianza do Arsenal”, tiveron o seu fillo, a quen deron o nome de Jesús José María Delfino.² Interpretando a documentación reunida, Xesús sería o terceiro descendente, tras o nacemento de Araceli (irmá a quen non chegou a coñecer por falecer de forma prematura)³ e do seu irmán Benito en 1900, con quen, como veremos, compartiría os momentos máis decisivos da vida.

1 Na biografía artística impresa no debut de Dopico no Palacio de Bellas Artes da Cidade de México (Dopico 1940) aparece como data de nacemento o 19 de decembro.

2 Certificado de nacemento. Rexistro Civil de Ferrol, ano 1902, folio 488.

3 *El Correo Gallego*. 6/IV/1900, p. 3.

Descoñecemos onde e cando foi o primeiro contacto de Xesús Dopico co violín. No programa de man do seu primeiro concerto no exilio mexicano (1940) indicou que ofrecera o seu primeiro concerto aos oito anos⁴ e que, de adolescente, realizou estudos de debuxo lineal na Escola de Artes e Oficios de Ferrol.⁵ Cara a 1912, Dopico coñecería o violinista pontevedrés Manuel Quiroga (1892-1961), quen se convertería nunha destacada referencia no seu desenvolvemento musical. Este primeiro encontro tivo lugar, probablemente, no concerto que Quiroga ofreceu no Teatro Rosalía da Coruña,⁶ ao que Dopico asistiu acompañado dos seus familiares:

No acerté a abrir la boca, tal era mi impresión en su presencia. Me dio unas palmaditas en el carrillo; y se retiró. ¿Quién podría decirme que cuatro años más tarde le visitaría en su apartamento en París, naciendo ese día una amistad sincera e incondicional, y que al siguiente año tocaríamos el concierto de Bach y la Jota de Sarasate para dos violines? (Dopico 1967, pp. 380-381).

Seguindo os pasos do violinista pontevedrés, Dopico viaxou a París para estudar no conservatorio⁷ da capital francesa, cidade onde ofreceu un concerto para os feridos da primeira guerra mundial⁸ e onde escoitou por primeira vez o violinista austríaco Fritz Kreisler (1875-1962), a quen lembraría como:

El artista más sublime que he conocido, capaz de arrebatarse y hasta martirizarse con sus interpretaciones. [...] Su emoción contenida alcanzaba la sublimación con su fraseo, en donde volcaba su corazón y nos dejaba asombrados y en determinados momentos transportaba al éxtasis (Dopico 1967, p. 382).

Ao redor de 1919 trasladouse a Madrid e realizaría as probas de ingreso no Teatro Real e na Orquestra Sinfónica de Madrid, nas cales estaba presente o músico Humberto Gabrielli:

La primera vez que oí a Dopico, hace seis años, en las oposiciones de ingreso a la Orquestra Sinfónica de Madrid, formando yo parte del Tribunal, quedé

4 *El Correo Gallego* (9/V/1926, p. 2) recolleu que Dopico “tenía diez años, cuando, en una audición que dio en la casa del señor Montalbo, hizo concebir a los oyentes esperanzas de lo que llegaría a valer con el tiempo”.

5 *El Correo Gallego*. 20/VI/1916, p. 1.

6 *El Progreso*. 3/II/1912, p. 1.

7 *El Correo Gallego*. 11/IX/1919, p. 1.

8 *El Orzán*. 2/VIII/1923, p. 2.

gratamente sorprendido —y como yo todos los oyentes que llenaban el salón— ante su brillantísimo ejercicio, en que puso de relieve cualidades [...] impropias de un muchacho que estaba en el primer peldaño de su carrera artística (1926).

En 1923 Xesús Dopico era un dos alumnos máis destacados do Real Conservatorio de Música e Declamación de Madrid, onde estudaba violín con Enrique Fernández Arbós (1863-1939) e música de cámara con Rogelio del Villar (1875-1937), aulas que compartía coa pianista madrileña Carmen Dorronsor —quen tamén se exiliaría en México xunto ao seu marido Wenceslao Roces— ou co asturiano Jesús Fernández,⁹ con quen Dopico partillaría en xullo de 1924 o Premio Sarasate.¹⁰ Este galardón distinguía os mellores violinistas á fin da súa formación académica, polo que se convertería na principal carta de presentación do músico ferrolán ao longo de toda a súa traxectoria artística nos escenarios de España e México.

Aula de música de cámara do Real Conservatorio de Música e Danza de Madrid en 1923. *La Esfera*, 9 de xuño de 1923. De esquerda a dereita, sentados, Jesús Fernández Lorenzo (violín), Dolores Ventosa (violonchello), Rogelio Villar (profesor), Carmen Dorronsor (piano) e Xesús Dopico Ferreiro (violín); de pé, persoa descoñecida (fruta), Luisa Porras (piano), Adolfo Wagemen (piano) e Juan Quintero (piano).

O Premio Sarasate sumábase ao apoio económico que Dopico recibira previamente do Concello de Ferrol para mercar un violín valorado en 4 500 pesetas¹¹ (das cales o Concello achegou 2 000), e imaxinamos que con este instrumento

⁹ *Región*. 4/VII/1924, p. 1.

¹⁰ *El Orzán*. 5/VII/1924, p. 1.

¹¹ *El Correo Gallego*. 11/VII/1923, p. 2.

realizaría o seu debut no Teatro Jofre o 4 de agosto de 1923 acompañado polo pianista Félix Rodríguez Alonso, director da banda do rexemento ferrolán.¹² Xesús Dopico tiña vinte anos e o teatro da súa cidade natal colgara o cartel de entradas esgotadas.¹³

En 1925 presentouse no Teatro Rosalía de Castro da Coruña,¹⁴ recital no que interpretou un repertorio cheo de virtuosismo que alentou o recoñecemento de Xesús Dopico como socio de honra de dúas institucións senlleiras da cultura galega: o Coro Toxos e Froles¹⁵ e a Sociedade Filharmónica da Coruña.¹⁶ A súa popularidade ía en aumento e a revista *Vida Gallega* publicou un retrato no que descubrimos a seguridade escénica de Dopico. Por solicitude do Concello de Ferrol,¹⁷ a Deputación Provincial outorgoulle ao músico galego unha subvención de 1000 pesetas¹⁸ para regresar ao Conservatorio Nacional de París e ampliar coñecementos co violinista Édouard Nadaud (1862-1928). Nesta segunda estancia na cidade do Sena, entre finais de outubro de 1925 e a primavera do ano seguinte, Dopico ofreceu un concerto na Salle de la

O violinista Xesús Dopico. *Vida Gallega*. 10 de febreiro de 1925, p. 31.

Société des agriculteurs de France organizado pola prestixiosa asociación Revue Musicale, recital no que estreou obras do compositor Raymond Petit (1893-1976).

Co obxectivo de mostrarlle ao público e á crítica madrileña estes progresos artísticos, o 26 de maio de 1926 ofreceu un recital no Teatro de la Comedia a carón do pianista Federico Quevedo. Un concerto fóra de tempada que “es un alarde de entusiasmo y de confianza en sí mismos”,¹⁹ diría Adolfo Salazar, un dos principais críticos musicais da Idade de Prata. Ao ano seguinte, o músico galego actuou para a familia real na Sala Aeolian a carón da cantante Vera Romanova e da pianista polaca Caroline Peczenik, quen chegara a España como refuxiada

12 *El Orzán*. 31/VII/1923, p. 2.

13 *El Orzán*. 2/VIII/1923, p. 4.

14 *El Orzán*. 25/III/1925, p. 1.

15 *El Correo Gallego*. 25/III/1925, p. 2.

16 *El Correo Gallego*. 27/III/1925, p. 1.

17 *El Progreso*. 28/V/1925, p. 3.

18 *El Correo Gallego*. 9/V/1926, p. 2.

19 *El Sol*. 27/V/1926, p. 4.

da primeira guerra mundial, instalándose como profesora de música no Palacio Real.²⁰ Estes concertos enmárcanse na activa vida musical de Dopico ao regreso de Francia, etapa na que imaxinamos mantiña a súa praza na Orquestra Sinfónica de Concertos, en paralelo aos recitais diarios que ofrecía no aristocrático café Spiedum.²¹ Unha intensa actividade profesional na que o músico galego non esquecía a súa cidade natal, combinando as visitas á súa familia coa colaboración en diferentes concertos benéficos no Teatro Jofre, resultando paradoxal, dado o transcurso dos feitos, o recital que ofreceu en 1926 para a recadación de fondos destinados á construción do monumento á memoria dos heroes ferroláns falecidos en África, un proxecto impulsado por Francisco Franco.²² Este compromiso social motivou que o Concello de Ferrol lle outorgase en 1927 unha nova bolsa de 2 000 pesetas²³ para continuar a súa formación no estranxeiro, axuda que probablemente empregaría para perfeccionar a súa técnica instrumental e musical cos violinistas Jenő Hubay (1858-1937), Otakar Ševčík (1852-1934), Lucien Capet (1873-1928) e Eugène Ysaÿe (1858-1931) (Dopico 1940). Desafortunadamente, a documentación atopada até o momento non permite afondar neste desenvolvemento académico nin permite reconstruír os concertos ofrecidos en Bruxelas, Dresde, Viena, Budapest ou Praga (Dopico 1940) ou a xira anunciada en Cuba e América do Norte,²⁴ o que nos permitiría unha reconstrución máis rigorosa da súa traxectoria internacional previa á proclamación da Segunda República.

En 1933, o compositor Salvador Bacarisse²⁵ anunciaba o ingreso do “notable violinista” Xesús Dopico no Cuarteto Rafael, unha formación de música de cámara liderada polo violinista Rafael Martínez coa que interpretaría obras de Boccherini, Mozart ou Brahms, así como dos compositores españois Arriaga, Chapí ou do propio Bacarisse,²⁶ na Embaixada de Italia en Madrid, para a Sociedade Filarmónica de Madrid ou no Teatro Español, en colaboración co grupo de cámara da Banda Republicana. Ao ano seguinte, o violinista ferrolán ingresou na Orquestra do Teatro Lírico Nacional (Dopico 1937) e en 1935 sería nomeado catedrático de violín do Conservatorio da Coruña²⁷ e posteriormente no Conservatorio de Madrid (Dopico 1940), substituíndo o que fora o seu mestre Fernández Arbós. Afecto á UGT e socio fundador de Izquierda Republicana, Dopico púxose

20 *El Sol*. 16/VI/1927, p. 2.

21 *El Orzán*. 30/XI/1928, p. 1.

22 *El Correo Gallego*. 5/V/1926, p. 1.

23 *Diario de Pontevedra*. 18/I/1927, p. 3.

24 *Diario de la Marina*. 11/IX/1927, p. 32.

25 *Luz*. 3/III/1933, p. 6.

26 *Ahora*. 12/III/1933, p. 35.

27 *El Pueblo Gallego*. 2/XI/1935, p. 12.

ás ordes do partido tras o golpe de Estado de xullo de 1936, intervindo no asalto ao Cuartel de la Montaña.²⁸

GUERRA CIVIL E DEFENSA DA REPÚBLICA

Segundo a documentación conservada no Centro Documental da Memoria Histórica, a súa biografía é unha sucesión de numerosos e breves cargos durante a guerra civil: nos primeiros meses foi xefe da sección de alistamento das milicias cívicas de Izquierda Republicana,²⁹ delegado de carabineiros das Milicias Populares Galegas —onde coincidiu co ferrolán Marcial Fernández (Rodríguez Galdo 2004, p. 290)—, axente da Dirección Xeral de Seguridade³⁰ ou membro da Garda Naval da Frota Republicana,³¹ na que o seu irmán Benito era auxiliar de sanidade a bordo do buque *Almirante Valdés*. En xaneiro de 1937 atopábase en Valencia, onde, a través dunha extensa carta manuscrita dirixida ao Ministro de Gobernación, solicitaba regresar á Sección de Investigacións Especiais da Brigada Social en Madrid (Dopico 1937), formando en maio de 1938 parte do Gabinete de Prensa do Ministerio de Gobernación.³²

Entre os proxectos musicais que se desenvolveron durante a contenda na zona republicana, en 1938 fundouse a Orquestra Nacional de Concertos —actual Orquestra Nacional de España—, na que Xesús Dopico sería contratado como violín primeiro xunto ao lucense Gustavo Freire.³³

Perdemos a súa pista biográfica até o 23 de febreiro de 1939, cando asinou en París, nun hotel da rúa Navarín, unha carta mecanografada dirixida ao Ministro Plenipotenciario de México na cidade. Nela Dopico solicitaba a autorización para trasladarse a México como profesor de violín. Co apoio do SERE,³⁴ Xesús subiría ao *Ipanema* ao carón da súa nai Josefa e do seu irmán Benito, quen chegara á capital francesa despois de saír dos campos de concentración de Banyuls-sur-Mer³⁵ e Argelès-sur-Mer (Fernández Díaz 2018, p. 124). Completaría o núcleo familiar a bordo do buque a modista leonesa Loreto Seoane López, esposa de Benito. A través da listaxe de pasaxeiros do *Ipanema* e das fichas persoais de rexistro do servizo de migración do Goberno mexicano, descubrimos a nova afiliación de Xesús

28 Centro Documental da Memoria Histórica: PS - Barcelona, 793.

29 Centro Documental da Memoria Histórica: DNSD - Secretaría, ficheiro 16, D0060359.

30 Centro Documental da Memoria Histórica: DNSD - Secretaría, ficheiro 16, D0060360.

31 Centro Documental da Memoria Histórica: DNSD - Secretaría, ficheiro 16, D0060357.

32 Centro Documental da Memoria Histórica: PS - Madrid, 431,22.

33 *Gaceta de la República*. 11/1/1938, pp. 569-570.

34 Listaxe de pasaxeiros do *Ipanema*. Fundación Pablo Iglesias.

35 Listaxe de pasaxeiros do *Ipanema*. Fundación Pablo Iglesias.

Ficha de Xesús Dopico Ferreiro emitida polo servizo de migración á chegada a Veracruz.
Fonte: Portal de Movimientos Migratorios Iberoamericanos - PARES

Dopico ao PSOE e o apoio na viaxe do socialista galego Marcial Hernández, quen, como mencionamos anteriormente, coincidira co violinista ferrolán nas Milicias Populares Galegas. Logo dunha travesía de varias semanas, cunha parada na Martinica por avaría, Xesús e a súa familia chegarían ao porto de Veracruz o 7 de xullo de 1939.

EXILIO EN MÉXICO

Unha das primeiras accións do exilio republicano en México foi a creación de institucións educativas baixo o influxo da Institución Libre de Enseñanza, nun ambiente laico, liberal e progresista. Estas escolas naceron co obxectivo de manter a identidade da comunidade refuxiada durante o tempo que durase a estancia no país de acollida e, ao mesmo tempo, ofrecerlle unha oportunidade laboral ao profesorado exiliado. Entre estas iniciativas, a finais de 1939 fundouse o Instituto Hispano-Mexicano Ruiz de Alarcón, que contou na súa nómina cun destacado número de profesores galegos. Un deles foi Xesús Dopico, quen se integrou como director da aula de música á que convidaría outros músicos exiliados como ao compositor madrileño Rodolfo Halffter ou o mencionado anteriormente Simón Tapia Colman (Rodríguez Galdo 2004, pp. 213-215). Esta institución académica estaba dirixida polo dezao Pedro Martul Rey (Martul Tobío 2001), con quen Dopico tamén iniciaría un negocio pesqueiro e conserveiro no estado de Campeche (Carretero 1941).

A nivel artístico, o fito máis destacado desta primeira etapa en México vencellada ao Instituto Hispano-Mexicano Ruiz de Alarcón³⁶ foi o concerto de presentación de Xesús Dopico no Palacio de Bellas Artes, epicentro musical do exilio republicano. O recital, organizado co obxectivo de promocionar a escola de música do devandito centro,³⁷ tivo lugar o 6 de febreiro de 1940. O programa de man descóbrenos a colaboración no seu deseño gráfico do artista galego e profesor do centro Uxío Souto. Acompañado polo pianista Juan D. Tercero, o debut de Dopico nesta monumental sala de concertos deixounos un dos seus mellores retratos fotográficos xunto coa boa impresión da crítica musical:

Xesús Dopico, profesor de música do Instituto Hispano-Mexicano Ruiz de Alarcón. *Romance*. 1 de marzo de 1940

José Iturbi, Andrés Segovia [...] en medio de estos nombres conocidos ya del gran público se levanta hoy un tercero que no era conocido de nosotros. Nos referimos a Jesús Dopico, el violinista que se presentara el pasado jueves en el Palacio de Bellas Artes [...] ante un selecto auditorio. Dopico desarrolló un programa cuya realidad e interpretación son buenas muestras de la sensibilidad y del dominio de la técnica que constituyen las principales virtudes de la personalidad artística. [...] Interpretó la Sonata en Re de Haendel y un Concierto de Mendelssohn. La calidad del sonido, la severidad de la interpretación, la técnica perfecta y la emoción contenida que demostrara, revelan el rigor de su criterio musical y las cualidades del temperamento. En la tercera parte del programa con la Romanza Andaluza de P. Sarasate y el Nocturno en Mi bemol de Chopin-Sarasate, Dopico nos lleva al dominio del arte latino. Su violín cobra una nueva sonoridad, la emoción contenida se manifiesta y se desborda. Aparece ya el artista español que más tarde, en el Zapateado del mismo Sarasate,

36 A relación de Xesús Dopico co centro de ensino foi relativamente curta, non superando os dous anos de actividade. Sabemos por unha carta de Carretero a Lois Tobío, datada o 1 de xaneiro de 1942, que “El Instituto, por lo menos nuestro instituto, ha terminado lamentablemente. De los profesores que pudiéramos llamar fundadores no queda más hombre de prestigio que Rioja. Los viejos consejeros que en su comienzo fueron el alma colectiva del centro se han ido (Roura, Benavides, Oteyza, Dopico, tú y yo); quedan Martul y Maruja, Fresno y Augusto. Martul ha resultado aún más insensato y con menos escrúpulos de lo que parecía. El Centro que llegó a tener un grupo muy valioso de profesores está hoy completamente desacreditado.”

37 *Romance*. 1/III/1940, p. 15.

6.P.M.F.O.1830
1976

PRECIOS DE ENTRADA

Plateas y Palcos

Plateas con seis entradas \$ 25.00

Palcos Primer piso con seis entradas 20.00

Palco Segundo Piso con seis entradas 15.00

Palcos Tercer Piso con seis entradas..... 7.50

PRIMER PISO:

Butacas hasta la fila G \$ 5.00

Butacas desde la fila H a la K 4.00

Butacas desde la fila L a la Q 3.00

Butacas desde la Fila P a la Y 2.00

SEGUNDO PISO:

Butacas fila A \$ 3.00

Butacas fila B 2.50

Butacas fila C 2.00

Butacas fila D 1.75

Butacas fila E a la fila M 1.50

TERCER PISO:

Butacas filas A y B \$ 1.75

Butacas filas C y D 1.50

Butacas fila E a la fila G 1.25

Butacas fila H a la fila J \$ 1.00

Concierto a beneficio de las Escuelas Rurales de México
a las 18 45 hs.

presentación
del
Violinista
español

en
DOPICO
el **PALACIO de BELLAS ARTES**
el día **6** de febrero 1940
AL PIANO: JUAN D. TERCERO

Programa de man de concerto de presentación de Xesús Dopico no Palacio de Bellas Artes, o 6 de febreiro de 1940. Fonte: CENIDIM/INBAL. Biblioteca de las Artes, CENART México.

Jesús DOPICO

Nació el 19 de diciembre de 1902 en El Ferrol. Por primera vez se presenta ante el público a los ocho años. Hace sus primeros estudios en París y los continúa en Madrid bajo la dirección del Maestro Fernández Arbós. En 1918 gana las oposiciones de ingreso en la Orquesta Sinfónica de Conciertos y al año siguiente obtiene, también por oposición, una plaza entre los profesores del Teatro Real. Termina su carrera el año 23 en el Real Conservatorio de Madrid, que le otorga Diploma de 1ª clase y el Premio de Música de Cámara. Al finalizar ese año, alcanza por oposición el "Premio Sarasate", el más alto galardón que se concede a los violinistas en España y uno de los más importantes de Europa.

Dopico vuelve a París, donde estudia con el Profesor del Conservatorio Nacional, Edouard Naudou. El año 25 es presentado por la "Revue Musicale" (institución la más importante de Francia en esa época), y logra el primer gran triunfo de su carrera de artista. Diplomado del Conservatorio de París, se le confiere el honor de dar a conocer en la Cité Agriculteurs de la Capital de Francia las composiciones del vanguardista Raymond Peltit, y la crítica francesa coincide en destacar como las cualidades más relevantes del arte de Dopico la severidad y justeza de sus interpretaciones, el rigor de su criterio musical y las cualidades del sonido.

De regreso a España, Dopico inicia en el Teatro de la Comedia de Madrid, una serie de conciertos que afirman su personalidad y con los cuales renueva sus éxitos por las principales salas de música de la Península. Más tarde, en un noble afán de perfeccionamiento, renuncia con gesto soberbio a los halagos del triunfo que le prodiga el público y renueva sus estudios: las Sonatas con Capet y el maestro Iastre, la técnica con los virtuosos Hubay y Sereck. Desde ese momento, Dopico, con dominio absoluto de su arte, recorre en tournées triunfal las principales capitales de Europa: Madrid, París, Bruselas, Dresde, Viena, Budapest y Praga.

Terminada esta tournée, Dopico es nombrado Catedrático de Violín en el Conservatorio de La Coruña y sustituye al que fue su maestro, Fernández Arbós en el Conservatorio de Madrid y en la Real Capilla. Actualmente, es director de la Escuela de Música del Instituto Hispano-Mexicano "Ruiz de Alarcón".

Con su recital del 6 de febrero en el Palacio de Bellas Artes, Dopico realiza una aspiración de largo alcance: darse a conocer al público mexicano.

PROGRAMA

Primera parte

SONATA EN RE HAEINDEL

Adagio,
Allegro,
Larghetto,
Allegro.

Segunda parte

CONCIERTO F. MENDELSSOHN

Allegro molto appassionato,
Andante,
Allegretto non troppo,
Allegro molto vivace.

Tercera parte

ROMANZA ANDALUZA P. SARASATE

NOCTURNO en Mi bemol CHOPIN-SARASATE

MEDITACION (Op. 32) GLAZOUNOW

ZAPATEADO. P. SARASATE

DANZA DE LAS BRUIAS. A. BACCINI

habría de completarse definiéndose por entero. [...] Sea bienvenido a México el notable músico español.³⁸

A comunidade galega refuxiada en México creou en 1942 un dos principais proxectos editoriais do exilio: a revista *Saudade*. Esta publicación, vencellada ao galeguismo militante, naceu co obxectivo de “alumar o acento do galeguismo, espallando as verbas dos nosos irmáns; por xuntar, contra todol-os ventos, as vontades xenerosas dos milllores galegos das Américas”. Segundo o historiador Ricardo Gurriarán, o autor do prefacio que recolle estas verbas sería, con toda probabilidade, Florencio Delgado Gurriarán, un actor fundamental no desenvolvemento da publicación dende o seu primeiro número (2022, p. 178). Este presentouse o 25 de xullo, xornada simbólica na que a comunidade galega se reunía no centro histórico da Cidade de México para celebrar o Día de Galicia, nun encontro en que a nostalxia florecía de novo coas apertadas e conversas distendidas que os quefaceres cotiáns deixaban en segundo plano. Meses despois, coincidindo coas datas de Nadal, publicouse o segundo número da revista, no cal descubrimos unha escolma de *Canzóns de mariñeiros* e de *Cantigas pra bailar* que quizais puido seleccionar Xesús Bal y Gay, o musicólogo e compositor lucense que chegara a México no outono de 1938 como membro fundador de La Casa de España en México e que aparece entre os colaboradores da revista.

En maio de 1943, o terceiro número de *Saudade* preséntanos unha nova faciana creativa de Xesús Dopico a través dun texto de carácter musicolóxico titulado “En col da música popular galega”, no que o violinista ferrolán expón que:

De folklore rexional hespañol, quizais o máis descoñecido, endemal, o máis desleixado, por non dicir abandoado é o galego. As causas deste feito obedecen a moitas razóns. Mais os galegos teñen o deber de estudial-a súa propia historia nas diversas manifestacións. ¿Que galego non sinteu ás veces a necesidade de cantar un alalá, que lle sai da i-alma? ¿E que sabe desta e outras cancións da nosa terra? (Dopico 1943, p. 13)

Xunto aos alalás, Dopico tratou neste texto divulgativo diversas formas ou xéneros da música tradicional galega, como o cantar do pandeiro, as regueifas ou as baladas, á vez que presentou a gaita e a zanfona como os principais instrumentos musicais, con breves alusións ás representacións iconográficas destes instrumentos nos mosteiros de Ribadavia ou no de Celanova, sen esquecer a mención á lírica medieval. Neste achegamento panorámico á música galega, Dopico citou

38 *El Nacional*. 13/II/1940, p. 5.

como referencias as achegas de Felipe Pedrell (1841-1922), de Perfecto Feijoo (1858-1935) ou do ferrolán Ramón de Arana (1858-1936), a quen posiblemente tratara de forma persoal en máis dunha ocasión.

Nesta inmersión na colaboración de Xesús Dopico con *Saudade*, en agosto de 1944 —no quinto e derradeiro número da primeira etapa da revista— asinou o artigo “O Capricho Hespáñol e Galiza” dedicado á estancia en Ferrol de Rimskii-Kórsakov como oficial da mariña do tsar, onde o compositor ruso lle “ofrece o seu brazo á filla do Xeneral” e “un día en San Felipe, a entrada da Ría, escoita a un gaitero de moita sona nos romaxes, e toma nota das orixinás melodías que xurden da súa gaita”. Dopico remata o texto afirmando que “do que non teño dúbida é de que este, e non outro, foi o berce onde se abalaron, en divina alborada, as maravillosas frases e o recendo galego que exhala o Capricho Hespáñol”. Pese á falsidade desta fachendosa e anecdótica lenda divulgada en México por Dopico (Maestro 2008, pp. 629-630), extraemos da súa lectura a posible colaboración de Delgado Gurriarán na tradución, sabendo do seu coidado lingüístico nas distintas seccións da revista (Alonso Montero 2022, p. 39) e lendo baixo o título do mesmo “Traducido por SAUDADE”. Diversos matices filolóxicos, como “as orixinás melodías”, convídanos a abrir esta hipótese ás persoas expertas neste campo.

En paralelo ás colaboracións con *Saudade*, a actividade musical de Xesús Dopico continuou en Radio Gobernación, onde ofrecía concertos radiofónicos no programa dominical *La Hora Nacional*³⁹ cun repertorio diverso, entre o que atopamos obras do compositor Edvard Grieg nun recital en apoio “á mártir Noruega”⁴⁰ fronte á ocupación nazi. Neste compromiso político antifascista, Dopico asinou iniciativas como a convención de solidariedade coa República Española convocada pola FOARE,⁴¹ as adhesións antifranquistas da Alianza Nazonal Galega⁴² ou diversas campañas en pro da paz.⁴³ A mediados da década de 1950 sería membro fundador do Padroado dos Festivais Pau Casals,⁴⁴ cuxa primeira cita en México tería lugar en 1959 coa presenza do propio músico (Parés 1959).

Tras o detemento na publicación de *Saudade* en 1944, a comunidade galega exiliada retomou a edición da revista en 1952 co obxectivo de “facer o imposible por intresar a todos os galegos de México no noso anxeio”, aclarando no limiar

39 *El Nacional*. 2/I/1944, p. 3.

40 *El Nacional*. 15/III/1944, p. 11.

41 *España Popular*. 27/IX/1946, pp. 1-2.

42 *Mundo Obrero*. 29/VII/1948, pp. 1 e 4.

43 *El Nacional*. 30/VI/1950, p. 12.

44 *El Nacional*. 20/IV/1955, p. 9.

que “non nos prende intrés algún de subordinación ou vasallaxe a postulados estreitos no orde políteco, económico ou inteleitual”.

En relación ao obxecto de estudo desta investigación, o sexto exemplar de *Saudade* deixaríanos o soneto “El Mirlo”, a única composición poética⁴⁵ coñecida até o momento de Xesús Dopico (1952).

Cantó el Mirlo a la Alborada, como él sabía cantar
y su eco retorcido pero bello y melodioso
se extendía por los campos con acento quejumbroso
ora triste, ora gozoso de cariño por su lar.

Palpitándole su pecho después de mucho saltar
y pregonando verdades con su trino más gracioso
le escuchaban con enojo..., gorjeaba caprichoso...
mas el Mirlo, estaba loco..., sólo podía volar...

Allá va el Mirlo, luto con el Alma como su pluma
hacia los tojos sus compañeros a descansar..
ya no habrá cantos sino tristeza y como la bruma

se desvanece... De su figura no recordar,
pero en la entraña de nuestros pechos la pena abruma
a los que oímos cantar el Mirlo. ¡Mirlo sin par!

PADROADO DA CULTURA GALEGA EN MÉXICO

O sétimo número de *Saudade* saíu do prelo o 25 de xullo de 1953 baixo a dirección de Delgado Gurriarán. Este exemplar deixounos o emotivo texto “Como eu a vexo”, no que Dopico manifestou a profunda morriña umbilical do desterro a través de diferentes paisaxes sonoras e escenas sacras, con citas como “Para min Galiza [...] é un anaco de terra onde maxino que o Siñore do Universo houbera de escansare no sétimo día”, que nos convidan a intuír as crenzas relixiosas do violinista. Este número de *Saudade* sería o derradeiro exemplar da revista e, ao mesmo tempo, a publicación sobre a que botara a andar meses antes o Padroado da Cultura Galega en México (Rodríguez 2007, p. 1952). A primeira iniciativa deste grupo intelectual foi o programa de radio dominical *Hora da Cultura Galega*, dirixido por Rodríguez de Breaña e no que Dopico sería un dos seus primeiros

45 No ámbito poético cabe resaltar a relación familiar do violinista ferrolán con Enrique Mal de Vizoso (Narón, 1896-1923), quen na revista *Galicia Pintoresca* (4/X/1917) dedicara un poema “a mi querido primito Jesús Dopico Ferreiro”.

colaboradores. O perfil conservador dos convidados ou o emprego do bilingüismo, fronte á militancia galeguista e o emprego único do galego, espertou un conflito desde os inicios do programa, tal e como descubrimos na columna “En col a unhas transmisións do Patronato da Cultura Galega de México” impresa nas últimas páxinas de *Saudade*.

Co programa radiofónico en marcha, o Padroado da Cultura Galega constituíuse oficialmente o 29 de xuño no hotel Majestic da Cidade de México. A primeira directiva estivo presidida por Xesús Dopico, ao carón de Rogelio Rodríguez de Breaña como secretario xeral, Horacio Casas como contador e, entre os vocais, Elixio Rodríguez e Luís Soto. Descoñecemos a motivación na elección de Dopico como presidente dunha institución con lides persoais e ideolóxicas entre os galeguistas, entre os que Delgado Gurriarán xogarí a un papel importante, e as iniciativas marxistas lideradas por Soto (Gurriarán 2022, p. 271). Neste escenario, pensamos que Dopico foi elixido como figura de consenso, unha posible hipótese na que tamén cabería pensar se o texto “Como eu a vexo” anteriormente mencionado, publicado en *Saudade* case un mes despois deste nomeamento, podería ser a declaración de intencións de Dopico á fronte do Padroado. O que si sabemos con certeza é que esta andaina foi curta, tal e como o trasladou Paz-Andrade en varias cartas na súa visita a México en 1954 (Portela Yáñez e Díaz Pardo 1997, p. 99):

Dopico fundó y dirigió un Patronato de la Cultura Gallega, apolítico, con gran fortuna. Tienen una hora radial todos los domingos, que disfruta de gran prestigio. La intelectualidad del país lo disfruta mucho. Tiene actualmente presentada la dimisión, tal vez por alguna discrepancia interna, aunque él, persona discretísima, vela este motivo y alega el de su fatiga, también cierta.

Estas discrepancias internas mencionadas por Paz-Andrade quedarían tamén recollidas nas memorias de Luís Soto (1983, p. 164):

Na primeira etapa da entidade, a dereita galeguista dominou o Consello Executivo e deste xeito as tarefas eran case exclusivamente folclóricas e sentimentais. [...] Nesta época de lusco e fusco realizou o Padroado dúas cousas importantes, pro trabucadas no programa e nas realizacións: a publicación do libro tiduado *Presencia de Galicia en México*, bilingüe, cáseque todo en castelán, e a inauguración da “Emisión de Radio” que perdurou durante mais de 10 anos, encomenzando por empregar soamente o castelán, despois pasando por unha etapa bilingüista, pra findar obtendo a vitoria do emprego do noso idioma na totalidade da súa programación.

En paralelo á emisión radiofónica, o principal legado de Dopico á fronte do Padroado foi a edición de *Presencia de Galicia en México*. Esta publicación, tal e como expón Alonso Montero no limiar da edición facsimilar, “proponse dous obxectivos moi distintos: ofrecer algunhas «das características da personalidade galega» [...] e un elenco de homes e mulleres que constitúen a honra de Galicia” (2007, p. xxii). O libro recolleu as conferencias pronunciadas no programa de radio *Hora da Cultura Galega*, no cal segundo Alonso Montero o emprego do castelán respondeu “ó criterio de dar a coñecer a personalidade e as glorias de Galicia á colectividade mexicana e, tamén, á dos exiliados españois, daquela, cualitativamente, moi importante” (2007, p. xxiv). A conferencia ofrecida por Xesús Dopico (1954) versaría sobre o compromiso social e a personalidade xusticeira de Concepción Arenal. A ferrolá sería unha das catro mulleres protagonistas deste libro, xunto a María Casares, no artigo do escritor e agregado da embaixada de Francia Álvaro Araúz; Emilia Pardo Bazán, tratada pola escritora Isabel de Palencia; e Rosalía de Castro, nas verbas do escritor e xornalista Rafael Solana. Ao carón destes relatos atopamos a participación do musicólogo Xesús Bal y Gay, quen asinou os textos “Alalá y Muiñeira” e “La Generación Gallega de 1925”.

Quizais un dos momentos máis emotivos de Dopico na presidencia do Padroado foi acompañar o compositor Luis Taibo (1877-1954) no seu solpor, tal e como narra o prólogo de *Presencia de Galicia en México* (pp. 10-11).

Non esqueceu a nosa entidade o traballo d-asepito humán e atendeu nos derradeiros intres da súa melodía ao Dr. Lois Taibo García, Académico correspondente da Galega, a quen pol-a axuda que pro caso nos emprestara o Centro Galego de Bos Aires, facéndonos remesa da grabación da súa Suite “Galaica”, poidemos renderlle o homaxe debido ao autor, que a escoitou por primeira vegada dende o seu leito no Sanadoiro Hespáñol, na compañía n-ise intre do noso Presidente irman Xesús Dopico cos membros do Consello. Foi iste, un dos aitos mais emozoados levados a cabo, no noso afán de estare presentes a veira dos nosos irmáns onde queiran que se atopen. Cando faleceu, tres meses despois de escoitar por primeira vegada a súa Suite, o Consello rendeu debido homaxe ao ilustre morto envolvendo seu cadavre na bandeira galega, dando conta do deceso aos Centros Galegos do Contiñente e d-Hespaña i-a Academia da Galega da cal era membro.

Abandonado xa o cargo, Dopico regresou aos escenarios en novembro de 1955, nun concerto a beneficio do propio Padroado na sala Manuel M. Ponce do Palacio

de Bellas Artes. Horacio Casas, secretario xeral da entidade, dirixiríase ao público cunhas verbas de recoñecemento ao violinista ferrolán:⁴⁶

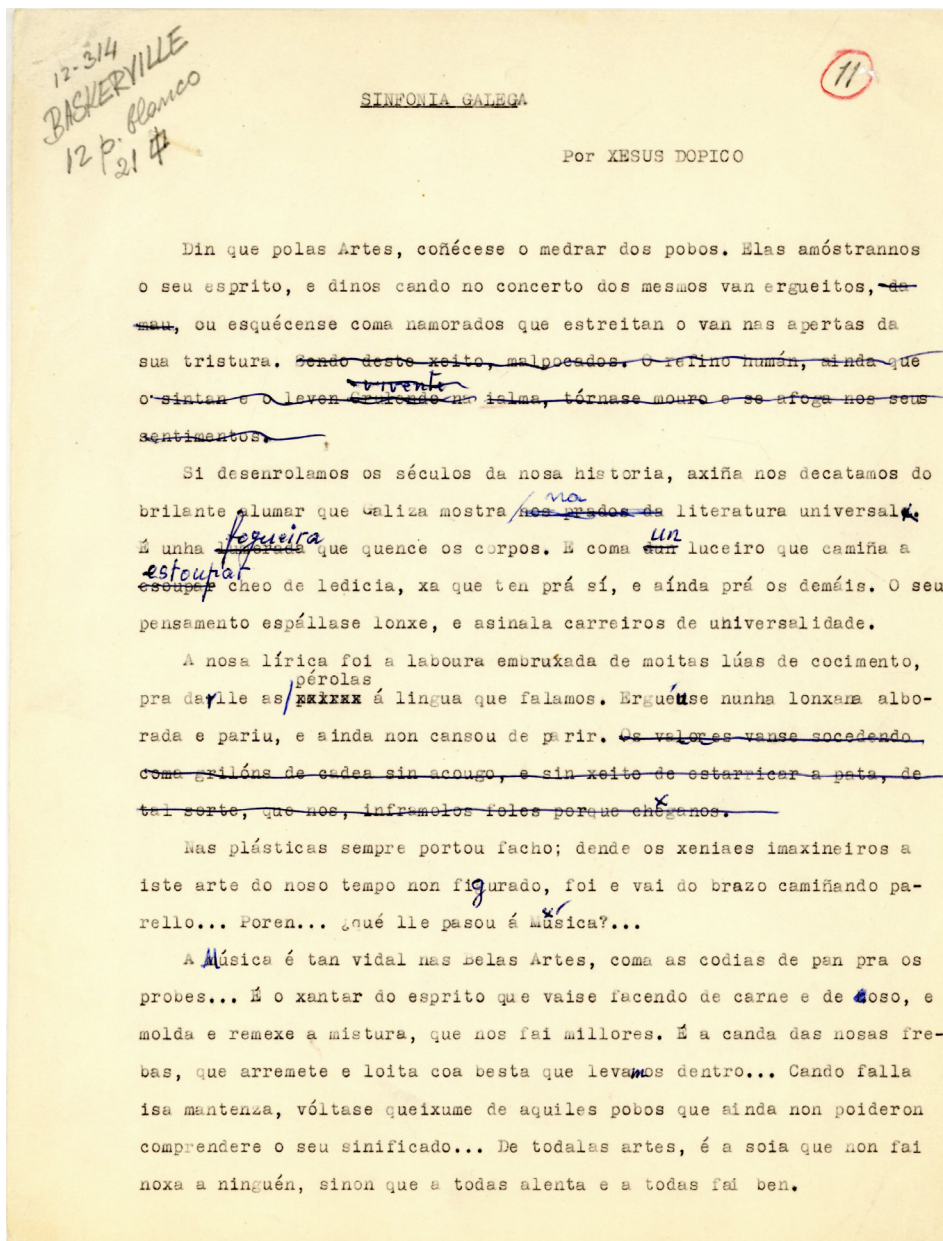
El Sr. Dopico nos deleitará con alguna obra de nuestra tierra. Hacemos patente por medio de estas líneas nuestro más sincero agradecimiento al Sr. Dopico por su alta colaboración y por el amor y entusiasmo que siempre ha tenido por nuestra obra, que es, al mismo tiempo, de Galicia y de todos los gallegos.

Na nova xunta directiva do Padroado da Cultura Galega,⁴⁷ presidida por Adolfo Vázquez Humasqué, tomaron cargos de maior implicación os ourensáns Carlos Velo e Luís Soto, quen impulsarían unha nova publicación ao carón de Elixio Rodríguez e Florencio Delgado Gurriarán: *Vieiros*. O seu contido, en galego e portugués, e a coitada factura da edición, dirixida artisticamente por Arturo Souto, fixeron que o éxito da revista fose rotundo (Gurriarán 2022, pp. 285-286) dende a publicación do primeiro número no verán de 1959, no que descubrimos o nome de Xesús Dopico na lista de mecenas ou “petrucios” que fixeron economicamente posible o proxecto. Pero o máis destacado para este estudo é o anuncio na sección “próimos números” da contribución do violinista ferrolán con “Sinfonía galega”, unha colaboración que, revisando polo miúdo o devir da revista, non chegou a publicarse, sumada á desaparición de Dopico como colaborador económico. A fortuna quixo que este texto se conservase no Fondo Luís Soto, custodiado no Arquivo Histórico Provincial de Ourense. Trátase dun documento en galego de cinco páxinas, mecanografado e cunha serie de correccións manuscritas en bolígrafo datadas en México en 1962, do que descoñecemos polo de agora se chegou a publicarse nalgunha outra revista ou, pola contra, permanece inédito. Nel, Dopico reflexiona sobre por que a música galega non ocupa o mesmo lugar que a literatura ou as artes plásticas nunha Galicia universal, atopando o primeiro escollo na falta de formación, e por iso propón:

Fondemos un bon Conservatorio de Música e Belas Artes aló, na Terra, mais fagamos outro nísta terra que xa é algo nosa. Podemos e debémolo facer, pra coidar coma os ollos da nosa tradición. Entón en lugar de coros sin xeito, escangallados coma pedichóns das romaxes, teremos a nosa música peneirada. Canons e Suites, Sinfonías e Concertos, nosa lírica e levála ao pentagrama. [...] como parte do Coro da Nova Galiza [...] nesta Sinfonía, todos temos o noso papel. Que cada quen tome o que mais lle axeite... e vamos a ensaiare. [...] Cando iso

46 *España Popular*. 25/XI/1955, p. 4.

47 *España Popular*. 30/XII/1955, p. 3.

Primeira páxina do artigo “Sinfonía Galega”, anunciado en *Vieiros*. Fonte: Fondo Luís Soto. Arquivo Histórico Provincial de Ourense

chegue, vestiremolo traxe das festas e tanxerán os sinos a verdadeira Alborada. Alborada coa que soñara o noso Castelao. ¡A Galiza ergueita!

Completamente afastado da revista *Vieiros*, Alexandre Finisterre publicou o derradeiro texto asinado por Dopico atopado nesta investigación. As páxinas da magna *Revista de Galicia*, publicada en México en 1967, recolleron o artigo “Un gallego genial: Manolo Quiroga”. Nel Dopico trata a dicotomía entre a incompreensión social da xenialidade e a súa inmortalidade, fronte á mediocridade do rápido suceso e a consecuente celebridade. E, entre estes xenios, declara a súa admiración polo violinista pontevedrés, a quen coñecera cando era “un niño que peinaba bucles y vestía con cuello grande y bordado”, e do que manifesta que “no hemos sabido de un virtuoso que dominara el violín como Manolo, sobre todo en los máximos escollos de la digitación, dobles cuerdas y octavas digitadas”.

A MODO DE CONCLUSIÓN

A musicoloxía occidental constrúe o seu relato a partir da creación compositiva, legados nos que a obtención retroactiva de documentación histórica é unha tarefa viable fronte á inmaterialidade da música como acto performativo. Na súa etapa madrileña, Dopico presentara no rexistro xeral da propiedade intelectual cinco composicións musicais (táboa 1) das que descoñecemos o seu posible paradiro e, segundo Rodríguez Galdo, en México “comporía a música de diversas películas” (2004, p. 290), dato do que non atopamos máis información.

Xesús Dopico no seu derradeiro concerto. *Impacto*. 8 de decembro de 1965

A presente reconstrución biográfica préstase como marco e oportunidade de reflexionar sobre cal é o legado dun intérprete musical. No caso concreto de Xesús Dopico descoñecemos a existencia dunha gravación radiofónica ou discográfica que achegue ás novas xeracións a súa técnica e praxe musical, esa “madurez plena y [...] mecanismo espléndido” que o crítico musical Ignacio Lavilla mencionou a finais de 1965 tras o último concerto ofrecido polo violinista galego do que reunimos documentación:

DOPICO, EL VIOLINISTA DE LA MESURA. Un público selecto [...] acudió a la sala del antiguo teatro Chopin, o Teatro Principal, para asistir a la reaparición de un gran violinista español, Jesús Dopico, ausente de los escenarios

durante algunos años. Esta curiosidad y este interés, se fundaban en el recuerdo de actuaciones en que Dopico se había revelado como un gran virtuoso y un maestro sabiamente preparado para calar en el carácter de las más variadas obras. Al primer contacto del violinista con el público pudimos apreciar que el paso de los años había ejercido en él una influencia de madurez plena y, lo que es más importante, no habían restado facultades a su mecanismo espléndido. Dopico eligió dos programas que le ponían a prueba, como artista capaz de una gran flexibilidad temperamental y como ejecutante seguro y claro para el que no había dificultades de dicción. Así, le vimos interpretar la Chacona de Bach, piedra de toque para todo buen violinista, con una justeza de efectos que sólo un maestro podría lograr [...] en Dopico los armónicos alcanzaban una gran transparencia y una belleza inédita. Quedaba, pues, confirmada la solidez interpretativa del gran violinista que es maestro del bien decir. [...] Nos interesa destacar [...] que Dopico ha ganado en sapiencia interpretativa en estos años de meditación, en los que un maestro puede hallar para sus conceptos estéticos un mayor equilibrio, y así es, en efecto, ya que todas las versiones que Dopico nos ofrece, trascienden comprensión del carácter primario de la obra. [...] Ese ajustarse a la prístina intención primaria del compositor es lo que alcanza en Dopico el máximo respeto, al punto de pasarnos una impresión tónica que contraste saludablemente con la agitada atmósfera experimental que envuelve a las producciones más extremas a las que estamos seguros de que Dopico sabría dar también su justa expresión si se lo propusiera.

Os comentarios positivos son unha constante nas críticas publicadas ao longo de catro décadas de actividade escénica (táboa 2). Dende o seu debut no Jofre en 1923 cun “alarde de habilidad y elegancia, [...] gracia, ingenuidad, sencillez y coloridos admirables”⁴⁸ ata a presentación como solista en Madrid, na que Carlos Bosch (1926) puxo a atención no “estilo sobrio [...] de intensidad en el fraseo”.

En paralelo a estas impresións, nas que a subxectividade é inevitable, o repertorio interpretado nos concertos é unha testemuña directa da súa personalidade artística: destacan partituras canónicas como a *Chacona* de Bach ou a *Sonata en re* de Haendel, xunto aos concertos para violín de Saint-Saëns ou de Mendelssohn, rematando os recitais, polo xeral, con pezas desbordantes de virtuosismos técnicos escritas por Lalo, Sarasate, Kreisler ou o seu principal mestre, Fernández Arbós. Non existiu en Dopico unha integración ou diálogo coa comunidade local a través da interpretación de obras de compositores mexicanos, aínda que si é

48 *El Correo Gallego*. 5/VIII/1923, p. 1.

salientable mencionar a presenza no seu repertorio de obras das compositoras Caroline Peczenik e de Lili Boulanger.

Ante a falla de entrevistas ou textos autobiográficos, aventurámonos a tomar o último texto de Dopico como unha análise da súa personalidade artística, nunha lectura da admiración expresada cara a Manuel Quiroga como reflexo dos valores artísticos proxectados e desexados polo violinista ferrolán:

Los Estados Unidos ofrecen un campo vastísimo y casi virgen a los artistas europeos ansiosos de fama y dinero. [...] Quiroga no quiere entenderlos. La propaganda, monstruo gigantesco, [...] influye en todo. A los artistas les interviene sus programas y hasta la forma de tocarlos. Hay que dosificar las grandes obras clásicas y complacer con cursilerías agradables al auditorio. No se debe ser tan serio, es menester sonreír, y hasta procurar golpes de efecto. [Quiroga] sigue siendo extraordinario. Domina la literatura del violín en forma asombrosa, y a pesar de ello no cambia sus programas... Por años le hemos oído en su casa tocar los conciertos más elevados y que más agradecen los públicos: Beethoven, Brahms, Tchaikowsky, Glassounow (sic), la *Chaccona*; pero él no varía, a la hora de dar su programa vuelve de nuevo con las obras harto conocidas y que durante años lleva tocando; y así, insensiblemente, pierde el interés del público [...] que tanto le había admirado. Ese público que, creyendo conocer a Manolo, realmente nunca supo de verdad cuánto y cómo tocaba, ni de lo que hubiera sido capaz de alcanzar con su arte, de no haber sido tan honrado consigo mismo (Dopico 1967, pp. 384-385).

Son numerosas as preguntas abertas sobre Xesús Dopico. Rodríguez Galdo cuestionábase por que Bal y Gay non dedicara ningunha mención ao seu quefacer artístico, recollendo que algunhas “testemuñas do exilio recordan a figura máis silente de Dopico e as dificultades que tivo que vencer para supera-la experiencia do exilio” (2004, p. 291). Son mínimos os datos sobre as súas relacións persoais, sen coñecer polo momento a existencia dunha posible parella, descendentes ou familiares en Galicia ou México, nin tampouco a data de falecemento. O que si sabemos é que os seus restos descansan “á perpetuidade” na tumba V-948 do Panteón Español da Cidade de México, a carón da súa nai Josefa, o seu irmán Benito e outras dúas persoas descoñecidas até o momento: Ángel Orozco e Juana García. Como peche, tomamos as verbas de Florencio Delgado Gurriarán asinadas en febreiro de 1976: “Xesús Dopico, o gran violinista galego morto no desterro” (p. 19).

Tumba “a perpetuidade” de Xesús Dopico no Panteón Español da Cidade de México.
Fotografía do autor (2017)

Táboa 1. Composicións de Xesús Dopico no rexistro da propiedade intelectual.
Fonte: elaboración propia

Ano	Título	Xénero	Autoría da letra	Documento rexistrado	Fonte
1929	<i>Niña triste</i>	Valse-canción	Rafael Ibáñez Camallonga	Manuscrito, 1 folio con 2 follas	<i>Gaceta de Madrid</i> , 339 (5/XII/1930), pp. 1478-1480
1929	<i>Galitzia</i> (álbum lied)	Valse instrumental		Manuscrito, 1 folio con 4 follas	<i>Gaceta de Madrid</i> , 355 (21/XII/1930), pp. 1868-1870
1929	<i>El simón</i>	Schotis instrumental			
1930	<i>Vós no podés olvidarme</i>	Tango	Rafael Ibáñez Camallonga	Manuscrito, 1 folio con 2 follas	<i>Gaceta de Madrid</i> , 87 (28/III/1931), pp. 1725-1727
1930	<i>Fifi</i>	Valse instrumental		Manuscrito, 1 folio con dúas follas	<i>Gaceta de Madrid</i> , 87 (28/III/1931), pp. 1725-1727

Táboa 2. Concertos documentados de Xesús Dopico como solista.
Fonte: elaboración propia

Data	Lugar	Outros intérpretes	Repertorio (selección)	Fonte
ca. 1912	Ferrol Casa Sr. Montalbo			<i>El Correo Gallego.</i> 9/V/1926, p. 2
ca. 1915	París	Manuel Quiroga	<i>Concerto</i> , Bach <i>Jota</i> , Sarasate	Dopico 1967, p. 381
19/III/1923	Madrid Real Conservatorio de Música e Declamación	Luisa Porras, pianista Adolfo Wagmer, pianista Dolores Ventosa, violonchelista	<i>Sonata en mi maior</i> , Bach <i>Trío en re maior</i> , Haydn	ABC. 15/III/1923, pp. 23-24
23/VIII/1923	Ferrol Teatro Jofre	Félix Rodríguez Alonso, pianista	<i>Sonata en re</i> , Haendel <i>Preludio e Allegro</i> , Pugnani-Kreisler <i>Concerto</i> , Mendelssohn; <i>Aíres bohemios</i> , Sarasate	<i>El Correo Gallego.</i> 5/VIII/1923, p. 1
ca. VII/1924	Madrid Real Conservatorio de Música e Declamación Concurso premio Sarasate		<i>Concerto</i> , Saint-Saëns <i>Sinfonía española</i> , Lalo	<i>El Orzán.</i> 5/VII/1924, p. 4
22/XI/1924	Madrid Real Conservatorio de Música e Declamación Entrega Premio Sarasate	Juan Quintero, pianista	Bach	ABC. 23/XI/1924, p. 24
24/III/1925	A Coruña Teatro Rosalía Castro	Félix Rodríguez Alonso, pianista	<i>Concerto</i> , Saint-Saëns <i>Canto indio</i> , Rimski-Kórsakov <i>Tango</i> , Arbós	<i>El Orzán.</i> 24/III/1925, p. 1; 25/III/1925, p. 1
3/IV/1925	Ferrol Teatro Jofre	Félix Rodríguez Alonso, pianista	<i>Concerto</i> , Saint-Saëns <i>Canto indio</i> , Rimski-Kórsakov <i>Tango</i> , Arbós	<i>El Correo Gallego.</i> 3/IV/1925, p. 1

Data	Lugar	Outros intérpretes	Repertorio (selección)	Fonte
1925	París Salle Société des Agriculteurs <i>Revue Musicale</i>		Raymond Petit	Dopico 1940
ca. 1925	París Palacio Sra. baronesa de Sarmiento			<i>El Correo Gallego</i> . 26/II/1926, p. 2
4/V/1926	Ferrol Teatro Jofre Concerto recadación de fondos para o monumento aos heroes ferroláns	Federico Quevedo, pianista	<i>Folia e variacións</i> , Corelli <i>Sinfonía española</i> , Lalo <i>Berceuse</i> , Aubert <i>Nocturno</i> , Lili Boulanger	<i>El Correo Gallego</i> . 5/V/1926, p. 1
26/V/1926	Madrid Teatro de la Comedia	Federico Quevedo, pianista	<i>Folia e variacións</i> , Corelli <i>Sinfonía española</i> , Lalo <i>Berceuse</i> , Aubert <i>Danza das bruxas</i> , Bazzini	ABC. 26/V/1926, p. 32
3/XI/1926	Ferrol Teatro Jofre	Gerardo Fernández del Burgo, pianista	<i>Andante</i> , Fauré <i>Concerto</i> , Mendelssohn <i>Rondó caprichoso</i> , Saint-Saëns <i>A xitana</i> , Kreisler	<i>El Correo Gallego</i> . 3/XI/1926, p. 1
23/XI/1926	Ferrol Teatro Jofre Festival pro damnificados de Cuba	Félix Rodríguez Alonso, pianista	<i>Berceuse</i> , Auber <i>A xitana</i> , Kreisler <i>Xota aragonesa</i> , Sarasate	<i>El Correo Gallego</i> . 21/XI/1926, p. 1; 24/XI/1926, p. 2
ca. 1926-1927	Xira en París, Berlín e Viena			<i>El Correo Gallego</i> . 26/XI/1926, p. 1
28/V/1927	Madrid Asociación Musical Hispanoamericana	Federico Quevedo, pianista	<i>Concerto op. 26</i> , Bruch <i>Chacona</i> , Bach <i>Xota</i> , Falla <i>Tango</i> , Arbós	<i>La Nación</i> . 27/V/1927, p. 6

Data	Lugar	Outros intérpretes	Repertorio (selección)	Fonte
11/VI/1927	Madrid Sala Aeolian Audición Familia Real	Vera Romanova, cantriz Carolina Peczenik, pianista	Obras de Carolina Peczenik	<i>La Nación</i> . 13/VI/1927, p. 6
1928	Madrid Sala Spiedum Recitais diarios			<i>El Orzán</i> . 30/XI/1928, p. 1
6/II/1940	Cidade de México Palacio de Bellas Artes	Juan D. Tercero, pianista	<i>Sonata en re</i> , Haendel <i>Concerto</i> , Mendelssohn <i>Romanza andaluza e Zapateado</i> , Sarasate	Dopico 1940
1944	México Radio Gobernación Concertos radiofónicos <i>La hora nacional</i>	Eugenia Rocabruna, soprano Joaquín Álvarez, tenor Isauro Cantu Pinaud, pianista	Obras de Grieg	<i>El Nacional</i> . 2/I/1944; 15/III/1944
10/XII/1955	Cidade de México Sala Manuel M. Ponce do Palacio de Bellas Artes Organizado polo Padroado da Cultura Galega		<i>Sonata en re</i> , Haendel <i>Chacona</i> , Bach <i>Asturiana e Nana</i> , Falla <i>Pastorale</i> , R. Halffter <i>Zapateado</i> , Sarasate	<i>España Popular</i> . 25/XI/1955
ca. XII/1965	Cidade de México Teatro Principal		<i>Chacona</i> , Bach	<i>Impacto</i> . 8/XII/1965, p. 58

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- Alonso Montero, Xesús (2007). Caracterización e significado de *Presencia de Galicia en México* (1954). En: *Presencia de Galicia en México*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia, xxii-xxix. Edición facsimilar.
- Alonso Montero, Xesús (2022). Un achegamento á singular biografía lingüística de Florencio Delgado Gurriarán. En: Dolores Vilavedra, ed. *Florencio Delgado Gurriarán. O soño dunha Galicia infinda*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela, 29-41.
- Bosch, Carlos (1926). El violinista Jesús Dopico. *El Imparcial*. 27/V/1926, 5.

- Carredano, Consuelo (2010). Acordes electivos: la música en México y el exilio español. En: Aurelio Tello, coord. *La música en México. Panorama del siglo xx*. Ciudad de México: Fondo de Cultura Económica, 556-568.
- Carretero, Anselmo (1941). Carta a Lois Tobío. México D.F., 13 de febreiro. Fondo Lois Tobío. Acceso dixital. Consello da Cultura Galega. http://consello-dacultura.gal/fondos_documentais/epistolarios/epistola.php?id=79432&epistolario=10267
- Carretero, Anselmo (1942). Carta a Lois Tobío. México D.F., 1 de xaneiro. Fondo Lois Tobío. Acceso dixital. Consello da Cultura Galega. http://consellodacultura.gal/fondos_documentais/epistolarios/epistola.php?id=79431&epistolario=10267
- Delgado Gurriarán, Florencio (1976). Literatura e cultura galega en México no XIX e no XX. En: Dolores Vilavedra, ed. *Florencio Delgado Gurriarán. O soño dunha Galicia infinda*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela, 18-27.
- Dopico, Xesús (1937). Solicitud de traslado [carta manuscrita autógrafa]. Valencia, 10 de xaneiro. Centro Documental da Memoria Histórica.
- Dopico, Xesús (1939). Solicitud de refuxio en México [carta mecanografada asinada]. París, 23 de febreiro. Arquivo Histórico Genaro Estrada. Acceso dixital Memórica México. <https://memoricamexico.gob.mx/swb/memorica/Cedula?oId=NXMbr28BKx7cnKFK-vnH>
- Dopico, Xesús (1940). *Presentación del violinista español Dopico en el Palacio de Bellas Artes* [programa de man]. México, 6 de febreiro. CENIDIM/INBAL: Biblioteca de las Artes, CENART.
- Dopico, Xesús (1943). En col da música popular galega. *Saudade. Verba galega nas Américas*. 3, 13-15.
- Dopico, Xesús (1944). O Capricho Hespagnol e Galiza. *Saudade. Verba galega nas Américas*. 5, 11-13.
- Dopico, Xesús (1952). El Mirlo. *Saudade. Verba galega nas Américas*. 6, 39.
- Dopico, Xesús (1953). Como eu a vexo. *Saudade. Verba galega nas Américas*. 7, 25.
- Dopico, Xesús (1954). Concepción Arenal. En: *Presencia de Galicia en México*. Cidade de México: Padroado da Cultura Galega, 58-65.
- Dopico, Xesús (1962). *Sinfonía galega* [orixinal mecanografado con correccións manuscritas en bolígrafo]. México. Fondo Luís Soto: Arquivo Histórico Provincial de Ourense.
- Dopico, Xesús (1967). Un gallego genial: Manolo Quiroga. En: Alexandre Finisterre, dir. e ed. *Compostela. Revista de Galicia*. Cidade de México: Gráficas Menhir, 378-388.

- Fernández Díaz, Victoria (2018). El exilio a México de los marinos de la armada de la II República española. *Saitabi. Revista de la Facultat de Geografia i Història*. 68, 117-137.
- Gabrielli, Humberto (1926). La Filarmónica, el concierto de mañana. *El Correo Gallego*. 2/XI/1926, 2.
- Gurriarán, Ricardo (2022). *Florencio Delgado Gurriarán. Vida e obra dun poeta valdeorrés, republicano e galeguista*. Vigo: Galaxia.
- Lavilla, Ignacio (1965). Dopico, el violinista de la medida. *Impacto*. 823, 58.
- Maestro, Manuel (2008). Rimsky es a Simbad lo que Kórsakov al marino. *Revista General de la Marina*. 255, 621-634.
- Martul Tobío, Luís (2001). O Instituto Hispano-Mexicano “Ruiz de Alarcón”: unha experiencia docente no exilio. En: *Actas do Congreso Internacional “O exilio galego”*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia, 1552-1560.
- Parés, Nuria (1959). Pau Casals, un símbolo romántico. *Diorama de la cultura. Suplemento cultural de Excelsior*. 25/I/1959, 3.
- Portela Yáñez, Charo e Díaz Pardo, Isaac (1997). *Epistolario de Valentín Paz-Andrade*. Sada: Edicións do Castro.
- Rodríguez, Elixio (1994). *Matádeo mañá. Memorias dun aviador galeguista republicano entre a guerra e o exilio*. Vigo: Edicións Xerais de Galicia.
- Rodríguez, Elixio (2007). *As voces do exilio*. En: *Actas do Congreso Internacional “O exilio galego”*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia, 1975-2012.
- Rodríguez Galdo, M.ª Xosé (2004). *Galegos en México. Pasado e presente*. Lugo: Xunta de Galicia.
- Soto, Luís (1983). *Castelao, a U.P.G. e outras memorias*. Vigo: Edicións Xerais de Galicia.
- Tapia Colman, Simón (1992). *Música y músicos en México*. Primeira reimpresión. México D.F.: Panorama Editorial.
- Vilanova Rodríguez, Alberto (1974). Jesús Dopico Barreiro. En: Silverio Cañada, ed. *Gran Enciclopedia Gallega. Tomo IX*. Santiago de Compostela. 180-181.

O MÉXICO AO QUE CHEGA FLORENCIO

THE MEXICO AWAITING FLORENCIO

Pilar Cagiao Vila
Universidade de Santiago de Compostela

ORCID: 0000-0002-9870-7543

Resumo: Esta contribución ofrece unha mirada ás circunstancias particulares —luces e sombras— que rodearon a México como destino privilexiado do exilio republicano no que se inseriu Florencio Delgado Gurriarán. Por outra banda, intenta aproximarse a unha perspectiva apenas abordada, que remite ás posibles relacións persoais e intelectuais do valdeorrés fóra do ámbito estrito do galeguismo situándoas no contexto preciso en cada caso.

Abstract: This contribution assesses the particular circumstances, both good and bad, awaiting Republicans going into exile in their favoured destination, Mexico. One of them was Florencio Delgado Gurriarán. On the other hand, it seeks to provide a perspective on an issue that has been scarcely addressed: the possible personal and intellectual relationships of Delgado Gurriarán beyond the strict scope of Galicianism, in each case placing them in their precise context.

Palabras chave: Florencio Delgado Gurriarán, México, exilio, intelectuais.

Key words: Florencio Delgado Gurriarán, Mexico, exile, intellectuals.

Florencio Delgado Gurriarán (Vilamartín de Valdeorras, 1903 - Fair Oaks, 1987) chegou a México nun dos emblemáticos buques que entre 1939 e 1942 arribaron ao país cheos de exiliados españois que fuxían do réxime franquista. Eran os “perdedores” dunha longa guerra que, por entón, non sospeitaban que o seu “trans-tierro” —en feliz e á vez doente expresión acuñada polo filósofo José Gaos— ía ser aínda moito máis longo do que pensaban e, nalgúns casos, definitivo. Moito se ten escrito sobre este exilio, tanto pola parte mexicana coma pola española. Tanto, que resulta practicamente imposible reproducir a nómina de autores e autoras

que o abordaron desde diferentes perspectivas, precisamente porque o exilio que chegou a México tivo unhas características específicas e especiais. Ademais de ser o primeiro país entre os americanos en canto a volume numérico de exiliados, foi tamén o pioneiro e o máis activo á hora de adoptar unha política oficial respecto da recepción dos refuxiados (Cagiao 2006, p. 105). A política solidaria de Lázaro Cárdenas fixo que a meirande parte de exiliados escollese ese destino, incluso por moitos que antes optaran por outro país americano.

O MÉXICO CARDENISTA

Cando Florencio chega a México, Lázaro Cárdenas estaba case a piques de rematar o seu período presidencial, que comezara en 1934. Herdeiro dun proceso revolucionario que dera lugar a un longo período de inestabilidade política, a esa altura, como ben sinala Cueto Ruiz-Funes (2019, p. 54), México contaba cunha economía en crecemento e coas institucións políticas, económicas e sociais necesarias para reconstruír o país. Durante o mandato de Cárdenas fíxose efectiva a reforma agraria e expropiouse a explotación petrolífera que estaba en mans de compañías estranxeiras. Con este panorama interno como pano de fondo, a política exterior instituída polo presidente mexicano levouno a comprometerse coa República Española, defendéndoa ante a Sociedade de Nacións mediante a acción incansable do seu representante, Isidro Fabela, e enviando armas e voluntarios ao seu exército. Incluso, durante a guerra, abriu as portas á chegada dos primeiros refuxiados, neste caso máis de 400 nenos e nenas, os chamados “niños de Morelia” pola cidade michoacana onde foron acollidos (Pla Brugat 1989). Moi pouco antes de que rematase o conflito bélico, Lázaro Cárdenas envioulle unha carta ao embaixador de México en España na que daba conta dos esforzos que se estaban a facer para atender as situacións máis desesperadas:

se está trabajando en reunir alimentos y abrigos, pero estimando que se dificulta ahora su envío desde México, se ha acordado que el Comité de Auxilios Pro-España¹ esté remitiendo a usted en efectivo las cantidades que vaya reuniendo para que se les proporcione algún auxilio ya sea en alimentos o como usted lo estime conveniente, a mujeres, ancianos y niños que más lo necesiten. (Centro Republicano Español de México 1978, pp. 54-55)

1 O Comité de Ayuda a los Niños del Pueblo Español foi promovido pola primeira dama de México, Amalia Solórzano, en conexión coa iniciativa do Comité Iberoamericano con sede en Barcelona (Villaverde 2006, p. 1984).

Rematada a guerra, tras as presións de Francia, o Servicio de Evacuación de los Republicanos Españoles (SERE) —creado en marzo de 1939 en París polo goberno de Negrín— e a súa filial mexicana, o CTARE (Comité Técnico de Ayuda a los Refugiados Españoles) encargáronse de artellar a chegada masiva dos exiliados españois a México. Foi así que, en abril de 1939, tras a saída do *Flandre* do porto francés de Saint Nazaire con destino a Veracruz, vía Nova York, organizáronse sucesivas expedicións en barcos fretados desde Francia, como as dos míticos *Sinaia*, *Ipanema* —no que viaxou Florencio en xuño dese ano— e *Méxique*, trasladando grandes continxentes de refuxiados peninsulares.²

En agosto de 1940, ante o perigo da invasión nazi de Francia, o goberno asinou un convenio con este país polo que adquiría o compromiso de alongar o asilo dos republicanos españois ata que puidesen ser embarcados “con la simple formalidad de que expresen libremente su solicitud de acogerse al beneficio que les ofrece un país amigo en nombre de la más alta comprensión humana” (Villaverde 2006, p. 1995). Pouco antes, Cárdenas enviáralle ao seu embaixador en Francia a seguinte instrución:

Con carácter urgente manifieste usted al gobierno francés que México está dispuesto a acoger a todos los refugiados españoles de ambos sexos residentes en Francia. Si el gobierno francés acepta [...] expresará usted que desde el momento de su aceptación todos los refugiados españoles quedarán bajo protección del pabellón mexicano (Pazos Pazos 2022, p. 14).

A solidariedade de México explícase en parte por razóns de política interna coas que o reformismo cardenista quixo contrarrestar as posicións máis reaccionarias e, segundo a interpretación dalgúns autores, o presidente buscou de forma intencional o incentivo que a chegada dos republicanos españois supuxo para a esquerda radical mexicana foi intencionadamente buscado polo presidente para conseguir o seu apoio na gobernabilidade do país (Angell 1997, p. 88). En calquera caso, máis alá deste pragmatismo, os propios refuxiados recoñeceron sen ambaxes a posición institucional e persoal do presidente Cárdenas. A gratitude dos exiliados, entre a que se conta en forma de poema (“Nenia a Tata Lázaro”) a do propio Florencio Delgado Gurriarán, traduce este sentimento xeneralizado:

2 As estimacións numéricas son dispares segundo as fontes consultadas polos diversos investigadores que se achegaron ao tema. O que si chama a atención é que, malia que o discurso oficial arredor do exilio destaca o predominio dos intelectuais, os datos fornecidos por D. Pla (1994, p. 226) e os exhumados por C. Lida (2009, p. 44) no Registro Nacional de Extranjeros delatan que a meirande parte se apartaban moito deste perfil.

Para un antiguo exiliado español, como yo, hay dos palabras que no pueden pronunciarse sin que se evoquen mutuamente: Cárdenas y exilio. [...] Los exiliados de ayer [...] tienen siempre abiertas las espitas de su gratitud a quien les dio la posibilidad de vivir y trabajar aquí en condiciones de libertad que, en su patria de origen se les negaba (López 2012, p. 326).

Esa percepción persoal por parte dos que sentían un lóxico agradecemento non foi, nin podía ser, a mesma da sociedade mexicana, onde, desde o principio, apareceron posturas enfrontadas ante a chegada do masivo exilio español. A afirmación xeneralizada sobre a excelente acollida dos exiliados españois en México na etapa do presidente Lázaro Cárdenas foi posta en cuestión non só pola historiografía, que afondou no asunto matizando a especie de mito forxado arredor da mesma,³ senón tamén polas evidencias documentais existentes, que proporcionan algo máis ca unha pista nesta dirección. Por unha banda, os periódicos mais conservadores —como *El Universal* o *La Prensa*— foron francamente críticos, por non dicir totalmente contrarios á chegada de “los rojos españoles”. Algunhas campañas da prensa oposta ao presidente Cárdenas tiveron tal calado que, entre certos sectores da poboación media, comezaron a xeneralizarse os apelativos *refugachos* ou *refugiados* para referirse aos exiliados (Sheridan 2002, p. 42).⁴ En ocasións, os artigos aparecidos nestes medios, co fin de atemorizar á poboación, apelaban a un nacionalismo rancio, onde se comparaba a chegada das “hordas rojas” coa barbarie dos tempos da conquista. Nada máis lonxe das apreciacións dos propios refuxiados, como o escritor Manuel Andújar, quen declarou: “los mexicanos descubren una España y unos españoles que no acudieron ni actúan allí por codicia de riquezas y privilegios, ni con mentalidad meramente ordenancista, ni con poses imperiales, muy distanciados del talante dominador de la Conquista” (Peñuelas Rivas 2016, p. 50). Ese tipo de aseveración, coma outras similares por parte dos exiliados, formaba parte do discurso para combater a imaxe perniciosa forxada arredor deles e acabaría por converterse nun sinal de identidade (Pérez Vejo e Hoyos Puente 2020, p. 87).

Hai xa tempo que Clara E. Lida (1997, p. 117) sinalou as diversas posicións existentes no conxunto da sociedade mexicana ante a chegada dos refuxiados, que poderían resumirse nos seguintes enunciados: simpatía desde os medios gobernamentais e intelectuais de esquerda; ambivalencia dende os núcleos obreiros; reacción desde a dereita anticardenista; expectación desde as elites crioulas;

3 Posiblemente fose José Antonio Matesanz (1982) o primeiro en chamar a atención sobre este particular.

4 Este autor explica que en México unha persoa *gacha* é alguén decepcionante, e un *fifi* é un pedante, polo que se sobreentende o que significaba *refifi*.

etnofobia dende os sectores nacionalistas radicais e suspicacia por parte dos antigos residentes españois. Semella que, deste último aspecto —explicado en profundidade, xunto con outros factores aos que presta atención, nunha excelente contribución de T. Pérez Vejo (2001)— xa foran advertidos moitos dos refuxiados a bordo dos buques que os levaran a México, onde escoitaban dicir que os únicos inimigos que fan ter serían os *gachupines*. Ese funesto diagnóstico acerca da colonia española de antigos residentes, chegados por motivos económicos e á que —sen éxito— intentara manter leal á República o embaixador Félix Gordón Ordás, amosouse na súa meirande parte afecta ao bando nacional e incluso ao radicalismo falanxista. Dese perfil escapan algúns sectores da inmigración nacionalista catalá e vasca, mais no que atinxe á colectividade galega —de número relativamente reducido, nivel de instrución precario, maioritaria dedicación ao comercio e servizos, feble estrutura asociativa e tendencia conservadora—, conformada mediante o tradicional sistema de cadeas migratorias iniciadas por eses “pioneiros na corrente do golfo” que historiou E. Villaverde (2000), decantouse maioritariamente pola causa franquista.

Aínda así, a actitude da vella colonia española ante a chegada dos refuxiados foi ambivalente. Ramón Esturao, nunha entrevista que concedeu á investigadora mexicana Dolores Pla en 1979, relata a anécdota de que, cando chegou o *Ipanema* a Veracruz, os antigos residentes instalados no porto jarocho “no querían que los vieran para que la gente no pensara que nos iban a recibir a nosotros, no, solo iban a oír la música”. Referíase a que no recibimento estivera presente a Banda Madrid, que chegara antes no *Sinaia* e tocaba pezas que, por recordar a España, tamén gustaban aos vellos inmigrantes. Mais a medida que foi pasando o tempo, a convivencia entre uns e outros foi mellorando, como tamén sinalaba Esturao: “ellos eran muy franquistas y nosotros antifranquistas pero fuimos caminando, fuimos conociéndonos y entonces vino la amistad que rezó por encima de lo político y así, muchos de ellos empezaron a emplearnos...” (Tuñón Pablos 2006, pp. 180 e 182), o que ratifica o feito de que, como adoitou acontecer noutras migracións, as relacións dominadas pola paisanaxe terminaron por prevalecer. De feito, ás veces, foron as redes da vella emigración económica as que facilitaron a chegada de exiliados ao abeiro dos permisos que Francia concedía a quen puidese acreditar parentes residentes en México (Soldevilla Oria 2001, pp. 57-58).

Cando en 1942 o exército alemán tomou a legación mexicana en Francia as cousas puxéronse moito máis difíciles. Foi nese ano —xa durante a presidencia de Manuel Ávila Camacho, quen continuou a mesma liña de compromiso coa República Española ca o seu predecesor— cando remataron as grandes expedicións cara a México, neste caso da man da JARE (Junta de Ayuda a los Refugiados Españoles), creada en xullo de 1939 por parte de Indalecio Prieto, quen puña

en cuestión a lexitimidade do goberno de Negrín. Aínda que o SERE se mantivo activo ata mediados de 1941, cando se dissolveu por falta de recursos —no que algo tivo que ver o controvertido asunto do famoso iate *Vita*—, a JARE foi a encargada de levar a cabo os últimos embarques masivos, que representaron unha porcentaxe moi inferior ás organizadas polo SERE. Mentres conviviron, a dualidade de dous organismos que se encargaban dun mesmo propósito incidiu na división política do exilio republicano polas diferenzas entre *negrinistas* e *prietistas* arredor dos recursos do exilio, o que rematou cunha intervención dos mesmos por parte do goberno de Ávila Camacho deixándoos baixo o control mexicano (Sánchez Andrés 2021, p. 37). Despois de 1942, como ten sinalado E. Villaverde (2006, p. 1996), a chegada de exiliados continuaría sendo facilitada pola Federación de Organizaciones de Auxilio a los Republicanos Españoles (FOARE) e outras organizacións de axuda solidaria, amais de, nalgúns casos, a mencionada axuda das propias redes dos antigos inmigrantes económicos.

DELGADO GURRIARÁN E O MÉXICO DO SEU TEMPO

Diciamos ao principio que moito é o que se ten escrito sobre o exilio español en México e, por fortuna, tamén bastante sobre o asunto concreto do exilio galego, do que hoxe sabemos que non só foi o maior desde o punto de vista cuantitativo,⁵ senón tamén que estivo integrado por xente de profesións e oficios variados e, por suposto, por unha representación de alto nivel (científicos, músicos, escritores, xornalistas, mestres, arquitectos, enxeñeiros, economistas, profesionais do dereito e artistas á que hai que sumar a presenza de políticos, sindicalistas, militares) que, loxicamente, é a que se aborda con maior frecuencia tanto en traballos académicos coma de divulgación.⁶

Dentro deste caso atópanse precisamente as achegas referidas a Florencio Delgado Gurriarán, máis xerais por parte de quen fixeron estudos de conxunto e máis particulares por parte dos que se ocuparon da súa biografía. Uns e outros, como non podía ser doutro xeito, destacaron fundamentalmente a súa intensa actividade galeguista que o vencellou aos seus propios paisanos relacionados co mesmo proxecto político e cultural. Menos frecuente é abordar que tipo de

5 No *Repertorio Bio-bibliográfico do exilio galego: unha primeira achega*, publicado polo Consello da Cultura Galega, os rexistros de México alcanzan unha porcentaxe próxima ao 43 % dos exiliados galegos de toda América Latina (Cagiao 2006, p.106).

6 Por poñer só un exemplo recente, a revista *Luzes*, no seu número 103 de 2022, incorpora reportaxes referidos a algunhas das figuras mais sobranceiras do exilio galego en México, tales como Luís Soto, Carlos Velo, Demetrio Bilbatúa, Elixio Rodríguez, Alejandro Finisterre, Arturo Souto, José Caridad Mateos ou o propio Florencio Delgado Gurriarán.

vencellos estableceu durante a súa estadía mexicana fóra dese ámbito estrito. Datos soltos de aquí e de alá proporcionados por esas investigacións, e outros case que intuídos, permiten no entanto tratar de reconstruír algúns deles, sen chegar aínda a conclusións definitivas por falta de fontes que ratifiquen algunhas das hipóteses aventuradas.

Florencio, como dixemos, chegou ao porto de Veracruz no *Ipanema* en xullo de 1939. Posiblemente fosen os avatares que rodearon a organización daquela expedición os que suscitasen a controversia ao redor do asunto dos criterios impostos para a selección dos refuxiados que viaxaron nese buque. Trátase non só dunha discusión historiográfica, senón tamén do que se desprende dalgunhas testemuñas persoais de quen, como protagonistas da viaxe, observaron ou viviron en carne propia as consecuencias dese proceso selectivo. Respecto da primeira, hai quen opina que os representantes do goberno cardenista, que desde antes da fin da guerra viñan preparando a posible recepción de refuxiados, seleccionaban e depuraban os listados elaborados polo SERE en función dos criterios elaborados polas persoas de confianza do propio presidente mexicano. Ante este tipo de opinións houbo respostas que sostiñan:

Son injustas por tanto las críticas que se hacen en periódicos y revistas. Carecen de fundamento. Nadie alteró las órdenes emanadas de las Secretarías de Gobernación y Relaciones Exteriores de nuestro país, cumplidas por nosotros con rigurosa exactitud. Nadie seleccionó a su antojo a los inmigrantes. Nadie, inspirado por ideas políticas, dió preferencia a personas o a grupos de refugiados. (Fresco 1950, p. 11)

Pola contra, outros autores defenden que os requisitos establecidos polo goberno mexicano non sempre foron observados escrupulosamente, debido a que nos criterios de selección tiñan maior peso as decisións dos organismos republicanos, que tendían a favorecer os que desempeñaran cargos de certa importancia institucional, política e sindical, sen deixar de lado as preferencias partidistas (Pla 2007, pp. 66-68). E, nunha posición intermedia están aqueles que conxugan as dúas posturas anteriores dicindo que a operación do SERE foi criticada porque “solo nominalmente era representativo de todos los partidos y sindicatos de la República, y que en realidad era un instrumento de los elementos comunistas predominantes en el gobierno de Negrín”. A cita é da historiadora P. Fagen (1975, p. 38) quen, por outra banda, engade que “los transterrados también expresan sus dudas acerca de la imparcialidad de los oficiales mexicanos que estuvieron a cargo de la operación, Narciso Bassols y Fernando Gamboa, que en aquella época eran considerados comunistas o filocomunistas”.

Efectivamente, a testemuña dalgúns exiliados que pasaron polo interrogatorio dos funcionarios mexicanos nos peiraos franceses para confeccionar a listaxe de embarque do *Ipanema* apunta na dirección dunha certa manipulación pro-comunista e *negrista*. Segundo Helena López (2012, p. 324), a galega Silvia Mistral, que deixou a súa opinión en diferentes fonte orais e escritas explicando como lograra as pasaxes nese buque para ela e para o seu compañeiro, Ricardo Mestre, é ben expresiva ao respecto:

Se da excesiva preferencia a los que se hallan fuera de los campos de concentración y, en fin, las arbitrariedades son incontables. [...] se sabe que han sido entregados pasaportes a un millar de españoles —994 para ser exactos— siendo rechazados doscientos, pertenecientes, en su mayoría, al campesinado. Esto es bien lamentable: son los más leales, más sanos y trabajadores de todo el antifascismo español. Eso sí: no son comunistas (López 2012, p. 324).

No caso persoal de Mistral, parece que a axuda dunha amiga, esposa dun membro do Partido Comunista e secretaria de Gamboa, á súa vez secretario do embaixador mexicano Narciso Bassols e encargado de efectuar as entrevistas para conceder o permiso de viaxe, foi determinante, malia súa militancia anarquista (López 2012, p. 325). No de Delgado Gurriarán, coma no de Ramón Esturao, que tamén viaxou no *Ipanema*, influíu directamente a relación con membros do Frente Popular Antifascista Gallego de Nova York que estaba integrado nas Sociedades Hispanas Confederadas dos Estados Unidos, agrupación que prestou o seu apoio económico para esa expedición. Sobre a selección dos eventuais pasaxeiros, Florencio opinaba que non existira discriminación máis alá de que “cadaquén recomendaba as persoas que coñecía, como é lóxico” (Gurriarán 2022, pp. 50 e 58).⁷

As penurias pasadas no momento de chegar a México, das que dan boa conta moitos dos expedientes do arquivo do CTARE (Ordóñez Alonso 1997), foron algo menores para Florencio, grazas aos recursos dos que dispuña e, sobre todo, ás redes solidarias establecidas entre os propios refuxiados. Iso permitiulle quedar por uns días nun hotel, en vez de facelo no buque *Manuel Arnús*, fondeado no porto jarocho, como aconteceu con outros. O recordo máis agradable do seu paso por Veracruz, onde a primeira noite foi bailar o típico danzón, quedou plasmado nun fermoso poema titulado “Nouturnio da noiva «jarocho» (Son veracruzano)”. Logo desa breve estadía, marchou á capital mexicana onde, novamente, as rela-

7 Este libro, que recolle as entrevistas feitas a Florencio Delgado Gurriarán por Dolores Pla e á súa dona, Celia Freijeiro, por Ricardo Gurriarán, foi editado pola Real Academia Galega como unha das homenaxes ao valdeorrés co gallo das Letras Galegas 2022.

cións de paisanaxe foron fundamentais para, tras unha noite nun refuxio da rúa Serapio Rendón, preparado para recibir a todos aqueles que non tiñan outra posibilidade, Florencio puido alugar un cuarto (Gurriarán 2022, pp. 59-61). Tamén o foron para atopar o primeiro emprego. No seu caso, e grazas á axuda de Carlos Velo, comezou a traballar como delegado do SERE en Toluca, onde coordinaba a instalación de cooperativas agrícolas,⁸ aínda que ía e viña desde o DF.

Deses primeiros tempos son os xantares en locais modestos rexentados por inmigrantes chineses na rúa Dolores, dos que Ramón Esturao recordaba que “allí se hizo un himno a ellos... «Calorías y vitaminas tienen las comidas chinas...». Lo hizo aquel poeta gallego, Florencio Delgado porque, faltaría la comida, pero el humor no faltaba” (Tuñón Pablos 2006, p. 181). Logo viñeron os feitos no restaurante El Danubio, rexentado por un galego que, cando Florencio abandonou o seu posto no SERE, o recomendou para traballar como representante dunha empresa de fertilizantes. Efectivamente, ese tipo de espazos de sociabilidade, como os bares e os cafés, foron sumamente importantes para os exiliados xa que, ademais de lugares de ocio, lles serviron para integrarse en redes xa existentes que determinaron moitos momentos da súa experiencia vital. Semella que a Florencio era frecuente velo nos faladoiros dos cafés da capital, dos que fai memoria Ramón Esturao: “Enseguida se formaron peñas en los cafés, había en el Café París, en el Venecia, el Betis, el Tupinamba, el Papagayo [...], esto lo instauramos los españoles porque los mexicanos estaban acostumbrados a reunirse en las cantinas” (Tuñón Pablos 2006, p. 182). O faladoiro do Café Latino debía ser un dos máis concorridos polos “fabulosos gallegos”, segundo a definición do exiliado vasco Simón Otaola (1999, p. 350), á que engadía os nomes de Esturao, Pernas, Marcial Fernández e Soto nun etcétera no que debía estar incluído Florencio.

Precisamente dese grupo naceu en 1942 a revista *Saudade*, sobradamente estudada por varios autores. No primeiro número desta publicación aparecía unha contribución do poeta modernista costarricense residente en México Rafael Cardona, a quen o de Valdeorras cualificaba como “príncipe das letras costarricenses” (Guriarrán 1999, p. 160). Na breve introdución que a precedía —onde se afirmaba que “as follas de *Saudade* están abertas dende o primeiro día para os que, como o noso amigo Rafael Cardona, saben dicer de Galiza cousas interesantes”⁹—, presumiblemente redactada por Florencio por canto traduciu ao galego o artigo en cuestión, intúese que mantivo unha certa relación co dito escritor quen, ademais,

8 Sobre ese tipo de iniciativas (Ordóñez Alonso 2015, p. 440).

9 O texto de Cardona titulábase “Galicia pensadora e camiñante” (*Saudade. Verba galega nas Américas*. 1 (1942), 34).

volvería publicar na segunda xeira da revista.¹⁰ En calquera caso, para Delgado Gurriarán representaba todo un orgullo que *Saudade* acollese contribucións de autores non galegos, e aínda máis por ser precisamente el o encargado de traducilas. Por outra banda, se ben non hai probas de que fose quen verteu ao galego un erudito artigo do bibliógrafo canario Agustín Millares Carlo¹¹ —de quen Florencio dicía que fora “unha das figuras mais sobranceiras do exilio”—, non hai dúbida de que si o fixo no caso do “distinguido polígrafo mexicano Alfonso Reyes” (Guriarrán 1999, p. 160). Tratábase dun texto, que xa fora publicado por Reyes na primeira edición dos seus *Cartones de Madrid* (México, 1917), onde comentaba a fonda impresión que lle causara a conferencia de Valle-Inclán pronunciada no Ateneo en marzo de 1915 ao pouco da súa chegada á capital de España.¹² Aínda que non se pode afirmar, cabería pensar se, por medio desa tradución, Florencio chegou a ter algún contacto con Reyes. Fose ou non así, que a revista contase coa súa colaboración non era calquera cousa, non só pola súa talla intelectual como escritor, senón tamén porque a esa altura era a *alma mater* de El Colegio de México, institución herdeira da que o cardenismo creara en 1938 baixo o nome de Casa de España para recibir moitos intelectuais do exilio español.¹³

Se, como se comentou con anterioridade, existe un certo mito acerca de que a acollida dos refuxiados compracera todos os sectores sociais mexicanos, non é menor o forxado arredor do refuxio intelectual. Alén da posición persoal do presidente Cárdenas e dos sectores académicos máis comprometidos con el, tamén nestes medios houbo certas reticencias. Mostra diso foi a polémica iniciada polo controvertido —e inclasificable— escritor mexicano Salvador Novo, colaborador asiduo da revista dereitista *Hoy*, a conto dos salarios que a Casa de España lles pagaría con diñeiro público aos exiliados españois, moi superiores aos dos profesores universitarios mexicanos. O eco daquel artigo provocou a indignación da opinión pública e calou particularmente no ámbito académico, onde o profesor de dereito Eduardo Pallares chegou a dicir que: “no se protege a filósofos, literatos y sabios por serlo, sino porque son comunistas derrotados [...] que adquieren de

10 Nesta ocasión o seu artigo aparecía en castelán: “España es Galicia” (*Saudade. Verba galega nas Américas*. 5 (1952), 3-4).

11 “O gran galego” (*Saudade. Verba galega nas Américas*. 4 (1943), 3-4). Tratábase dun escrito dedicado ao beneditino Bieito Xerónimo Feixóo e Montenegro.

12 “Unha lembranza de Valle-Inclán” (*Saudade. Verba galega nas Américas*. 5 (1944), 7-8).

13 A Casa de España, administrada por un padroado integrado por unha representación do Ministerio de Hacienda, da Universidad de México e do Consejo Superior de Educación, concibiuse inicialmente baixo a idea de que, rematada a guerra, os refuxiados poderían retornar a España. Mais, coa vitoria do bando nacional, repensouse o carácter da institución, non só por asegurar a permanencia deste proxecto académico, senón tamén ante os eventuais cambios que poderían xurdir cando Lázaro Cárdenas rematase o seu período presidencial. En novembro de 1940 Alfonso Reyes e Daniel Cosío Villegas conseguiron que a Casa de España se convertese en El Colegio de México.

golpe y porrazo una situación excepcional con magníficos sueldos y facilidades que a los mexicanos se nos han negado”. A polémica —analizada maxistralmente por G. Sheridan (2002) quen sinala que os que compartían esa opinión fusio-naban as dúas imaxes máis explosivas dos españois en México “la del rojo y la del *gachupín*”, polo que “si ser *gachupín* era malo, y si ser «rojo» era peor [...] un *intelectual gachupín rojo* ya rebasaba toda taxonomía del prejuicio”— aínda chegou a máis. Días despois, Salvador Novo volvería sobre o asunto engadindo, non sen certa retranca, que “en algún lugar de la ciudad funciona una *Casa de España* dotada de alcobas, clima artificial y bodega de champaña destinada a dar la gran vida a un número misterioso de conspiradores izquierdistas...”. Pese ao ton irónico empregado, tamén agregaba, non sen razón, que

si la Casa de España hubiera mostrado el tacto de no llamarse Casa de España, sino, por ejemplo, Centro de Estudios Superiores, no habría venido a ser el pararrayos de un complejo de inferioridad manifiesto con la más lamentable evidencia en artículos como el de Eduardo Pallares que truena, fulmina, confunde, deja por los suelos el decoro de la hospitalidad mexicana [...] (Sheridan 2002, p. 44)

Da obra de Novo *La vida en México en el periodo presidencial de Lázaro Cárdenas*, publicada en 1971, Sheridan rescata un parágrafo revelador da súa percepción ante a presenza dos refuxiados polas rúas da capital mexicana: “lleenan los cafés del centro, vagan en grupos pintorescos por el Paseo de la Reforma, alegan en voz alta, perciben resignados la irreconciliabilidad de su carácter con el callado, mustio, discreto de los coterráneos de un Ruiz de Alarcón que no toleraba el caudaloso Lope y viceversa”. A cita, á parte do interese analítico que contén e que coincide bastante coa descrición que fai Juan Rejano nun fermoso libro (*La esfinge mestiza*) onde relata a pegada dos refuxiados españois en certos ambientes, trae a colación unha nova controversia na que tamén Salvador Novo tivo participación. Neste caso tratouse dunha polémica literaria xurdida a raíz do tricentenario do dramaturgo novohispano do Século de Ouro, que efectivamente deostara Lope de Vega. Novo, xunto cos escritores Xavier Villaurrutia, do que era íntimo, e Rodolfo Usigli, fixeron chegar uns epigramas a José Bergamín, onde arremetían contra os refuxiados españois, que foron publicados na revista *Lectura* en setembro de 1939.

Aínda que resulta dubidoso que Delgado Gurriarán, nese momento acabado de chegar a México, fose coñecedor de todos estes avatares que rodearon a presenza inicial dos intelectuais refuxiados, o seu sobriño Ricardo ten afirmado que chegou a ter certa relación co incisivo Salvador Novo, seguramente máis por paisanaxe que por ideoloxía, xa que o primeiro era fillo dun comerciante galego reemigrado

desde Cuba e parente do xornalista ferrolán Adelardo Novo. Probablemente o seu contacto foi bastante posterior e estivo vencellado á relación de ambos con ese personaxe de novela que foi Alejandro Finisterre, por medio da súas empresas editoriais. Florencio publicaría no número especial dedicado a poetas mexicanos e residentes da revista *Ecuador 0° 0' 0"*, mentres que Novo escribiría en 1966 o prólogo á *Poesía Náhuatl* de Horacio Quiñones, con quen, segundo Ricardo Gurriarán, o seu tío tamén tivo trato. Malia todo, o propio Florencio recoñecía que eses contactos con escritores mexicanos foron bastante puntuais e non moi profundos (Gurriarán 2022, p. 75).

Todo isto acontecería xa cando o valdeorrés estaba instalado en Guadalajara, feito que, como é sabido non minguaba en absoluto os contactos permanentes que mantiña cos círculos galeguistas do DF, tal e como proban todas as iniciativas culturais ás que estivo vencellado por mor desa militancia.¹⁴ Na capital do estado de Jalisco —a onde chegou en 1951 como representante dun laboratorio farmacéutico, despois dun tempo como vendedor de aceites e logo de zapatos— non abundaba a presenza galega e só conseguía conversar sobre os asuntos da terra co seu amigo Ramón Esturao, que tamén terminou por establecerse alí. Iso non foi un impedimento para que ambos continuasen, xunto con exiliados doutras procedencias, asistindo aos faladoiros de café —como as do Madoca ou o Nápoles— onde, como dicía Esturao, pasaban horas gobernando España “a control remoto” xunto con militares republicanos como Javier Linares Aranzabe e Juan Santaliestra Bailac, que chegaran a México a bordo do *Nyassa* en 1942, ou o vasco Santiago Dañobeitia, que o fixera no mesmo ano ca Florencio. Co paso do tempo, neses faladoiros que frecuentou ata os seus últimos días, participarían tamén amigos mexicanos. E, como escribiu o refuxiado cántabro José de la Colina no seu prólogo ao fantástico libro *La Librería de Arana* (Otaola 1999, p. 12), cando o 20 de novembro de 1975 o exilio perdía a súa heroica *raison d'être*, os temas de debate foron outros, como tamén os desexos de quen un día chegaran a esa segunda patria que para os exiliados foi México.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

Angell, Alan (1997). La izquierda desde 1920. En: Leslie Bethell, ed. *Historia de América Latina. Política y Sociedad desde 1930*. Barcelona: Crítica, t. 12, 71-131.

14 Esa etapa coincide coa segunda xeira de *Saudade*, a creación do Padroado da Cultura Galega e a publicación da revista *Vieiros*.

- Cagiao Vila, Pilar (2006). Outra vez América, terra de acollida. En: Xosé M. Núñez Seixas e Pilar Cagiao Vila, eds. *O exilio galego de 1936: política, sociedade, itinerarios*. Sada: Edición do Castro, 105-122.
- Centro Republicano Español de México (1978). *México y la República Española. Antología de Documentos, 1931-1977*. México: Centro Republicano Español de México.
- Cueto Ruiz-Funes, Juan Ignacio del (2019). *Arquitectos españoles exiliados en México*. México: Ateneo Español de México-Gobierno de España.
- Fagen, Patricia W. (1975). *Transterrados y ciudadanos*. México: Fondo de Cultura Económica.
- Fresco, Mauricio (1950). *La emigración republicana española. Una Victoria de México*. México: Editores Asociados.
- Gurriarán, Ricardo (1999). *Florencio Delgado Gurriarán. Vida e obra dun poeta valdeorrés, republicano e galeguista*. Sada: Edición do Castro.
- Gurriarán, Ricardo (2022). *Co anxeio de volver. Conversas con Florencio Delgado e Celia Teijeiro*. A Coruña: Real Academia Galega. <https://doi.org/10.32766/rag.401>
- Lida, Clara E. (1997). *Inmigración e exilio. Reflexiones sobre o caso español*. México: Siglo XXI- COLMEX.
- Lida, Clara E. (2009). *Caleidoscopio del exilio. Actores, memoria, identidades*. México: El Colegio de México.
- López, Helena (2012). ¿Para quién escribimos nosotras? Estructuras de producción y recepción de textos autobiográficos de exiliadas republicanas españolas en México. El caso de *Éxodo* (1940) de Silvia Mistral. En: Beatriz Caballero Rodríguez e Laura López Fernández, eds. *Exilio e identidade en el mundo hispánico: reflexiones y representaciones*. Alacant: Biblioteca Virtual Miguel de Cervantes, 314-345.
- Matesanz, José Antonio (1982). La dinámica del exilio. En: S. Reyes Nevares, dir. *El exilio español en México, 1939-1982*. México: Salvat-Fondo de Cultura Económica, 163-169.
- Ordóñez Alonso, María Magdalena (1997). *El Comité Técnico de Ayuda a los Republicanos Españoles: historia y documentos*. México: INAH.
- Ordóñez Alonso, María Magdalena (2015). Refugiados españoles: el caso de Pachuca, Hidalgo. En: Pablo Serrano, coord. *Inmigrantes y diversidad cultural en México, siglos XIX y XX*. Pachuca: Consejo Estatal para la Cultura y las Artes de Hidalgo, 455-482.
- Otaola, Simón (1999). *La librería de Arana*. Madrid: Ediciones del imán.
- Pazos Pazos, María Luisa Julia (2022). O presidente Lázaro Cárdenas e os exiliados. *Luzes*. 103, 14-15.

- Peñuelas Rivas, Alfredo (2006). Creadores 'Transterrados' Tres figuras del exilio español y su impacto en las artes mexicanas. *Progressus. Rivista di Storia Scrittura e Società*. 1, 48-70.
- Pérez Vejo, Tomás (2001). España en el imaginario mexicano: el choque del exilio. En: Agustín Sánchez Andrés e Silvia Figueroa Zamudio, eds. *De Madrid a México. El exilio español y su impacto sobre el pensamiento, la ciencia y el sistema educativo mexicano*. México: Comunidad de Madrid-Universidad Michoacana de San Nicolás Hidalgo, 23-94.
- Pérez Vejo, Tomás e Hoyos Puente, Jorge de (2020). Identidad nacional entre los españoles de México (1880-1977). En: Marcela García Sebastiani e Xosé M. Núñez Seixas, *Hacer patria lejos de casa. Nacionalismo español, migración y exilio en Europa y en América (1870-2010)*. Zaragoza: Prensas de la Universidad de Zaragoza, 73-98.
- Pla Brugat, Dolores (1989). *Los niños de Morelia*. México: INAH.
- Pla Brugat, Dolores (1994). Características del exilio español en México. En: Clara E. Lida, comp. *Una inmigración privilegiada. Comerciantes, empresarios y profesionales españoles en México en los siglos XIX y XX*. Madrid: Alianza Editorial, 218-231.
- Pla Brugat, Dolores, coord. (2007). *Pan, trabajo y hogar. El exilio republicano español en América Latina*. México: Segob/INAH/DGE Ediciones.
- Sánchez Andrés, Agustín (2021). Un refugio en América. Una mirada retrospectiva sobre el exilio republicano en México. En: Laura Betriz Moreno Rodríguez e José Francisco Méjía Flores, coords. *Republicanos españoles en América latina durante el franquismo: historia, temas y escenarios*. México: Secretaría de Relaciones Exteriores-CIEALC, 29-42.
- Sheridan, Guillermo (2003). Refugachos. Escenas del exilio español en México. *Letras libres*. 5 (56), 18-27.
- Soldevilla Oria, Consuelo (2001). *O exilio español (1808-1975)*. Madrid: Arco Libros.
- Tuñón Pablos, Enriqueta (2006). El exilio gallego de 1939 en México. En: Xosé M. Núñez Seixas e Pilar Cagiao Vila, eds. *O exilio galego de 1936: política, sociedade, itinerarios*. Sada: Edición do Castro, 175-188.
- Villaverde, Elixio (2000). *Pioneiros na corrente do golfo: a primeira emigración galega a México (1837-1936)*. Vigo: Edicións Xerais de Galicia.
- Villaverde, Elixio (2006). De Francia a México: a incerta travesía existencial dos refuxiados republicanos galegos. En: Xosé M. Núñez Seixas e Pilar Cagiao Vila, eds. *O exilio galego de 1936: política, sociedade, itinerarios*. Sada: Edición do Castro, 1975-2011.

III

Alocucións académicas sobre Florencio Delgado Gurriarán no Día das Letras Galegas

FLORENCIO DELGADO GURRIARÁN: DE VALDEORRAS A NOVA GALICIA /
/ Ramón Villares

FLORENCIO DELGADO GURRIARÁN, POETA DE VALDEORRAS /
/ Rosario Álvarez

SOBRE A POESÍA DE FLORENCIO DELGADO GURRIARÁN NOS SEUS INICIOS
(1931-1934): POETA DAS COUSAS DAS TERRAS DE VALDEORRAS
(OU SEXA, POETA MARIÓTICO) E, ASEMADE, POETA DAS CAUSAS
(OU SEXA, POETA CÍVICO, POETA PATRIÓTICO) / Xesús Alonso Montero

FLORENCIO DELGADO GURRIARÁN: DE VALDEORRAS A NOVA GALICIA

FLORENCIO DELGADO GURRIARÁN: FROM VALDEORRAS TO NUEVA GALICIA

Ramón Villares

Agradézolle á Real Academia Galega que me encomendase intervir neste acto do Día das Letras Galegas 2022, que está dedicado ao escritor valdeorrés Florencio Delgado Gurriarán, abrindo a rolda de intervencións que, no meu caso, se centrará nunha achega á biografía cultural e política do homenaxeado na festa das Letras de hogano. Direi, ademais, que moito celebro estar hoxe aquí, no Córrego onde el naceu e na terra que tanto amou e cantou, Valdeorras, para rescatar nesta solemne ocasión académica algúns trazos dunha executoria cultural e política sólida e coherente, como fixo patente a primeira e máis completa biografía que o seu parente Ricardo Gurriarán escribiu e, non por acaso, deu a lume hai máis de vinte anos Edicións do Castro, do lembrado Isaac Díaz Pardo.

Do percorrido biográfico de Delgado Gurriarán, que chegou aos oitenta e tres anos, escollerei tres lances singulares para dar conta non tanto das obras de creación —das que se ocuparán outros colegas académicos— senón máis ben do seu pensamento e acción política, en tempos de paz, de guerra civil e de longo exilio. En primeiro termo, cómpre falar da súa formación como galeguista nos anos vinte e trinta, no marco da “alborada cívica” que trouxo a II República, á que el se referirá nun poema de seu como a “nena bonita” tanto tempo soñada polos republicanos; en segundo lugar, avaliar un episodio breve, pero central da súa biografía, que foi a fuxida en 1936, a través de Portugal, que o levou a Bordeos (Francia) e, durante todo o ano 1938, a Barcelona e mais á fronte bélica de Aragón e Cataluña; e, en terceiro lugar, contextualizar o seu papel de mediador cos refuxiados galeguistas para seren evacuados desde territorio francés cara a América, proceso que o levaría a el mesmo ao país de Lázaro Cárdenas no segundo dos grandes barcos do éxodo republicano, en xullo de 1939. Naquel destino, compartido con varios milleiros de “emigrados políticos” republicanos, acabou por morar de modo definitivo, formando unha familia e desenvolvendo unha activa labor cultural e

política, primeiro en Cidade de México e, doce anos despois, na capital da antiga *Nueva Galicia*, a cidade de Guadalajara. A pesar das moitas estaxes polas que pasou, nas que non faltaron adversidades e algún golpe de sorte, a súa biografía foi un exemplo de coherencia e de compromiso, como propia dunha persoa que se definiría, na longa entrevista de 1979 con Dolors Pla, como un “home de ideais, non de partido”. Ou dito con palabras do xornalista e académico Xosé Fernández Ferreiro, “un home antidogmático que non quere impoñer nada, só convencer pola palabra e pola razón” (*La Voz de Galicia*, 1986). Desta figura singular, racional e unha miga pesimista, é da que lles veño a falar.

* * *

Para moitos dos presentes, nomeadamente os valdeorreses de nación, poida que sexa innecesario que me estenda sobre os tempos nos que morou de forma estable nesta terra, pero compoñer a súa biografía aconsella comezar polo período vital pasado en Valdeorras. Nacido nesta aldea de Córcomo en 1903, no seo dunha familia instruída e que se valía ben, tivo unha educación formal nas terras de Castela, de onde regresaría como licenciado en Dereito pola Universidade de Valladolid e co propósito, pouco entusiasta, de acometer o desafío tan hispano dunha oposición, neste caso a rexistrador da propiedade, que abandonou sen moitos remorsos. Como lle aconteceu a tanta xente galega, incluída a formada polos emigrantes, a experiencia de morar e formarse en terras estrañas foi ocasión acaída para tomar conciencia da propia identidade e para sobordar prexuízos e estereotipos sobre a terra de nós.

Foi o caso de Delgado Gurriarán, que entre Castela e Valdeorras comezou a ter unha conciencia cultural e política que se afastaba da que tiñan a maioría dos seus compañeiros xeracionais. Vivir fóra deulle unha mínima conciencia lingüística e un aprecio da fala ou da música popular, que entendía como unha riqueza e non unha limitación, como se advirte nos seus primeiros poemas de crítica ao acastramento de falares, onomásticas e mesmo condutas. Esta conciencia supuxo o rexeitamento da visión despectiva que, dentro e fóra de Galicia, se tiña naquela altura sobre a lingua e sobre os seus defensores, como ironicamente sentenciou Otero Pedrayo coa alusión aos “catro vagos da Coruña”, isto é, os así chamados membros da Irmandades da Fala polos “madrigallegos” que paseaban polo Retiro de Madrid. Nun golpe de sorte e sendo aínda escolante universitario, como confesaría no seu texto *O soño do guieiro*, Florencio bateu cun exemplar do decenario *A Nosa Terra*, que leu de cabo a rabo, subscribíndose decontado ao voceiro das Irmandades. Un exemplo máis común do que parece da educación informal que tivo o galeguismo desde os anos vinte. Pero ler un periódico non abundaba. El mesmo se considerou un tempo un “Robinson do galeguismo”, un lector illado

que carecía de amparo institucional e político. A conversión da conciencia cultural en militancia política foi obra das mudanzas que trouxo o réxime da II República que fomentou a socialización política e que, no caso do galeguismo, abriu portas para que novas xeracións accedesen ao xogo da política que en tempos “dinásticos” ou ditatoriais ficaran choídas. Desde 1931, Delgado Gurriarán vai integrando un grupo galeguista en Valdeorras e tecendo relacións co que sería o Partido Galeguista fundado en Nadal de 1931, formando parte dunha familia de irmáns unidos por un mesmo ideal. Así o percibiu no curso das eleccións constituíntes de 1931 e nos contactos que foi establecendo con líderes galeguistas, como o “patriarca” Otero Pedrayo ou o “guieiro” Afonso Castelao, a quen coñece persoalmente na asemblea do Partido celebrada en Ourense en 1934.

Alén da súa obra de creación, condensada no libro de poemas *Bebedeira* de 1934, Delgado Gurriarán publica artigos de xornal nos que debruza unhas liñas de pensamento claramente nacionalistas. Escollo como exemplo un texto publicado na revista *Alborada* (Buenos Aires, decembro de 1931) no que trata de encontrar respostas ás interrogantes dos “bos e xenerosos” do himno de Pondal. O que eles contestarían, se naquela altura fosen preguntados, sería que Galicia é “unha terra asoballada” que precisa outro porvir, isto é, que “sexa ela mesma independente ou autónoma”, pero que debe en todo caso estar “unida a outras nazionalidades da Península por lazos de comprensión” que a liberasen do “xugo do centralismo”. O que está a proclamar o autor valdeorrés é unha Galicia con autogoberno, dona de seu, pero unida ao que, anos despois, se chamaría alianza Galeuzca. Efectivamente, estaba deixando de ser un Robinson do galeguismo...

* * *

Pero a “barreira de fogo e morte” —palabras de Florencio— que provocou a sublevación militar e a inmediata guerra civil mudou a súa vida, como a de tanta xente, naquel mes de xullo de 1936. Axudado polas redes de familia e amigos, nas que tiña partidarios e mesmo dirixentes do bando chamado “nacional”, Delgado Gurriarán comezou un período de fuxida e agochamento entre Castela e Galicia que concluíu, meses máis tarde, ao cruzar a raia seca por Tourém, tradicional asentamento portugués incrustado no galego Couto Mixto, especializado no trasfego de xentes e mercadorías entre ambos os lados da fronteira. O seu destino foi a cidade do Porto, onde morou uns meses e onde fortaleceu o aprecio pola lingua e cultura portuguesas, que logo partillarará co seu futuro contraparente Valentín Paz-Andrade. Podía tentar embarcar daquela cara a América, como fixeron algúns exiliados de primeira hora, pero a súa conciencia política levouno ao reencontro cos irmáns galeguistas na fronte bélica republicana á que chega, despois dunha tempada en Bordeos e en París, a principios do ano 1938, asentándose en

Barcelona, onde participa en actividades tanto bélicas coma políticas e culturais. El mesmo recoñecería, na entrevista con Dolors Pla de 1979, que lle prometera a seu irmán Lucio, falanxista, “non meterme en máis enredos e ver a maneira de vir directamente a América”, pero que, á fin, “puido máis o sentimento do deber, a pesar de que non tiña ningunha confianza na vitoria do exército republicano”. Unha vez máis, fica patente a forza do corazón fronte á lucidez da razón...

Florencio pasou en Barcelona o ano 1938 enteiro, o que lle permitiu coñecer máis de preto unha das “nazionalidades” irmá de Galicia e, sobre todo, familiarizarse cos galegos que foran chegando a Barcelona despois de moraren sucesivamente en Madrid e Valencia, moitos deles integrados no exército e outros dedicados enteiramente ao traballo político. A capital catalá era daquela o centro político da España republicana, tanto do Goberno central coma da *Generalitat*, e alí se estableceu o núcleo central do que era o Partido Galeguista, con Castelao como cabezaleiro pero rodeado dun grupo de dirixentes máis novos, entre os que moitos simpatizaban cos partidos que integraran a Fronte Popular, formando unha *Solidariedade* galega con republicanos, socialistas e comunistas.

A irmandade galaica-catalá era tan forte que, como lembrará Florencio, comparten mitins e actos políticos, e mesmo a sede oficial do grupo galeguista estaba no Comisariado de Propaganda da *Generalitat*, que dirixía Jaume Miravittles. Unha das estratexias dos galeguistas era fortalecer a súa alianza co goberno republicano, para o que tentaron colocar a Castelao como embaixador da República na cidade de Buenos Aires, como se deduce dunha longa carta de Xohán Xosé Plá a Luís Seoane (7 de abril de 1938), na que lle anuncia que “Castelao sairá d-un dia para outro pra Bós Aires”. Aquela iniciativa non prosperou, por cambios de Goberno e mudanzas nos destinos diplomáticos de carreira, pero mostra que estaba xa en preparación a estratexia que Castelao manterá durante a guerra e o exilio: visitar os “emigrados españois en América” e, para o caso galego, converter Buenos Aires na capital da “Galiza ideal” e libre, grazas á forza das colectividades emigrantes. Á capital porteña acabou por ir, pero xa a mediados de 1940, despois de viaxar antes pola URSS, Cuba e os Estados Unidos de América.

Delgado Gurriarán estaba daquela en Barcelona e malia non ser mencionado por Xohán Xosé Plá, uns meses despois aparece como responsable de Propaganda na dirección do Partido Galeguista e colabora coa Solidariedade Galega Antifeixista, que xa fora creada en Valencia. A ocasión de estar en Barcelona permitiulle a Florencio tratar directamente cunha longa renque de galeguistas, dirixidos por Castelao e Suárez Picallo, na que figuraban, alén do Plá, Ramón Martínez López, Lois Tobío, Ramón de Valenzuela, Carlos Tomé, Xermán Vidal, Ramón Cabanillas (fillo), Elixio Rodríguez, Carballo Calero ou Ernesto Pérez Guerra (logo, Guerra da Cal), e a republicana coruñesa Amparo López Jean, esposa de César Alvajar,

que tamén formaba parte da executiva do Partido Galeguista en Barcelona. Todos eles desempeñaban naquela altura labores administrativas ou diplomáticas, formaban parte do Servicio de Información Militar (SIM), controlado polos comunistas, ou ían e viñan da fronte bélica, na chamada “fronte de Aragón” ou na batalla do Ebro, na que moitos participaron e algúns deron a vida. Naquela etapa barcelonesa, ademais de convivir con militantes máis ou menos galeguistas, Florencio retornou á acción cultural e literaria publicando poemas na revista *Nueva Galicia*, inspirada polos comunistas, e non na *Nova Galiza* dos galeguistas. Estas escollas, máis que preferencias ideolóxicas, revelan a forte solidariedade que existía na colonia galega de Barcelona que, en certo modo, lle serviu a Delgado Gurriarán para o seu posterior traballo en Francia e tamén no exilio mexicano. Como resume o seu biógrafo, a práctica política de Florencio estaba marcada polo “anticomunismo no ideolóxico, unitario no frontismo político e amizades comunistas” (Gurriarán 1999, p. 137).

Que a conduta de Florencio era considerada como un exercicio de solidariedade alén de conviccións partidarias amósao o feito de que abandona Barcelona a finais do ano 1938, coas tropas de Franco xa en territorio catalán pero sen que caese a capital barcelonesa. A súa misión foi dirixirse de novo a Francia para organizar o rescate de combatentes desde os montes de Galicia cara a Portugal. Mais o curso dos acontecementos virou de súpeto aquela iniciativa, ao ter que ocuparse ás poucas semanas de socorrer centos de combatentes de orixe galega que cruzaron cara a Francia pola fronteira de Cataluña. Foi un caso máis da sorte que o acompañou en varias fases da súa vida, porque saíu con pasaporte oficial e visado francés, de modo que —dito coas súas palabras— “saín non fuxido, senón a cumprir un deber”. Non ben chegara a París, soubo da caída de Cataluña e dos problemas causados pola política francesa de recluír os combatentes españois en campos de internamento ou “concentración” nas praias do Mediterráneo francés. Florencio ficou, felizmente, libre daquela experiencia, pero desde a súa posición de privilexio comezou a socorrer os galegos que estaban sen recursos nin identidade oficial. Aquí comeza, verdadeiramente, a última estaxe da biografía do ilustre valdeorrés, organizando en poucos meses a evacuación cara a América e asentándose el mesmo no seu destino de exiliado, que o foi en México.

* * *

Este período é, tal vez, o máis heroico da biografía enteira de Delgado Gurriarán porque, coa axuda de poucas persoas e un enlace fundamental na Arxentina (Rodolfo Prada), logrou substituír de modo particular o que foi política xeral do exilio republicano a través de organizacións específicas como o SERE (Servicio de Evacuación de Refugiados Españoles) e a JARE (Junta de Auxilio de Refugiados

Españoles), o primeiro de inspiración e xestión de Juan Negrín e a segunda, de Indalecio Prieto. No medio destas dúas grandes organizacións, provistas de recursos procedentes do Tesouro español, a evacuación dalgúns galegos foi algo máis ca unha acción persoal. Foi a expresión, outra volta, da solidariedade dos emigrados en América cos refuxiados que estaban en Francia. E pola súa discreción, determinación e complicidade política, dous nomes foron esenciais naquela operación: Delgado Gurriarán e Rodolfo Prada, con Castelao sempre ao fondo. Que ambos fosen ourensáns e compartisen apelido foi tan casual como propio dunha xustiza divina.

O azar de que Florencio estivese legalmente en Francia axudou a converter a súa residencia nun hotel de París en lugar de acollida e de recepción de cartas e fondos procedentes de América, para o que contaba con subsidios das Sociedades Hispano-Confederadas de Nova York. A el se dirixe Prada desde febreiro de 1939, a pesar de que “no te conozco personalmente” (FP-Fondo Prada, carta de 18 de marzo de 1939), pero tiña boas referencias del como “un escritor gallego que integra un Comité de galleguistas en París” (carta a Consuelo Berges). Neste comité, con Delgado Gurriarán, intégranse Ramiro Illa Couto, un “viaxante de comercio” que pasara análoga experiencia en Portugal pero que xa residía en Francia, Xermán Vidal, antigo alcalde de Noia, ou Carlos Tomé, un galeguista orixinario de Vilalba que fixo a guerra en Barcelona e logo entrou na “gran retirada” cara a Francia. Eles formaban parte dun continxente de galegos estimado en 1 300, dentro de medio millón de refuxiados naquel momento.

Nos epistolarios que se conservan, como os de Carmen Muñoz, Rafael Dieste, Alfonso Castelao, Delgado Gurriarán, Rodolfo Prada e algún máis, as peticións de axuda son constantes e mesmo dramáticas, sexa para saíren dos campos de internamento sexa para lograren unha pasaxe cara a América. No caso de Florencio, a súa actividade centrouse en lograr conectar cos comités constituídos en América de apoio aos refuxiados e traballar de forma paralela ao que estaba facendo daquela o SERE, no que a presenza de galegos na súa directiva era moi importante, con Osorio-Tafall ou Viana Esperón como referentes. Pero no SERE ocupábanse da evacuación de dirixentes e militantes de partidos e sindicatos que formaban parte da coalición de goberno republicano, na que non estaban propiamente os galeguistas. Os comités galegos formáronse ao amparo dos centros societarios de Buenos Aires ou de Nova York, que lograron ir achegando algúns recursos mediante xiros enviados a Delgado Gurriarán. Non eran recursos oficiais senón procedentes da solidariedade dos emigrantes, porque os dirixentes galeguistas non dispoñían de fondos económicos oficiais, como denunciou tantas veces o propio Castelao. Os galeguistas, a diferenza doutros refuxiados galegos, deberían resolver isoladamente os seus problemas.

A conexión do grupo dirixido por Delgado Gurriarán cos refuxiados en Francia e cos comités de solidariedade de América comezou a funcionar desde febreiro de 1939, resolvendo tres cuestións esenciais: dispor dun “censo” de galegos residentes en Francia (fose nos campos de internamento ou en liberdade), fixar uns criterios de selección das persoas para seren evacuadas e, desde logo, facilitar a súa inclusión entre a pasaxe dos barcos habilitados para cruzar o océano Atlántico. O documento elaborado por Prada para Florencio soborda, con todo, a condición política galeguista, pois no “Censo de Gallegos del Frente Popular Republicano refugiados en Francia” recóllense os nomes de 44 persoas con residencia identificada e uns 35 “en paradero desconocido” pero que, posteriormente, formarán parte na súa maioría do exilio en América. Non era un censo completo, senón de persoas destacadas politicamente (desde os irmáns Tobío e o grupo galeguista de Barcelona ata o socialista Longueira ou membros do grupo *Hora de España*) e, desde logo, a relación está lonxe da estimación total de evacuados, que se abanea entre 200 e 400. Canto aos criterios de selección, a decisión de Prada transmitida a Gurriarán non se afastaba moito das prácticas seguidas polos organismos republicanos actuantes en Francia.

A idea xeral dos que temos intervido neste asunto é de que se socorra n-iste orde: (1) aos galegos do Frente Popular que, pola súa autuación relevante ao servizo da República, corran agora maor peligro de vida no caso de seren devoltos a Hespaña pol-o goberno francés; (2) aos artistas e inteleutaes que costituan verdadeiros valores pra o mañán de Galiza; (3) os que, por razóns moi especiais, conveña pór a salvo [...], dende logo que debedes vosoutros tres incurrirvos [...] porque sodes homes que aos galegos de esquerda lles convén pór a salvo pol-o moito que podeades rendir pra causa da libertá na Galiza. (Fundación Penzol, Fondo Prada. Carta de Prada a Gurriarán, 29/III/1939)

Os criterios de Prada foron seguidos polo Comité galeguista, e así se confirma coa presenza de Gurriarán e moitos outros refuxiados galegos nos primeiros barcos que saen de Francia cara a México. O de Florencio, Carlos Tomé e outros foi o vapor *Ipanema*, que arriba a Veracruz en xullo de 1939 con 998 refuxiados, case mil menos dos que levara o *Sinaia* que acollera persoalmente o presidente Lázaro “Tatá” Cárdenas. Que era notable a presenza de galegos vén confirmado por confesión do propio Gurriarán, quen relata como ao pasar “por fronte ás costas galegas, reunímonos un grupo de galegos, que era dos máis numerosos xunto co dos cataláns e vascos. E cantamos o himno galego”. Unha mostra máis da sensibilidade “galeuzcana” que Florencio tivera desde mozo. A este barco seguirían varios máis, pero cando eles chegan xa está o noso homenaxeado en proceso de adaptación

á vida mexicana, ensaiada en Veracruz en festas veracruzanas e continuada na capital azteca, onde se instala por espazo de máis de dez anos, grazas ás redes de paisanaxe de antigos emigrantes (como o dono do restaurante El Danubio) e ás que levaban consigo os propios refuxiados, como Carlos Velo, que lle deu a man para os seus primeiros traballos en Toluca.

A diferenza de moitos exiliados, que tardaron en ter un traballo estable ou consono as súas destrezas, Delgado Gurriarán traballou no sector comercial como xa facía en Valdeorras. De feito, a súa profesión máis estable foi a de axente comercial de fertilizantes ou de medicamentos, como tamén facía Rodolfo Prada en Buenos Aires (laboratorios Andreu) ou como fará Lois Tobío en canto se instale en Montevideo (laboratorios Roche). No caso de Florencio, o seu traballo máis duradeiro será o de representante en Guadalajara dos laboratorios Queralt, de orixe catalá coma Andreu.

Que significaba ir a México? Para Florencio, como para a maioría do exilio republicano que se dirixiu a América, era encontrarse cunha revolución que se estaba a consolidar politicamente baixo a dirección de Lázaro Cárdenas, ese avó ou “Tata” a quen lle cantou o propio Florencio nun dos seus poemas. Pero tamén era un México que cultural e artisticamente estaba a mudar a súa pel, coa emerxencia dunha poderosa corrente de nativismo e unha grande innovación estética no muralismo e mesmo no cartelismo, con figuras estelares como Diego Rivera ou David Siqueiros. E do mesmo modo que nas capitais do Prata, en México tamén se consolidou unha forte industria editorial construída polas redes do exilio español, por parte de editores como Joaquín Díez-Canedo (Mortiz) ou do catalán Bartomeu Costa (Amic), alén de dúas grandes institucións culturais avaladas polos exiliados, como El Colegio de México, do que o lugués Jesús Bal y Gay foi un dos doce fundadores, ou a editora estatal Fondo de Cultura Económica (FCE), na que traballou uns anos o historiador coruñés Ramón Iglesia Parga.

Aínda que instalarse en destino foi a prioridade dos refuxiados republicanos, o máis relevante da súa actividade foi a que estaba ligada ao mundo do que procedían, isto é, a política e a cultura. A política como panca institucional que permítise retornar canto antes á terra que tiveron que abandonar para salvar a vida; e a cultura como preservación da súa propia identidade. Gurriarán e o grupo de galegos que se asentaron en México tiveron algunhas dificultades para se desenvolver neste terreo, porque eran comparativamente pouco relevantes no conxunto dos trinta mil refuxiados españois que alí chegaron, entre os que, ademais, destacaban os refuxiados de filiación socialista e comunista fronte aos galeguistas. Por outra banda, o peso da emigración económica previa era tamén moi inferior á que tiñan as capitais do río da Prata e estaba moito menos socializada nos valores do autonomismo galego. Non por acaso, foi en Buenos Aires onde se instalaría Castelao, que

era moi crítico coa situación en México, onde —dito por el en carta ao presidente vasco Aguirre— “apenas hay emigrados gallegos y los exiliados políticos no son ciertamente la flor de nuestro pueblo” (*Obras*, VI, carta de 12 de xuño de 1944).

O grupo de exiliados galegos en México foi moi plural porque, alén dos propiamente galeguistas, alí se instalaron persoas vinculadas coa ILE e a Residencia de Estudiantes (caso de Bal y Gay), militantes republicanos como Osorio-Tafall, Alfonso Pazos e Viana Esperón, socialistas como Alejandro Otero, Marcial Fernández e Pedro Longueira ou comunistas como Lorenzo Varela (que axiña iría para Buenos Aires) Ramón Iglesia Parga, Francisco Comesaña e Luís Soto, por citar só algúns exemplos. Neste contexto, os galeguistas eran claramente unha minoría, na que cómpre mencionar a Delgado Gurriarán, Xohán López Durá ou Carlos Tomé, todos eles moi devotos do rianxeiro. Como informaría Prada despois dunha viaxe a México, había alí “un meritorio grupo de galeguistas que mantén ergueita a bandeira do Partido Galeguista”, entre os que cita expresamente a Florencio Delgado Gurriarán, “un dos outros valores da nova poesía galega”, ademais de Cabanillas fillo, Tomé, Rodríguez de Bretaña ou Elixio Rodríguez, todos definidos polo “seu afervoado galeguismo”. Non era louvanza menor, porque a diferenza de Barcelona ou dos meses pasados en Francia, en México abrollaban os conflitos e disidencias que se arrastraban desde o final da guerra civil e os axustes arredor das culpabilidades da derrota. Así o percibiron, durante os cinco meses que alí viviron, Lois Tobío e a súa muller Melu Soler, que deixou unhas notas moi duras no seu diario: “constante desasosiego, hostilidad de los españoles entre sí, ofensas personales”.

Malia estas dificultades, o traballo de Delgado Gurriarán e do grupo galeguista foi superior ao que se podería esperar do seu reducido número de integrantes. A presenza da lingua e da cultura de Galicia mantívose en publicacións e encontros políticos. A revista *Saudade*, definida como “Verba galega nas Américas”, foi case toda ela monolingüe, en contraste coas revistas que se publicaron na mesma altura noutras capitais americanas do exilio. O máis constante colaborador da revista, nas dúas xeiras en que saíu a lume, foi Delgado Gurriarán, que nela publicou moitos poemas. Un amigo de Lois Tobío, Anselmo Carretero, observou que nos anos corenta, antes mesmo do final da guerra mundial, as linguas españolas non castelás estaban presentes en festas e conmemoracións dos días da República celebradas na capital federal de México. Alén da acción cultural, o traballo máis importante que levaron a cabo Delgado Gurriarán e os seus irmáns galeguistas foi manter o contacto con Castelao, acollelo cando o rianxeiro, á fronte dos catro deputados do Consello de Galiza, viaxou a México para participar na sesión das Cortes republicanas no verán de 1945 e, antes desta viaxe, actuar de

representantes do Consello de Galiza en México, peza fundamental para reconstruír a alternativa de Galeuzca, na que salientou o amigo Xohán López Durá.

Esta acción política tivo o seu punto culminante nos anos 1944 a 1947, entre a creación en Buenos Aires do Consello de Galiza e o retorno de Castelao desde París, cansado e ferido pola crise do goberno republicano presidido por José Giral, que tivo en Castelao o seu máis afouto defensor, mesmo fronte á morneza de vascos e cataláns. O fracaso da alternativa de Galeuzca tivo lugar no contexto da aceleración de acontecementos que se producen desde o final da guerra mundial e, ao pouco, dos tempos de “guerra fría” e o bipolarismo mundial.

As esperanzas de retornar a España ficaron choídas para tantos refuxiados que tiveron que aceptar a *realpolitik* de finais dos corenta e admitir que había que “desfacer as maletas” para se instalar para moitos anos nos seus destinos de exiliados. O percorrido biográfico de Delgado Gurriarán ilustra ben esta viraxe, ao se desprazar para Guadalajara, a capital do estado de Nueva Galicia, e manter unha prudente distancia cos medios do exilio en Cidade de México. Esta distancia non foi ruptura, pois colabora no libro *Presencia gallega en México*, promovido polo Padroado da Cultura Galega en 1954, e dará o seu contributo aos dous primeiros números da máis emblemática e influínte revista do exilio galego en México, que foi *Vieiros*, da que finalmente se publicarían catro entregas.

* * *

E con esta referencia, dispóñome a dar cabo á miña intervención. As tres últimas décadas da biografía de Delgado Gurriarán transcorreron en México pero xa non era propiamente un exiliado activo, senón un galego con saudades da súa Terra, á que ansiaba retornar tanto fisicamente como recuperando contactos cos vellos amigos do interior, como farían Luís Seoane ou Emilio González López. O seu contacto primeiro sería Fernández del Riego. Aquel devezo de regresar non foi satisfeito ata que viaxa a Valdeorras en 1968, primeira das tres estadias que logra facer na súa terra natal. Non foi acollido de modo tan distante e frío como lle acontecera a Max Aub, tamén exiliado en México, que retornou por aquelas datas para constatar, como resumo do silencio que encontrou arredor de si e da súa obra, que “he venido, pero no he vuelto”. Florencio encontrou, primeiro en Valdeorras e logo nalgúns amigos, desde Sebastián Martínez-Risco a Valentín Paz-Andrade, e institucións, como a Real Academia Galega ou o Instituto de Estudos Valdeorreses, unha acollida agarimosa e algunhas honras simbólicas.

Volver a Valdeorras foi máis ca un retorno. Foi pechar un círculo aberto na súa infancia e cultivado nos anos de mocidade antes da guerra civil. A súa paixón pola terra, os seus viños, as súas falas e costumes e as súas xentes foron a base, coma se dun prerromántico se tratase, da súa inspiración poética e do seu alento

político. Na última viaxe prevista pero non realizada, convidado para pronunciar a conferencia de clausura do Congreso Castelao de 1986, enviou un manuscrito que era, ao tempo, unha confesión autobiográfica e unha homenaxe a Castelao, condensada no título que lle deu, *O soño do guieiro*. Era unha ofrenda a Galicia, lida por Ramón Martínez López na varanda do rianxeiro pazo de Martelo, na clausura daquel congreso do centenario de Castelao, que acaba con estes versos de esperanza, compostos anos antes en Puerto Vallarta, pero que son acaídos tamén para os tempos de hoxe:

Emporiso, Daniel, Guieiro noso,
 a Galiza é máis forte que o malfado
 e ha de ser, o teu soño, realidade.
 Eis o Voto, que cómpre che fagamos,
 pra que, no alén, frereza
 o teu sorrir de BON E XENEROSO.

FLORENCIO DELGADO GURRIARÁN, POETA DE VALDEORRAS

FLORENCIO DELGADO GURRIARÁN, THE POET FROM VALDEORRAS

Rosario Álvarez

Neste ano 2022 en que lle dedicamos o Día das Letras Galegas (e o ano todo) a Florencio Delgado Gurriarán repetiremos mil e unha veces que el é o poeta de Valdeorras e, ademais, o creador e activista que, entre a cultura e a política, desenvolveu unha intensa actividade a prol de Galicia desde o exilio mexicano. Dous trazos que, entrelazados, contribúen por igual a caracterizar o noso home-naxeado, como puxo de manifesto esta Real Academia na xornada en que foi escolleito para esta celebración. A súa condición de “nativo de Valdeorras” foi o substrato necesario, inesquecible, na súa posición activa, irredutible, na nova vida mexicana.

Poeta de Valdeorras. Cumprindo coa encarga que me foi feita por esta corporación —grazas señor presidente pola ocasión e a confianza—, voume deter nese título honorífico outorgado espontaneamente, ao parecer *nemine discrepante*, a este bo fillo de Córghomo (concello de Vilamartín de Valdeorras). Moitos dos presentes, e desde logo todos os que me convidaron a facelo, saben que a miña investigación pertence ao campo da lingüística e filoloxía galegas, e sobre todo á variación da lingua, isto é, ás diferenzas nas formas de expresarse dos galegos e galegas que, sen deixaren de usar o idioma que chamamos “galego”, mudan en función do tempo, do lugar de procedencia e da ocasión. Por iso, xa irán percibindo que, nese título mencionado, eu vou centrar a miña atención máis ben na segunda parte, nese “de Valdeorras”.

Certamente é imposible achegarse á poesía de Florencio sen percibir a emoción con que evoca as paisaxes e as vivencias da terra amada:

miña noiva, miña Terra:
engado dos meus amores,
consolo das miñas penas.

Nesa evocación desfilan as serras orientais, rexas, maxestosas, de altos e esgrevios cumes defendendo o val, fendidas polo pai Sil, que, preso entre penas, vertebra e organiza toda a contorna; altas serras sucadas en cavorcos por regatos e regueiros de augas claras que brincan cantareiras nos laxedos ou se alborotan e precipitan en *cachois* e *pincheiras*, mais logo cantaruxan manseliño á beira dos camiños.

E toda a roupaxe vexetal que as veste en sucesión continua ao longo das estacións, formando parte dos días e das horas de todos os homes e mulleres desta terra, das cores e sensacións que agariman as súas vidas e tinguen os seus recordos: as árbores lanzais da montaña e das ribeiras; a omnipresenza dos soutos, cos seus retortos castiñeiros, ourizos, candeas, caracochas...; as flores do monte baixo, que colorean a primavera e o verán, ou o mantelo de ouro das nabeiras e cortiñas; o mar das cepeiras, tinguindo as encostas e os socalcos coa variedade de tons das súas follas e o arrecendo dos seus acios... Mais neste canto xeórxico tamén hai lugar para o rexeitamento das especies que veñen romper o equilibrio dese medio natural, cun lugar poético especial para a protesta contra os eucaliptos, con imaxes recorrentes pouco amigables, como a do “matachín... cós afiados coitelos”, a de “arbres de pel esfolada” ou a de “novo rico da campía, / circio e baril estranxeiro”. A denuncia vai máis alá, co pranto pola perda da vida lembrada e o exilio forzoso da fauna moradora expulsada:

Saudades têm a campía,
polas arbres que morreno
ao fuxir, dos eucaliptos,
os reiseñores troveiros.

E, por suposto, na evocación non faltan todas as castes de uvas e de viños. Nun lugar de importancia, o “delicioso godello” “dos viños brancos espello” (do que tamén di “milagre feito viño”), que ten o seu contrapunto no “Alicante bermello / dos viños tintos espello”. Mais a maiores están moi presentes o da *mencía*, da *garnacha*, do *caíño*, do *mouratón*, da *mozafresca*..., e incluso a humilde *purrela*,

[...] agulla que molla,
gorenta e non embebeda:
bebida cristianizada
polo baptismo na adega:

Brancos e tintos de todas as clases, si, pero o *tostado*, “líquida alfaia”, “pinga de ouro do Sil”, mereceulle un madrigal.

Unha paisaxe humanizada por unha sucesión ininterrompida de xeracións de devanceiros, que domearon serras e encostas que semellaban indómitas: *camiños, carrúas, congostras, valados, muradellas, socalcos, caldeiras, devesas, poulas, agros, cortiñas...* Os *viñaredos* e as *adegas*. Os *pegureiros* e as *habenzas*. A *fumeira* das casas de aldea. Unha paisaxe natural habitada por unha comunidade que se funde con ela e que sustenta a vida toda, o traballo e o lecer: as festas, o rebuldar de mozos e mozas, as ruadas, as cantigas e cantarenas, os magostos, o *entruído* e os *foliois*, a xuntanza na taberna...; Santa Marta, os santuarios e as tradicións; os xogos lembrados da infancia, mais tamén da idade adulta (o *pión* coa súa *baraza*, as *chapas*, as *pinchacarneiras*, os brincos de cereixas nas orellas, os *bolos*, a partida da *birisca...*).

E por iso, feita materia poética, a emoción da sonoridade dos topónimos amados: “Nomes, nomes de Valdeorras, / i doce e sonoro canto!”: Córgho, Xagoaza, Correxais, Outarelo, As Gralleiras, río de Farelos, Pena da Moura, Val de Afreixo, Porto Mourisco... E, si, tamén, outra vez a poesía ao servizo da denuncia irada contra a deturpación castrapizante, como no seu poema “Loubanza á toponimia enxebre (Muiñeira sen música)”:

Volten a Valdeorras os nomes xenuinos:
 Non máis «Correjanos» nin «Vega Molinos»;
 sin Veiga Muíños e máis Correxais
 [...]
 ¡Qué Deus lles perdoe a feble cultura
 aos que esmendrellaron a nomenclatura
 traducindo os belos nomes de Valdeorras
 ao feio «Castrapo» [...]

Unha paisaxe habitada, en harmonía, non só por vacas, ovellas, galos, cans..., senón por toda clase de animais non domesticados. Na súa evocación ocupan un lugar especial os paxaros *sensu lato* (*lavandeiras* donas, *papos-rubios* escudeiros, paroleiras *anduriñas*, *curuxas* axexantes, *cucos* menciñeiros, *milpéndoras*, *cochorras*, *reiseñores...*), pero non fallan ademais os grandes mamíferos vencellados ás vivencias ancestrais da comunidade e á cultura tradicional transmitida (o *lobo*, o *raposo* ou *golpe*, o *reco teixo...*). Nin animais máis pequenos, que forman parte dos temores, narracións e experiencias infantís: a *cobra* que “quere poñerse morena / e toma baños de sol”, as coitadiñas *arrás* “que a volta del rei anceian”, as *formigas* que fan “balanzo do vran”, as *aveláñas*, a *carricanta...*

O poeta canta o vigoroso vento frío do norte e a fresca *bris* da montaña, desconfiado dos aloumiños mainos dos “ventos moles e tépedos” vindos do sur. Entoa

unha e outra vez a lembranza do “varudo e forte inverno”, coa choiva, neve, *xiada*, *sarabia*, *curisco*, *carambelos*, brétemas e neboeiros.

Chegóu o vento do norte
chegóu o vento do inverno,
coa neve por branca besta,
cô curisco por cadelo,
de brétema rexo escudo,
espada de duro xelo,
corno de âr encalexado
e lanza de carambello,
côs guerreiros das folerpas
e da saravia os bêsteiros.

Mais tamén canta o *arco da vella*, e os días sollíos do verán, e os aloumiñados por raiolas que fenden coma coitelas a néboa, para acender de cores o mar das cepeiras.

Si, definitivamente, Florencio merece con toda xustiza o título de “poeta de Valdeorras”. Por dereito propio.

* * *

E que dicir da lingua?

Cómpre non chamar ao engano. Florencio non é un autor que escriba nin tente escribir nunha variedade local ou comarcal do galego: el aposta por un modelo idiomático que debe ser supradialectal, translocal, nacional; que debe procurar a enxebreza sen por iso afastarse artificialmente do uso común e da doada comprensión dos falantes; un galego desacomplexado que non se automutile por un trabucado impulso diferencialista; un galego que debe beber da lingua do pobo, mais sen alentar por iso ningunha sorte de minifundio lingüístico; un galego que ten que aspirar á universalidade sen perder a súa esencia. Un galego que debe transcender os espazos da cultura tradicional para ser vehículo de cultura, en todas as formas de expresión e en todos os ámbitos, para todos os galegos e galegas, na Galicia infinda.

Iso si, como é de esperar, a lingua de Florencio está moi enraizada na variedade destas comarcas orientais, con Valdeorras por centro, posto que foi a que oíu falar desde que naceu, a que levaron consigo os seus pais cando saíron de Galicia e á que volveu arreo, xa que, coma a maioría dos galegos transterrados, a familia mantivo ben estreito o vínculo coa súa casa, coas súas xentes e coa terra de orixe,

facendo visitas tan frecuentes como era posible. Hai, por tanto, unha sólida base de Valdeorras que é moi visible no léxico: non se enganan vostedes se supoñen que toda esa comunión coa natureza nativa está expresada empregando de preferencia palabras valdeorresas. Ora ben, as palabras da tribo deixan espazo para outras que, para a mesma realidade, son aprendidas aquí e acolá, por medio das lecturas ou do intercambio con falantes doutras terras galegas. Non esquezamos que el pasou a maior parte da súa vida fóra de Galicia —tamén na adolescencia e mocidade—, polo que o vencello máis permanente coa lingua foi a través da escrita: e iso é, quizais, o que quixo dicir cando afirmou, ao meu xuízo esaxeradamente, que o seu galego é “máis que collido do pobo, adeprendido nos libros”.

Por exemplo, cando fala dos crús invernos, un tema recorrente, atopamos a neve, o vento frío, o *curisco...*, e lembra con frecuencia os *carambelos*, usando a forma propia de toda esta rexión onde se reúnen Lugo, León e Ourense (outros dirían *carambo*, *candeallo*, *candeoto* etc.); pero cando se trata do pedrazo prefire, sen dúbida, a forma *sarabia*, un substantivo que dificilmente escoitaría por aquí. Non lle chista a forma *granizo*, tan frecuente nestas terras estremeiras, seguramente posta baixo sospeita de castelanismo; e quizais pola mesma razón foxe da solución *pedrisco*, que nós, nas enquisas do Atlas Lingüístico Galego, recollemos aquí en Córghomo. Non: el opta por *sarabia*, propia dunha ampla área distante, pasado o río Miño, que, ademais da súa eufonía, trae recendos da portuguesa *saraiva*.

Noutros casos, nesa construción dun galego común, o autor opta pola variación léxica, choutando libremente, a conveniencia, dunha solución para outra. Así, aínda que para a súa árbore totémica usa o nativo *castañeiro* —que é a forma máis tradicional en Valdeorras, coma en toda a franxa oriental, desde o Cantábrico ás Portelas zamoranas—, prefire sen dúbida a máis común e estendida *castiñeiro*, xeral en autores de todas as procedencias, que puido escoitar sen saír do lugar a falantes ourensáns ou lugueses veciños polo oeste; mais o curioso é que tamén dá xenerosa entrada a *castiro*, unha variante moi singular e pouco difundida, localizada nunha pequena área central da provincia de Lugo.

Reparen en que falo seguido das palabras e frases usadas para nomear as entidades evocadas, en definitiva do léxico. A presenza da variedade local é moito menor se a procuramos na fonética ou na morfoloxía, pois Florencio asume de modo xeral solucións que xa na altura se ían decantando como “galego común” (*chan*, *man*, *uns*, *paixóns*, *ti* [sux.] etc.), e que non se corresponden coas que el sabe que son características da súa fala. Só de vez en cando, de xeito intencionado ou non, afloran trazos moi marcadamente dialectais, como pingas afectivas ou pinceladas creadoras dun ambiente pintoresco ou entrañable: plurais en *-ois* (“Por tí, ... os corazois dan latexos”,), eles *tein* (“Tein, os paxaros, Concello”), el *vei* (“O que se vei no lenzo / fai chorar aos penedos!”).

Home do seu tempo, tanto vive atento aos progresos da cultura galega e á construción comunitaria do modelo de galego escrito moderno, ao que contribúe en contacto directo ou indirecto con outros intelectuais, coma aberto á cultura moderna e internacional, para o que incorpora sen dó e con naturalidade estranxeirismos de uso corrente: a anduriña está a “facer a *toilette*”, o Sil vai ao “*cabaret* das sereas”, “As encostas da Trevinca / xa saben o que é o *sláalom*” ou di que a Vía Láctea é unha “Bela estrada de ensoños, / con *macádam* de estrelas”. Igual que xoga con esdrúxulos cultismos procedentes ou imitantes da nomenclatura científica; lembren, por exemplo, no “Descordo da queimada”:

Fogo estético
e dipsético,
ledoxéneo e termoxéneo
e sacrificio incruento,
que é da amizade, arrequento.

Efectivamente, a el gústalle xogar coa lingua, coa propia e coa allea. Pero, ademais, gústalle empregar a paisaxe lingüística de cada lugar non só como fonte de recursos lingüísticos senón como manancial de materiais poéticos.

Referinme antes a esas pingas de aderezo dialectal que evocan inmediatamente Valdeorras e estas serras orientais (eles *tein*, *foliois*...). Mais, pola mesma, tamén acolle voces náhuatls e outros americanismos, entre os que atopamos tanto léxico común coma topónimos autóctonos, que enfeitan e sazonan algúns poemas mexicanos:

Teño unha noiva *jarocha*
coor, mel e arume de mangos,
rítmico van de boleros
quente paixón de *huapango*.

A súa esperta antena lingüística recolle con acerto a pronuncia hispana dos anglicismos que mechan a fala española da contorna mexicana ou imita a dos *gringos* estranxeiros, e que Florencio incorpora ao seu abano de recursos expresivos:

Uruapan. Tras dos outeiros
xurdéu o Paricutín
pra que os *gringos* barulleiros
poidan vir matalo *esplin*.

Co mesmo fino sentido do humor imita, cariñosamente, o francés pronunciado por galegos en París, coma a “mociña galega, que chegou a París / en longa *promenade* da aldea ao boulevard”.

Inda que, engaiolada de París polo engado,
pode ter *randevís* na porta do *metró*,
pode troular nas rúas o catorce de xullo,
da señardade, a espiña, leva no corazón.

Tamén con humor dá entrada ao castrapo, mais neste caso con intención paródica e obxectivo de denuncia, como fai, por caso, en “Carta de Guan de la era al doutor Nuevo Campito”.

* * *

En definitiva, Florencio Delgado Gurriarán, “poeta de Valdeorras”, representa a fala desta comarca como sólido punto de partida, pero nunca pretendeu que a súa lingua poética fose un fiel reflexo da fala desta rexión galega. El forma parte dun proxecto colectivo que busca transcender as fronteiras do local, do mesmo xeito que ten que rachar coas limitacións de rexistros, temáticas e contextos.

Á base familiar e veciñal valdeorresa únense á mantenta palabras que proceden doutras áreas xeográficas, escoitadas aquí e acolá, e moi principalmente as que proveñen das lecturas e do seu interese por aprender galego a través dos precursores, da literatura de tradición oral e dos seus mestres do Seminario de Estudos Galegos e outros círculos galeguistas, sen esquecer as lecturas ou contactos en portugués —en revistas e libros chegados de Portugal e do Brasil— nin a inserción nun contexto internacional contemporáneo, coa circulación de préstamos impostos pola modernidade. Esta vontade de sumarse á construción colectiva dun galego culto válido para todos os habitantes da Galicia infinda compaxina moi ben, ademais, coas súas proclamas en contra da castelanización da lingua e da castrapización da toponimia.

Nese proceso el anota, recolle, usa, achega... á construción colectiva formas e significados de Valdeorras, patrimonio inmaterial da súa contorna que ofrece ao acervo lingüístico de toda a Galicia infinda, e pola mesma razón está aberto a beber dos mananciais e nutrirse dos recursos que ofrezan outros construtores desde outras áreas de Galicia.

Eu espero que neste ano, con tantas persoas dedicadas ao estudo da súa obra, poidamos poñer de manifesto a importancia relativa dos dous aportes no seu modelo lingüístico (o valdeorrés e o de aluvión) e, sobre todo, poñer en valor a súa contribución á elaboración do estándar galego nas décadas centrais do século XX.

SOBRE A POESÍA DE FLORENCIO DELGADO GURRIARÁN NOS SEUS INICIOS (1931-1934): POETA DAS COUSAS DAS TERRAS DE VALDEORRAS (OU SEXA, POETA MARIÓTICO) E, ASEMADA, POETA DAS CAUSAS (OU SEXA, POETA CÍVICO, POETA PATRIÓTICO)

FLORENCIO THE EARLY POETRY OF FLORENCIO DELGADO GURRIARÁN (1931-1934):
THE POET OF VALDEORRAS REGIONAL LIFE (I.E., A MARIOTIC POET)
AND THE POET OF CAUSES (I.E., A CIVIC POET, A PATRIOTIC POET)

Xesús Alonso Montero

O título da miña alocución non é, como pode parecer, un xogo de palabras; é o título dun achegamento á poesía de Delgado Gurriarán que se propón deslindar dous tipos de composicións que estiveron moi presentes, dun xeito moi especial, na primeira etapa pública da súa carreira literaria, a que vai de 1931 a 1934. Sobre este período de menos de catro anos debruza-se a miña curiosidade. Fareino aquí, en Córghomo, onde o autor escribiu todas ou moi boa parte das páxinas poéticas que van solicitar a miña atención durante uns minutos; en Córghomo, miñas donas e meus señores, que Florencio sempre levou no corazón, de aí que o seu primeiro pseudónimo fose “Corgomófilo”, que un estudante de grego clásico traduciría ‘o que ama a Córghomo’. Teño a sospeita, se mo permiten, de que “Corgomófilo” creouse a partir de “Demófilo”, que foi o pseudónimo empregado a fins do XIX por don Antonio Machado y Álvarez, que chegou a ser, na vida e nos seus estudos, un auténtico ‘amante do pobo’. Andaluz de nación, nacera, circunstancialmente, en Compostela, no ano 1848. Córghomo, en efecto, estivo decote moi presente na vida e na literatura do noso Florencio, quen, quizais, nunca se imaxinou que, anos despois do seu falecemento, tan lonxe de Valdeorras, Córghomo sería a capital literaria de Galicia nun día tan significativo como o 17 de maio. Hoxe é ese día, a data na que Córghomo, dalgún xeito, tamén, é o Día das Letras de Europa, pero deixemos os argumentos en favor deste loureiro para outra ocasión.

* * *

É ben sabido que Florencio, como poeta público, estreouse en 1931, concretamente en febreiro dese ano, se nos atemos ós datos da insubstituíble monografía de Ricardo Gurriarán. Xa cumprira o autor 27 anos. No período que vai dos inicios de 1931 a ben entrado 1934, a data de *Bebedeira*, o seu primeiro libro, Florencio publica, na prensa galega, poemas de condición moi distinta. Abundan os que cantan e contan as cousas das terras de Valdeorras, a súa comarca natal: os farturentos viñedos, as excelencias dos seus viños, o curso do río Sil, os vizosos soutos e a delicia das festas e doutros aconteceres. O poemario canta a súa pequena e íntima patria, ou sexa, a súa matria, ese territorio físico e afectivo que emite acotío signos confortables, incluso garimeiros, como garimeiras son, nos seus cantos de berce, as nais. Debería dicir, miñas donas e meus señores, “mais”, voz menos lonxe do étimo latino “mater” / “matrem”, pois sabido é que, noutros lugares de Galicia, a “nai” chámase “mai”.

Estes poemas sobre a patria pequena, sobre a matria, converten a Delgado Gurriarán nun poeta matriótico: o poeta da nación afectiva que era a súa matria valdeorresa. Poeta matriótico, por tanto, está na liña de quen, dun xeito maxistral, inaugurou en Galicia a poesía matriótica, Rosalía de Castro; a Rosalía que, nun poema de 1863, evocaba a “hortiña que quero tanto” e as “figueiriñas que pran-tei”. Poucas matrias tan ben poetizadas, en Galicia, como as terras de Valdeorras.

O noso poeta —poeta das cousas da súa venerada comarca natal— arrinca delas recursos literarios, algúns inesquecibles. Das cepas di: “as vidras, / ledas mozas churrusqueiras, / maquilladas de sulfato, / sorrinlle ao vento, coquetas”. E das nubes, que el escribe “nubens”, comunícanos: “enamoradas da serra, / andan a buscarlle as voltas / por ver de apalparlle as tetas”. Nun breve romance, titulado “A cadea”, o noso autor traza a biografía do río Sil, que o levan preso “as penas” (os penedos) e que actúan como “gardas civís”. Non é para menos pois o vello río destas terras

Seica din, que aló no monte,
 zugóulle o sangue aos regueiros;
 esforciou doncelas fontes
 e arroubóu o ouro das serras
 para gastalo no mar
 no “cabaret” das sereas.
 Deron parte dél os lobos
 cando ía fuxir â Cuba,
 e inda que, en Montefurado,
 meteuse no monte, a lúa
 descubriuno e déronlle o alto.

Nestes exemplos —e hai moitos outros— están as prosopopeas, esa figura retórica que tanto prodigou o hilozoísmo naquela época, escola poética da que Delgado Gurriarán foi a voz máis rica. E as prosopopeas, señoras e señores, pertencen ó universo das metáforas e o noso poeta foi, sempre, un prodixioso creador de metáforas. Con estas figuras retóricas o noso escritor compuxo o poemario *Bebedeira*, que é o libro das cousas de Valdeorras, o libro dun matriota inspirado.

Desde 1931, Delgado Gurriarán compón poemas matrióticos, poemas que incorpora, en 1934, ó seu primeiro libro, *Bebedeira*, que é un canto á paisaxe da comarca natal e ás súas cousas, pero entre 1931 e 1934, nos mesmos rotativos, publica outro tipo de poemas, algúns decididamente comprometidos coa causa da galegitude. Reparemos, en primeiro lugar, no titulado “Xuntanza”, de decembro de 1931, unha especie de manifesto político en verso que finaliza con esta arenga:

Bos galegos, é hora de xuntanza,
a quen forte non é, ninguén o escoita,
se queredes ser donos de gabanza,

ide xuntos á nobre e civil loita,
se non, triste será vosa lembranza
e nunca terá fin a vosa coita.

Neste texto, o escritor non é o poeta das cousas, é o poeta das causas, concretamente da causa política da galegitude. Vostedes saben ben, señoras e señores, que a palabra “causa” e a palabra “cousa” proceden do mesmo étimo, do latín “causa”; de aí que Florencio Delgado Gurriarán, nun mesmo período, de 1931 a 1934, transite con naturalidade da poesía das cousas á poesía das causas, porque quen goza coas cousas non debe eludir as causas para que as cousas pervivan e florezan. Unha destas cousas é o viño de Valdeorras, cousa que pervivirá e florecerá na medida en que os traballadores dos eidos vinícolas vivan unha vida digna. Con esa causa estaría o noso poeta, cidadán antes que escritor, o escritor que falaba desde neno a lingua galega, esa cousa que, sabéndoa, non só a cantou como cousa deleitosa senón que a defendeu, nos seus versos, por ser unha causa.

En efecto, nese período, escribe e publica tres poemas que ben podemos chamar sociolingüísticos, nos que denuncia o desleigamento idiomático de certos sectores e individuos. Poeta das cousas, ante o idioma é un poeta das causas. Dos tres poemas, o máis citable é “Falan castelán”, de abril de 1934, onde a musa crítica do noso escritor denuncia o desleigamento cívico dos que rexeitan o uso do idioma galego.

Así pois, quen, neses tres ou catro anos, canta as cousas nos chamados poemas matrióticos, ó mesmo tempo, nos mesmos periódicos, publica versos sociolingüísticos,

que eran, sen dúbida, unha das modalidades da poesía patriótica. Se poeta patriótico é Delgado Gurriarán no poema “Xuntanza” (xuntarnos, unírnos para construír Galicia), tamén é poeta patriótico quen, nos versos de “Falan castelán”, denuncia a actitude ante a lingua galega do “cacique”, do “crego”, do “señoritiño” etc., e na versión de 1943, dos falanxistas. Por conseguinte, nun mesmo período, o poeta fai poesía das cousas e tamén das causas, o que neste discurso chamamos poesía matriótica e poesía patriótica.

Cómpre engadir que Delgado Gurriarán, cando publica o seu primeiro libro, *Bebedeira*, de 1934, nese volume só recolle a poesía matriótica, 32 poemas (bastantes xa editados) de cheo na liña hilozoísta estreada polo pontevedrés Amado Carballo. O volume non nos ofrece ningún dos poemas sociolingüísticos nin ningún dos poemas abertamente patrióticos, entre eles “Xuntanza”. Eu teño a sospeita de que o noso escritor, na hora de aparecer ante o público como poeta autor dun libro, o seu primeiro libro, opta, nesa ocasión, para presentarse en sociedade —na sociedade literaria—, por definirse como poeta das cousas, lonxe da poesía cívica e patriótica, como se esta modalidade non conferise, dun xeito claro, o estatus de poeta poeta. Sexa ou non este o motivo da non incorporación de tales poemas, imponse, neste discurso académico, referírmonos a un dos 32 poemas que constitúen *Bebedeira*.

Trátase de “Tristura do souto mudo”, composición de 68 versos na que canta e gaba ós castiñeiros, tema presente noutros poemas do libro, tema moi presente noutras páxinas deste volume, que é, entre outras cousas, un canto á paisaxe valdeorresa. Pero nesta composición hai un drama: o poeta decátase de que os reiseñores e outras aves fuxiron, e fuxiron porque o vello souto foi invadido por árbores “alleas”, procedentes de terras estrañas. Era o eucalipto, con “follas de coiro rexo” e “de pel esfolada”, que, “novo rico da campía”, tamén espaventou as “cerdeiras”, os “carballos”, os “freixos”, as “figueiras” e os “amieiros”. De feito, só resistiu o piñeiro. Non sei de ningún poeta que denunciase, antes de 1934, en Valdeorras ou noutra comarca de Galicia, a asoballante invasión desta voraz especie australiana. Tampouco o fixo, dun xeito evidente, Delgado Gurriarán. Quen lea con atención o poema non atopará a crítica económica que non poucos autores, con posterioridade, fixeron desta invasión, deste asoballamento contra as especies botánicas autóctonas. Delgado Gurriarán, neste libro, ofrécesenos como poeta puro, alleo a alegacións sociais ou económicas. É tan puro, nestes 68 versos, que o que lle doe ó poeta non son as consecuencias ecolóxicas e agroecómicas; é o feito de que os “reiseñores troveiros” tivesen que fuxir, incapaces de cantar nas pólas da árbore estranxeira. Pero eu pregunto: é correcta esta interpretación do poema de Delgado Gurriarán? Téñase ben en conta que o poema titúlase

“Tristura do souto mudo” e que haberá alguén capaz de pensar que os reiseñores fuxiron como protesta económica ante o asoballamento arbóreo.

Sei pouco do que opinaban, aquí e fóra de aquí, os ecoloxistas de 1934; agora ben, non sería moi disparatado pensar que os reiseñores foron, nese ano, os únicos críticos coa nova situación forestal de Valdeorras. Quizais os reiseñores saben máis economía do que moitos pensan. Valéndose deles, o poeta Florencio Delgado Gurriarán construíu un sutil texto poético en favor dos “petrucios castiñeiros” e contra o eucalipto, o “novo rico da campía”.

Graciñas e que os reiseñores canten en todos os recunchos de Valdeorras e da nosa Terra!

III

Homenaxe a Xosé Ramón Barreiro

CONSTRUÍNDO A IGREXA GALEGA.

O CURA BARREIRO NA LONGA DÉCADA DOS SESENTA /

/ José Ramón Rodríguez Lago

XOSÉ RAMÓN BARREIRO FERNÁNDEZ E A HISTORIA LOCAL /

/ Ana Romero Masía

CONSTRUÍNDO XOSÉ RAMÓN BARREIRO

/ Emilio Grandío Seoane

CONSTRUÍNDO A IGREXA GALEGA. O CURA BARREIRO NA LONGA DÉCADA DOS SESENTA

BUILDING THE GALICIAN CHURCH. FATHER BARREIRO IN THE LONG DECADE OF THE 1960S

José Ramón Rodríguez Lago
Universidade de Vigo
ORCID: 0000-0003-4235-8863

Resumo: Seminarista brillante, medalla de ouro en dereito canónico pola Universidade Gregoriana na Roma do Concilio, capelán obreiro na Galicia do desenvolvemento industrial, promotor inicial do Concilio Pastoral de Galicia e presidente da Asemblea Rexional do clero galego. A singular travesía de Xosé Ramón Barreiro Fernández no seo dunha Igrexa galega liderada entón polo cardeal Quiroga Palacios permite interpretar mellor non só a súa vida e obra, senón tamén a da historia de Galicia entre os anos 50 e 70 do pasado século.

Abstract: A brilliant seminarian, awarded with the gold medal in Canon Law from the Pontifical Gregorian University in the Rome of the Second Vatican Council, a chaplain in Galicia committed to industrial development, the initial promoter of the Pastoral Council of Galicia and president of the Regional Assembly of the Galician clergy. Understanding the unique journey of Xosé Ramón Barreiro Fernández within a Galician Church then led by Cardinal Quiroga Palacios enables a better interpretation not only of his life and work, but also of the history of Galicia from the 1950s to the 1970s.

Palabras chave: Xosé Ramón Barreiro Fernández, Seminarios, Concilio Vaticano II, Asemblea Conxunta do clero, Concilio Pastoral de Galicia.

Key words: Xosé Ramón Barreiro Fernández, Seminaries, Second Vatican Council, Joint Assembly of the clergy, Pastoral Council of Galicia.

Como presidente da Real Academia Galega e desde diversas institucións, home-naxeouse xa en vida a Xosé Ramón Barreiro como un dos patriotas que, desde o compromiso coa nosa historia e a nosa lingua e cultura, contribuíron a modelar a nosa Galicia actual (Axeitos, Grandío e Villares 2008). A miña humilde achega á máis que merecida homenaxe á súa obra e figura pretende expoñer neste artigo como ese compromiso se manifestou xa —e non en menor medida— durante a súa breve pero fulgurante carreira eclesiástica, cando moitos —quizais ata el mesmo— o vían destinado a converterse en futuro príncipe da Igrexa (Rodríguez Lago 2023b). Seminarista brillante, medalla de ouro en dereito canónico pola Universidade Gregoriana na Roma do Concilio Vaticano II, capelán obreiro na Galicia do desenvolvemento industrial, promotor inicial do Concilio Pastoral de Galicia e presidente da Asemblea Rexional do clero galego, a súa traxectoria posterior non podería entenderse sen tales experiencias previas. Tampouco sen o transo que debeu supoñer para el o abandono da carreira eclesiástica. Analizar os azarosos anos do cura Barreiro non só permite entender mellor a súa figura e a súa obra; tamén nos ofrece un panorama calidoscópico do proceso de mutacións observadas na Igrexa católica na década bautizada como “os longos anos 60” (Horn 2019; McLeod 2007).

BENDICIDO POR DEUS E POLOS HOMES. A FORXA DE BARREIRO (1936-1961)

En agosto de 1961 o bispo auxiliar de Santiago, Miguel Nóvoa Fuente, ordenou na catedral compostelá a promoción sacerdotal máis extensa da historia da Galicia contemporánea. Entre os 66 ordenados aquel día, un sobresaía polo seu extraordinario expediente e parecía verse chamado a ostentar altos designios na Igrexa. A influencia do cardeal Quiroga Palacios permitiu que gozase dunha bolsa outorgada polo goberno de España para continuar a súa formación en Roma durante os anos coincidentes coas sesións do Concilio Vaticano II. Antes de partir cara á cidade eterna, o sacerdote Paulino Pedret Casado, profesor de dereito e historia na Universidade, antigo membro do Seminario de Estudos Galegos e membro da Real Academia Galega, exercería como un dos orgullosos padriños de Xosé Ramón Barreiro na celebración da súa primeira misa. O seu outro acompañante naquela cerimonia festiva foi sen dúbida quen máis contribuíu a acrisolar a vocación relixiosa e a brillantez intelectual do seu sobriño. O sacerdote Manuel Fernández Cambeiro, irmán da súa nai, exercera como titor e guía do noso protagonista desde o seu nacemento en Ribeira, en decembro de 1936, mentres traballaba como coadxutor na parroquia de San Pedro de Palmeira. Nos primeiros meses de 1950, tras o novo destino do seu tío no municipio de Oroso, aquel

mozo de trece anos que mostraba unha admirable precocidade intelectual iniciou os seus estudos de bacharelato no Instituto Xelmírez de Santiago, limítrofe coa igrexa da universidade e coa antiga facultade de Filosofía e Letras.

Os cinco anos do instituto alimentaron á súa vez a súa relación con outro sacerdote que exercería nel grande influencia. Casimiro Torres Rodríguez dirixía desde había anos a biblioteca da universidade e sería en 1954 un dos máximos promotores do Instituto de Estudos Xacobeos, fundado baixo o patrocinio do CSIC. A través das confesións que o historiador e clérigo trasladou anos máis tarde no xornal *La Noche*, sabemos da súa admiración por aquel prometedor adolescente (Camino 1965). Mentres os seminarios menores das cinco dioceses galegas se converteran en lugar de acollida de numerosos nenos que iniciaban con once ou doce anos a súa formación na carreira sacerdotal (Rodríguez Lago 2015), Barreiro solicitaría o seu ingreso no seminario maior tras finalizar o bacharelato, formando parte da moi restrinxida nómina de vocacións relativamente tardías; esta posición outorgaríalle maior autonomía e unha cosmovisión menos enclaustrada ca a da maior parte dos seus colegas (Rodríguez Lago 2004, pp. 139-181).

Convén situar tamén a súa decisión no contexto de exaltación nacional-católica e xacobeá apreciable na década dos 50. No inicio do goberno de Fernando Quiroga Palacios como arcebispo (Mínguez 1996; Rodríguez Lago 2014) entoara un discurso de exaltación da reconstrución social e cultural de Galicia, que outorgou esperanzas a unha nova xeración do galeguismo.¹ A súa dirección da Comisión Episcopal de Caridade, designada pola Conferencia de Metropolitanos Españóis para administrar a Axuda Social Americana (Mínguez 1997) da estadounidense National Catholic Welfare Conference (NCWC), a súa coroación coa barreta cardinalicia en 1953, o inicio da construción dun novo seminario menor ou a celebración dun grandioso Ano Santo Compostelán en 1954 dotarían entón a Compostela dun protagonismo fulgurante.

Barreiro ingresou no Seminario Maior en setembro de 1955. Foron seis anos de formación, que alén de filosofía ou teoloxía, permitiríanlle coñecer as reviravoltas dunha institución eclesiástica na que pesaban máis os usos e os costumes ca as normativas e os discursos. As redes clientelares de servizos e favores establecidas entre os seminaristas e os seus respectivos padriños —laicos ou clericais— xeraban tensións, pero o réxime de internado e a conciencia de formar parte dun corpo de prestixio reforzaban por entón o status e o sentimento de grupo. Sempre valoraría as leccións aprendidas dos dous cerebros grises cos que entón contaba o cardeal, ao seu xuízo os dous mellores profesores que nunca tivera. Ambos pasaran

1 “Ben vido, Don Fernando, a Santiago, sede de Xelmírez e os Fonseca”. *La Noche. Suplemento esporádico*. 9 (10/XII/1949), 1.

previamente pola Universidade Gregoriana de Roma. O veterano, Manuel Rey Martínez, simbolizaba a esperanza de renovación dunha Igrexa galega aberta ao mundo (Lemos 2005), tras impulsar a conformación do Instituto de Estudos Xacobeos (1954), a publicación da revista *Compostellanum* (Mínguez 2005) ou o seu proxecto dunha futura Universidade Eclesiástica; o por entón novo José Guerra Campos exercía como consiliario das Mocidades de Acción Católica na universidade. Ambos estendían entre os seminaristas as máis recentes ideas dos intelectuais católicos da Europa da posguerra. Pero se por algo sobresaí o Barreiro daqueles anos, ademais de polos seus dotes intelectuais, é por converterse moi pronto en líder e portavoz dos seus compañeiros de promoción. Sempre compaxinaría as súas brillantes notas coas demandas presentadas ante a autoridade en favor dos seus compañeiros; unha acción institucionalizada a través das páxinas da revista *Adelante*, que fundou e dirixiu no Seminario. Restaba por ver se a súa futura estancia en Roma reforzaría tales conviccións e confirmaría a brillantez dos seus *cursus honorum*.

A DÉCADA PRODIXIOSA DO CURA BARREIRO (1961-1971)

En setembro de 1961, sen cumprir os 25 anos, Barreiro chegou a unha Roma que tras a celebración dos xogos olímpicos vivía a era dourada do turismo norteamericano e da especulación inmobiliaria; pero, sobre todo, á Roma que estaba a piques de celebrar o Concilio Vaticano II. Residente no Colexio Pontificio Español, situado por entón no Palazzo Altemps; alumno dunha Universidade Gregoriana convertida en centro do proceso de renovación teolóxica e pastoral liderado polos xesuítas; e coñecedor da diplomacia cultural desenvolvida na capital italiana polo galego Maximino Romero de Lema, reitor por entón da Igrexa Nacional Española de Santiago e Montserrat en Roma e promotor do Instituto Español de Estudos Eclesiásticos (1949) e mais do Instituto Español de Historia Eclesiástica (1953). Barreiro compaxinou a súa formación entre as elites do clero mundial co seu labor pastoral na periferia romana. Coñeceu así de primeira man o diálogo aberto con outras confesións e ideoloxías e o peso que tiñan en todo iso instancias norteamericanas como o Colexio Pontificio Norteamericano ou a sede romana da NCWC, que viran apoiadas as súas teses coa chegada de Kennedy á presidencia. Quiroga Palacios, Manuel Rey Martínez e José Guerra Campos requirirían ademais dos seus servizos durante as súas estadias en Roma con ocasión das sesións conciliares.

A aprendizaxe nos usos e costumes da curia vaticana permitiulle coñecer non só as formas da diplomacia pontificia, senón as complexas redes que xogaban a súa partida nas decisións eclesiais. Por último, e non menos importante, foi en Roma onde Barreiro comezou a coidar con dedicación e esforzo a arte da oratoria,

tras a advertencia que algúns profesores verteron sobre unha locuacidade asombrosa pola que brotaba un torrente de ideas ingobernables, en castelán, italiano ou latín. A sentenza ditada entón por un dos seus profesores, *pesimus profesor eris* (serás un pésimo profesor), actuaría nel como poderoso revulsivo para coidar que aquelas ideas que se atropelaban na súa cabeza puidesen expresarse cun ritmo máis fluído e sereno, unha linguaxe accesible e unha voz con verdadeira *autoritas*. O 25 de maio de 1965 defendeu en latín a tese *A perpetuidade subxectiva do beneficio eclesiástico*, pola que obtería o *summa cum laude* e a Medalla de Ouro con que a Universidade Gregoriana galardoaba os seus mellores alumnos. Compartiría tal honra co estadounidense William W. Bassett,² co austríaco Heinrich Fasching³ e co italiano Velasio de Paolis.⁴ Barreiro era o máis novo dos catro e aquela condecoración remataba a súa consagración académica en Roma.

Xosé Ramón Barreiro regresou entón a Santiago para asumir as tarefas encomendadas polo cardeal Quiroga. O seu regreso a Galicia tivo lugar ademais no medio dos fastos xacobeos de 1965, cerimonia que lle permitiron observar o proceso de transformación evidenciada na súa terra natal. A batalla en favor do uso do galego na liturxia viña xerando crecente tensión entre o cardeal e os seus subordinados (Alvilares 1965; Araúxo 1975; Caamaño e Rodríguez 1980; Domínguez 1998), e a Mocidade Obreira Católica celebrou en xullo a súa primeira asemblea rexional suscitando alarma entre as autoridades do réxime.⁵ Mentres o sacerdote Xosé Chao Rego presentaba en Colonia o relatorio “Nécessité d’une ouverture missionnaire da paroisse en Espagne” (1965), os bispos seguían aparvados polo progreso das novas correntes teolóxicas (Araúxo 1996). O espírito do Concilio e os cambios no tecido socioeconómico por efecto da apertura ao capital exterior comezaban a rachar o peso do tradicionalismo. Algúns dos artigos publicados por Barreiro na revista *Compostellanum* (1965) mostraban un proxecto de conciliación e diálogo entre a tradición e as demandas emerxentes.⁶

-
- 2 William Wood Bassett, Jr. (1932-2022). Editor da revista *The Jurist* e primeiro estadounidense na revista *Concilium*. Profesor de dereito canónico na Universidade de San Francisco.
 - 3 Heinrich Fasching (1929-2014). Presidente das comisións austríacas de *Iustitia et Pax* (1994) e *Pax Christi* (1997).
 - 4 Velasio de Paolis (1935-2017). Presidente da prefectura para Asuntos Económicos da Santa Sede (2008). Cardeal e delegado pontificio para a congregación dos Lexionarios de Cristo (2010).
 - 5 *Informe sobre la acción de la JOC en Galicia*. 12 de agosto de 1966. Archivo histórico de Acción Católica Española, Biblioteca de la Universidad Pontificia de Salamanca.
 - 6 Tal e como pode apreciarse nas recensións dos libros de Louis Janssens, *Liberté de conscience et liberté religieuse* (París, 1964); John Rock, *Control de natalidad* (Barcelona, 1964); J. Cadet, *El laicado y del derecho de la Iglesia* (Barcelona, 1965); David Núñez, *La libertad religiosa* (Buenos Aires, 1965); José María Díez-Alegría, *La Libertad religiosa* (Barcelona, 1965); ou Alberto Bernárdez Cantón, *Legislación eclesiástica del Estado* (Madrid, 1965).

O seu primeiro destino pastoral estivo localizado a uns cincuenta quilómetros de Santiago. A aldea de Portodemouros, en Arzúa, testemuñaba entón o combate entre os postulados do tradicionalismo e as teses do desenvolvemento industrial. Tras a construción das bases militares dos Estados Unidos asentadas en España, as empresas norteamericanas Goysa Walsh e Ingersoll Rand Company fixéranse coa concesión para construír un encoro e unha gran central hidroeléctrica para a empresa Moncabril no río Ulla. As crónicas xornalísticas entoaban cánticos exaltados a tal vía de progreso,⁷ e durante dous anos e medio Barreiro debeu atender espiritualmente os máis de 2 000 traballadores das comarcas afectadas dramaticamente polo faraónico proxecto, convivindo á súa vez coas familias de enxeñeiros e técnicos procedentes dos Estados Unidos, Bélxica e outras rexións de España.⁸ Asumindo o rol tribunicio que por entón pretendían ostentar as autoridades eclesiásticas, Barreiro trataría de conciliar o empuxe irresistible dunha modernización imposta desde o exterior coa tutela e protección das comunidades locais (Castro 2003; Pérez Prieto 2010; Cabana e Lanero 2009; Díaz 2019), tensións que deberon incidir notablemente na súa conciencia e visión do futuro de Galicia.

Os intereses norteamericanos en España non só eran apreciábeis por entón a través do investimento de capitais de grandes corporacións. Os informes da embaixada norteamericana sobre a evolución da Igrexa en España constataban a tensión crecente entre dúas xeracións de clérigos nados e formados en contextos moi diferenciados.⁹ Do mesmo xeito que sucedera cos universitarios desde 1956 (Ruiz 2021), a promoción de seminaristas e novos sacerdotes inspirada polo espírito do Concilio faría mudar o silencio mantido durante os anos de submisión á xerarquía polo anhelo de cambio (Rodríguez Lago 2016). Nunha primeira entrevista realizada a Barreiro en *La Noche*, tras publicarse na Coruña o seu primeiro libro xunto ao sacerdote Rafael Silva Costoyas e cun prólogo asinado por García-Sabell (Barreiro e Silva 1965), Barreiro analizaba a personalidade do mestre Mateo.¹⁰ Compaxinaba entón o seu labor pastoral en Portodemouros coa dirección de *Compostellanum*, que Manuel Rey Martínez lle encomendara (Barreiro 2005). Anunciaba ademais o seu traballo nun novo libro que tería por obxecto a relación entre o mundo do traballo e o sacerdocio. Parecía xa chamado a liderar o proceso de transformación que permitiría o *aggiornamento* de Galicia ao espírito conciliar.

7 “Gigantesco Plan. Aprovechamiento hidroeléctrico del río Ulla”. *La Noche*. 7/XI/1964, 7.

8 “El salto de Portodemouros entrará en servicio en los primeros meses de 1967”. *La Noche*. 12/II/1966, 30.

9 Informe confidencial “Church and State in Modern Spain. A basic report by Robert W. Zimmermann, Counsellor of Embassy for Political Affairs” (13/I/1966). NARA: Department of State.

10 “Habla uno de los autores del libro «El pórtico de la Gloria». El Maestro Mateo: Una personalidad extraordinaria”. *La Noche*. 16/II/1966.

Tras ser designado primeiro presidente da Conferencia Episcopal Española, o cardeal Quiroga depositou en Barreiro a responsabilidade de deseñar un próximo sínodo que trasladase ás cinco dioceses galegas o espírito do Concilio. O cardeal e o seu vigairo, Benito Espiño Arceo, reuníronse cos novos profesores do seminario, Manuel Calvo Tojo, de 34 anos, e Barreiro, que non cumprira aínda os 30, para encomendarlles a posta en marcha da iniciativa. Ambos consideraron conveniente realizar previamente un estudo sociolóxico que recollese as preocupacións e demandas do clero. O 31 de outubro de 1966 os bispos de Galicia aprobaron a posibilidade de predicar a homilía en galego, pero, para entón, as iniciativas reformistas víanse superadas polas demandas lanzadas en público por alternativas máis rupturistas.

Recentemente conformada en Madrid unha Comisión Episcopal do Clero presidida polo cardeal Quiroga, en decembro de 1966 tivo lugar en Santiago a primeira asemblea das comisións diocesanas antepreparatorias do Concilio da provincia de Compostela. Mentres conciliaba os ánimos de peóns, técnicos e enxeñeiros en Portodemouros, debería en Santiago construír unha plataforma de diálogo entre os que anhelaban a reforma eclesiástica, os que mostraban os seus temores ante calquera cambio e os que parecían dispostos a dinamitar todo o legado da tradición. Nesas mesmas datas Xosé Chao Rego lideraba a celebración en Santiago da primeira reunión do movemento de Coloquios Europeos de Parroquias e a revista *Signo* saía á rúa cun rotundo monográfico titulado “Galicia hoxe”, testemuño paradigmático da estreita cooperación entre parte da militancia católica e a esquerda, que apostaba abertamente pola revolución.¹¹ O órgano oficial da Juventud Católica Española reunía un elenco de firmas galegas que confirmaban a irmandade establecida co nacionalismo e o marxismo. Mentres denunciaba a posición da xerarquía eclesiástica,¹² a UPG parecía tomar ao asalto a redacción de *Signo*. Aínda non tiveran lugar as reunións para organizar o futuro Concilio galego e a división entre católicos evidenciábase flagrante. Sería posible acadar un consenso?

En decembro de 1967 Barreiro presentou o informe final para a posta en marcha do Concilio e os cinco bispos de Galicia aprobaron a súa proposta, denominada xa oficialmente “Concilio de Galicia”.¹³ O último día de xaneiro de 1968 reuníronse en Santiago os delegados de cada diocese para poñer en marcha a denominada “Enquisa aos párrocos”, primeira das previstas para o estudo. Barreiro insistiu na necesidade de reservar un espazo específico para que os responsables das

11 “Galicia hoy”, monográfico de *Signo*. *Semanario de la Juventud*. 10/XII/1966.

12 “A Igrexa católica e o uso do galego. Acusamos”. *Terra e Tempo*. 2 (1965), 4; “Upeguismo e clericalismo”. *Terra e Tempo*. 8 (1967), 5-6.

13 Acta de la V Reunión de preparación del Sínodo, 21/XII/1967 (ABF-LM).

parroquias puidesen expresar as súas propostas con total liberdade. O 14 de febreiro el mesmo presentou ante o presbiterio compostelán as liñas forza do futuro Concilio, pero mentres os delegados lles trasladaban aos responsables de cada arciprestado as orientacións para a recollida de datos daquela primeira enquisa, a Universidade de Santiago protagonizaba un intenso período de axitación liderado polos militantes do Sistema Democrático de Estudantes (Gurriarán 2008 e 2010); unha intensa onda de protestas que acabou por alcanzar ao clero.¹⁴ O desmantelamento da Acción Católica especializada por obra e graza de Guerra Campos (Guerra Campos 1989; Montero García 2010 e 2019), provocou que antigos dirixentes da JOC e a JEC aplicasen a metodoloxía do “Ver, xulgar e actuar” e o sentido da misión profética á súa colaboración coas organizacións políticas clandestinas. Pero do mesmo xeito que sucedía entre os estudantes, unha xeración de consiliarios, novos sacerdotes e seminaristas sentiuse chamada a liderar o proceso de cambio e considerábase cualificada para poñelo en marcha, a pesar da resistencia dunha xeración anterior apegada á España da autarquía confesional e o imaxinario da cruzada.

En abril de 1968 o Movemento Europeo de Parroquias congregou un centenar de sacerdotes no III Coloquio celebrado na Casa de Exercicios de Santiago. Os ecos do proceso descolonizador evidenciábanse con vigor entre unha parte do clero, o máis novo e o máis cualificado, que acollía as teorías da dependencia, o subdesenvolvemento e a colonia interior como parte do discurso profético en favor do pobo e contra as estruturas de opresión e alienación política, cultural e eclesial. A “Enquisa de párrocos” (denominada oficialmente “Programa 2.1”) realizouse nas primeiras semanas de maio de 1968, tras os *idus* de marzo da Universidade de Santiago e os ecos da revolución en París. Ao mesmo tempo, resolvíase entre Roma e Madrid a provisión dun bispo auxiliar para o cardeal Quiroga. Barreiro e o clero aperturista depositaban a súa confianza en Manuel Rey Martínez, pero unha repentina e grave enfermidade deixaría o favorito fóra de toda opción. A súa incapacidade deixaría o noso protagonista sen a benfeitora protección do seu principal mentor. En xuño, Barreiro e o sacerdote Antonio Vicente Ferreirós presentaron o informe preliminar sobre as respostas ofrecidas ata ese momento polos párrocos enquisados, pero aquel verán resultou demasiado tórrido como para non facer efecto nos encargados de velar polo proceso. Barreiro pasaría pronto a converterse nun dos clérigos sospeitosos de traizoar ao réxime.¹⁵

14 “Santiago, 800 estudantes desalojados de la Universidad por la fuerza pública”. *El Progreso*. 13/III/1968, 1; “Santiago. Continúa la huelga en todas las Facultades universitarias”. *El Progreso*. 15/III/1968, 1.

15 “Informes confidenciales sobre la actuación del clero en la provincia de La Coruña (1964-1976)”. AGA: Fondo Gabinete de Enlace, [03] 104.04, Caja 566.

En outubro de 1968 os europeos celebraron no colexio da Compañía de María o IV Coloquio Rexional titulado *Laicos y sacerdotes en el Pueblo de Dios*, e un monográfico de revista xesuíta *Mundo Social*, titulado “La Iglesia y el desarrollo de Galicia”, inaugurábase coa alegación de Barreiro para a participación no Concilio.¹⁶ Fronte á influencia previa da UPG, serían agora os membros do grupo SEPT os que gañarían posicións (Pastoriza 2020). A pesar de todo, as páxinas da revista plasmaban as teses do terceiromundismo en voga¹⁷ e a batalla cultural víase superada polas preocupacións de índole económica. Un artigo de Barreiro en *El Pueblo Gallego* deixaba clara a súa posición con respecto ao uso e abuso do patrimonio eclesiástico. A venda de dous importantes edificios da arquidiocese, como foron o pazo de Raxoi e o Sanatorio Psiquiátrico de Conxo, proporcionarían ás arcas do cabido e da arquidiocese importantes ingresos. Fronte ás propostas para ofrecerlle unha homenaxe pública ao cardeal agradecendo a xenerosa “cesión” do seu patrimonio ao erario público, Barreiro mostraba en público a súa manifesta oposición e facíao apelando a razóns morais, canónicas e teolóxicas.¹⁸

A publicación do libro *El trabajo manual del clero* (Barreiro, Silva e Cebrián 1968), contaría ademais co apoio do prestixioso teólogo José María González Ruiz (Tabares 2005; Centeno, Díez Maestro e Pérez 2009; Botey 2011). Por entón, a Comisión Técnica do Concilio de Galicia aprobara un informe sobre os resultados do cuestionario realizado vinte meses antes,¹⁹ pero que xamais vería a luz. O descontento rendía entre o clero máis aperturista (Alvilares 1969) e o Concilio de Galicia veríase aprazado pola prioridade dunha nova Enquisa Nacional do Clero, que culminaría na celebración de asembleas do clero diocesano en toda España (Rodríguez Lago 2019, pp. 91-93). Paralizado o proceso, en agosto de 1969 Barreiro presentou ante Quiroga a súa dimisión irrevogable de todas as responsabilidades contraídas co Concilio.²⁰ O seu progresivo distanciamento das directrices marcadas polo cardeal dotaríao de maior autonomía e favorecería o seu liderado arredor do grupo de sacerdotes, relixiosos e segres que compaxinaban o seu catolicismo co galeguismo e o antifranquismo, tal e como puido apreciarse en xaneiro no libro *A parroquia hoxe* (Barreiro [et al.] 1970), primeiro dunha colección simbolicamente titulada Xeira Nova.²¹

16 “Un Concilio para los gallegos”. *Mundo Social*. 159, 15/X/1968, 3.

17 “Editorial. Concilio en Galicia y desarrollo”. *Mundo Social*. 159, 15/X/1968, 1.

18 “Sobre la venta del sanatorio de Conjo, del palacio de Rajoy y la idea de un homenaje”. *El Pueblo Gallego*, 8/X/1968, 12.

19 *Estudio socio-religioso preparatorio del Concilio de Galicia. Resultado de la encuesta de párrocos e interpretación del Equipo Gallego*. Santiago, xaneiro de 1970. Arquivo Barreiro Fernández-López Morán (ABF-LM).

20 Copia da carta de dimisión entregada ao cardeal Quiroga Palacios, agosto de 1969 (ABF-LM).

21 Contraportada en *A parroquia hoxe*, editorial Galaxia, colección Xeira Nova, Vigo, xaneiro de 1970.

Con Barreiro como profesor do seminario maior aprobáronse unhas “Liñas de orientación para o curso 1970/71” que substituían o anterior regulamento e concedían ampla autonomía aos seminaristas para modelar o programa formativo. En novembro, o primeiro ciclo formativo organizado baixo tales parámetros versou sobre economía galega e tivo entre os seus conferenciantes a Xosé Manuel Beiras, proposto entón como relator da Comisión de Caridade e Acción Social do futuro Concilio. Os resultados da enquisa nacional ao clero constataron ademais un significativo avance das posicións progresistas. As diverxencias entre o cuestionario realizado na primavera de 1968 e o respondido no inverno de 1970 indicaban que a porcentaxe de sacerdotes que consideraba urxente introducir cambios na dinámica eclesiástica crecera de xeito exponencial; tamén confirmaban o peso determinante do factor xeracional e a viraxe á esquerda dos máis novos, que eran tamén os máis numerosos.²²

En febreiro de 1971 os seminaristas de Santiago deseñaron un ciclo formativo que estudaría a figura e a obra de Castelao, con conferencias de García-Sabell, Carvalho Calero e López Veiga. A iniciativa chocou coa férrea oposición do profesorado máis conservador. O 24 de marzo os seminaristas enviáronlle unha carta ao cardeal Quiroga e comunicaron a decisión de convocar unha folga xeral ata que non se tivesen en conta as súas demandas. Só uns días máis tarde, o VIII Coloquio Europeo de Parroquias tivo lugar en Ferrol, con Xosé Chao Rego convertido en símbolo da oposición ao franquismo²³ e coa emerxencia fulgurante da Teoloxía da Liberación (Martínez García 1995, pp. 110-115). O 10 de maio Quiroga Palacios tomou cartas no delicado asunto do Seminario e nomeou unha comisión encargada de tomar as medidas oportunas. Un novo Consello Presbiterial reuniuse o 30 de xuño. A só unha semana da celebración das Asembleas Diocesanas do clero, o peso das posicións conservadoras nos dous organismos recentemente avalados por Quiroga resultaba abafador. Aveníñábase un choque de lexitimidades contrapostas: a disposta pola xerarquía e a que afirmaba actuar en nome do clero ou do “pobo de Deus” (Rodríguez Lago 2018).

O 5 de xullo, no Seminario Maior de Santiago, Barreiro pronunciou a primeira dos relatorios da Asemblea Diocesana de sacerdotes baixo o título “Relaciones obispo – sacerdotes”. A súa alegación de 26 páxinas vertía unha crítica aberta e sen complexos contra o documento elaborado previamente pola comisión exe-

22 En 1970 os sacerdotes de menos de 40 anos superaban o 52 % do total dos existentes na arquidiocese de Santiago. A súa presenza no Consello de Presbíteros non acadaba el 17 %. Estatística presentada na Asemblea do clero da arquidiocese de Santiago (ABF-LM).

23 En febreiro de 1970 Xosé Chao Rego foi un dos catro sacerdotes da provincia da Coruña sentenciados con multas ou penas de prisión polo Tribunal de Orde Pública (TOP). O seu coadxutor, Vicente Couce Ferreira, permaneceu na prisión concordatoria de Zamora entre xaneiro e outubro de 1971.

cutiva; tamén denunciaba sen ambages a xestión da autoridade polo cardeal nos últimos anos. Aos seus 35 anos, el converteríase en ariete da fronte opositora ao cardeal. A súa conferencia ante os setenta representantes do clero da arquidiocese denunciaba os malos usos e costumes da xerarquía. As súas teses contaron entón coa aprobación dos seus irmáns no sacerdocio e presentáronse como conclusións da Asemblea.²⁴ O triunfo das teses progresistas resultaba rotundo e algo similar acontecera nas restantes dioceses (Torres Queiruga 1972). A tensión entre os órganos executivos e os representantes do clero alcanzara a súa máxima expresión e quedaba pendente a Asemblea Rexional.

Na mañá do 29 de xullo os delegados das cinco dioceses reuníronse no seminario maior de Santiago. A corrente conservadora seguía contando co control do comité executivo e o apoio dos presidentes das comisións diocesanas, pero a primeira acción dos grupos de traballo sería a de elixir tres “moderadores” que exercerían como relatores. O resultado daquela votación cambiaríao todo: os tres máximos símbolos da batalla contra a xerarquía alcanzaron unha maioría cualificada e actuaron como xestores dunha nova asemblea. Teolindo Fernández Gómez, recoñecido opositor dos desatinos integristas de Ona de Echave en Lugo; Celso Montero Rodríguez, firme opositor do espírito de cruzada de Temiño en Ourense; e Barreiro, ariete das críticas a Quiroga, fixéronse así co control da asemblea. Os dous primeiros recoñeceron inmediatamente como presidente ao terceiro, quen asumiu o liderado e inaugurou oficialmente a Asemblea pronunciando un discurso en lingua galega e invocando a necesidade de que fose recoñecida como lingua oficial do futuro Concilio Pastoral de Galicia. As temáticas abordadas centraron toda a súa atención en cuestións como a relación bispos-sacerdotes, as economías e as estruturas diocesanas, a formación permanente do clero, a opción sacerdotal do traballo remunerado na sociedade ou a debida posición do sacerdote ante a situación política de Galicia.

A resolución final da Asemblea Rexional do clero galego quedou á espera dun cardeal que non chegaría a facer acto de presenza ante os reunidos, obrigados a clausurar o encontro nun clima de enorme tensión e incerteza. As propostas aprobadas presentaríanse ante a Conxunta en Madrid, pero, contrariamente ao que se apuntou inicialmente no *Boletín Diocesano do Arcebispado*, xamais chegaría a publicarse discurso, informe ou conclusión algunha. Un clamoroso silencio á espera da Asemblea Conxunta e coa ameaza de sancións pendentes sobre profesores e seminaristas díscolos. O 12 de setembro, un día antes do inicio da Conxunta, un grupo de 300 sacerdotes galegos repartiu entre o clero e a prensa un comuni-

24 Conclusións aprobadas do relatorio “Relaciones obispo-sacerdotes”, pola asemblea do clero da arquidiocese de Santiago de Compostela, xullo de 1971 (ABF-LM).

cado que expresaba a súa repulsa contra a revolta liderada por Barreiro, cualificada como tentativa de cisma. A reacción concertada do tradicionalismo xa non sería privada, senón pública.²⁵ Dez anos despois da súa xubilosa ordenación sacerdotal, a reacción do sector conservador ditaminaría o seu ostracismo. Expulsado como profesor do seminario e sancionado pola súa actuación durante a Asemblea, mantería unicamente o seu posto como director administrativo da revista *Compostellanum*, pero veríase obrigado a elixir entre a submisión á autoridade ou o inicio dunha nova travesía vital.

O 25 de novembro de 1971 o *Boletín Oficial do Arcebisado* publicou un Regulamento do Concilio Pastoral de Galicia, que, prescindindo da denominación rexional e baixo control absoluto das posicións máis conservadoras, permitiría que todo quedase “atado e ben atado”. Quiroga faleceu en Madrid só uns días máis tarde. Con 35 anos cumpridos, Barreiro iniciaría unha nova carreira académica, primeiro como estudante de Dereito e pronto como alumno de Xeografía e Historia. Como outros moitos, sentíndose orfo dunha Igrexa xerárquica que parecía traizoar o Pobo de Deus, desenvolvería desde entón a súa misión por Galicia nos ámbitos civís. A posterior entrada do arcebispo Ángel Suquía na diocese acabaría afectando tamén o Instituto de Estudos Xacobeos, a súa revista e o vello proxecto da Universidade Pontificia en Galicia. Os arietes da renovación serían apartados de calquera posición relevante no seo da Igrexa galega. Tras sucesivos anos de parálises, o Concilio Pastoral de Galicia celebraríase a súa primeira sesión en xuño de 1974 e sería clausurado en xullo de 1979, con Antonio María Rouco Varela como bispo auxiliar.

Mentres tanto, tras o falecemento do ditador, o compromiso militante da editorial SEPT (Pérez Vilariño 1973; Rodríguez Pampín 1976) e o liderado de Torres Queiruga inspirarían a revista *Encrucillada*, aínda hoxe órgano dos católicos que conxugan a súa fe co galeguismo e as correntes progresistas. Xa no seu segundo número, un artigo de Barreiro denuncia a tradicional hostilidade da xerarquía eclesiástica cara á lingua e á cultura galegas (1977). O noso protagonista desenvolvía xa unha nova etapa vital na que contribuiría con brillantez á construción da democracia e da Autonomía, á revitalización da lingua e da cultura galegas e ao progreso da nosa historiografía (Rodríguez Lago 2017); unha etapa que dificilmente podería entenderse sen a experiencia previa atesourada no *cursus honorum* eclesiástico.

Hai case trinta anos, mentres se celebraban en Santiago os fastos dun novo Ano Xacobeo chamado a facer historia, quen isto escribe “atreveuse” a expresar ante o profesor Barreiro o seu soño de realizar unha tese doutoral sobre a Igrexa

25 “Trescientos sacerdotes gallegos contra la Asamblea”. ABC (Sevilla). 14/IX/1971, 21.

católica na Galicia do franquismo. Ata ese momento, fascinado pola súa oratoria nas súas maxistras leccións sobre a historia da Galicia contemporánea, sentíame intrigado polas múltiples lendas asociadas co seu paso pola carreira eclesiástica, e sobre as que el foi sempre tan reservado; desde entón puider gozar dos seus sabios e amables consellos. Sirvan estas breves liñas como testemuño do meu máis sincero agradecemento a quen tanto debo e debemos todos os galegos.

Infinitas grazas, Mestre Barreiro.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS:

- Alvilares Moure, Xosé (1965). *O clero e o uso do idioma galego*. Lugo: Anteo.
- Alvilares Moure, Xosé (1969). *¿Proceso a la Iglesia gallega?* Madrid: Marova.
- Araúxo Iglesias, Miguel Anxo (1975). *A fe Cristián ante a cuestión da lingua galega*. Vigo: SEPT.
- Araúxo Iglesias, Miguel Anxo (1993). *Memoria de vida*. Vigo: Ir Indo.
- Araúxo Iglesias, Miguel Anxo (1996). *Os bispos de Galicia e o Vaticano II*. A Coruña: Fundación Caixa Galicia.
- Axeitos Agrelo, Xosé Luís; Grandío Seoane, Emilio; e Villares Paz, Ramón, eds. lit. (2008). *A patria enteira. Homenaxe a Xosé Ramón Barreiro Fernández*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega, Universidade de Santiago de Compostela, Real Academia Galega.
- Barreiro Fernández, Xosé Ramón (1965). Origen litúrgico del Derecho Canónico. *Compostellanum*. 13 (10), 177-192; 13 (11), 389-403.
- Barreiro Fernández, Xosé Ramón (1977). Igrexa e galeguismo na historia (1846-1923). *Encrucillada*. 2, 3-16.
- Barreiro Fernández, Xosé Ramón (2005). A microhistoria de *Compostellanum*. Primera fase (1956-1973). *Compostellanum*. 50, 129-142.
- Barreiro Fernández, Xosé Ramón [et al.] (1970). *A parroquia hoxe*. Vigo: SEPT.
- Barreiro Fernández, Xosé Ramón e Silva Costoyas, Rafael (1965). *El pórtico de la Gloria*. A Coruña: Moret.
- Barreiro Fernández, Xosé Ramón, Silva Costoyas, Rafael e Cebrián Franco, Juan José (1968). *El trabajo manual del clero*. Santiago: Porto y Cía.
- Barrera, Carlos (2001). Revistas católicas y conflictos con el poder político en el tardofranquismo. *Anuario de Historia de la Iglesia*. 10, 101-142.
- Berzal de la Rosa, E. (2011). Sotanas, martillos y alpargatas. Las contradicciones de un movimiento obrero impulsado por el clero. En: M. Ortiz Heras e D. González, *De la cruzada al desenganche: la Iglesia española entre el franquismo y la transición*. Madrid: Sílex.

- Botey, J. (2011). *Curas obreros. Compromiso de la Iglesia con el mundo obrero*. Barcelona: Cristianisme i Justícia.
- Caamaño Suárez, Manuel e Rodríguez Pampín, Xosé Manuel (1980). *Pro e contra da liturxia en galego. Historia dunha polémica*. Vigo: SEPT.
- Cabana, Ana e Lanero, Daniel (2009). Movilización social en la Galicia rural del Tardofranquismo (1960-1977). *Historia Agraria*. 48, 111-132.
- Camino, R. del [seudónimo de Casimiro Torres Rodríguez] (1965). Nebulosa. Tetraloxía bibliográfica. Sobre un detalle de la doctrina canónica de Amor Ruibal. *La Noche*. 1/V/1965, 12.
- Castro, Brais do (2003). *Moncho Valcarce. O cura das Encrobas*. A Coruña: Novos vieiros.
- Centeno García, J., Díez Maestro, L. e Pérez Pinillos, J. (2009). *Curas obreros*. Barcelona: Herder.
- Chao Rego, Xosé (1965). Nécessité d'une ouverture missionnaire de la paroisse en Espagne. *Paroisse et Mission. Colloque Européen des Paroisses*. 24, 88-93.
- Chao Rego, Xosé (1972). *As relacións Eirexa-Mundo en Galicia*. Vigo: SEPT.
- Díaz Geadá, Alba (2019). De memoria, revuelta y conciencia. El sindicalismo democrático campesino en la Galiza de la dictadura y el proceso de cambio de régimen político. En: Julio Prada Rodríguez, *Galicia en transición*. Madrid: Sílex, 193-223.
- Domínguez Castro, Luis (1998). Tiempo de Pentecostés, tiempo de asilo: Iglesia, idioma y oposición política en Galicia durante el tardofranquismo y los albores de la democracia. En: E. Baena Duque e Fco. J. Fernández Roca, *3º Encuentro de investigador@s sobre el franquismo y la transición*. Sevilla: Muñoz Moya, 515-522.
- Guerra Campos, José (1989). *Crisis y conflicto en la Acción Católica Española y otros órganos del apostolado seglar desde 1964*. Madrid: ADUE.
- Gurriarán, Ricardo (2010). *Inmunda escoria. A Universidade franquista e as mobilizacións estudiantís en Compostela, 1939-1968*. Vigo: Edicións Xerais de Galicia.
- Gurriarán, Ricardo (2019). El movimiento estudiantil en la Universidad gallega. De la calma a la subversión. En: Julio Prada Rodríguez, *Galicia en transición*. Madrid: Sílex, 225-261.
- Horn, Gerd-Rainer (2019). *The Spirit of Vatican II: Western Europe Progressive Catholicism in the Long Sixties*. Oxford: Oxford University Press.
- Lemos Montanet, José Leonardo (2005). Memoria de una vida: Manuel Rey Martínez (1909-1974). *Compostellanum*. 50, 13-82.
- Martínez García, Xosé Antonio (1995). *A Igrexa antifranquista en Galicia (1965-1975)*. Sada: Edicións do Castro.

- McLeod, Hugh (2007). *The Religious Crisis of the 1960s*. Oxford: Oxford University Press.
- Mínguez Goyanes, Xosé Luis (1996). *Don Fernando Quiroga Palacios y su proyección en la iglesia gallega (1946-1971)*. Tese de doutoramento. Universidade de Santiago de Compostela.
- Mínguez Goyanes, Xosé Luís (1997). La Iglesia española y la “Ayuda Social Americana” (1954-1968). *Hispania sacra*. 49 (100), 421-462.
- Mínguez Goyanes, Xosé Luís (2005). En torno al nacimiento de *Compostelanum*. *Compostellanum*. 50, 83-128.
- Montero García, Feliciano (2000). *La Acción Católica en el franquismo. Auge y crisis de la Acción Católica Especializada*. Madrid: UNED.
- Montero García, Feliciano (2009). *La Iglesia de la colaboración a la disidencia (1956-1975)*. Madrid: Encuentro.
- Montero García, Feliciano (2011). La Iglesia dividida. Tensiones intraeclesiales en el segundo franquismo. La crisis postconciliar en el contexto del tardofranquismo. En: M. Ortiz Heras e D. González, *De la cruzada al desenganche: la Iglesia española entre el franquismo y la transición*. Madrid: Sílex.
- Montero García, Feliciano e Louzao Villar, Joseba (2016). *Catolicismo y franquismo en la España de los años cincuenta. Autocríticas y convergencias*. Granada: Comares.
- Pastoriza Rozas, Xosé Luís (2020). Servicio de Edicións, Publicacións e Traducións (SEPT): o antecedente de Editorial Galaxia. *Grial: revista galega de cultura*. 58, 28 e 77-89.
- Pérez Prieto, Vitorino (2010). *Moncho Valcarce. Un símbolo para Galiza*. Oleiros: Trifolium.
- Pérez Vilariño, Xosé (1973). *Relixión e Liberdade*. Vigo: SEPT.
- Rodríguez Lago, José Ramón (2004). *La Iglesia en la Galicia del franquismo (1936-1965): Clero Secular, Acción Católica y Nacional-Catolicismo*. Sada: Edicións do Castro.
- Rodríguez Lago, José Ramón (2011). De la larga noche de piedra al despertar. La Iglesia y los católicos de Galicia entre la cruzada y la transición a la democracia. En: M. Ortiz Heras e D. González, *De la cruzada al desenganche: la Iglesia española entre el franquismo y la transición*. Madrid: Sílex, 187-206.
- Rodríguez Lago, José Ramón (2014). Fernando Quiroga Palacios, o galego do Concilio. En: Jesús de Juana López, Julio Prada Rodríguez e Domingo Rodríguez Teijeiro, eds. *Galegos de Ourense II*. Ourense: Deputación Provincial de Ourense, 199-218.
- Rodríguez Lago, José Ramón (2015). Entre la Cruzada y el Concordato: la Iglesia católica en la Galicia de Franco (1936-1953). En: Julio Prada Rodríguez, dir.

- No solo represión. La construcción del franquismo en Galicia.* Madrid: Marcial Pons, 127-144.
- Rodríguez Lago, José Ramón (2016). El Vaticano II y su impacto entre el clero en España (1959-1979). *Gerónimo de Uztariz*. 32, 63-87.
- Rodríguez Lago, José Ramón (2017). La historiografía sobre el factor religioso y la Iglesia Católica en la Galicia contemporánea. En: Feliciano Montero García, Julio de la Cueva Merino e Joseba Louzao Villar, eds. *La historia religiosa de la España contemporánea: balance y perspectivas*. Alcalá de Henares: Universidad de Alcalá, 365-375.
- Rodríguez Lago, José Ramón (2018). Las asambleas del clero diocesano en la Galicia de 1971. En: Feliciano Montero, Francisco Carmona e Joseba Louzao, eds. *La Asamblea Conjunta de Obispos y Sacerdotes. Estudios diocesanos*. Alcalá de Henares: Universidad de Alcalá, 221-246.
- Rodríguez Lago, José Ramón (2019). ¿Atado y bien atado? El clero gallego del posconcilio a la transición (1965-1982). En: Julio Prada Rodríguez, *Galicia en transición*. Madrid: Sílex, 83-116.
- Rodríguez Lago, José Ramón (2023a): Venceremos Nós! La militancia católica y la izquierda en la Galicia de los largos años 60. En: Julio de la Cueva e Joseba Louzao, *Otro 68. Catolicismo e izquierdas en los largos años 60*. Madrid: Marcial Pons, 403-435.
- Rodríguez Lago, José Ramón (2023b). Barreiro en sotana. El cardenal que no llegó a ser. *Profesor Barreiro. Homenaxe debida a Xosé Ramón Barreiro Fernández*. A Coruña: Instituto de Estudios Coruñeses José Cornide, 87-115.
- Rodríguez Pampín, Xosé Manuel (1976). *Nova conciencia na Igrexa galega*. Vigo: SEPT.
- Ruiz Carnicer, Miguel Ángel, dir. (2021). *Una juventud en tiempo de dictadura. El Servicio Universitario del Trabajo (SUT), 1950-1969*. Madrid: Catarata.
- Sánchez, A. e Mar Araus, M. (2015). Editorial ZYX, S.A.: Editorial Obrera contra el Franquismo. *Revista Social and Education History (HSE)*. 4 (3), 260-286.
- Santidrián Arias, V. e Gómez Alén, J. (1997). *Vigo Obreiro. O periódico das CC.OO. de Vigo*. Santiago de Compostela: Fundación 10 de Marzo.
- Tabares, E. (2005). *Los curas obreros: su comportamiento y su espíritu*. Madrid: Nueva Utopía.
- Torres Queiruga, Andrés (1972). *A crise da conciencia relixiosa no mundo*. Vigo: SEPT.

XOSÉ RAMÓN BARREIRO FERNÁNDEZ E A HISTORIA LOCAL

XOSÉ RAMÓN BARREIRO FERNÁNDEZ AND LOCAL HISTORY

Ana Romero Masiá
Real Academia Galega

Resumo: Intervención na mesa redonda organizada pola Real Academia Galega como homenaxe ao historiador Xosé Ramón Barreiro Fernández no primeiro cabodano e na que se destacan, dentro da súa amplísima produción investigadora, aspectos relacionados coa historia local.

Abstract: A round table discussion organized by the Real Academia Galega as a tribute to the historian Xosé Ramón Barreiro Fernández on the first anniversary of his death. It will focus primarily on aspects related to local history within his extensive research production.

Palabras chave: Xosé Ramón Barreiro Fernández, A Coruña, historia local.

Key words: Xosé Ramón Barreiro Fernández, A Coruña, local history.

Agradezo sinceramente poder participar nesta merecida homenaxe a Xosé Ramón Barreiro, con quen compartín aulas na Facultade de Historia de Santiago e de quen gardo un vivo recordo como compañeiro de estudos. A súa personalidade, capacidade intelectual e inmensos coñecementos ben podían supoñer un problema de relación co resto do alumnado —rapazas e rapaces de pouco máis de vinte anos que descoñeciamos case todo de todo e moito máis da historia— pero isto nunca supuxo o máis mínimo problema, senón todo o contrario. A Barreiro acudiamos como se dunha enciclopedia se tratase —porque xa por aqueles anos de comezos dos 70 se lle podía asignar esa categoría— e sempre atopamos nel o mellor compañeiro, colaborador e amigo. Xa entón era unha eminencia en moitos ámbitos, pero nunca fixo alarde da súa valía á hora de competir limpamente por unha cualificación académica e sempre se comportou coma un máis do grupo. As

súas conversas eran un marabilloso complemento das explicacións dos docentes e abrían novas perspectivas sobre innumerables campos de interese histórico.

As circunstancias das nosas actividades profesionais fixeron que durante anos mantivésemos unha relación na distancia, ocasional de coincidencia en actos, pero volvemos a encontrarnos na Coruña e, cando eu precisei dun director de tese de doutoramento, non dubidei en falar con el. Aí estaba, como antes, xeneroso e disposto a axudarme e, sobre todo, a confiar plenamente en min, dándome tal voto de confianza en que ía ser capaz de realizar o meu proxecto nun tempo tan breve como do que dispoñía (un ano sabático no instituto) que ningún outro director estaría disposto a avalar tal empresa. Eu cumprín a miña parte e el puxo todo o seu empeño en solventar as numerosas dificultades administrativas que se interpuxeron na Universidade da Coruña.

Máis recentemente colaboramos conxuntamente desde o Instituto José Cornide de Estudos Coruñeses como directores da súa revista e sempre tiven nel o apoio necesario en momentos de dúbida ou de resolución de problemas.

Por todo iso, como compañeira, amiga e, nalgunha maneira, discípula, non podoo menos que alegrarme de poder ofrecer a miña pequena colaboración nesta homenaxe a quen tanto nos deu e de quen tanto aprendemos.

Desde a organización deste acto pedíuseme que centrase a miña intervención en valorar a obra de Barreiro nun dos múltiples ámbitos de traballo aos que dedicou as súas investigacións: a historia local. Estou absolutamente segura que todo o público asistente a este acto, ao escoitar “historia local”, pensou inmediatamente nunha das súas obras máis coñecidas: a *Historia de la ciudad de La Coruña*, pero os traballos de Barreiro sobre este ámbito da investigación histórica van moito máis aló.

En primeiro lugar, porque Barreiro non só escribiu a obra básica e de referencia obrigada sobre a historia desta cidade —que non era a súa por nacemento pero na que se integrou plenamente desde a súa voda con Beatriz López Morán— senón que tamén nos deixou interesantes reflexións sobre o que el consideraba deben ser as características dunha auténtica “historia local”. A pesar de ser consciente de que a súa definición dese concepto non ía ser aceptada por todos, tratou de desenvolvela e xustificala ao longo de varios traballos e, sobre todo, tratou de aplicala na súa máis completa: a citada *Historia da Coruña*.

Que entendía e defendía Barreiro que debía ser a historia local? Para el, o estudo do “local” debe centrarse non tanto nun espazo físico acoutado administrativamente, senón, basicamente, en aquel no que se desenvolve unha comunidade que se adscribe vitalmente a ese espazo, é dicir, que ten conciencia desta integración, de modo que o local convértese nun elemento orgánico de sociabilidade con historia propia. O papel do historiador será, precisamente, captar o

espírito propio desa comunidade, aquel que a define e diferencia das demais, que evoluciona co tempo pero no que sempre se manteñen trazos específicos que ben poden remontarse á propia orixe desa colectividade.

Que tipo de colectividades, en opinión de Barreiro, poden reunir estas características para ser obxecto de atención por parte dos historiadores? Para el, en Galicia, as unidades espaciais tradicionais integradas que articulan a vida socioeconómica dos seus habitantes e nas que están garantidas as relacións sociais son as parroquias, as comarcas e as cidades. A reorganización administrativa establecida polos liberais no século XIX non alterou este estado, aínda que os concellos e as provincias foron lentamente consolidándose e, nalgúns casos, tamén acabaron por ter os trazos básicos propios desas unidades tradicionais.

En varios traballos foi analizando Barreiro a historia local na historiografía galega, comentando as súas características e establecendo períodos diferenciados en función dos seus trazos básicos. E nesta análise, e concretando as obras referidas á Coruña, destaca o valor da que considera a mellor obra de historia local da época: a escrita por Enrique Vedía Goosens, publicada en 1845. Ben, pois tiveron que pasar 141 anos para que a historia local da Coruña contase de novo coa mellor obra de historia local galega: a de Barreiro Fernández.

A *Historia de la ciudad de La Coruña* foi publicada en 1986 e, ao cabo de dez anos, seu autor fixo unha segunda edición ampliada e corrixida. É unha obra de referencia obrigada para o coñecemento da historia desta cidade, na que Barreiro, grazas a un esforzo titánico de emprego de todas as fontes de información dispoñibles no momento, consegue ofrecer ao lector un completo percorrido polos séculos de historia da cidade. A través dos varios centos de páxinas, o autor consegue plasmar, con gran claridade expositiva, os fins que se propoñía: narrar os feitos históricos pero, e sobre todo, dar as claves daqueles aspectos identificativos da cidade, os diferenciadores, o “estilo” propio da Coruña, froito das circunstancias históricas e da vontade dos seus moradores.

O valor deste obra acrecéntase se temos en conta a escaseza de traballos anteriores —incluídos os estudos do propio Barreiro sobre aspectos concretos da cidade—, de modo que a decisión de abordar este inmenso reto agranda seu valor. De aí que esta obra, e seu éxito de público e crítica, servise de referente para a elaboración doutras obras sobre as historias de cidades galegas, pero en ningún caso elaboradas por un só autor. Abordar todas as etapas históricas, manexar e utilizar exhaustivamente tanta bibliografía como se precisaba só podía facelo Barreiro.

Para reunila nunha soa obra e facela intelixible a tan variado tipo de lectores interesados en coñecer a historia da Coruña, Barreiro organiza o libro en grandes períodos históricos nos que vai analizando os trazos e os acontecementos máis significativos de cada un deles, destacando aqueles que lle permiten ir configurando

o que el considera o estilo, o espírito propio da cidade. Así, tras uns capítulos iniciais dedicados ás orixes lendarias da Coruña, analiza os datos coñecidos ata ese momento relacionados coa etapa prerromana e romana de Brigantium, para valorar o que considera o renacer da cidade, un dos feitos que será clave para o seu futuro desenvolvemento: o pacto establecido en 1208 entre o monarca e un grupo de cidadáns libres. Este reducido grupo formará un Concello para a defensa dos seus dereitos e privilexios e non tolerará que dentro das súas murallas se establezan nin o clero poderoso nin a aristocracia. Aceptan como seu señor o monarca e comprometen con el a fidelidade e o pago de impostos e servizos a cambio de liberdade e autonomía para gobernarse. Deste modo que, en palabras de Barreiro, “A Coruña non nace dun sepulcro nin medra á sombra dunha catedral ou dun castelo”, trazos que a diferencian de todas as cidades galegas da Idade Media. Así nace a actual Coruña, como reguenga e fóra do control episcopal, e así se manterá durante séculos.

Unha nova etapa na historia da cidade comezará cando se converta en capital administrativa e militar de Galicia coa instalación da Real Audiencia e a Capitánía Xeral. Ao control exercido pola mesocracia comercial e mariñeira dos séculos medievais sucederá o dunha burocracia foránea que fixo medrar a cidade pero a costa de perder gran parte da súa independencia inicial. A chegada de empresarios foráneos a partir da segunda metade do século XVIII permitirá o desenvolvemento dunha nova burguesía que apostou decididamente polo liberalismo no século XIX, secundando accións tan destacadas que a fixeron merecedora do título de *segundo baluarte da liberdade*. E, de igual modo que en todas estas etapas A Coruña marcaba claramente o seu estilo, especialmente con respecto ao resto das cidades galegas, durante a etapa da Restauración borbónica volveu a marcar estas diferenzas cando se converteu na cidade republicana por excelencia, consolidándose ese control durante a Segunda República, período no que xurdiron figuras que alcanzaron proxección nacional.

Esta cidade liberal, republicana, democrática, culta e laica sucumbiu ás ditaduras e, durante o franquismo foi perdendo progresivamente algúns dos seus trazos máis significativos. Tras a recuperación das liberdades, A Coruña reorienta o seu futuro pero mantén a sensibilidade polo progreso artístico, a modernidade e a vangarda; perde a capitalidade e con ela a neoburocracia autonómica, pero trata de manterse como a gran cidade de servizos do norte de Galicia.

Así, analizando, comparando e destacando os trazos que singularizan A Coruña e que van contribuíndo a dar eses sinais de identidade que senten como propios os seus veciños e como diferentes os que a ven desde fóra, Barreiro foi construíndo esta obra que, pasados xa case corenta anos da súa primeira edición, aínda non foi superada. A impresionante bibliografía manexada, a inmensidade de temas tratados

en cada época —poboación, grupos sociais, evolución urbanística, aspectos políticos, conflitos bélicos e sociais, vida económica e cultural...— fan que esta obra sexa de consulta imprescindible para quen desexe coñecer tanto a evolución xeral da historia da cidade coma o dato concreto e puntual dun determinado acontecemento.

Ademais de actualizar a *Historia de La Coruña* dez anos despois da primeira edición, Barreiro continuou traballando sobre numerosos aspectos concretos da cidade. Non é doado facer unha clasificación destes estudos debido á gran variedade de temas abranguidos, pero, a risco de deixar algúns fóra desta clasificación, poderíamos organizalos —tendo en conta que citamos unicamente aqueles directamente relacionados coa Coruña, sabedores dos milleiros de datos que están presentes nas varias *Historias de Galicia* e nos estudos de carácter monográfico, como o liberalismo, o carlismo, os ilustrados ou o republicanismo, e dos seus protagonistas, obras do propio Barreiro— nos seguintes grupos:

- Sínteses e/ou valoracións da historia da Coruña. Trátanse de prólogos, introducións ou breves estudos realizados por Barreiro para obras de moi variada tipoloxía: coleccións de postais, álbums de fotografías, imaxes sobre a evolución urbanística da cidade, conmemoracións como a dos 800 anos dos inicios da cidade...
- Personaxes coruñeses. Estudos individualizados e colectivos, biografías amplas ou centradas en aspectos concretos que, en moitas ocasións, servíronlle para analizar a cidade como contexto no que desenvolveu a súa actividade o personaxe estudado: María Pita, Somoza de Monsoriu, Erbella de Puga, Federico Tapia, Humboldt, Pablo Picasso, Emilia Pardo Bazán, a familia Casares, González Garcés, os ourives coruñeses, Julio Rodríguez Blanco...
- Feitos históricos concretos da historia da Coruña de todas as épocas e de todo tipo (político, cultural, artístico, militar...), ben como estudos propios ben como estudos introdutorios: o cerco de 1589, a batalla de Elviña, a Sociedade Patriótica de 1820, a festa do Corpus no século XIX, a fábrica de gas, a vida política municipal no primeiro terzo do século XX, o problema da capitalidade, a Asociación Patronal coruñesa...
- Estudos pormenorizados da prensa coruñesa. Son decenas de breves noticias sobre prensa editada na Coruña e que constitúen unha pequena parte do conxunto de traballos realizados por Barreiro sobre as cabeceiras e a historia da prensa, da imprenta e dos impresores.
- Prólogos e valoracións de obras de historia local realizados por outros investigadores: Lugo, Ferrol, Padrón, Pontedeume, Mugardos, Oleiros...

Para A Coruña foi un privilexio contar coa súa presenza en múltiples iniciativas e dispor dos seus valiosos traballos sobre a historia local. Poucas cidades teñen a sorte de contar cun historiador da categoría de Xosé Ramón Barreiro Fernández. Interesoulle todo o relacionado coa súa historia —entendida nun sentido moi amplo— e os temas das súas investigacións son innumerables. Pero non se limitaba a traballar e publicar el persoalmente, senón que co seu exemplo animou a novos investigadores a ampliar o coñecemento sobre esta cidade e a súa historia. Tamén o fixo desde as institucións das que formou parte, mais a min, aquí e agora, interésame salientar o exemplo que deu co seu incansable traballo e ca súa inmensa xenerosidade con todos os que, coma min mesma, nos diriximos a el como o mestre e historiador inigualable que foi.

Grazas, Pepe Barreiro.

CONSTRUÍNDO XOSÉ RAMÓN BARREIRO

BUILDING XOSÉ RAMÓN BARREIRO

Emilio Grandío Seoane
Universidade de Santiago de Compostela
ORCID: 0000-0002-3669-576X

Resumo: Esta pequena contribución pretende achegarse á relevancia e transcendencia que tiveron para a Academia a vida e a obra de Xosé Ramón Barreiro Fernández. Un historiador de convicción que entendía Galicia como o seu principal obxectivo de estudo, pero cunha vocación rotunda de intervir no presente para mudalo de raíz.

Abstract: This small contribution aims to examine the relevance and significance that the life and work of Xosé Ramón Barreiro Fernández had for the Royal Galician Academy. He was a committed historian who regarded Galicia as his principal focus of study, with a vocation based on intervening in the present in order to fundamentally change it.

Palabras chave: Xosé Ramón Barreiro Fernández, historiador, Galicia, liberalismo, mestre.

Key words: Xosé Ramón Barreiro Fernández, historian, Galicia, liberalism, teacher.

Asumo dende a primeira destas liñas que para min falar de Barreiro é falar de compromiso, dunha débeda coa súa xente, dunha intelixencia natural para construír futuros en común, de coñecemento, da intervención que deben ter as persoas para amañar no posible a época que lles toca vivir. Barreiro é unha idea de Galicia. Non pretendo expresar isto en clave política ou ideolóxica, senón na percepción de que estivemos diante dunha das persoas máis relevantes para conformar a

Galicia do século XX. Unha persoa que formou en gran parte a idea que temos hoxe en día deste país, de como son as súas xentes, da análise que cada un de nós ten sobre o noso tempo e o noso espazo de convivencia.

A miña débeda, como supoño que xa é coñecido por moitos, é persoal, e non só no plano intelectual, senón tamén humano. O mundo cambia tan á prisa que seica pensamos que sempre estamos no mesmo sitio, e non, xira e evoluciona sen nós porque somos prescindibles. Pero Barreiro sempre era necesario. Se non o foi máis é porque non quixo, porque entendeu que era mellor botarse a un lado.

Gran divulgador, a Real Academia Galega débelle parte da súa formulación actual e das súas liñas de futuro. Foi un dos maiores dinamizadores da institución dende que entrou en posición directiva, primeiro como tesoureiro e logo como presidente. Quizás foi o punto de inflexión que permitiu á Academia pasar do século XX ó XXI, cara ó futuro.

Foi un dos creadores da conciencia do país dos anos setenta ós oitenta do século XX, mesmo antes da súa chegada á Academia. Senón, escoiten esa voz naqueles programas da sempre lembrada *La Clave*. A súa fala era rotunda, pero tiña sobre todo unha característica pouco habitual: era capaz de conversar nas máis altas esferas e nas máis humildes. A súa capacidade de lectura das persoas con quen se encontraba era por todos recoñecida. A quen non lle agradaba a súa presenza? A grande intelixencia de alguén que máis dunha vez se fixo o inxenuo de xeito intencionado. Desviar o foco para que non se viran as súas arestas. Porque Barreiro tamén era un personaxe moi duro no seu interior, de conviccións rotundas e firmes, procedente dunha infancia e dunha educación totalmente autodidacta. Un home moi libre, de férrea autodisciplina e moi convencido da súa misión nesta terra. Tan convencido que mesmo cambia o seu camiño persoal, de xeito ben doloroso, para acometer o que pensaba. Aínda que doese.

Outra das súas condicións naturais, precisamente por ese camiño percorrido de xeito independente, foi a súa constante inquietude ou mesmo permanente inconformidade. Barreiro viviu moito, todo un mundo de experiencias, e en distintos ámbitos...

Foi a mellor imaxe desa Galicia honesta, dura e afectiva ó mesmo tempo, de fiar, un valor seguro..., unha figura única. O seu currículo é inxente, desbordante: innumerables monografías, artigos, prólogos, comunicacións, conferencias... sobre variadas temáticas, atendendo a institucións públicas e privadas. Editor, mestre....

É sen dúbida o grande historiador do século XIX galego, con obras aínda sen superar, como *El levantamiento de 1846 y el nacimiento del galleguismo*, ou *El carlismo gallego*. Del é o mellor que se ten escrito sobre a historia da Universidade de Santiago. Ou sobre a Administración pública galega e a súa conformación

territorial no Estado Liberal. Mesmo da traxectoria dos representantes do pobo galego, os seus parlamentarios. Sobre as dereitas, a historia local, a Ilustración...

A historia política e social de Galicia ten no seu inxente esforzo e traballo intelectual un dos grandes referentes, tanto na súa divulgación coma nos ámbitos de investigación e docencia. Eses manuais de 'Historia de Galicia' que tivemos a sorte de que nos relatase de xeito presencial nas aulas compostelás dos oitenta e dos noventa, nese momento de clara e rotunda renovación historiográfica no país, que lle debe tanto á súa persoa. El mesmo o comenta:

Moitos comprenderon que chegara a hora e lexitimamente asumiron a responsabilidade de loitar por unha sociedade máis libre e democrática. Antepuxeron a responsabilidade social á propia responsabilidade persoal ou académica. (2001e, p. 20)

Marcou moitos novos camiños e sobre todo permitiunos pensar e imaxinar todo o que quedaba por traballar sobre o pasado do país. Iluminaba futuros. Abría espazos de ilusión. E que falar desa *Historia de la ciudad de La Coruña*, exemplo de erudición, que encheu os ocos dunha identidade tan reclamada naqueles intres na política galega por algunhas sociedades locais? Barreiro foi quen de dotar de alma a unha sociedade local enteira, como tamén o facía coa galega. A súa capacidade de disección, de análise, como se dun fino bisturí se tratara, cortando os mitos encalecidos durante o tempo. Ou, por exemplo, falar dunha das súas derradeiras inquietudes: a biografía, o relato do tempo nunha persoa, escollendo a alguén moi semellante a el en oficio e transcendencia pública, como Manuel Murguía. Ou o impulso dos estudos sobre Emilia Pardo Bazán, adaptando progresivamente toda unha serie de proxectos e ensamblando realidades en aparencia tan diverxentes no seo da Academia... Podemos falar tamén do que significou no estudo da prensa ou da súa calidade de bibliófilo empedernido, e do seu dominio da historiografía... Desbordante.

Ademais, cantas memorias de licenciatura —nada semellantes ás de hoxe en día, claro— teses, tribunais... Por certo, rematado no ano 2006, xusto ó facer setenta anos, e non por impedimentos legais, senón por tentar ir pechando as portas abertas na vida e encamiñar os seus derradeiros anos. Esa forza interior que amosaba e que ía acompañada dunha oratoria excelsa.

Non esquezamos que a Barreiro se lle coñece polo seu paso institucional: o primeiro decano da Facultade de Xeografía e Historia elixido democraticamente, vicerreitor de Política Cultural, membro da xunta directiva do Instituto de Estudos Coruñeses José Cornide... E presidente da Real Academia Galega entre 2001 e 2009, nunha liña de renovación que iniciou coa súa presenza na executiva

de Francisco Fernández del Riego uns anos antes. Sempre participou en todas estas institucións cun cometido ben claro. Así conta el mesmo a súa vontade de participar na RAG:

Eu tardei moito en entrar na Academia porque era un mausoleo e a min non me interesaba iso (Fandiño 2010, p. 14)

Barreiro entrou na Academia como membro correspondente a principios da década dos 70. Dende aquela, e malia residir na mesma localidade onde se atopa a rúa Tabernas, a súa relación non se percibe como intensa. Non obstante, o cambio na dirección da mesma en 1997, coa presidencia de Fernández del Riego, intégra de xeito relevante no posto de tesoureiro. Barreiro ingresa como membro numerario nese mesmo ano, e o seu discurso ven corroborar a súa vontade. Nunha entrevista que lle fai Luis Ventoso e que foi publicada na mesma data, fala ben claro do que quere facer. Ante a pregunta inicial, en clara tentativa de provocación xornalística, “Por que teñen as academias fama de balneario?”, Barreiro responde espontáneo cunha “Risotada”, textual,:

Home, eu en vez de balneario sempre lle chamei panteón. Normalmente as academias vense como unha especie de terminal onde vas descansar. Póñenche a medalla e entras en situación vexetativa. Eu non o acepto. As academias teñen unha función. Se a Real Academia Galega tivera o prestixio e a viveza que debería ter, moitas institucións que foron aparecendo non terían aparecido. O Consello da Cultura Galega, o Ilga significan que a Academia Galega non cumpriu o seu papel. Iso non quere dicir que a Academia non poida recuperar aínda o tempo perdido, ten que facelo. Eu non sei todavía que vou facer alí; farei o que me manden, pero se non me mandan nada presentarei proxectos. O que non ten sentido é pertencer a unha institución morta. (Ventoso 1997)

Catro anos despois, o 20 de decembro do 2001, Barreiro é elixido presidente da RAG, nunha proposta de nítida continuidade respecto da actividade renovadora iniciada coa súa posición na executiva durante a presidencia de Francisco Fernández del Riego.

Nesa década fai toda unha serie de cambios na Academia, indispensables para entender a institución como é hoxe en día. Especialmente relevante foi a apertura a sociedade que fixo. Como era el, presente sempre, nas alturas e no baixo. Levando a Real Academia ás vilas, pedindo os cartos onde fose... presente na sociedade. Visualizando o traballo académico. Socializando o coñecemento do país, da memoria do país, como el definía a RAG.

Xa dende os primeiros momentos, propón un cambio radical no concepto da mesma Academia; sen reducir en nada o seu nivel académico vaina achegando á sociedade. O acto central do Día das Letras Galegas sempre foi motivo de debate:

O que hai é darlle un aspecto máis popular, eu teño unha experiencia no caso de Murguía. Tivemos o acto oficial na Coruña, no Rectorado da Universidade. Foi algo frío, pouco sentido. Despois marchamos a Arteixo, a Oseiro, e alí estaba a xente, e alí eu vin que se sentía a celebración... É unha experiencia que faime pensar que o mellor temos que combinar as cousas doutra maneira, pero é necesario darlle un senso distinto.¹

E curioso como unha persoa con tal capacidade relacional non tivo un grupo consolidado en Santiago, posiblemente porque o seu xeito de ver o mundo era demasiado individualista. Procedía dun mundo onde a súa educación era tan autodidacta, tan esixente consigo mesmo, que lle impedía observar indulxencia cos demais naquelas cousas que lle importaban. Transcendencia que tomaba de xeito tan serio e rotundo que mesmo as súas conversacións máis relaxadas impoñían un enorme respecto... Barreiro realmente sempre pertenceu a todos.

Unha intelixencia natural, madurada e atemperada a cicel de escultor nesa pedra dura que semellaba o exterior Barreiro. Esa dureza externa víñalle da súa formación, sen dúbida, variada e enormemente chea de inquietude, pero tamén solitaria e reflexiva ata a extenuación. Sen dar pausa ó funcionamento da intelixencia. Con cantas persoas pode traballar unha persoa nesta profesión tan relacional e de tanto coñecemento das persoas? A cantas puido coñecer? Moitas. De todas recolleu e achegou o que puido. A súa combinación de intelixencia natural e aprendizaxe permanente lévao a grandes mesturas:

A convivencia nun espacio tan peculiar como é unha Universidade non se fai con discursos, nin con grandes e xeniais plans. Faise coas cousas pequenas, elementais, vaise facendo grato o traballo dos demais, espallando a ledicia e a amizade. Pero iso non se predica, iso faise. (Barreiro 2001e, p. 22)

Para tentar definir Barreiro, establecemos o xogo de utilizar as voces escritas por el mesmo naquel gran proxecto que foi a *Gran Enciclopedia Galega* (GEG). O seu concepto de Galicia era ríxido, o ‘pobo’ dun xeito orgánico, algo natural, mais

1 “Eu non podo negar que Fernández del Riego veu en min o seu continuador”. Entrevista feita por Rodri García. *La Voz de Galicia*. 21/XII/2001, 30.

sempre na posición do débil. Deixemos que fale. Escoitemos a súa impresión de Pardo de Cela:

Calquera que fose o interese que moveu a Pardo de Cela, o pobo necesitaba a aquel home para defender os seus intereses...

Ó galego só lle queda unha forma de resistir: fuxindo, emigrando.

A nobreza e o clero, que ven en perigo a súa situación económica, farán unha fronte común e, a través das redes da dependencia ou do fanatismo relixioso, dominarán a gran masa... (2001a)

Ou na voz 'Carlismo':

En Galicia non había foros que defender, por eso o pobo nunca foi carlista. (2001b, p. 23)

Sempre esa busca eterna daqueles que investigamos sobre a historia política e social: o Poder. Na voz de 'Anticlericalismo' decía o seguinte:

A alianza da Igrexa oficial cos poderes obrigárono sempre a adoptar posturas que quizais pastoralmente non quixera ou non lle conviñera adoptar. Desta forma, e xa no século XX, a Igrexa, ó colocarse ó lado do poder tivo que ver cómo moitos cristiáns se marxinaron ou se repregaron nunha relixiosidade persoal, porque a relixiosidade oficial enfrontábaos a súa conciencia. A Igrexa galega tivo que ver cómo un gran sector da intelectualidade se marxinou da súa acción apostólica, porque o seu sentir non concordaba co sentir dunha Igrexa que marchaba ó compás do Estado. (2001a, p. 72)

Un poder en Galicia —ou galego, como se queira indicar— que se procuraba con moita precaución, que se traballaba moito tempo, que coidaba do seu futuro como se unha nova sementeira e colleita tivera cada pouco tempo. Seriado. Rutineiro. Habitual. Na súa voz da GEG 'Cortes' falaba das primeiras etapas da Restauración Borbónica:

Cando nalgún punto de Galicia empezaba a destacar un mozo con paixón política, se quería ter futuro tiña que integrarse nunha destas familias, pactar con ela, demostrarlle a súa absoluta fidelidade e pasa-lo noviciado do servilismo cara ó dono ou amo supremo. [...]

Nas grandes alturas, no olimpo dos senadores e primeiros deputados, pactábanse as eleccións e os postos e hipotecábase o futuro de Galicia que nada lles debe

a estes homes, aínda que fora tan pródiga con eles regalándolles estatuas e rúas. (2001c, p. 246)

Unha prosa a de Barreiro directa, dura e honesta. Cal cirurxián cortando pezas e anacos dun pasado..., o noso. Véxase esta concisa, rápida e directa definición do que significou a Segunda República dende o seu punto de vista. Na voz ‘República’:

[...] a II República significou a primeira experiencia de modernización política e de democracia auténtica. A República aparece como a primeira oportunidade que teñen os españois para *ser* e manifestarse democraticamente. [...] a violencia física ou verbal esgrimida por grupos incontrolados, por periódicos católicos ou *faístas*, axuda a xerar un clima de crispación colectiva que co tempo, sen dúbida, se depuraría se os altos intereses da banca, do fascismo internacional e da Igrexa non empuxaran os militares ó golpe de estado. (2001g, p. 102)

Porque en boa lóxica, a Igrexa foi unha das súas principais teimas. Un tema recorrente, que coñecía de primeira man, e que finalmente atopaba irreconciliable coa súa maneira de pensar tras un proceso evolutivo de anos, co seu xeito de existir e pasar por este mundo. Na voz ‘Anticlericalismo’:

Por non querer, a Igrexa oficial nin quería rezarlle a Deus en galego, coma se fora un pecado. (2001a, p. 72)

E por riba de todo, o seu traballo ten un fío condutor sólido, constante e claro: Galicia. A definición sucinta na voz ‘Galeguismo’ parécenos a expresión nítida e clara dun Barreiro:

O galeguismo é a construción teórica da identidade galega baseada nunha lingua propia, nun territorio condicionado polos elementos naturais que determinan un tipo de economía agraria e mariñeira, unhas formas de sociabilidade, de relixiosidade e de expresións colectivas de ocio e mesmo unha conciencia máis ou menos desenvolvida de que o pobo galego é parecido a outros (2001d, p. 103)

Porque Galicia era a súa guía. Nunha das súas entrevistas máis prezadas, cando se lle pregunta “Recompensoulle Galicia tanto amor?”, a súa resposta é de novo rotunda:

Non o sei. Se valorase o que perdín por servir ao meu país, posiblemente a balanza estivese equilibrada, pero iso é o de menos. Eu cumprín, sigo cum-

prindo e cumprirei ata o ultimo alento. Se iso significou renunciar a outras cousas, non me importa, ao contrario. Vivín e vivo para Galicia e cando me vaia deste mundo, no meu fardel non levarei máis que o pouco ou moito que traballei por Galicia e a satisfacción persoal de telo feito. (Fandiño 2010, p. 17)

Teño a sensación de que no seu perfil de historiador tiña un espazo onde sempre existía un desaxuste entre as súas crenzas, os seus valores e a realidade de Galicia: ese rol do nacionalismo galego na súa sociedade. Nunha carta réplica á opinión do xornalista Carlos Luís Rodríguez, datada no 1 de novembro de 1989, Barreiro sacaba a relucir o seu papel, o do profesional do pasado, que debe expresar a súa análise, aínda que resulte incómodo, aínda que doa:

Po-lo xeral os “tempos” sociolóxicos nos que se moven os periodistas e os outros mortais son distintos e, dende logo, non sincrónicos. O periodista que vive intensamente a cotidianeidade tende a confundir o instante coa realidade. O instante do que sae a “noticia” non é mais que un epifenómeno dunha realidade que o trascende. Os demais sabemos que hai forzas profundas que van remodelando en cada momento á realidade que, algunhas veces, agroma sorpresivamente. [...] O que realmente habería que preguntarse é por qué a galeguidade non funciona politicamente. Por qué miles de votos galeguistas van a parar a PP, PSOE ou CDS. Por qué o nacionalismo é incapaz de rescatar estes votos ou conservalos. (1989, p. 9)

Deixou plasmado o que pensaba precisamente nunha desas voces que realizou para a GEG, a voz ‘Liberalismo’, temática á que lle dedicou tanto esforzo e tempo. E non só a súa evolución, senón o propósito enteiro da súa vida:

Toda a arquitectura ideolóxica se apoia sobre unha concepción antropolóxica renovadora. O home xa non se considera unicamente como o fillo de Deus e un súbdito da Igrexa, que está no mundo para conseguila súa salvación, senón un cidadán dunha sociedade que é creación súa e que está no mundo para ser feliz (2001f, p. 246)

Alá por abril de 1996 publicouse na *Voz de Galicia* unha reportaxe sobre a obra *Galegos na escaleira*, colección de fotografías de Xurxo Lobato sobre personaxes representativos da sociedade galega. Nesta obra, fotográfase a Barreiro na pequena escaleira da biblioteca da súa casa. Pero o mellor é o seu comentario:

A escaleira é pequena e lévame ós libros antigos do meu despacho, cos que me atopo moi ben. Non pretendo chegar máis alá (Redacción, 1996).

Un xeito de entender a vida. Barreiro puro.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- Barreiro Fernández, Xosé Ramón (1989). Xa é inútil o nacionalismo? *La Voz de Galicia*. 5/XI/1989, 9.
- Barreiro Fernández, Xosé Ramón (2001a). Anticlericalismo. En: Benxamín Casal Vila, dir. *Gran Enciclopedia Galega*. Lugo: El Progreso / Diario de Pontevedra, t. 3, 69-72.
- Barreiro Fernández, Xosé Ramón (2001b). Carlismo. En: Benxamín Casal Vila, dir. *Gran Enciclopedia Galega*. Lugo: El Progreso / Diario de Pontevedra, t. 8, 23-25.
- Barreiro Fernández, Xosé Ramón (2001c). Cortes. En: Benxamín Casal Vila, dir. *Gran Enciclopedia Galega*. Lugo: El Progreso / Diario de Pontevedra, t. 11, 241-250.
- Barreiro Fernández, Xosé Ramón (2001d). Galeguismo. En: Benxamín Casal Vila, dir. *Gran Enciclopedia Galega*. Lugo: El Progreso / Diario de Pontevedra, t. 11, 103-111.
- Barreiro Fernández, Xosé Ramón (2001e). Laudatio in memoriam. Xosé Manuel Pose Antelo. En: Xesús Balboa López e Herminia Pernas Oroza, coords. *Entre Nós. Estudos de Arte, Xeografía e Historia en Homenaxe ó Profesor Xosé Manuel Pose Antelo*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela, 19-25.
- Barreiro Fernández, Xosé Ramón (2001f). Liberalismo. En: Benxamín Casal Vila, dir. *Gran Enciclopedia Galega*. Lugo: El Progreso / Diario de Pontevedra, t. 25, 243-248.
- Barreiro Fernández, Xosé Ramón (2001g). República. En: Benxamín Casal Vila, dir. *Gran Enciclopedia Galega*. Lugo: El Progreso / Diario de Pontevedra, t. 38, 98-102.
- Fandiño Veiga, Xosé Ramón (2010). Xosé Ramón Barreiro, catedrático, académico e historiador que iluminou a historia contemporánea de Galicia [Entrevista]. *Galegos = Gallegos*. 12, 4-17.
- García, R. e Vázquez, D. (2001). Barreiro, novo presidente da Real Academia: “De ningún xeito podo substituír a Del Riego”. *La Voz de Galicia*. 21/XII/2001, 30.
- Ventoso, Luis (1997). A Real Academia Galega ten que recuperar o tempo perdido [Entrevista a Xosé Ramón Barreiro]. *La Voz de Galicia*. 14/II/1997, 6.
- Redacción (1996). Prensa y literatura unidas. *La Voz de Galicia*. 17/IV/1996, 45.

IV

Vida oficial da RAG

A ACADEMIA NA ACTUALIDADE

CRÓNICA DA ACADEMIA (2022)

NECROLÓXICAS:

ARCADIO LÓPEZ CASANOVA / Xesús Alonso Montero

BASILIO LOSADA, DE VIVA VOZ / Helena González Fernández

NÉLIDA PIÑON / Ramón Villares

A ACADEMIA NA ACTUALIDADE (ANO 2022)

A Comisión Executiva da Real Academia Galega actúa por delegación do Pleno e encárgase de exercer o goberno da institución. Dende o 24 de abril de 2021 está constituída polos seguintes membros:

- Presidente: D. Víctor Fernández Freixanes
- Secretaria: D.ª Margarita Ledo Andión
- Vicesecretario: D. Henrique Monteagudo
- Arquivoira-Bibliotecaria: D.ª Marilar Aleixandre
- Tesoureira: D.ª Fina Casalderrey

Relación dos actuais membros numerarios:

1. Excmo. Sr. D. Andrés Torres Queiruga. Ingreso: 20 de xuño de 1980.
2. Excmo. Sr. D. Manuel González González. Ingreso: 7 de febreiro de 1992.
3. Excmo. Sr. D. Salvador García-Bodaño Zunzunegui.
Ingreso: 25 de novembro de 1992. *Faleceu o 7 de marzo de 2023.*
4. Excmo. Sr. D. Xesús Alonso Montero. Ingreso: 30 de outubro de 1993.
5. Excmo. Sr. D. Xesús Ferro Ruibal. Ingreso: 4 de maio de 1996.
6. Excmo. Sr. D. Antón Santamarina Fernández.
Ingreso: 24 de outubro de 1998.
7. Excmo. Sr. D. Ramón Lorenzo Vázquez. Ingreso: 7 de maio de 1999.
8. Excmo. Sr. D. Francisco Fernández Rei. Ingreso: 25 de setembro de 1999.
9. Excmo. Sr. D. Francisco Díaz-Fierros Viqueira.
Ingreso: 28 de setembro de 2002.
10. Excma. Sra. D.ª Rosario Álvarez Blanco. Ingreso: 6 de xuño de 2003.
11. Excmo. Sr. D. Víctor Fernández Freixanes. Ingreso: 27 de febreiro de 2004.
12. Excmo. Sr. D. Xosé Luís Axeitos Agrelo. Ingreso: 30 de outubro de 2004.
13. Excmo. Sr. D. Euloxio Rodríguez Ruibal. Ingreso: 24 de marzo de 2006.
14. Excmo. Sr. D. Ramón Villares Paz. Ingreso: 24 de novembro de 2006.
15. Excma. Sra. D.ª Margarita Ledo Andión. Ingreso: 7 de febreiro de 2009.
16. Excmo. Sr. D. Manuel Rivas Barrós. Ingreso: 12 de decembro de 2009.
17. Excmo. Sr. D. Bernardino Graña Villar. Ingreso: 12 de xuño de 2010.
18. Excmo. Sr. D. Xosé Henrique Monteagudo Romero.
Ingreso: 25 de febreiro de 2012.
19. Excmo. Sr. D. Xosé Luís Regueira Fernández. Ingreso: 2 de xuño de 2012.

20. Excmo. Sr. D. Pegerto Saavedra Fernández.
Ingreso: 14 de setembro de 2013.
21. Excma. Sra. D.ª Fina Casalderrey Fraga. Ingreso: 22 de novembro de 2013.
22. Excma. Sra. D.ª Marilar Aleixandre. Ingreso: 14 de xaneiro de 2017.
23. Excma. Sra. D.ª M.ª Xesús Pato Díaz. Ingreso: 23 de setembro de 2017.
24. Excma. Sra. D.ª Ana Romaní. Ingreso: 6 de abril de 2019.
25. Excma. Sra. D.ª Ana Isabel Boullón Agrelo.
Ingreso: 11 de decembro de 2021.
26. Excmo. Sr. D. Gonzalo Navaza Blanco. Ingreso: 5 de novembro de 2022.
27. Excma. Sra. D.ª María Dolores Sánchez Palomino.
Ingreso: 17 de decembro de 2022.
28. Excma. Sra. D.ª María López Sández. Ingreso: 11 de marzo de 2023.
29. Ilmo. Sr. D. Lourenzo Fernández Prieto. Electo: 26 de marzo de 2021.

Relación dos actuais membros de honra:

1. Excmo. Sr. D. John Rutherford. Ingreso: 4 de outubro de 2008.
2. Excmo. Sr. D. Carlos Alberto Zubillaga Barrera.
Ingreso: 21 de abril de 2012.
3. Excmo. Sr. D. Arcadio López-Casanova. Ingreso: 9 de novembro de 2013.
Faleceu o 11 de abril de 2022.
4. Excma. Sra. D.ª Nélida Piñon. Ingreso: 27 de setembro de 2014.
Faleceu o 17 de decembro de 2022.
5. Excmo. Sr. D. Basilio Losada Castro. Ingreso: 3 de outubro de 2015.
Faleceu o 9 de xullo de 2022.
6. Excma. Sra. D.ª Marina Mayoral. Ingreso: 2 de decembro de 2017.
7. Excma. Sra. D.ª María Rosa Lojo. Ingreso: 28 de setembro de 2022.
8. Excma. Sra. D.ª Katheen March. Electa: 17 de decembro de 2022.

Relación dos actuais membros correspondentes por orde de ingreso:

1. Ilmo. Sr. D. José Luis Varela Iglesias. Ingreso: 26 de marzo de 1950.
2. Ilmo. Sr. D. Xosé Manuel González Reboredo.
Ingreso: 30 de xaneiro de 1972.
3. Ilmo. Sr. D. Francisco Xavier Carro Rosende.
Ingreso: 17 de novembro de 2001.
4. Ilmo. Sr. D. Fernando López-Acuña López.
Ingreso: 17 de novembro de 2001.
5. Ilmo. Sr. D. Ivo Castro. Ingreso: 9 de febreiro de 2002.
6. Ilmo. Sr. D. Dieter Kremer. Ingreso: 9 de febreiro de 2002.
7. Ilma. Sra. D.ª Teresa Barro Muñoz-Ortiz. Ingreso: 22 de xuño de 2002.

8. Ilmo. Sr. D. Xosé María Lema Suárez. Ingreso: 22 de xuño de 2002.
9. Ilmo. Sr. D. Xulio Ríos. Ingreso: 22 de xuño de 2002.
10. Ilmo. Sr. D. Luís Daviña Facal. Ingreso: 28 de setembro de 2002.
11. Ilmo. Sr. D. Johannes Kabatek. Ingreso: 28 de setembro de 2002.
12. Ilmo. Sr. D. Xoán Babarro González. Ingreso: 14 de decembro de 2002.
13. Ilmo. Sr. D. Xoán Bernárdez Vilar. Ingreso: 22 de febreiro de 2003.
14. Ilmo. Sr. D. Francisco Calo Lourido. Ingreso: 22 de febreiro de 2003.
15. Ilmo. Sr. D. Augusto Pérez Alberti. Ingreso: 7 de febreiro de 2004.
16. Ilmo. Sr. D. Xosé Xove Ferreiro. Ingreso: 7 de febreiro de 2004.
17. Ilmo. Sr. D. Modesto Aníbal Rodríguez Neira.
Ingreso: 27 de marzo de 2004.
18. Ilmo. Sr. D. Francisco Antonio Cidrás Escáneo.
Ingreso: 27 de marzo de 2004.
19. Ilmo. Sr. D. Ernesto Xosé González Seoane. Ingreso: 27 de marzo de 2004.
20. Ilmo. Sr. D. Domingo Frades Gaspar. Ingreso: 27 de marzo de 2004.
Faleceu o 10 de xaneiro de 2023.
21. Ilmo. Sr. D. Felipe Lubián Lubián. Ingreso: 9 de outubro de 2004.
22. Ilmo. Sr. D. Héctor Manuel Silveiro Fernández.
Ingreso: 9 de outubro de 2004.
23. Ilmo. Sr. D. Carlos Xesús Varela Aenlle. Ingreso: 9 de outubro de 2004.
24. Ilmo. Sr. D. Manuel Caamaño Suárez. Ingreso: 18 de decembro de 2004.
25. Ilmo. Sr. D. Jorge Arbeleche. Ingreso: 20 de setembro de 2005.
26. Ilmo. Sr. D. Craig Patterson. Ingreso: 13 de xaneiro de 2007.
27. Ilmo. Sr. D. Luís Manuel García Mañá. Ingreso: 28 de abril de 2007.
28. Ilmo. Sr. D. Farruco Sesto Novas. Ingreso: 15 de xaneiro de 2011.
29. Ilma. Sra. D.ª Débora Campos Vázquez. Ingreso: 25 de marzo de 2011.
30. Ilmo. Sr. D. Xosé Henrique Costas González.
Ingreso: 21 de xaneiro de 2012.
31. Ilmo. Sr. D. Antón Palacio Sánchez. Ingreso: 21 de xaneiro de 2012.
32. Ilmo. Sr. D. Francisco Cerviño González. Ingreso: 30 de marzo de 2012.
33. Ilma. Sra. D.ª Alba Nogueira López. Ingreso: 30 de marzo de 2012.
34. Ilmo. Sr. D. Xavier Vence Deza. Ingreso: 22 de xuño de 2012.
35. Ilma. Sra. D.ª Olivia Rodríguez González. Ingreso: 22 de xuño de 2012.
36. Ilmo. Sr. D. Fernando Ramallo Fernández. Ingreso: 22 de xuño de 2012.
37. Ilmo. Sr. D. José Manuel González Herrán. Ingreso: 22 de xuño de 2012.
38. Ilma. Sra. D.ª Luz Méndez Fernández. Ingreso: 22 de xuño de 2012.
39. Ilma. Sra. D.ª María Goretti Sanmartín Rei. Ingreso: 22 de xuño de 2012.
40. Ilmo. Sr. D. Xosé Antón Fraga Vázquez. Ingreso: 18 de xaneiro de 2013.
41. Ilmo. Sr. D. Clodio González Pérez. Ingreso: 5 de novembro de 2016.

42. Ilmo. Sr. D. Jorge Mira Pérez. Ingreso: 16 de decembro de 2016.
43. Ilmo. Sr. D. Carlos Xabier Rodríguez Brandeiro.
Ingreso: 16 de decembro de 2016.
44. Ilmo. Sr. D. Takekazu Asaka. Ingreso: 17 de xuño de 2017.
45. Ilmo. Sr. D. Marcos Bago. Ingreso: 17 de xuño de 2017.
46. Ilma. Sra. D.ª Olga Castro. Ingreso: 17 de xuño de 2017.
47. Ilma. Sra. D.ª Helena González Fernández. Ingreso: 17 de xuño de 2017.
48. Ilma. Sra. D.ª Kirsty Hooper. Ingreso: 17 de xuño de 2017.
49. Ilma. Sra. D.ª Helena Villar Janeiro. Ingreso: 17 de xuño de 2017.
50. Ilma. Sra. D.ª Helena Zernova. Ingreso: 17 de xuño de 2017.
51. Ilma. Sra. D.ª Carme Pazos Balado. Ingreso: 17 de marzo de 2018.
52. Ilmo. Sr. D. Afonso Vázquez Monxardín. Ingreso: 26 de outubro de 2018.
53. Ilma. Sra. D.ª Mercedes Queixas Zas. Ingreso: 14 de decembro de 2018.
54. Ilmo. Sr. D. Xavier Senín Fernández. Ingreso: 3 de outubro de 2020.
55. Ilmo. Sr. D. Ramón Nicolás Rodríguez. Ingreso: 23 de outubro de 2021.
56. Ilma. Sra. D.ª Celia Pereira Porto. Ingreso: 23 de outubro de 2021.
57. Ilma. Sra. D.ª Ana Romero Masiá. Ingreso: 14 de outubro de 2022.
58. Ilmo. Sr. D. Luciano Rodríguez Gómez. Ingreso: 16 de marzo de 2023.

CRÓNICA DA ACADEMIA (ANO 2021)

XUNTAS ACADÉMICAS

O Pleno da Real Academia Galega reuniuse en Xunta ordinaria e extraordinaria, durante o ano 2021, nas seguintes datas:

Xuntas ordinarias:

- 1 de abril de 2022
- 9 de xullo de 2022
- 14 de outubro de 2022
- 17 de decembro de 2022

Xuntas extraordinarias:

- 17 de maio. Día das Letras Galegas, dedicado a Florencio Delgado Gurriarán.
- 28 de setembro. Ingreso de María Rosa Lojo como académica de honra
- 5 de novembro. Ingreso de Gonzalo Navaza como académico de número.
- 17 de decembro. Ingreso de María Dolores Sánchez Palomino como académica de número.

A Comisión Executiva da Real Academia Galega reuniuse nas seguintes datas:

- 26 de xaneiro
- 14 de febreiro
- 17 de marzo
- 9 de maio
- 21 de xuño
- 5 de setembro
- 3 e 27 de outubro
- 14 de novembro
- 2 de decembro

INGRESO DE MARÍA ROSA LOJO

María Rosa Lojo acompañada de membros da Real Academia Galega tras o acto de ingreso na Academia. Fonte: RAG

A escritora arxentina María Rosa Lojo ingresou como académica de honra na Real Academia Galega o 28 de setembro de 2022 cun discurso de título *Unha galega filla en Buenos Aires*. A doutora e investigadora da Universidade de Buenos Aires, especialista na narrativa contemporánea do seu país e o estudo da migración e o exilio, tratou a procura das raíces galegas na súa produción literaria e a pegada de Rosalía de Castro ou Álvaro Cunqueiro.

O presidente da Academia, Víctor Fernández Freixanes, encargouse de darlle resposta analizando a obra da autora e mais as relacións da cultura galega coa Arxentina.

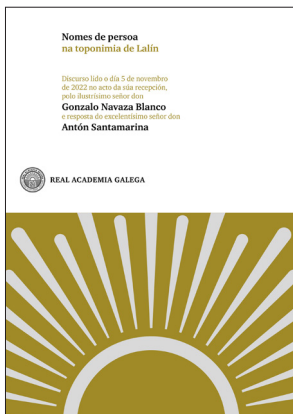
INGRESO DE GONZALO NAVAZA

Gonzalo Navaza durante a lectura do seu discurso de ingreso.
Fonte: RAG

O filólogo Gonzalo Navaza ingresou na Real Academia Galega o 5 de novembro de 2022 cun discurso de título *Nomes de persoa na toponimia de Lalín*. O profesor da Universidade de Vigo, investigador de referencia no campo da onomástica, centrouse na pegada da antroponimia dos nomes de lugar deste concello do Deza nun evento que se desenvolveu no salón de actos do edificio da rúa Tabernas.

Gonzalo Navaza ocupa a cadeira que quedou vacante tras o pasamento de Xosé Ramón Barreiro Fernández, a quen lembrou na primeira parte do seu discurso. Antón Santamarina, encargado de darlle resposta e actual coordinador do Seminario de Onomástica da RAG, foi quen o iniciara hai máis de corenta anos no mundo da toponimia.

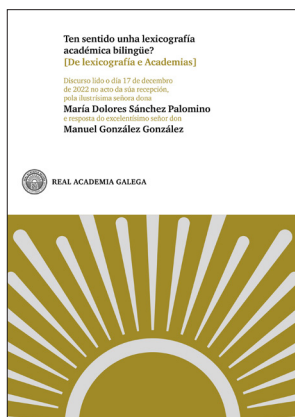
INGRESO DE MARÍA DOLORES SÁNCHEZ PALOMINO

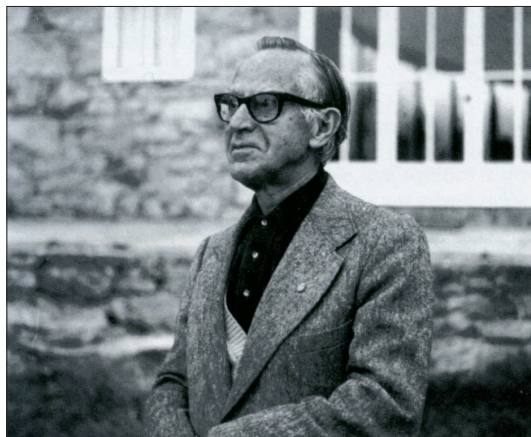
María Dolores Sánchez Palomino, nova académica de número.
Fonte: RAG

A lexicógrafa María Dolores Sánchez Palomino ingresou na Real Academia Galega o 17 de decembro de 2022 cun discurso de título *Ten sentido unha lexicografía académica bilingüe? [De lexicografía e Academias]*. A catedrática da Universidade da Coruña, directora da revisión e actualización do *Diccionario bilingüe castelán-galego*, conta cunha frutífera traxectoria nos campos da lexicografía, lexicoloxía e terminoloxía.

Deulle resposta en nome da institución o coordinador do Seminario de Lexicografía, Manuel González, quen afirmou que a nova académica “vai ser un esteo fundamental no traballo lexicográfico da Academia”..

DÍA DAS LETRAS GALEGAS DE 2022

A Real Academia Galega decidiu dedicarlle a Florencio Delgado Gurriarán o Día das Letras Galegas de 2022. O Pleno da institución acordou na sesión celebrada o 2 de xullo de 2021 homenaxear a quen foi unha das voces máis destacadas do exilio galego en México, cuxo labor literario e activismo político e cultural constitúen un dos capítulos máis destacados das letras galegas da diáspora. A RAG non só celebrará o excelente poeta que foi, cultivador dun galego enxebre, característico das terras de Valdeorras. A través da súa figura tamén homenaxeará, por primeira vez, a Galicia do exilio republicano en México, país onde o propio Delgado Gurriarán e outros colegas desenvolveron iniciativas sobranceiras que mantiveron vivo o facho da nosa identidade e que constitúen un referente obrigado da nosa historia contemporánea.

Florencio Delgado Gurriarán, avogado de formación, foi poeta, articulista, pioneiro da tradución poética interlingüística, editor literario e home ponte entre a Galicia exiliada en México e a Galicia interior, capaz de tecer asemade vínculos coa intelectualidade doutras orixes. Foi tamén un extraordinario activista cultural, promotor de iniciativas como o Padroado da Cultura Galega en México (creado en 1953), a revista *Vieiros* —da que foi director xunto con Carlos Velo e Luís Soto—, a audición radiofónica *Hora de Galicia*, que estivo en antena todos os domingos durante case dúas décadas, e de doutras publicacións de carácter político e cultural. Por iso o seu Día das Letras Galegas foi tamén unha homenaxe serodia a todo o exilio mexicano, cuantitativamente menor có arxentino pero dunha importancia igualmente capital. Del formaron parte canda o protagonista do 17 de maio figuras como o cineasta Carlos Velo, o músico Xesús Bal y Gay, o xornalista Ramón Cabanillas fillo, o arquitecto Xosé Caridad Mateo ou Elixio Rodríguez.

O autor, membro moi activo do Partido Galeguista de Valdeorras, chegou a México tras lograr escapar a través de Francia no ano 1939. Fíxoo a bordo do *Ipanema*, un dos barcos que levaron os refuxiados españois a América e no que fuxiron tamén, entre outros, Roxelio Rodríguez de Bretaña, Andrés Valín, Carlos Tomé, Johán López Durá, Serafín Ferro ou o mencionado Elixio Rodríguez. Unha vez en América mantería o compromiso cívico e cultural que dende moi novo o achegara tamén ás Irmandades da Fala e ao Seminario de Estudos Galegos, do que fora socio protector.

17 DE MAIO DE 2022 SESIÓN EXTRAORDINARIA E PÚBLICA

*e nos bacelos da noite
maduran acios de estrelas*

Florencio Delgado Gurriarán
17 de maio de 2022
Día das Letras Galegas
Real Academia Galega

REAL ACADEMIA GALEGA

Día das Letras Galegas
17 de maio de 2022

O Presidente da Real Academia Galega, **Victor Fernández Freixanes**, complace en convidalo/a á sesión extraordinaria e pública que celebrará a Institución co gallo do Día das Letras Galegas dedicado a Florencio Delgado Gurriarán

Intervencións:

Excmo. Sr. D. Ramón Villares Paz
Excmo. Sra. D.ª Rosario Álvarez Blanco
Excmo. Sr. D. Xesús Alonso Montero

Pecha o acto o
Excmo. Sr. Presidente da Real Academia Galega
D. Victor Fernández Freixanes

Aira dos Bolos
12:30 horas
Córgomo I Vilamartín de Valdeorras

A sesión poderá seguirse en directo a través de academia.gal
Observaranse as medidas de prevención hixiénico-sanitarias necesarias

O plenario extraordinario do 17 de maio celebrouse en Córghomo (Vilamartín de Valdeorras), na Aira dos Bolos, onde nos anos mozos do poeta se reunían os corgomeses a xogaren aos birlos, como el mesmo immortalizou no poema que titulou co nome da súa localidade natal.

A sesión plenaria arrincou cunha afectuosa ovación dedicada á familia de Florencio Delgado Gurriarán e coas palabras de agradecemento do presidente da Academia, Víctor F. Freixanes, ás institucións e á sociedade valdeorresas que, arredor do proxecto *As Letras de Florencio*, desenvolveron “un papel especialmente activo como animadores e difusores da memoria de Delgado Gurriarán para que esta celebración fose posible”; e ao Concello de Vilamartín de Valdeorras, que exerceu de anfitrión dunha celebración chea de aplausos que continuou na aldea cunha festa en comunidade, como lle gustaría ao homenaxeado, unha persoa que todo

o mundo lembra como vital, alegre e amante da música e do baile. Pero, co autor valdeorrés, a festa deste 17 de maio viaxou tamén simbolicamente, por primeira vez, ata o México que o acolleu en 1939 como exiliado para “expresar pública gratitude aos homes e mulleres do desterro”.

As alocucións académicas sobre Delgado Gurriarán de Ramón Villares, Rosario Álvarez e Xesús Alonso Montero puxeron o acento no compromiso democrático e cultural do autor, na súa contribución á construción do galego estándar e nos seus versos “matrióticos e patrióticos”, respectivamente.

Ramón Villares falou do pensamento e a acción política que Florencio Delgado amosou en tempos de paz, na guerra civil e mais no exilio. Escolleu “tres lances singulares” da biografía de Delgado Gurriarán para dar conta do perfil máis político do autor: a súa formación como galeguista no marco da “alborada cívica” que trouxo a II República; a súa fuxida de Galicia tras a sublevación militar, nun periplo que o levaría a Castela, Portugal, Francia, Barcelona e á fronte bélica de Aragón e Cataluña; e o episodio “máis heroico da biografía enteira” do corgomés, cando dirixiu dende París o comité galeguista que traballou arreo para socorrer galegos e galegas nos campos de internamento do Mediterráneo francés e sen recursos nin identidade oficial.

A directora da Sección de Lingua, Rosario Álvarez, detívose na lingua do homenaxeado quen, tomando como punta de partida a fala de Valdeorras, sempre tivo a vontade de “sumarse á construción colectiva dun galego culto válido para todos os habitantes da Galicia infinda”. A académica profundou na súa condición de poeta de Valdeorras dende a perspectiva lingüística, mais subliñou que foi tamén “parte dun proxecto colectivo que busca transcender as fronteiras do local, do mesmo xeito que ten que rachar coas limitacións de rexistros, temáticas e contextos” como escritor.

Ramón Villares, Rosario Álvarez e Xesús Alonso Montero. Fonte: RAG

Da parte literaria encargouse Xesús Alonso Montero, que ofreceu unha análise da condición de Florencio como poeta matriótico e asemade patriótico: un cantor das cousas das terras de Valdeorras e tamén poeta cívico, das causas, en referencia aos versos galeguistas e sociolingüísticos que cultivou xa dende os tempos da República. O académico retratou así o poeta a partir do estudo da súa produción nun período moi concreto, o comprendido entre 1931 e 1934, no que “transita con naturalidade dun xénero a outro”, cunha forte presenza da natureza.

A sesión plenaria rematou coa interpretación do Himno por parte da Real Banda de Gaitas de Ourense.

Posteriormente, académicos e corgomeses compartiron polas rúas da aldea unha “Florenciada”, un encontro que foi, como a el lle gustaría, unha celebración en comunidade.

Interpretación do Himno Galego, como ramo da sesión. Fonte: RAG

Académicas e académicos asistentes á sesión. Fonte: RAG

Celia, Maruxa e Carmiña Delgado Teijeiro, as tres fillas de Florencio. Fonte: RAG

As rúas de Corgo enchéronse de música na “Florenciada”. Fonte: As letras de Florencio

SIMPOSIO FLORENCIO DELGADO GURRIARÁN

O *Simposio Florencio Delgado Gurriarán*, organizado pola Real Academia Galega, coa colaboración da Xunta de Galicia, desenvolveuse no salón de actos da RAG os xoves 3, e 10 de novembro de 2022. As xornadas puideron seguirse telematicamente a través da páxina web institucional. O programa que se desenvolveu foi o seguinte:

Xoves, 3 de novembro

17:00 h Inauguración

17:15 h Relatorio

Xesús Alonso Montero. *A poesía sociolingüística de Florencio Delgado Gurriarán e doutros poetas do seu tempo*

17:15 h Mesa redonda. Modera Víctor F. Freixanes

Ramón Nicolás. *Dúas incursións na epistolografía de Florencio Delgado Gurriarán: Rodolfo Prada e Ramón Otero Pedrayo*

Débora Álvarez Moldes. *A voz do poeta dende Valdeorras*

Concepción Álvarez Pousa. *As fontes léxicas na lírica de Florencio Delgado Gurriarán*

Xosé Manuel Dasilva Fernández. *As traducións de Florencio Delgado Gurriarán*

19:00 h Coloquio

20:00 h Presentación

Ricardo Gurriarán. *Co anxeio de volver. Conversas con Florencio Delgado e Celia Teijeiro*

O presidente da RAG, Víctor F. Freixanes, e o secretario xeral de Cultura, Anxo Lorenzo, inauguraron o encontro, que se desenvolveu co apoio económico da Xunta de Galicia.

Xesús Alonso Montero interveu deseguido cun relatorio sobre a poesía socio-lingüística do homenaxeado e doutros poetas do seu tempo.

Deseguido, Víctor F. Freixanes, moderou unha mesa redonda que contou coas contribucións do académico correspondente Ramón Nicolás, Débora Álvarez, Concepción Álvarez Pousa e Xosé Manuel Dasilva. Nicolás analizou unha serie de cartas escritas entre febreiro e abril de 1939, unha etapa na que o poeta valdeorrés desenvolveu labores de responsabilidade política e humanitaria en Barcelona e París para facilitar a fuxida dos refuxiados galegos cara a América co apoio da emigración galega á outra beira do Atlántico. O académico correspondente detívose ademais na súa correspondencia con Ramón Otero Pedrayo, tamén conservada na Fundación Penzol.

Débora Álvarez Moldes analizou a paisaxe na poesía de Florencio Delgado Gurriarán, que retrata as terras de Valdeorras con especial intensidade desde o exilio mexicano. “Nos textos que escribe alén mar, no exilio, fala dunha paisaxe e dun lugar que recorda, que non ten presente. E cambia de forma notoria a escrita, parece que nos amosa cadros cunha descrición máis demorada, con moitísimos máis adxectivos, máis afastada das vangardas, pero que aínda así segue a amosar sempre sensacións moi evocadoras”, detallou.

A filóloga Concepción Álvarez Pousa, profundou nas fontes léxicas na lírica do autor. “O seu galego literario é a lingua viva do pobo, o da xente de Valdeorras, que se reflicte especialmente no plano léxico e que ademais está caracterizado por

De esquerda a dereita, Xosé Manuel Dasilva, Débora Álvarez, Víctor F. Freixanes, Concepción Álvarez Pousa e Ramón Nicolás. Fonte: RAG

Presentación da obra
*Co anxeio de volver. Conversas
 con Florencio Delgado
 e Celia Teijeiro*

arcaísmos, hipergaleguismos e lusismos, cunha clara depuración de castelanismos, dado o afán por crear un modelo diferencialista na escrita”, resume.

O catedrático da Facultade de Filoloxía e Tradución da Universidade de Vigo, Xosé Manuel Dasilva, centrouse nas traducións de Delgado Gurriarán ao galego de poetas como Walt Whitman ou Paul Valéry. Dasilva presentou ademais como primicia a documentación exhumada recentemente do informe de censura sobre o poemario *Galicia infinda* (Galaxia, 1963), o único que Florencio Delgado Gurriarán publicou en Galicia durante o franquismo.

O programa concluíu coa presentación do libro *Co anxeio de volver. Conversas con Florencio Delgado e Celia Teijeiro*, unha edición da RAG ao coidado de Ricardo Gurriarán, que reúne a conversa que Delgado Gurriarán mantivo en 1979 coa antropóloga catalá establecida en México Dolors Pla (1954-2014) para o arquivo da historia oral do exilio español do país que os acolleu a ambos, nunha versión traducida ao galego e editada para a ocasión; e mais a entrevista que o propio Ricardo Gurriarán lle fixo á dona do homenaxeado, Celia Teijeiro, en 1998.

Xoves 10 de novembro

17:00 h Relatorio

Ricardo Gurriarán. *Trazos biográficos de Florencio Delgado Gurriarán*

17:15 h Mesa redonda. Modera Ramón Villares

Xosé Luís Pastoriza. *Nas primeiras ringleiras do galeguismo:
 Florencio na guerra civil e no primeiro exilio*

Samuel Diz. *Xesús Dopico e Florencio, do Ipanema a México*

Pilar Cagiao. *O México ao que chega Florencio*

18:45 h Coloquio

19:30 h Actuación musical: A canción galega en México no exilio de 1939

O exilio mexicano foi o eixe do programa da segunda e derradeira xornada do *Simposio Florencio Delgado Gurriarán*. O director da Sección de Historia da institución, Ramón Villares, moderou a mesa redonda na que o profesor de Filosofía Xosé Luís Pastoriza e o investigador e músico Samuel Diz abordaron as relacións do protagonista do Día das Letras Galegas 2022 con Ramiro Illa Couto e Xesús Dopico Ferreiro, dúas figuras que, malia a relevancia que tiveron no exilio galeguista, ficaron no esquecemento. A historiadora Pilar Cagiao afondou na faceta menos coñecida de Delgado Gurriarán relacionada cos intelectuais mexicanos cos que tivo contacto desde a súa chegada a México en 1939 e o seu biógrafo, Ricardo Gurriarán, detívose en distintos momentos da traxectoria vital do poeta valdeorrés.

O profesor de Filosofía da Universidade de Santiago de Compostela Xosé Luís Pastoriza trouxo ao encontro a relación entre Delgado Gurriarán e Ramiro Illa Couto durante a guerra civil e o primeiro exilio. “Tras a caída de Cataluña en mans do exército sublevado en febreiro de 1939, os dous coordinaron os labores de axuda aos refuxiados galegos internados nos campos de concentración franceses. Co apoio económico da diáspora galega na Arxentina e das Sociedades Hispanas Confederadas nos Estados Unidos, lograron xestionar a saída cara ao exilio en México e Chile nos ‘barcos da liberdade’. Foi esforzo republicano e galeguista desenvolvido en man común no medio de enormes dificultades económicas e políticas, coa derrota final da República e os preparativos da segunda guerra mundial”, resume o investigador.

Un deses barcos da liberade era o *Ipanema*, ao bordo do cal Florencio Delgado Gurriarán chegaría ao exilio mexicano acompañado, entre outros, de Xesús Dopico Ferreiro, primeiro presidente do Padroado da Cultura Galega en México. Samuel Diz, especializado na recuperación da música orixinal da Xeración do 27 e o legado cultural do exilio do 39, presentou a relación inédita entre ambas

De esquerda a dereita,
Xosé Luís Pastoriza,
Víctor F. Freixanes, Pilar
Cagiao, Belén Vaquero,
Ramón Villares, Samuel Diz e
Ricardo Gurriarán.
Fonte: RAG

as figuras. “O de Xesús Dopico é un dos nomes destacados e, paradoxalmente, máis descoñecidos do exilio galego en México”, explica o investigador, que se mergullou en 2017 nos arquivos mexicanos e españois para trazar o percorrido biográfico do músico nado en Ferrol no ano 1902.

Pilar Cagiao centrouse na súa intervención na especificidade de México como destino, e non só polo número de exiliados que recibiu e a relación de Delgado Gurriarán coa intelectualidade mexicana. “México foi o país americano máis activo no momento de adoptar unha política oficial respecto do tema dos refuxiados. A política solidaria de Lázaro Cárdenas fixo que a meirande parte de exiliados escollese este destino, incluso moitos que nun primeiro momento optaran por outros países”, detalla a profesora de Historia Contemporánea da USC.

O simposio, organizado co apoio da Xunta de Galicia e do Ministerio de Ciencia, Innovación e Universidades, rematou cunha actuación musical de Samuel Diz na guitarra clásica e da soprano Belén Vaquero. O repertorio incluíu pezas para poemas de Amado Carballo, Álvaro Cunqueiro, Augusto Casas e Xosé María Álvarez Blázquez asinadas polo lugués Xesús Bal y Gay e María Teresa Prieto e Rodolfo Halffter –todos eles, coma Florencio, exiliados en México–, e mais unha canción de cego harmonizada por Gustavo Durán.

Samuel Diz e Belén Vaquero interpretan composicións musicais do exilio mexicano para poemas galegos. Fonte: RAG

PRIMAVERA DAS LETRAS

O 22 de marzo a Real Academia Galega presentou no CEIP Xosé Manuel Folla Respino (Vilamartín de Valdeorras) o sitio web Primavera das Letras 2022 dedicado a Florencio Delgado Gurriarán. O proxecto dixital forneceu os nenos e nenas de diversos recursos lúdicos e didácticos, descargables e interactivos, para achegalos á figura do escritor a quen a institución dedica as Letras Galegas 2022.

Ledicia Costas asumiu a encarga da Academia de escribir a biografía de Florencio Delgado, converténdoo nun neno máis para que sexa el mesmo quen lles conte a súa vida aos cativos e cativas do século XXI. E para iso sérvese dun trebello máxico, uns prismáticos que lle permiten viaxar no tempo e deterse en cada etapa dun periplo que arrincou nas terras valdeorresas e rematou no exilio mexicano. Blanca Millán foi quen creou as imaxes que acompañan o texto.

Xunto á biografía do autor, o proxecto Primavera das Letras ofrece tamén fichas para colorear unha escolma de ilustracións de Blanca Millán, deseños de chapas e marcapáxinas e actividades interactivas para afondar en temas relacionados co universo vital e literario do poeta valdeorrés. Conta ademais cunha sección audiovisual, con vídeos protagonizados por nenos e nenas da súa comarca que cantan e recitan poemas da súa autoría, como “Aí vén o maio” ou “Casoiro”.

Á presentación da sétima edición da Primavera das Letras asistiu a académica Fina Casalderrey, directora do proxecto, xunto con Ledicia Costas e Blanca Millán. No acto tamén interviñeron o presidente da RAG, Víctor F. Freixanes; o director do CEIP Xosé Manuel Folla Respino, José María González Cubelos; Priscila Núñez, en representación das familias do alumnado; a directora do proxecto As Letras de Florencio, Débora Álvarez Moldes; e o alcalde de Vilamartín de Valdeorras, Enrique Álvarez Barreiro.

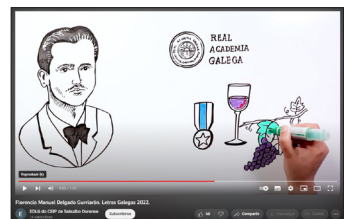
Alumnado do colexio de Vilamartín de Valdeorras e demais participantes na presentación.
Fonte: RAG

Pero os verdadeiros protagonistas desta primeira homenaxe da Real Academia Galega a Delgado Gurriarán na súa terra foron os nenos e nenas da única escola deste concello do extremo oriental ourensán, que conta con vinte e cinco menores matriculados, varios deles veciños e veciñas de Córrego. Parte do alumnado interpretou en directo a adaptación musical do poema “Vente, ventíño do norte” realizada polo mestre de música, Jaime Díaz Paradelo, e na páxina web do proxecto pode verse un vídeo no que dramatizan e recitan outras composicións do poeta de Valdeorras.

CONTÁDENOS O VOSO DÍA DAS LETRAS

Ao abeiro de Primavera das Letras, a RAG convocou ademais un concurso escolar, Contádenos o voso Día das Letras, arredor da celebración das Letras Galegas de Florencio Delgado Gurriarán.

Un total de sesenta e oito centros de educación infantil e primaria de toda Galicia participaron nesta edición. Cancións, bailes, obras de teatro, obradoiros de poesía, programas de radio, crebacabezas ou debuxos son só algunhas das propostas desenvolvidas polo alumnado dos colexios participantes. Os centros de educación infantil e primaria de Seixalbo (Ourense), Fondo Nois (Foz) e Julio Gurriarán Canalejas (O Barco de Valdeorras) foron os gañadores do concurso.

Proxecto presentado polo CEIP de Seixalbo

O colexio de Seixalbo presentou ao concurso Contádenos o voso Día das Letras de Florencio Delgado Gurriarán un vídeo breve, “Un minuto con Florencio”, que narra a vida do poeta valdeorrés con debuxos e a voz en off de alumnas e alumnos de sexto curso. A videocreación fíxose coa colaboración da canle Tik Tak Draw a partir do guión escrito polo equipo de dinamización da lingua do centro educativo.

Proxecto presentado polo CEIP Fondo Nois

Proxecto presentado polo CEIP Julio Gurriarán Canalejas

Fonte: RAG

O profesorado do CEIP Fondo Nois argallou unha festa galego-mexicana para achegar o alumnado á traxectoria vital de Florencio Delgado Gurriarán, e amosoulles aos cativos e cativas, a partir dos seus “Poemas mexicanos”, distintas danzas do mundo. Un xogo interactivo sobre a vida de Florencio da man de Coguleo, a mascota da biblioteca escolar, biografías ilustradas, murais ou dramatizacións de episodios da vida do escritor son outras das propostas desenvolvidas dende o centro focense.

Os versos de Florencio Delgado Gurriarán tamén inspiraron o proxecto premiado do CEIP Julio Gurriarán Canalejas do Barco de Valdeorras, a comarca natal do homenaxeado. O colexio presentou a adaptación musical do poema “Aí vén o maio”, un videoclip protagonizado polos nenos e nenas de 5 anos baixo a dirección da súa titora e do mestre de Música.

Os tres colexios gañadores foron agasallados cun lote de libros e todos os participantes recibiron un diploma acreditativo. A entrega dos premios tivo lugar o 17 de outubro nun acto celebrado na Real Academia Galega.

LINGUA GUAPA

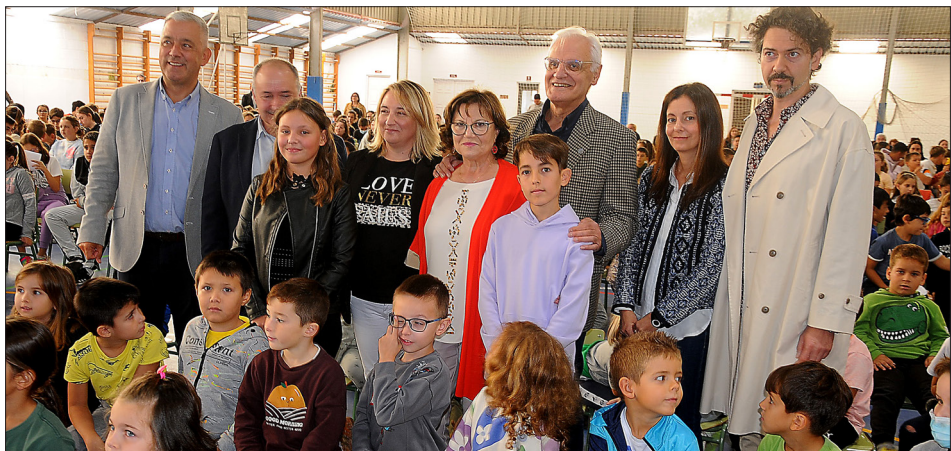
Primavera das Letras enriqueceuse este curso cunha nova sección, “Lingua Guapa”. Desde este espazo a RAG ofrece recursos lúdicos e didácticos sobre lingua e literatura para o público infantil alén da figura protagonista do Día das Letras Galegas. A sección presentouse no mes de setembro coa estrea da película *A orixe da nosa lingua guapa*.

A comunidade educativa do CPI Santa Lucía de Moraña (Pontevedra) exerceu de anfitriño da presentación o 30 de setembro, nunha celebración na que participou toda a comunidade escolar e representantes institucionais.

A cinta baséase nunha idea orixinal da académica Fina Casalderrey, que asina o guión coa profesora de galego Fátima R. Ruibal. A docente do IES Antón Alonso Ríos (Tomiño) é ademais a mestra-meiga que protagoniza esta película canda as verdadeiras estrelas da produción: os nenos e as nenas do CPI Santa Lucía que se converteron en actores e actrices para a ocasión. Todo o equipo, baixo a batuta de Damián Varela na dirección, traballou arreo durante a pasada primavera nesta historia na que realidade e fantasía se entrecen para explicarlle ao público novo como se foi formando ao longo dos séculos o galego.

A rodaxe tivo lugar no propio centro educativo e na Casa do Pardiñeiro, tamén en Moraña, e executouse co apoio económico da Deputación da Coruña, patrocinadora de Primavera das Letras.

No acto de presentación interviñeron o presidente da Academia, Víctor F. Freixanes, Fina Casalderrey, académica e guionista, Fátima R. Ruibal, guionista e actriz no filme, Damián Varela, director e María Fernández Ferro, directora do colexio.

Presentación de *A orixe da nosa lingua guapa*. Fonte: RAG

O SOÑO DA GALICIA INFINDA

A Real Academia Galega presentou a serie documental *Florencio Delgado Gurriarán. O soño da Galicia infinda*, realizada pola produtora Miramemira, unha achega en cinco capítulos á vida e á obra do autor guiada polas súas propias palabras.

Os cinco capítulos trazan un percorrido pola traxectoria vital de Florencio Delgado Gurriarán deténdose nos diversos aspectos que compoñen o seu perfil, marcado polas inquedanzas literarias, lingüísticas e políticas, e mais por un forte amor a Galicia, de maneira especial, por Valdeorras, a terra que o viu nacer no ano 1903.

O primeiro capítulo estreouse o 7 de abril de 2022, e os seguintes, despois da pascua, en semanas consecutivas ata a previa ao 17 de maio.

A serie foi realizada co apoio económico da Xunta de Galicia e o Ministerio de Ciencia e Innovación.

Lista de capítulos

Meu Cógomo de Valdeorras

14 de abril de 2022

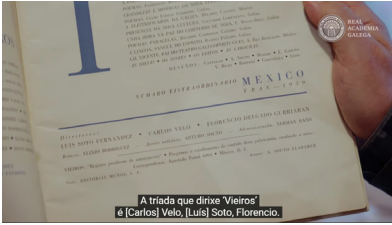
O capítulo 1 é un retrato próximo e íntimo dun home de carácter alegre e conciliador, amigo do baile e da música, como demostra parte da súa poesía.

O compromiso e a guerra

21 de abril de 2022

Nárrase a súa entrada en contacto co galeguismo organizado e a súa participación na resistencia republicana, na que se implicou activamente nos labores de evacuación cara ao exilio de compatriotas.

O exilio mexicano

28 de abril de 2022

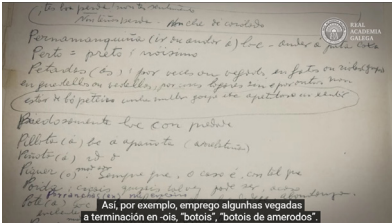
Centrado no exilio mexicano, onde foi un comprometido activista cultural e membro destacado de iniciativas como as revistas *Vieiros* e *Saudade*.

A poesía de Florencio

5 de maio de 2022

Analiza os diversos aspectos da obra poética do autor, unha traxectoria poliédrica que abrangue dende unha sensualidade unida á paisaxe do viño da súa terra, Valdeorras, ata a poesía satírica antifranquista e, xa dende o exilio, un feixe de poemas singulares na literatura galega que fan súa a forza tímbrica do léxico náhuatl e a musicalidade do son mexicano.

A lingua de Florencio

12 de maio de 2022

Dedicado ao emprego que Florencio Delgado fai do idioma galego. Conta coa participación, entre outras personalidades, de Xesús Alonso Montero, Débora Álvarez Montes e Concepción Álvarez Pousa.

POLOS VIEIROS DE FLORENCIO

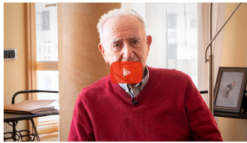

A RAG programou dende o 4 de febreiro ata o 31 de maio unha serie de 32 micropezas audiovisuais en forma de homenaxe colectiva de quen coñeceron a autora xunto a novas olladas e recitados dos seus escritos de académicos e académicas, persoeiros do mundo da cultura, mozos e mozas e cidadáns e cidadás de distintos perfís profesionais. As micropezas puideron verse a través da web e das redes sociais da institución.

Lista de episodios

4/II/2022	Víctor F. Freixanes
8/II/2022	Ramón Villares
15/II/2022	Margarita Ledo
22/II/2022	Miro Villar
2/III/2022	Rosario Álvarez
8/III/2022	Ricardo Gurriarán
15/III/2022	Enrique Álvarez Barreiro
22/III/2022	Manuel Rivas
29/III/2022	Débora Álvarez Moldes
5/IV/2022	Soledad Figueroa
11/IV/2022	Anxo Rei. "O ventíño namorouse"
13/IV/2022	Cecilia Fernández Rodríguez
18/IV/2022	Lourenzo Fernandez Prieto
25/IV/2022	Ana Boullón

2/V/2022	Beatriz Pérez Losada
3/V/2022	Anxo Rei “Cantiga da vendima”
6/V/2022	Orde caos
9/V/2022	Concepción Álvarez Pousa (I)
13/V/2022	Lucio Santalla
13/V/2022	Xosé Ramón Pena
13/V/2022	Concepción Álvarez Pousa (II)
13/V/2022	Xesús Alonso Montero
16/V/2022	José Luis García Pando
16/V/2022	Fátima Delgado
19/V/2022	Domingo Díaz Docampo
20/V/2022	Eilún del Pazo Moa
25/V/2022	Manoele de Felisa “A traxedia dos castiñeiros”
26/V/2022	Jorge Moral
31/V/2022	Celia, Maruxa e Carmiña Delgado Teixeira
6/V/2022	Xavier Castro
9/V/2022	Merche Gallego Delgado
15/V/2022	Miro Villar “Morte de Alexandre Bóveda”

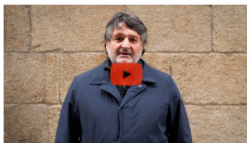
Xesús Alonso Montero
13/05/2022

José Luis García Pando
16/05/2022

Fátima Delgado
16/05/2022

Domingo Díaz Docampo
19/05/2022

Eilún del Pazo Moa
20/05/2022

Manoele de Felisa
A traxedia dos castiñeiros

Jorge Moral
26/05/2022

Celia, Maruxa e Carmiña Delgado
Teixeiro
31/05/2022

Xavier Castro
06/06/2022

OUTRAS ACTIVIDADES DAS LETRAS GALEGAS 2022

Presentación dos contidos do ano Florencio Delgado Gurriarán 7 de febreiro de 2022

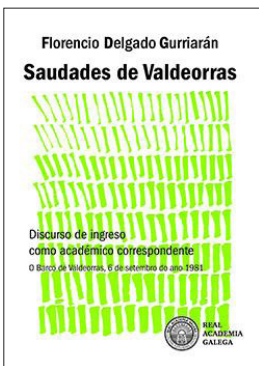

Víctor F. Freixanes presentou en rolda de prensa na sede da institución a programación do Día das Letras Galegas dedicado ao escritor natural de Vilamartín de Valdeorras. Xunto a el interviñeron Ricardo Gurriarán, biógrafo e familiar do homenaxeado; e Débora Álvarez Moldes, directora do proxecto *As letras de Florencio*. O acto contou ademais coa

presenza das académicas da comisión executiva da RAG, Margarita Ledo, Marilar Aleixandre e Fina Casalderrey; o secretario xeral de Política Lingüística, Valentín García; o alcalde de Vilamartín de Valdeorras, Enrique Álvarez Barreiro; o alcalde e a concelleira de Cultura do Barco de Valdeorras, Alfredo García Rodríguez e Margarita Pizcueta Barreiro; e o presidente do Instituto de Estudos Valdeorreses, Aurelio Blanco Trincado.

Presentación de *Florencio Delgado Gurriarán. Antoloxía poética* 30 de marzo de 2022

Vilamartín de Valdeorras acolleu a presentación dunha antoloxía poética do seu veciño Florencio Delgado Gurriarán, a cargo de Margarida Pizcueta Barreiro e Débora Álvarez Moldes, directora d'*As letras de Florencio*. O presidente da RAG participou na presentación da antoloxía no concello natal de Florencio Delgado Gurriarán xunto a Débora Álvarez Moldes, Margarida Pizcueta, o presidente do Instituto de Estudos de Valdeorreses, Aurelio Blanco Trincado, e o director xeral de Galaxia, Francisco Castro.

Discurso de ingreso de Florencio Delgado Gurriarán como académico correspondente. 28 de abril de 2022

Tras ter que se exiliar en México, Florencio Delgado Gurriarán só volveu tres veces a Galicia, a primeira en 1968 e a derradeira en setembro de 1981. Naquela viaxe foi recibido como membro fundador do Instituto de Estudos Valdeorreses e como membro correspondente da Real Academia Galega. No seu discurso de ingreso na RAG, conservado no arquivo da institución, lembra en primeira persoa como tivo que fuxir a México canda tantos outros

que pensaban coma el, o seu agradecemento co país que acolleu tantos exiliados despois da guerra civil e tamén o labor a prol da cultura galega que, xunto a outros paisanos, desenvolveu. O texto mantén a lingua orixinal do autor. Foi agasallado no pleno extraordinario do Día das Letras Galegas.

A Penzol expón os seus fondos sobre o autor das Letras Galegas 2 de maio de 2022

A Fundación Fermín Penzol amosou entre o 2 de maio e o 3 de xuño os fondos bibliográficos e documentais que custodia relacionados con Florencio Delgado Gurriarán. A exposición reuniu fotografías, correspondencia e manuscritos e mecanoscritos orixinais, primeiras edicións das súas obras e exemplares das revistas nas que participou o protagonista do Día das Letras Galegas 2022, entre outros fondos. O presidente da RAG, Víctor F. Freixanes, visitou a mostra acompañado de Francisco Domínguez e Xosé Manuel Soutullo, anterior e actual director da Penzol.

Visita de Maruxa, Celia e Carmiña Delgado Teixeira á Real Academia Galega 20 de maio de 2022

Convidadas polo presidente da Academia, as fillas de Florencio Delgado Gurriarán visitaron a sede da institución. Na visita tamén participaron Anita Fabre, amiga de Carmiña, Maruxa e Celia Delgado Teixeira; Teresa Delgado, familiar delas; e Domingo Díaz Docampo, que está a traballar nun documental sobre Florencio Delgado Gurriarán.

Pasamento de Celia Teixeira, viúva de Florencio Delgado Gurriarán 20 de xuño de 2022

A Real Academia Galega tivo que lamentar o pasamento de Celia Teixeira, viúva do protagonista do Día das Letras Galegas 2022, Florencio Delgado Gurriarán. De orixe galega, Celia Teixeira nacera había 96 anos en Cuernavaca (México) e casou co poeta valdeorrés en 1944, cinco anos despois de que, tras a guerra civil, el chegase a México como exiliado a bordo do *Ipanema*.

IV Premio de Poesía Florencio Delgado Gurriarán 2 de agosto de 2022

No verán do ano Florencio Delgado Gurriarán convocouse a cuarta edición do concurso de poesía que leva o seu nome. O académico correspondente Ramón Nicolás formou parte do xurado.

Xornadas Florenciífilas 18 de novembro de 2022

O proxecto *As Letras de Florencio* desenvolveuse entre o venres 18 e o domingo 20 de novembro na Rúa, Petín, O Barco de Valdeorras e Rubiá. O programa constou de catros mesas centradas na literatura, a lingua, a historia e as artes. O presidente da RAG, Víctor F. Freixanes, participou o venres no coloquio literario que abriu a cita, no centro cultural Avenida da Rúa, xunto ao expresidente Xesús Alonso Montero e o crítico literario Ramón Pena.

O sábado 19 Petín acolleu ás 12:00 horas a mesa da historia, na que interviñeron Aurora Marco, Telmo González e Camilo de Valdeorras. Ese mesmo día, ás 19:00 horas o Barco de Valdeorras foi o escenario da mesa da lingua, coa directora da Sección de Lingua da Real Academia Galega, Rosario Álvarez, a filóloga Concepción Álvarez Pousa e o presidente do Ateneo Republicano de Valdeorras e profesor de Historia, Francisco Cobo. O domingo a mesa das artes desenvolveuse en Rubiá, cun coloquio no que tomaron a palabra os creadores Domingo D. Docampo, Raquel Queizás e Ramiro Núñez.

As Letras de Florencio pecha o ano de Delgado Gurriarán con dúas propostas de cine. 15 de decembro de 2022

O venres 16 de decembro estreou no cine da Rúa *Florencio Delgado Gurriarán do A ao Z*. O documental sobre o autor dirixido por Aser Álvarez, puido seguirse en directo a través de Youtube a partir das 12:00 horas, nun convite dirixido especialmente á comunidade educativa galega. O domingo 18 o Centro Cultural Avenida da mesma localidade acolleu a preestrea da longametraxe documental *Florencio na Terra*, dirixida polo petinés Domingo D. Docampo e gravada en Valdeorras e México.

V CONCURSO DE MICRORRELATOS DA REAL ACADEMIA GALEGA E A ASOCIACIÓN PUNTOGAL

O 28 de xaneiro de 2022, a Real Academia Galega e a Asociación PuntoGal presentaron a quinta edición do concurso de microrrelatos convocado por ambas as entidades co obxectivo de reforzar o uso da lingua galega en Internet. Esta edición presentouse en rolda de prensa na sede da institución, na que participaron o presidente da Real Academia, Víctor F. Freixanes, o presidente de PuntoGal, Manuel González González, e o seu director xeral, Darío Janeiro.

O número de participantes en 2022 foi de máis de 900 persoas, distribuídas nas categorías de infantil (preto de 300 microrrelatos presentados), xuvenil (case 200) e adultos (preto de 500).

O xurado da categoría de persoas adultas estivo composto polo presidente da Real Academia Galega, Víctor F. Freixanes; o presidente e o director xeral de PuntoGal, Manuel González González, a académica correspondente e profesora de Literatura Comparada da Universidade da Coruña Olivia Rodríguez; o director

Membros do xurado da V edición do Concurso de Microrrelatos. Fonte: RAG

xeral de PuntoGal, o xornalista e profesor da USC Darío Janeiro; e a xornalista Marta Otero Mayán, membro do comité de redacción de *Luzes*.

Nas categorías infantil e xuvenil, os relatos foron avaliados pola escritora e académica Fina Casalderrey, membro da comisión executiva da RAG; a enxeñeira de telecomunicacións e profesora da Universidade de Vigo Edita de Lorenzo, secretaria da xunta directiva de PuntoGal; o escritor, crítico literario e profesor Ramón Nicolás, membro correspondente da RAG; a filóloga Cristina Ríos, membro do equipo de PuntoGal; e Santiago Romero, membro do comité de redacción de *Luzes*.

A decisión dos xurados deuse a coñecer o 1 de xuño de 2022.

Persoas gañadoras das tres categorías

Resultou gañador do primeiro premio de adultos “Aire libre”, unha historia inspirada na pandemia, pero cun xiro inesperado, asinada por Antonio Cepeda Fandiño, profesor de Xeografía e Historia e responsable da área de documentación do Museo Pedagóxico de Galicia.

Carlos Neira Suárez, xubilado do sector naval, fíxose co segundo premio de adultos con “Cronoloxías”, un relato conmovedor sobre as pegadas do paso do tempo na memoria; e Anabel Rodríguez Vázquez, perruqueira e veciña de Ourense, gañou o terceiro da mesma modalidade con “Herdanza”, un conto sobre arelas infantís e perdas irreparables.

Antía Novas Arribas, alumna de 2º de bacharelato do IES Johan Carballeira de Bueu, resultou a gañadora do primeiro premio na modalidade xuvenil co relato “Sen”, unha historia estremecedora de pouco máis de 100 palabras. “Nacido con identidade propia”, un relato que conecta o valor do patrimonio natural coa consciencia de noso, valeulle o segundo premio na modalidade xuvenil a Lucas González Pérez, alumno de 1º de bacharelato do Colexio Marista Santa María de Ourense. E o terceiro premio da mesma categoría foi para o desacougante “Quen

Entrega de premios, na sede da Academia. Fonte: RAG

son?” de Carlota Alcalde Lorenzo, alumna de 4º da ESO do IES Campo de San Alberto de Noia.

Na categoría infantil, o relato gañador foi “O gran baile”, de tan só 16 palabras, de Elena Pastoriza Cortizo, alumna do CEIP Montemogos de Beluso (Bueu). O segundo premio da mesma categoría recaeu en “Lingua adoptiva”, un conto baseado na descuberta do galego da propia autora, Marina Cabrera Vives, alumna do CEIP Castrelo de Miño, quen se instalou coa súa familia non hai moito no Ribeiro procedente de Cataluña. A peregrinación a Compostela de Isabel, “A mosca viaxeira”, deulle a Ximena Landeira Lista, alumna do CEIP Ramón Cabanillas de Santiago de Compostela, o terceiro premio.

As persoas premiadas recibiron, nun acto celebrado o 22 de xuño de 2022 na sede da Real Academia Galega, diferentes galardóns tecnolóxicos e libros, entre outros obsequios, nun evento no que leron os seus respectivos textos.

As historias gañadoras do V Concurso de microrrelatos da Real Academia Galega e PuntoGal poden lerse nunha publicación ilustrada por Laura Romero e dispoñible na web da Academia. A revista *Luzes* tamén as publicou na súa edición en papel xunto aos relatos das persoas finalistas.

NOVAS VOCES PARA A LINGUA. SUPERHEROÍNAS

A segunda serie da Real Academia Galega e a Facultade de Ciencias da Comunicación da Universidade de Santiago de Compostela realizada no marco do proxecto *Novas voces para a lingua* foi desenvolvida por José Manuel Diego Ferreira, alumno de Xornalismo, e contou co apoio económico da Xunta de Galicia.

Este proxecto está impulsado por ambas as institucións para visibilizar e promover o uso cotián do galego entre a mocidade dándolles voz a novos creadores e creadoras.

O 2 de novembro realizouse a presentación oficial dunha tempada na que as protagonistas son a poeta Alba Cid, a cantante Andrea Pousa, a creadora de videoxogos Laksmy Irigoyen, a xornalista Esther Estévez, a instagramer Paula Jorge Horta, a fotógrafa Antía Castro e a propia Lucía Freitas.

Participantes no acto ás portas da Facultade de Ciencias da Comunicación. Fonte: RAG

O presidente da Real Academia Galega, Víctor F. Freixanes; a decana de Ciencias da Comunicación, Ana Isabel Rodríguez Vázquez; o vicerreitor de Profesorado da USC e académico correspondente, Ernesto González Seoane; as protagonistas da serie e o seu director participaron no acto, celebrado na Facultade de Ciencias da Comunicación, onde tamén interviñeron Xurxo Salgado, profesor coordinador de Neofalantes, o proxecto que protagonizará a terceira edición de *Novas voces para a lingua*; e parte do equipo de *Consegüiremos*, a primeira produción da RAG e a USC no marco deste acordo.

CONGRESO INTERNACIONAL DE TOPONIMIA NO CAMIÑO DE SANTIAGO

Congreso Internacional de Toponimia no Camiño de Santiago

O Congreso Internacional de Toponimia no Camiño de Santiago celebrouse no salón de actos da Facultade de Filoloxía de Santiago de Compostela do mércores 21 ao venres 23 de setembro de 2022. Estivo organizado pola Real Academia Galega coa colaboración do Instituto da Lingua Galega e a Asociación Galega de Onomástica, e co apoio da Excm. Deputación Provincial da Coruña e a Xunta de Galicia.

O comité organizador estivo formado pola académica de número Ana Isabel Boullón Agrelo, a académica correspondente Luz Méndez e mais por Andrea Santiso. A xornada emitíuse en streaming a través da canle de YouTube da Real Academia Galega.

No comité científico participaron Antón Santamarina (RAG, USC), Ramón Lorenzo (RAG, USC), Manuel Ferreiro (UdC), Antón Palacio (RAG, UVigo), Dieter Kremer (Universität Trier), Ivo Castro (RAG, Universidade de Lisboa), Jean Germain (Université Catholique de Louvain), Alda Rossebastiano (Università di Torino), Javier Terrado (Universitat de Lleida) e Joan Anton Rabella (Institut de Estudis Cataláns).

Contido

No ano 2021, a VI Xornada de Onomástica Galega reuniu no Museo de Pontevedra especialistas de distintos ámbitos que profundaron na onomástica a través do Camiño de Santiago. O camiño (ou mellor, os camiños) que traen os peregrinos a Santiago de Compostela son unha fonte inesgotable de toponimia de moitos países e en moitas linguas, nomes xeográficos ben coñecidos, especialmente as localidades que inician e pechan os distintos treitos susceptibles de facer nunha

xornada. Non obstante, aqueles lugares e paraxes (camiños, fontes, muíños, propiedades rústicas...) que se encontran entre un e outro punto teñen pouca visibilidade e non son moi coñecidos polos camiñantes nin polos estudosos da toponimia; nun bo número de casos só se conservan na memoria local e corren risco de desaparecer porque, co abandono do territorio máis rural, non hai necesidade de transmisión.

Na inauguración do *Congreso Internacional de Toponimia no Camiño de Santiago* interviñeron o presidente da Real Academia Galega, Víctor F. Freixanes, a académica de número e organizadora do congreso, Ana Boullón; a académica correspondente e presidenta da AGON, Luz Méndez, tamén á fronte da organización; o reitor da USC, Antonio López; o decano de Filoloxía, Elías Torres; a secretaria do Instituto da Lingua Galega, María Álvarez de la Granja; e o conselleiro de Cultura, Román Rodríguez.

O programa desenvolveuse da seguinte maneira:

Mércores 21 de setembro de 2021

Sección I: O Camiño de Santiago en Galicia

- 9:30h Inauguración
- 10:00 h Conferencia plenaria I. Gonzalo Navaza: *Etimoloxías xacobeas*.
- 10:45 h Carlos Búa: *Callobre, punto de inicio do longo camiño da historia onomástica de Santiago de Compostela*.
- 11:15 h Xosé Manuel Sánchez Rei: *Notas sobre a toponimia menor do concello de Sobrado na época medieval: vereas e casais no camiño a Compostela*.
- 11:45 h Debate
- 12:15 h Pausa
- 12:45 h Paula Bouzas: *O Tombo de Iria: fonte de información toponímica en terra de tradición xacobeas*.
- 13:15 h José María Anguita Jaén: *Toponimia alternativa nas guías do Camiño de Santiago: pegadas na paisaxe e tradicións peregrinais*.
- 13:45 h Debate
- 16:00 h Xosé María Lema: *Topónimos con historia do camiño de Santiago a Muxía por Brandomil*.
- 16:30 h Vicente Feijoo: *A microtoponimia relacionada co trazados das rutas xacobeas en Galicia*.
- 17:00 h Valentín García Gómez: *A toponimia: compoñente lingüístico, cultural e turístico do Camiño*.

Carlos Rocha,
Ana Boullón, Toribio
Fuentes e Emilio Nieto.
Fonte: RAG

Xoves 22 de setembro de 2022

Sección II: O Camiño de Santiago na Península Ibérica

- 9:30 h Conferencia plenaria II. Emilio Nieto Ballester: *Aqua dulcis et sana ad bibendum: la toponimia de las fuentes y manantiales en el Camino de Santiago.*
- 10:15 h Carlos Rocha: *De Viseu a Santiago de Compostela. Contributo para o estudo toponímico do Caminho Português do Interior.*
- 10:45 h Toribio Fuentes: *Toponimia en el Camino de Santiago: de Astorga a O Cebreiro.*
- 11:15 h Debate
- 11:45 h Pausa
- 12:15 h Emili Casanova: *La onomástica del Camino de Santiago en el área catalano-valenciana.*
- 12:45 h Javier Giralt: *Toponimia en el Camino de Santiago a su paso por Aragón.*
- 13:15 h Debate
- 16:00 h Jairo García Sánchez: *Una etapa toledana en el Camino del Sureste jacobeo a través de su toponimia: Novés – Quismondo – Escalona.*
- 16:30 h Patxi Salaberri: *Toponimia del Camino de Santiago en Vasconia.*
- 17:00 h Mikel Gorrotxategi: *Erromesbidea, el Camino en la toponimia vasca.*
- 17:30 h Debate
- 19:30 h Actuación musical. Germán Díaz, zanfina, e Pablo Pascual, clarinete e baixo: *A zanfona e o Camiño de Santiago.*

Venres 23 de setembro de 2022. Sección III: O Camiño de Santiago en Europa

- 9:30 h Elena Papa e Alda Rossebastiano: *Tracce onomastiche del cammino di Santiago in area subalpina.*
- 10:00 h Pierre-Henry Billy: *Saint Jacques à la carte (France).*
- 10:30 h Debate

Gonzalo Navaza,
Elena Papa e Alda
Rossebastiano.
Fonte: RAG

Sección IV: Cartografía

- 11:45 h Fernando Pazos: *A toponimia dos camiños de Santiago na Infraestrutura de Datos Espaciais de Galicia (IDEG)*.
- 12:15 h Marta Montilla: *Recursos geográficos y digitales del IGN del Camino de Santiago*.
- 12:45 h Marcos Pavo López: *Santiago y el Camino en los mapamundis medievales*.
- 13:15 h Debate

Sección V: Historia medieval

- 16:00 h Carlos Balañas: *Os usos sociais do cognomentum na Galicia altomedieval e a posible influencia do Camiño de Santiago*.
- 16:30 h Irene García Losquiño: *Migración y toponimia en los alrededores del Camino*.
- 17:00 h Andrés Menéndez Blanco e Fernando Álvarez-Balbuena García: *O papel da toponimia na reconstrución das paisaxes históricas: exemplos arredor do Camín Francés na Asturias occidental*.
- 17:30 h José Carlos Sánchez Pardo: *Topónimos e o estudo histórico da paisaxe ó redor dos camiños de Santiago en terras galegas*.
- 18:00 h Debate
- 18:30 h Clausura

Os relatorios presentados no Congreso Internacional de Toponimia no Camiño de Santiago recóllense no volume *Os camiños de Santiago de Europa a Galicia: Lugares, nomes e patrimonio*, dispoñible na web institucional.

VII XORNADA DE ONOMÁSTICA GALEGA. A ONOMÁSTICA LITERARIA

A *VII Xornada de Onomástica Galega* celebrouse no salón de actos do Edificio Castelao do Museo de Pontevedra o sábado 15 de outubro de 2022. Estivo organizada pola Real Academia Galega coa colaboración da Excm. Deputación Provincial de Pontevedra e o Museo de Pontevedra. Ana Isabel Boullón Agrelo e Luz Méndez, académicas de número e correspondente, respectivamente, foron as responsables da organización e da coordinación. A xornada emitíuse en streaming a través da canle de You Tube da Real Academia Galega.

A xornada reuniu no Museo de Pontevedra especialistas de distintos ámbitos que profundaron na onomástica literaria. Nomes feridos, que designan lugares en poemas sobre as agresións ao medio natural e catástrofes ecolóxicas. Nomes propios como Rosa, a de “Nasín cando as prantas nasen”, a nai aleitadora de “Ora, meu meniño, ora” ou a “Queridiña dos meus ollos” de Rosalía de Castro; alcumes das cantigas medievas que reforzan o ánimo satírico; nomes das lendas troianas que deixaron pegada na Gallaecia ou antropónimos que marcan o rumbo dos protagonistas dunha novela. No porqué de todos eles, e de moitos outros, no seu valor e significado profundou esta xornada.

A inscrición na xornada foi gratuíta e aberta ao público en xeral. Acadouuse unha cifra de 80 inscricións, e a asistencia superou amplamente esta cifra, chegando aos 150 asistentes durante a mesa redonda.

Na inauguración interviñeron o director do Museo de Pontevedra José Manuel Rey García, a deputada de Lingua da Deputación de Pontevedra, María Ortega

Iñarrea, a coordinadora e académica correspondente Luz Méndez e o presidente da Real Academia Galega, Víctor F. Freixanes.

O programa desenvolveuse da seguinte maneira:

Sesión de mañá

10:00 h Inauguración

10:30 h Anxo Angueira: *A onomástica na obra de Rosalía de Castro: algúns principios e perfís.*

11:00 h M.ª Xesús Nogueira Pereira: *Seguirán falando os nomes a voces. Toponimia e ecopoesía na literatura galega.*

11:30 h Antón Palacio: *Nomes artúricos en Galicia.*

12:00 h Debate

12:30 h Descanso

13:00 h Bieito Arias Freixedo: *A onomástica como recurso da crítica textual. O caso da poesía trobadoresca galego-portuguesa.*

13:30 h Helena de Carlos Villamarín: *O misterio do nome: etimoloxía e alegoría nas lendas de Troia.*

14:00 h Debate

Sesión de tarde

16:30 h Marga do Val: *A literatura no mapa: a onomástica como identidade.*

17:00 h Mesa redonda: *A elección dos nomes de personaxe na narrativa galega.*

Modera: Marilar Aleixandre

Participan:

Berta Dávila

Marcos Calveiro

Fina Casalderrey

18:00 h Debate

18:30 h Acto poético e musical. Xosé María Álvarez Cáccamo e Magdalena Gamallo: *Cántico dos topónimos esdrúxulos.*

19:00 h Clausura

Os relatorios presentados na VII Xornada de Onomástica Galega e a transcripción do coloquio posterior á mesa redonda recóllense no volume *Estudos de Onomástica Galega VII. A onomástica literaria*, dispoñible na web institucional.

TOPONIMÍZATE 2022

Neste ano levouse a cabo a quinta edición da campaña de divulgación *Toponimízate. Falámosche dos nomes da túa terra*, xa sen as restricións provocadas pola pandemia da covid-19. A campaña presentouse en rolda de prensa o 8 de xuño na sede da RAG, na que participaron o presidente da Real Academia Galega, Víctor F. Freixanes, e mais o secretario xeral de Política Lingüística, Valentín García.

Na edición de 2022 realizáronse relatorios en dezasete concellos (catro por provincia e unha charla nun centro de maiores), todos eles presenciais. Deste xeito súmanse xa 76 concellos en cinco edicións. Os concellos nos que se desenvolveu a campaña son os que se indican a continuación.

Pantón	17 de xuño	Salón de actos da Casa da Cultura
Sada	4 de xullo	Centro para atención de persoas maiores de Sada-Mondego
Laza	8 de xullo	Salón de actos da Casa do Concello
Chandrexa de Queixa	29 de xullo	Antigo colexio de Celeiros
A Fonsagrada	19 de agosto	Salón de actos dos Chaos
Covelo	30 de setembro	Auditorio municipal
Castrelo de Miño	5 de outubro	CEIP Castrelo de Miño
Rodeiro	7 de outubro	Centro Cultural Manuel Lamazares
Fisterra	10 de outubro	Salón de actos da Casa do Concello
Ortigueira	20 de outubro	Teatro da Beneficiencia
Allariz	21 de outubro	Casa da Cultura
Oleiros	28 de outubro	Auditorio da Fábrica (Perillo)
Ponteareas	9 de novembro	Auditorio municipal de Ponteareas
Forcarei	18 de novembro	CEIP Nosa Señora das Dores de Forcarei
Guntín	23 de novembro	Casa da Cultura
O Incio	25 de novembro	Salón de usos múltiples do Concello do Incio
Zas	28 de novembro	IES Maximino Romero de Lema de Baio

Nalgúns casos, como o da Fonsagrada, Pantón ou Zas, proxectáronse os vídeos correspondentes en que un membro do Seminario de Onomástica da RAG explica o significado do topónimo municipal ou do nome dalgunha das súas parroquias.

GUÍA DE NOMES GALEGOS

O 15 de xullo de 2022 presentouse en rolda de prensa a *Guía de nomes galegos*, unha ferramenta de consulta dispoñible na web institucional que contén as formas estándares de máis de 1 500 nomes galegos que forman parte da nosa tradición antroponímica desde a Idade Media. No acto, celebrado na sede da Real Academia Galega, participaron Ana Boullón, o coordinador do Seminario de Onomástica, Antón Santamarina, e o presidente da Academia, Víctor F. Freixanes.

O Seminario de Onomástica realizou os traballos de revisión da base de datos. O corpus e boa parte da información etimolóxica, de hipocorísticos e correspondencias ten como punto de partida o *Diccionario dos nomes galegos* coordinado por Xesús Ferro Ruibal e publicado en 1992.

A Real Academia Galega pretende facilitarlles ás persoas usuarias unha relación de nomes que recolla todos eses usos tradicionais, pero tamén moitos nomes novos que se habilitaron na sociedade desde a eliminación legal da prohibición de escoller nomes galegos para as nenas e os nenos. Inclúense correspondencias con outras linguas, de forma case sistemática no caso do portugués, vasco e catalán, aínda que tamén se teñen en consideración outras linguas europeas.

Desde a súa disposición ao público no mes de xullo a páxina tivo máis de 225 000 visitas, das cales 63 000 foron no primeiro mes. Unha vez posta en marcha, realizáronse diversas modificacións en base a achegas de usuarios e usuarias e actualizouse a sección Chamáronse así.

HOMENAXE A XOSÉ RAMÓN BARREIRO

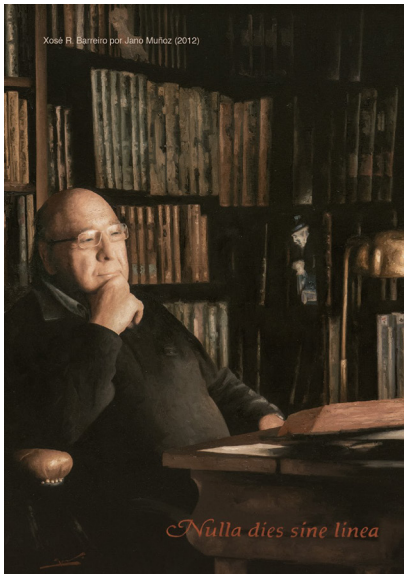
O 17 de marzo de 2022, cadrando co primeiro cabodano do pasamento do historiador e presidente da institución durante case unha década (2001-2009), a Real Academia Galega rendeuulle homenaxe a Xosé Ramón Barreiro Fernández nun acto que reuniu a compañeiros e discípulos do académico e rematau cunha actuación musical da violonchelista Margarida Mariño.

A homenaxe organizouse coa colaboración do Concello da Coruña. Na apertura institucional participou tamén a Universidade de Santiago de Compostela, onde o profesor foi catedrático de Historia Contemporánea de Galicia; e o Consello da Cultura Galega, de cuxo plenario formou parte como persoeiro de prestixio durante tres décadas.

Na apertura do acto interviñeron, xunto ao presidente da Academia, Antonio López, reitor da Universidade de Santiago de Compostela, e Xosé M. Núñez Seixas, vicepresidente do Consello da Cultura Galega.

O académico e director da Sección de Historia, Ramón Villares foi o encargado de trazar o perfil biográfico do profesor Barreiro. Deseguido, o académico Pegerto Saavedra coordinou unha mesa na que participaron os seus discípulos Xosé Ramón Rodríguez Lago, Ana Romero Masiá e Emilio Grandío Seoane.

Os relatorios proferidos neste acto recóllense no presente número 383 do *Boletín da Real Academia Galega*.

**HOMENAXE DA
REAL ACADEMIA GALEGA
AO ACADÉMICO E PROFESOR
XOSÉ RAMÓN BARREIRO FERNÁNDEZ**

17 de marzo de 2022 ás 17:00 horas - Real Academia Galega

Apertura institucional

Real Academia Galega
Universidade de Santiago de Compostela
Consello da Cultura Galega

O meu Barreiro
Ramón Villares

A obra de Barreiro na voz dos seus discípulos

Pegerto Saavedra
Xosé Ramón Rodríguez Lago
Ana Romero Masiá
Emilio Grandío Seoane

Actuación musical: Margarida Mariño

Sarabande da Suite III para violoncello só, Johann Sebastian Bach
Negra Sombra, Xoán Montes Capón
Lela, Rosendo Mato Hermida

Entrada libre e gratuita ata completar capacidade.

A homenaxe poderá seguirse en directo a través de academia.gal

Real Academia Galega
Rúa Tabernas, 11
15001 A Coruña
secretaria@academia.gal
981207308

COMO UN MASCATO ERGUEITO HOMENAXE A BERNARDINO GRAÑA

A Real Academia Galega dedicoulle este ano a celebración do Día Internacional da Poesía a Bernardino Graña (Cangos do Morrazo, 1932).

O venres 18 de marzo, nas vésperas da efeméride, nun acto que tivo lugar no Auditorio de Nigrán, congregáronse autores e amizades para celebrar os versos do poeta do mar. Gelria foi o grupo encargado da parte musical da celebración. A homenaxe púidose seguir en directo dende academia.gal.

A directora da Sección de Literatura da RAG, Marilar Aleixandre, conduciu o acto, organizado co apoio da Deputación de Pontevedra e o do Concello de Nigrán. A sesión arrincou coas palabras do presidente da Real Academia Galega, Víctor F. Freixanes, e o alcalde do Concello de Nigrán, Juan González Pérez. O académico e compañeiro de pupitre no ano 1943, Xesús Alonso Montero foi o encargado da laudatio do homenaxeado.

Os tamén membros da RAG Ramón Lorenzo e Ana Romaní recitaron versos da autoría de Bernardino Graña, xunto a Xosé María Álvarez Cáccamo, Alexandre Ripoll, Lucía Novas, Alexandre Nerium, Marta Dacosta, Elvira Ribeiro, Héitor Mera e Miro Villar. Tamén participarán no recitado Rosalía e Navia Franco Barreiro, fillas de Xosé Luís Franco Grande (1936-2020), que tiña previsto participar nesta homenaxe ao seu amigo que houbo ser posposta pola pandemia.

Como en ocasións anteriores, todos os poemas recitados neste acto recolléronse nunha plaquette editada para a ocasión.

OUTROS ACTOS E INFORMACIÓNS

19 de xaneiro de 2022. Presentación do libro *O idioma galego baixo o franquismo*

O coordinador do Seminario de Sociolingüística e vicesecretario da Real Academia Galega presentou o seu novo traballo, *O idioma galego baixo o franquismo. Da resistencia á normalización* (Galaxia, 2021), continuación da *Historia social da lingua galega* (1999), acompañado do presidente da institución, Víctor F. Freixanes, e a secretaria, Margarita Ledo Andión, e mais o director xeral de Galaxia, Francisco Castro.

3 de febreiro de 2022. Centenario de Tomás Barros

O presidente da Real Academia Galega participou na homenaxe a Tomás Barros (1922-1986) celebrada no centro educativo coruñés que leva o seu nome o día en que se facían cen anos do nacemento do pintor, escritor e académico correspondente da RAG. Víctor F. Freixanes acompañou a filla de Tomás Barros, Araceli Barros Cao, na apertura dunha xornada que contou tamén coa participación do ilustrador Suso Cubeiro e do autor teatral Carlos Clemente, encargados de profundar en distintos aspectos dunha figura poliédrica que cultivou dende as artes plásticas ata a poesía e a dramaturxia.

3 de febreiro de 2022. II Certame de relato breve *A Erbeda*

A Real Academia Galega acolleu a entrega dos premios do II Certame de relato breve *A Erbeda*, unha iniciativa que recupera o topónimo literario que Emilia Pardo Bazán lle deu ao barrio coruñés de Palavea. Xosé Nieto Castro, Ariadna Alcalde Mahía e Sabela García Santos son as tres persoas gañadoras do concurso

Presentación do libro
*O idioma galego baixo o
franquismo*

organizado pola Asociación Veciñal Os Nosos Lares coa colaboración da RAG, a través da Casa-Museo Emilia Pardo Bazán, do Concello da Coruña e das librarías Xiada, Moito Conto e Formatos.

4 de febreiro de 2022. Encontro co alcalde de Rianxo

O presidente da Real Academia Galega, Víctor F. Freixanes, mantivo unha xuntanza co alcalde de Rianxo, Adolfo Muíños. O rexedor fíxolle entrega de exemplares da edición facsimilar do poemario *Escolanía de melros* (1959) do académico correspondente Faustino Rey Romero (1921-1971), editado polo concello natal do escritor rianxeiro.

4 de marzo de 2022. Tanxugueiras deixa pegada no paseo das Palabras do Ano

O Concello de Lugo presentou a inscrición dedicada a Tanxugueiras na rúa Menorca, convertida no paseo das Palabras do Ano. O presidente da Academia, Víctor F. Freixanes, participou na visita ao paseo xunto ao responsable de Patrimonio e Cultura da Fundación Barrié, Diego Rodríguez; as propias Tanxugueiras; o tenente de alcalde de Lugo, Rubén Arroxó; e a concelleira de Cultura, Turismo e Promoción da Lingua, Maite Ferreiro.

8 de marzo de 2022. O Seminario de Onomástica aproba a adaptación dos nomes da capital e doutras cidades ucraínas

O Seminario de Onomástica da Real Academia Galega aprobou na súa última xuntanza as adaptacións ao galego de varios topónimos de Ucraína. De acordo coas recomendacións internacionais e a necesaria transliteración dende o alfabeto cirílico da lingua ucraína, sancionouse *Kív* para o caso da capital do país, xa que é a forma máis adaptada ao sistema vocálico galego acorde coa propia denominación oficial ucraína.

20 de abril de 2022. Cincuenta anos da I Mostra do Libro Galego en Cataluña

Do 17 de maio ao 17 de xuño de 1972 tiña lugar en Barcelona a denominada I Mostra do Libro Galego en Cataluña, patrocinada pola Galería Sargadelos. Esta exposición fíxose posible grazas á colaboración de institucións como a Universidade de Santiago de Compostela, a Fundación Penzol, o Museo Carlos Maside e a Real Academia Galega. No cincuentenario deste acontecemento, a RAG lembrou a súa participación coa achega de importantes pezas. Dous días antes da inauguración, saía do prelo o catálogo que recollía as pezas expostas, cunha interesante cuberta deseñada polo artista Luís Seoane, que a biblioteca da RAG compartiu con motivo da celebración do Día do Libro.

29 de abril de 2022. O académico Manuel González recibiu o diploma de correspondente de Euskaltzaindia.

Manuel González (Mazaricos, 1951) foi recibido como membro correspondente de Euskaltzaindia. O coordinador do Seminario de Lexicografía da Real Academia Galega é o primeiro galego que se integra na Real Academia da Lingua Vasca.

29 de maio de 2022. O Seminario de Onomástica propón que o nome da parroquia carballeza de Berdillo pase a escribirse con V

A Real Academia Galega propuxo á Xunta de Galicia que recolla no *Nomenclátor* revisado un cambio de grafía no nome da parroquia carballeza de Berdillo, ata agora escrito oficialmente con B. O Seminario de Onomástica da institución determinou, logo dun demorado e completo estudo, que as atestacións gráficas históricas autorizan a propor que pase a escribirse *Verdillo*, con V. O informe realizouse a pedimento do Concello de Carballo, onde entre a veciñanza é común o uso desta última grafía.

6 de xuño de 2022. O Ministerio de Cultura premia a edición facsimilar de *Maxina ou a filla espuria*

A publicación facsimilar de *Maxina ou a filla espuria* foi un dos libros mellor editados de 2021. O Ministerio de Cultura concedeu o terceiro premio na categoría de facsímiles ao volume que reproduce o manuscrito orixinal de Marcial Valladares conservado no arquivo da Real Academia Galega. O título foi editado por Galaxia coa colaboración da RAG e o apoio da Consellería de Cultura.

6 de xuño de 2022. Homenaxe a Darío Xohán Cabana

Padrón acolleu unha homenaxe da Fundación Rosalía ao escritor, tradutor e académico Darío Xohán Cabana. O acto reuniu a familia do autor, amizades, representantes de institucións culturais e políticas e público xeral que encheron o auditorio municipal. A académica Chus Pato foi unha das persoas encargadas de falar da vida e da obra de Darío Xohán Cabana nun encontro ao que asistiron tamén o presidente da RAG, Víctor F. Freixanes, e outros compañeiros da corporación. Os versos do homenaxeado soaron, entre outras, na voz da súa neta Leonor nunha celebración que rematou coa música de Fuxan os Ventos.

7 de xuño de 2022. Presentación de *Ideas para un plurilingüismo dende o galego* no Concello e Ames

A Real Academia Galega presentou na Casa da Cultura do Milladoiro *Ideas para un plurilingüismo dende o galego*, unha guía que pretende contribuír á reflexión sobre a situación sociolingüística e avoga por construír a partir do galego un plurilingüismo inclusivo, que non se limite a unha visión instrumental centrada

Visita do presidente do Senado de España, Ander Gil

exclusivamente na competencia en varios idiomas e que reforce tamén o respecto pola diversidade cultural.

Na presentación interviñeron o presidente da Real Academia Galega, Víctor F. Freixanes; o coordinador do Seminario de Sociolingüística, Henrique Monteagudo; a coautora da guía e profesora de Ciencias da Educación da Universidade de Santiago de Compostela, María López Sánchez; o tenente de alcalde e concelleiro de Educación de Ames, David Santomil; a concelleira de Política Lingüística, Escarlata Pampín; e o secretario xeral de Política Lingüística, Valentín García.

13 de xuño de 2022. Visita institucional do presidente do Senado de España

O presidente da Real Academia Galega, Víctor F. Freixanes, recibiu o presidente do Senado, Ander Gil, na sede da institución, no marco da visita oficial do máximo mandatario da Cámara Alta a Galicia. No encontro mantido na rúa Tabernas da Coruña, ambos os presidentes acordaron iniciar un diálogo para concretaren políticas de colaboración que incidan na promoción da lingua e da cultura galegas como parte do patrimonio común do Estado. No encontro tamén participaron a arquiteira bibliotecaria da RAG, a académica Marilar Aleixandre; o delegado do Goberno en Galicia, José Miñones; e a subdelegada do Goberno, María Rivas.

21 de xuño de 2022. A dixitalización de publicacións da RAG complétase con 177 títulos editados dende 1906

A Real Academia Galega completou a incorporación da práctica totalidade das obras que editou, dende a súa fundación en 1906, á sección de publicacións dixitais desta páxina web. As novas achegas son en total 177 títulos con preto de 37 000 páxinas que abranguen dende o primeiro dicionario da RAG (1913-1928) ata discursos de ingreso na Academia e as distintas normas da lingua, entre outros traballos. As novas dixitalizacións foron realizadas con cargo ás subvencións da

Axencia para a Modernización Tecnolóxica de Galicia para a dixitalización do patrimonio cultural galego e a súa preservación e difusión en Galiciana-Patrimonio Dixital de Galicia, onde tamén poderán consultarse.

27 de xullo de 2022. Día Nacional de Galicia en Uruguai

O Padroado da Cultura Galega de Montevideo celebrou o Día Nacional de Galicia cunha conferencia do académico de honra Carlos Zubillaga sobre a presenza galega en Uruguai e coa inauguración dunha mostra bibliográfica dos seus traballos sobre este tema. O vicesecretario da RAG, Henrique Monteagudo, participou na celebración en representación da institución.

12 de setembro de 2022. I Xornadas Vasco-Galegas de Lexicografía

No mes de setembro, na Facultade de Filoloxía da Universidade de Santiago de Compostela, tivo lugar o encontro convocado polo Instituto da Lingua Galega, o Centro para Investigación en Humanidades Ramón Piñeiro, a Euskalzaindia (Real Academia Vasca) e a Real Academia Galega co obxectivo de formalizar contactos a prol de traballos comúns arredor da elaboración de dicionarios e vocabularios. Entre outras iniciativas, o coordinador do Seminario de Lexicografía e membro do comité organizador, Manuel González, e a académica María Dolores Sánchez Palomino presentaron o ambicioso proxecto de futuro o *Diccionario histórico-etimolóxico da lingua galega*. O presidente da RAG, Víctor F. Freixanes, participou na inauguración das xornadas xunto a Manuel González; Adolfo Arejita, secretario de Euskaltzaindia; Elías Torres, decano da Facultade de Filoloxía da USC; e Valentín García, secretario xeral de Política Lingüística.

Participantes nas
I Xornadas Vasco-Galegas
de Lexicografía

16 de setembro de 2022. O alumnado do Instituto Arxentino-Galego Santiago Apóstolo coñece a Real Academia Galega

Tras dous cursos sen visita escolar a Galicia por mor da pandemia, o Instituto Arxentino-Galego Santiago Apóstolo volveu estar presente en Galicia. O presidente da Real Academia Galega, Víctor F. Freixanes, recibiu o grupo de alumnos e alumnas que estaban a coñecer distintos puntos do territorio galego, acompañados polas profesoras Ángeles Sananez e Vanesa Soledad Herlein.

10 de outubro de 2022. O presidente da Xunta de Galicia visita a Real Academia Galega

O presidente da Real Academia Galega, Víctor F. Freixanes, recibiu na rúa Tabernas da Coruña, o presidente da Xunta de Galicia, Alfonso Rueda. A primeira visita do titular do Goberno galego á RAG produciuse nas vésperas do traslado da institución ás instalacións temporais do polígono de Pocomaco. O Goberno galego asumiu os custos das mudanzas, seguridade, instalación e traslados, tal e como recolle o protocolo de colaboración que asinaron Víctor F. Freixanes e Alfonso Rueda.

18 de outubro de 2022. A RAG acolle a presentación do *Cancioneiro de Buño*

“Non quero vivir en Buño, / non quero facer máis olas; / quero vivir en Barizo / que é terra das cebolas”. Con estes versos arrincaba no *Boletín da Real Academia Galega* nº 58, saído do prelo en 1911, o espazo de “Cantares populares de Galicia”. Estas dúas coplas populares son as primeiras das 84 reunidas en varios números da publicación da RAG entre ese ano e 1913, e tamén as primeiras recollidas en Malpica e seguramente na Costa da Morte. Todas elas foron escoitadas a Dolores Cancela Pérez, unha labrega de 17 anos veciña de Buño que coa súa achega facilitou que hoxe sigan a ser cantadas, interpretadas por pandeireteiras e bailadas en foliadas. A súa contribución foi obxecto de homenaxe en forma de libro, unha cuidada edición presentada na sede da Real Academia Galega nun acto que contou coa participación de máis de medio cento de alumnas e alumnos dos colexios Joaquín Rodríguez Otero (Buño) e Milladoiro (Malpica).

18 de novembro de 2022. Participación no *II Simposio Internacional Aspectos Lingüísticos do Noroeste Ibérico*

O *II Simposio Internacional Aspectos Lingüísticos do Noroeste Ibérico*, que se celebrou na Universidá d’Uviéu, contou coa participación do membro do equipo de traballo do Seminario de Sociolingüística da Real Academia Galega Gabino S. Vázquez Grandío, que compartiu coas persoas asistentes o proxecto que a institución está a desenvolver co Concello de Ames e os centros educativos para dinamizar o galego entre as novas xeracións. Gabino S. Vázquez Grandío participou na sesión

de lingua e sociedade na que tamén se expuxeron outras achegas sobre o galego, o asturiano e o astur-leonés.

22 de novembro de 2022. A RAG amplía a análise da desgaleguización na infancia ás actividades extraescolares, de conciliación e deportivas

A Real Academia Galega continúa a afondar na análise dos elementos que inflúen no abandono do galego das novas xeracións con investigacións cualitativas que permitan orientar de maneira efectiva as políticas lingüísticas para frear este proceso. O último estudo presentado polo Seminario de Sociolingüística confirma a importancia dos centros educativos, non só na súa faceta pedagóxica, senón tamén como primeiro contacto coa vida pública fóra da familia e contexto principal para a relación dos nenos e nenas cos seus iguais. Pero, ao mesmo tempo, chama tamén a atención sobre outros espazos como os das actividades complementarias e de conciliación e as asociacións e clubs deportivos. Os resultados recóllense no volume *Prácticas lingüísticas na infancia. A xestión lingüística nos primeiros contextos de socialización*, dispoñible en copia dixital na sección de publicacións de academia.gal.

28 de novembro de 2022. A RAG interésase polo *Informe cero da lingua de signos galega*

A Real Academia Galega participou na presentación do *Informe cero da lingua de signos galega*, presentado na Deputación de Pontevedra nun encontro promovido polo ente provincial e a Organización de Diversidade Sensorial de Galicia (Xoga). O presidente da RAG, Víctor F. Freixanes, manifestou o interese da institución, que acudiu como observadora ao encontro, por coñecer a realidade dunha forma de expresión que forma parte da identidade galega.

Presentación do volume
*Prácticas lingüísticas
na infancia*

27 de decembro de 2022. *Comadre*, elixida a Palabra do Ano 2022

O Dicionario da Real Academia Galega define *comadre* nas acepcións relacionadas co parentesco, pero na fala popular esta voz refírese tamén á veciña ou á amiga na que se ten especial confianza. Con este último significado, que lembra as mulleres que se prestan apoio para faceren fronte aos contextos adversos e que se fan tamén compañía nos bos momentos da vida, vén empregándose dende hai moito tempo. Así, *comadre* conseguiu ser unha das seis voces finalistas na votación popular promovida pola RAG e a Fundación Barrié, a través do Portal das Palabras.

DECLARACIÓNS INSTITUCIONAIS

11 de xaneiro de 2022

Informe da Real Academia Galega sobre o galego de Asturias e a súa oficialidade na reforma do Estatuto de Autonomía do Principado

1. No Principado de Asturias hai dúas linguas propias ou tradicionais: a **lingua galega**, falada, tendo a costa como referente, entre a desembocadura do Eo e o regato do Freixulfe (no concello de Navia) e, considerando as terras interiores, entre o monte dos Teixedais de Taramundi e a serra allandesa de El Palo; e a **lingua asturiana**, falada no resto do territorio.

O vixente Estatuto de Autonomía para Asturias (Lei Orgánica 7/1981, de 30 de decembro), no artigo 4 unicamente menciona o **bable**:

1. El bable gozará de protección. Se promoverá su uso, su difusión en los medios de comunicación y su enseñanza, respetando en todo caso las variantes locales y la voluntariedad en su aprendizaje.
2. Una ley del Principado regulará la protección, uso y promoción del bable.

A *Ley 1/98, de 23 de marzo, de uso y promoción del bable/asturiano*, no artigo 1 trata o **bable/asturiano** “como lingua tradicional de Asturias”, mentres que, o artigo 2, refírese ao **gallego/asturiano** como “modalidad lingüística propia”, que na disposición adicional se denomina **gallego-asturiano**.

2. Desde os traballos pioneiros de Åke Munthe (1887) sobre a fala popular dunha zona do Occidente de Asturias e de Ramón Menéndez Pidal (1906) sobre o dialecto leonés, a tradición dialectolóxica asturiana, hispánica e románica considerou que as falas do Eo-Navia son unha variedade do galego, e non do asturiano; e esa segue a ser na actualidade a consideración xeral entre os lingüistas.

Na década de 1980, Xosé Lluís García Arias, presidente da Academia de la Llingua Asturiana (ALLA), e Ana María Cano González, membro da súa Xunta de Goberno, compartían esa opinión xeral; pero non na década de 1990, pois inciden no *continuum* de transición do Eo-Navia, interpretado como unha “terra de ninguén” cunha ambigua “lingua de transición”.

No 1983, nun texto sobre as linguas minoritarias da Península Ibérica, X. L. García Arias afirmaba que as fronteiras lingüísticas do galego e do portugués

“no coinciden con las políticas: se trata en todo caso de penetraciones hacia el oriente, siempre difícilmente deslindables, que abarcan pequeñas franjas o enclaves en Asturias, León, Zamora, Salamanca, Extremadura”; e verbo da zona asturiana estremeira con Galicia, consideraba que “aproximadamente el 4 por 100 de los asturianos son usuarios o posibles usuarios de las variedades lingüísticas denominadas por Dámaso Alonso gallego-asturiano, entre los ríos Navia y Eo”. Pero no 1997, nun artigo sobre o *continuum* lingüístico entre o galego e o asturiano, afirmaba: “La solución perfecta enxamás s’alcontrará a la hora de clasificar: los dominios d’un continuum llingüístico nun tienen llesdas; namás los fenómenos llingüísticos concretos tienen la so propia fronteira”.

No 1987, no *Informe so la llingua asturiana. Rapport sur la langue asturienne*, da ALLA, Ana María Cano afirmaba que “Na faza máis occidental d’Asturies, máis o menos ente’l Navia y el Eo, fábase una variedade del gallegu de Lugo, amestándose nella los rasgos gallegos colos asturianos”. Pero no 1992, nunha das entradas do asturiano do *Lexikon der Romanistischen Linguistik*, dicía que “el extremo oeste de Asturias, aproximadamente entre los ríos Eo y Navia, constituye una zona de transición, entremezclándose allí los rasgos gallegos con los asturianos”.

O material fonético e morfolóxico dos puntos do Eo-Navia do *Atlas Lingüístico Galego*, recollido en maio do 1976 por investigadores do Instituto da Lingua Galega da Universidade de Santiago de Compostela e publicado na década de 1990, mostra que as falas de Asturias estremeiras con Galicia presentan máis trazos clasificables como galegos (ou galego-portugueses) que como asturianos (ou ástur-leoneses).

E o mesmo se pode apreciar nos mapas fonéticos e morfolóxicos do *Estudiu de la transición llingüística na zona Eo-Navia, Asturias ETLEN Atles llingüístico*, realizado por investigadores da Universidad d’Uviéu baixo a dirección de Ramón d’Andrés. Recollido o material nos anos 2000-2007 e publicado no 2017, conta cun número de puntos enquisados moi superior ao do ALGA.

3. O glotónimo **galego-asturiano**, co que se designa oficialmente en Asturias a variedade galega do Eo-Navia, empregouno Manuel Murguía na súa *Historia de Galicia* (1865) falando da poesía popular, e en concreto do romance:

Parece que hácia la parte de Asturias, en Rivadeo y Vega de Castropol se conservan algunos [romances], escritos en una de esas variedades del gallego, natural á nuestros pueblos fronterizos; pero nadie puede reclamarlos con justicia, puesto que Asturias podrá hacer en ello lo mismo que Galicia, y mientras

nosotros digamos que están escritos en un gallego-asturiano, ellos repetirán que en un asturianogallego, sin que pueda resolverse esta cuestión.

Quen realmente acuñou e difundiu ese glotónimo na lingüística hispánica foi Dámaso Alonso nun artigo do 1943 en que facía referencia ao “gallego de la Asturias occidental”, pero aclaraba que se trata de “una región políticamente asturiana, lingüísticamente gallega, con influjo asturiano decreciente, según se avanza hacia el Eo. Designo esta modalidad lingüística con la palabra gallego-asturiano”.

Nun artigo do 1945 referíase de novo ás falas “fundamentalmente gallegas” do extremo occidental de Asturias:

Baste hoy decir que la afirmación ya antigua de que el gallego llega, dentro de Asturias, hasta el río Navia es justísima, si bien, como es sabido, algunos fenómenos típicamente asturianos penetran al Oeste de esa línea. Estas hablas de entre el Navia y el Eo fundamentalmente gallegas, pero con algunos rasgos asturianos, las designo con el nombre de gallego-asturiano.

E nun texto do 1954, o propio Dámaso Alonso aclaraba que os concellos asturianos de Taramundi e Santiso de Abres son “en lo político, puntos asturianos; pero ya de lengua casi plenamente gallega”, por non presentaren “casi ninguno de los rasgos del que llamo gallego-asturiano”.

4. Nos últimos trinta anos, en Asturias foi deixando de usarse o glotónimo “tradicional” **bable** (ou **bables**), polas súas connotacións pexorativas (e disgregadoras), para ser substituído practicamente por **asturiano** ou **lingua asturiana**. Algo semellante ocorreu en Occitania, onde o tradicional **provenzal** foi sendo substituído por **occitano** ou **lingua occitana**.

Pola contra, no caso do Eo-Navia, tanto as autoridades políticas como as autoridades académicas do Principado, empregaron (e empregan) varios glotónimos, co que complican a situación e fan que os galegófonos eonaviegos asturianos non teñan un nome para chamarlle á lingua que falan, como se ve nestes testemuños dun traballo recente de Xoán Babarro (2021):

Eu non lle chamo nada, porque aínda non nos dixeron qué era. Dicimos “falo galego” ou “falo castellano”. Chamámoslle galego, si; porque vas a Ribadeo i oes falar igual. (A Grandela, Tapia)

A xente non lle chama nada, pero saben que falan gallego. (A Roda. Tapia)

A anterior situación contrasta cos concellos eonaviegos pertencentes á provincia de Lugo, onde non existe problema ningún para referirse oficialmente á fala propia coa súa denominación histórica, isto é, **galego**.

Despois de que a Consejería d'Educación, Cultura, Deportes y Xuventud do Goberno do Principado organizase no 1986 en Navia e na Veiga o *I Curso de lingua asturiana para enseñantes de la zona asturgalaica*, o glotónimo oficialmente máis usado foi **gallego-asturiano** e, en menor medida, **astur-galaico**.

Eses dous glotónimos aparecen no artigo 1.k dos Estatutos modificados da ALLA no 1995: “A todos los efectos la Academia de la Llingua Asturiana promoverá y velará por la variante lingüística gallego-asturiana o astur-galaica”. Na recente modificación, no artigo 2.k só se menciona o primeiro glotónimo: “A tolos efectos l'Academia promoverá y mirará pol exerciciu de los derechos de les persones qu'empleguen el gallego-asturianu. Al traviés de la Secretaría Llingüística del Navia-Eo, la institución contribuyirá a la estandarización y normalización d'esta llingua” (BOPA 79 de 27-IV-2021).

Ademais, tal como sinalan os autores do citado *ETLEN* (2017), desde hai uns anos popularizouse o glotónimo **fala** para evitar as posibles connotacións identitarias do termo *galego* na denominación (oficial) *galego-asturiano*:

Nos últimos años, a partir del términu descriptivu pa referise a la variedá local que se fala (na fala d'aquí, na nosa fala), vien popularizándose un usu inéditu de la palabra fala como glotónimu pa fuxir de les connotaciones identitarias que puidere suponer el primer términu del compuestu gallego-asturianu.

Ese glotónimo aparece no título do *Informe sobre a fala ou gallego-asturiano. Unha perspectiva histórica, social y lingüística* (2006), da ALLA. Por outra parte, a Xunta Xeneral do Principado de Asturias, o 29 de novembro do 2005, nunha declaración sobre a incuestionable asturianía social e cultural do territorio asturiano do Navia-Eo, mencionaba a **lingua asturiana** e a **fala** como parte irrenunciable do patrimonio cultural asturiano.

5. O glotónimo **eonaviego** acuñouno Xavier Frías Conde no artigo “O galego asturiano ou eonaviego: uma contribuição à dialectologia galego-portuguesa” (1999); e empregou posteriormente ese neoloxismo, xunto con **galego eonaviego**, nun texto do 2004 en que pretende insistir na galegitude lingüística desa variedade oriental e onde evita a denominación *galego-asturiano* de Dámaso Alonso porque “trouxo e trae problemas respecto da identidade do idioma”. En Asturias, daquela, o glotónimo de Dámaso xa se estaba a empregar para se referir a unha lingua diferente da galega.

O termo *eonaviego* úsase no texto do devandito *Informe* da ALLA do 2006, a carón de *fala* e *gallego-asturiano*. E ese mesmo ano, Ana María Cano, daquela presidenta da ALLA, reivindicaba o nome *eonaviego* ou lingua do Navia-Eo como termo máis axeitado para nomear esa forma de falar, que difire da lingua do centro e do oriente de Asturias; e á vez salientaba que “Decir gallegoasturiano tiene connotaciones peyorativas” (*El Comercio*, 20/11/2006, edición dixital).

Segundo os datos da *III Encuesta sociolingüística del Navia-Eo. Avance de resultados* (2021), da ALLA, no que respecta á denominación da lingua, o 65,5 % dos habitantes da zona responden “Fala Eonaviega, que incluye sus variantes locales”. Neste apartado inclúese *Fala*, *chapurreao*, nomes locais e mesmo *Fala eonaviega*, pero non se desglosa nada para así espallar este último glotónimo, un neoloxismo recente que se quere presentar como popular na zona e así introduciolo na reforma do Estatuto de Autonomía do Principado. O 14,5 % da poboación identifica a lingua co asturiano ou bable, o 7 % co gallego-asturiano e só un 2% “prefieren denominarla Gallego”. Cómpre dicir que, no gráfico da *III Encuesta* correspondente a estas denominacións, o glotónimo *gallego* non figura, porque se agocha en “Otros”.

6. A Real Academia Galega coñeceu polos medios de comunicación que o pasado mes de setembro o presidente do Principado de Asturias achegou aos grupos parlamentarios da Xunta Xeneral un documento para a reforma do Estatuto de Autonomía, cun punto 7 relativo á oficialidade das dúas linguas propias:

Declaración de oficialidad del asturiano con un tratamiento similar para el eonaviego en su exclusivo ámbito territorial, con previsión de que una ley de la Junta General del Principado de Asturias regule el uso oficial del asturiano y del eo- naviego. Se tomará de base el artículo correspondiente del Estatuto de Autonomía de Galicia.

Á Real Academia Galega, de acordo cos seus estatutos, non lle é allea a situación da lingua galega falada nas comarcas estremeiras con Galicia, razón pola que non pode calar ante o emprego do glotónimo **eo-naviego** nesa proposta, que parece ter como finalidade facer invisible a existencia do galego na zona. Como xa se indicou máis arriba, a consideración xeral entre os lingüistas é que no Eo-Navia se fala unha variedade da lingua galega. E, conforme se fala de asturiano, sen xebra ningunha das súas variedades xeográficas, esta Academia considera que se debería facer igual co galego.

O feito de que dentro das fronteiras políticas dun país ou dunha comunidade se fale unha variedade lingüística que é continuidade da lingua falada nunha comunidade veciña, como neste caso o galego no Principado de Asturias, é algo coñecido que se repite en Europa, posto que as fronteiras políticas adoitan non coincidir coas fronteiras lingüísticas. E neses casos, que a variedade lingüística en cuestión teña un glotónimo que corresponde á lingua doutra comunidade (coma neste caso **galego**) non é motivo de ningún conflito nin de rexeitamento. Hai numerosos exemplos en Europa, coma o alemán falado en áreas de fronteira de Bélxica ou o portugués falado en zonas fronteirizas dentro de España, particularmente en Estremadura, que levan o glotónimo da lingua do país veciño, sen que esa denominación implique ningunha connotación nin diferenza na identidade nacional. Entre dúas comunidades e entre dúas linguas que comparten intereses e que deberían procurar a colaboración para buscar estratexias de futuro conxuntas, con máis razón deberían evitarse confrontacións que só conducen a desunir e a separar, e que só poden ter consecuencias negativas para os falantes destas variedades e para que os seus dereitos como falantes e como persoas sexan recoñecidos e protexidos.

A Real Academia Galega arela que o Parlamento do Principado aprobe na reforma do seu Estatuto de Autonomía a declaración de oficialidade das dúas linguas propias de Asturias, o **galego** e o **asturiano**. E que na posterior lei de uso que se prevé nese punto 7, o galego, na variedade eonaviega, sexa oficial en todo o territorio do Principado de Asturias, para que os seus falantes teñan os mesmos dereitos ca os de asturiano, como en Cataluña os teñen os falantes da lingua occitana, denominada aranés en Arán.

Con todo, máis alá da cuestión do glotónimo para designar a variedade do Eo-Navia, hai un problema que afecta a todas as variedades da lingua galega, sexa calquera a beira do Eo que se considere: a súa supervivencia, problemática no momento actual, mesmo na variedade da Comunidade Autónoma de Galicia. Non é función da Real Academia Galega intervenir en cuestións de tipo político, que son da competencia dos gobernos das respectivas comunidades; pero si é función dela lembrarlles que unha lingua é un patrimonio cultural merecente de ser salvagardado e que sería máis positivo para esa salvagarda unha política de cooperación e non unha política de confrontación.

Necrológicas

ARCADIO LÓPEZ CASANOVA (LUGO, 20/XI/1942 - VALENCIA, 11/IV/2022) /
/ Xesús Alonso Montero

BASILIO LOSADA, DE VIVA VOZ / Helena González Fernández

NÉLIDA PIÑON (RIO DE JANEIRO, 1937 - LISBOA, 2022) /
/ Ramón Villares

Arcadio López-Casanova / Xosé Castro

ARCADIO LÓPEZ-CASANOVA (LUGO, 20/XI/1942 - VALENCIA, 11/IV/2022)

Xesús Alonso Montero

A nosa institución deplora, dun xeito especial, o pasamento dun dos máis importantes homes de letras de Galicia dos últimos sesenta anos. En atención a esa alta valía, a Real Academia Galega nomeou a Arcadio López-Casanova, o 9 de novembro do ano 2013, académico de honra, loureiro que honra, non pouco, á nosa institución, na que ingresou, nesa data, cun discurso sobre Rosalía de Castro, tema no que era un dos grandes especialistas.¹ Eran moitos os méritos do ilustre profesor e investigador non só no eido das Letras galegas. Sabido é que, fóra dos nosos predios, no inmenso ámbito hispánico, a súa voz de filólogo, de verdadeiro filólogo, sentou cátedra, como rigoroso explicador de textos literarios, cando se debruzou sobre a poesía do Século de Ouro español ou sobre as páxinas poéticas de Jorge Manrique, Antonio Machado, García Lorca, Miguel Hernández, Jorge Guillén, Vicente Aleixandre e Juan Gil Albert, entre outros.

Filólogo de condición e paixón, achegouse ás palabras dos poetas, fosen galegos ou non, coa devoción e o rigor que esixe o material lingüístico co que os creadores de poesía constrúen o edificio do poema; achegouse con saber e rigor ás palabras (á Palabra), e tamén con amor, que isto é, etimoloxicamente, a Filo-loxía (amor á Palabra). Arcadio non deixa de ser filólogo verdadeiro cando, xa vivindo fóra de Galicia, en Valencia, desde 1968, fixo poesía en castelán, idioma no que publicou tres libros: *La oscura potestad* (Premio Adonais, 1978; Madrid, Col. Adonais, 1979), *Razón de iniquidad* (Premio Internacional “Ciudad de Melilla”, 1990; Melilla, Rusadir, 1991) e *Asedio de sombra* (Premio “Tiflos”, 1996; Madrid, Once, 1997).² Poemarios que recibiron tan importantes premios foron escritos, en castelán, moi desde dentro por quen, como tantos outros contemporáneos, tivo moi presente na súa vida este idioma (no fogar —urbano—, no ensino —da escola á universidade— e na profesión —docente de lingua e literatura españolas). Non

1 *A modernidade poética de Rosalía: unha interpretación* (2013). O volume contén, ademais da miña resposta ó seu discurso de ingreso, unha “Bibliografía” de Arcadio, elaborada, con moito coidado, por el mesmo (pp. 75-83).

2 Son os títulos que nos ofrece, e tal como os ofrece, o propio Arcadio na súa moi pensada “Bibliografía” (2013, pp. 75-76). Nela non ten en conta *Hombre último* (1961).

hai ningunha razón para que o idioma de Antonio Machado e Miguel Hernández non fose un idioma no que non estivese instalado e, desde esa instalación, poetízase auténtico e creativo. De feito, Arcadio iniciou a súa carreira de poeta cun libro en castelán, *Hombre último* (Lugo, 1961). Nomes moi celebrados da poesía de Galicia estreáronse, neses anos ou en anos moi próximos, con libros en lingua castelá, entre eles Antón Tovar, Uxío Novoneyra e Manuel María.

É certo, non obstante, que no ano 1961, Arcadio xa publicaba textos en lingua galega e era un activista moi comprometido da causa do idioma. De marzo de 1960 é o seu primeiro poema, “Intimidade”, aparecido na revista luguesa *Escritos*, modesta publicación que tamén acolleu os seus primeiros versos en castelán. Estritamente contemporáneo de *Hombre último* (1961) é a súa traxedia, de inspiración clásica, *Orestes*, publicada no outono de 1963 no número 3 da revista *Grial* (Vigo), pero lida en Santiago, polo T.E.U. da Facultade de Filosofía en Letras, o 21 de marzo de 1961. Acababa de cumprir o autor dezanove anos. Xa nos primeiros cursos da Facultade, beneficiouse Arcadio do maxisterio extraordinario e extraacadémico daquel gran mentor que se chamou Ramón Piñeiro, circunstancia da que fala o noso escritor no limiar de *Palabra de honor* (1967), o seu primeiro libro de poemas en idioma galego:

[en Compostela] onde fixen dous grandísimos achádegos; dunha banda, tomei conciencia viva e rexa da nosa lingua, de Galicia, e admirei a leición ética i o que significa fidelidade á Terra no home que considero o meu mestre: Ramón Piñeiro...

Antes de 1967, publicara Arcadio un brevísimo opúsculo, exento, co título *Sonetos da esperanza presentida* (Lugo, Ronsel, 1965). Virían, logo, libros esenciais na súa biografía de poeta e na da poesía galega daquel tempo. Ofrezco a relación dos títulos tal como apareceron na “Bibliografía” polo propio autor elaborada.

1. Poesía galega

Sonetos da esperanza presentida, Lugo, Ronsel, 1965.

Palabra de honor, Vigo, Galaxia, 1967.

Mesteres (edición bilingüe), Valencia, Lindes, 1976.

Memoria dunha edá (1960-1975), Madrid, Akal, 1976.

Liturxia do corpo, [Premio da Crítica-Galicia á creación literaria], A Coruña, Edicións do Castro, 1983.

Noite do degaro, Vigo, Galaxia, 1994.

Mesteres [1969-1983], Vigo, Xerais, 1999.

Dicir unha razón, Santiago de Compostela, Col. Follas novas, 2006.

Herdo do canto, [IV Premio Pen Club-CaixaNova] Santiago de Compostela, Arte de trobar, 2006.

Mesteres (edición bilingüe), Madrid, Cátedra, Letras hispánicas, 2010.

As voces da máscara [2007-2013] (en prensa).³

No primeiro volume propiamente dito, *Palabra de honor* (1967), o canto cívico está moi presente, se ben o coidado formal, como ten sinalado a crítica, supera, claramente, as páxinas de contido social publicadas polos poetas que estaban no ronsel de *Longa noite de pedra* (1962). Temos indicios de que boa parte das páxinas de *Palabra de honor* foron escritas antes de 1967, cando o autor era un estudante universitario entre 18 e 21 anos.⁴

O seguinte volume de Arcadio, segundo a “Bibliografía” citada, é *Mesteres* (edición bilingüe; Valencia, Lindes, 1976). Neste poemario e en moitas das páxinas publicadas en libros posteriores, Arcadio afía o rigor do seu formalismo e prodiga composicións moi próximas ós salmos e ás ladañas proféticas. Son páxinas nas que a liturxia da palabra está ó servizo da súa peculiar condición de exiliado (en Valencia) e das correspondentes señardades. Capítulos hai, en varios libros, que o noso autor titula “Mester do exilio”. A este tema dediqueille, na “Resposta” de 2013, algunhas consideracións que, minimamente retocadas, ofrezco no presente obituario.

Para entendermos o poeta en galego Arcadio López-Casanova posterior a *Palabra de honor* (1967), o lector bate, forzosamente, co libro *Mesteres*. Así se titula un volume de 1976 (Valencia, en edición bilingüe), que foi reeditado, con remodelacións, varias veces. Hai unha edición de 1999, magnificamente prologada por Román Raña,⁵ e outra, cun prólogo esclarecedor de Xesús Rábade Paredes, autor tamén da versión castelá, un prodixio de tradución.⁶ Estamos ante un ciclo poético que, dalgunha maneira, non se clausurou e xa comezara en 1976 co breve volume *Memoria dunha edá* (1960-1975), onde hai capítulos como “Mester da Terra”, “Mester do poeta” e “Mester da palabra”, só atribuíbles ó peculiar universo literario de López-Casanova, singular onde os haxa. Tamén nos ofrece, pero non por primeira vez, un “Mester do exilio”, unha obsesión que, en Arcadio, devén un manancial de desacougante poesía.

3 Este poemario publicouno o PEN Club en 2014, a mesma institución que publicou, en 2019, *Diario da Casa Grande*.

4 Véxase a ficha n.º 1702, na sección 55 (Inéditos), de *Cen anos de literatura galega. Catálogo da exposición bibliográfica (9-12-1963 / 19-12-1963)*, obra de Xesús Alonso Montero e Epifanio Ramos de Castro (1964, p. 76), organizadores da mostra bibliográfica de 1963. A ficha consigna estes datos: López-Casanova, Arcadio.- *Palabra de honor* (1960-1963).

5 É a de Xerais.

6 É a de Cátedra, de 2010.

A vivencia do exilio nace en Arcadio no ano 1968 cando as circunstancias profesionais o transterran a Valencia, onde Arcadio López-Casanova decide continuar ata despois da xubilación profesional, a de catedrático de Literatura da Universidade daquela cidade. Non é un desterro forzado, como o de Luís Seoane, quen, como poeta, abordouno nun libro moi coñecido, *Fardel de eisilado*. Agora ben, a poesía exílica de Arcadio é tan radical que cómpre sospeitar que o seu peculiar transterramento é a anécdota da que parte o poeta —quizais non o cidadán— para asomarse ó piago da existencia onde os seres humanos, residan onde residan, perderon a patria, a infancia, as cántigas de berce, e viven, orfos, desgarrados e lonxe, moi lonxe, do que deberan ter.

Con mellores palabras refrese a este universo o propio Arcadio nunca coñecida “Autopoética” (1990, p. 137).

Segundo teño xa comentado en moi diversas ocasións, entendo que o foco motivador de todo o meu mundo poético —se, de certo, a miña obra acada un artellado sistema— está na vivencia e na representación da *desfeita*, i.e., da *desgracia* ou *des-posesión* como identificadores do humano vivir. Sucede, nembargantes, que en cada ciclo e no seu mesmo desenvolvemento esa *desposesión* queda contemplada dende perspectivas distintas (e complementarias). Así, do ámbito da infancia perdida e o espacio mítico do meu Páramo lugués que aparecen nos poemas “adolescentes” de *Palabra de honor*, xa en *Mesteres*—dez anos despois, e coa experiencia da saída de Galicia—, esa *desfeita* convértese nun total e alucinante *espectáculo de destrucción* coa imaxe simbólica do *exilio* como eixo fundamental.

Convén, nesta altura, volver á anécdota biográfica de 1968, recén gañada por Arcadio a cátedra de Literatura co destino a un instituto de Valencia. Anécdota que, neste caso, non é difícil elevar a categoría, se se me permite a cita d’orsiana. Pois no mundo da categoría está a decisión de Arcadio, do cidadán e do poeta, de afincarse nese espazo mediterráneo onde a súa cosmovisión, que é a das “desfeitas” (esta é a súa palabra) nútrese, tamén, da experiencia exílica. Chegados aquí, quizais sexa útil descender da categoría e volvermos á anécdota, pois sinxela anécdota biográfica é conseguir un destino profesional nun espazo que está na nosa man non perpetuar. Unha obra poética tan rica e poderosa como a de Arcadio, escrita fóra dos lares patrios e sempre comprometida co lume deses lares, esixe do biógrafo algunhas indagacións. Xa se facían en 1968, en 1969, en 1970... nos cenáculos do país, faladoiros case sempre proclives á imprecisión e ás conxecturas, algunhas delas, que Arcadio non era debidamente recoñecido, que Arcadio perdera o agarimo vivificante da familia intelectual que o acollera anos antes con

fervor, que Arcadio se sentía incomprendido, que fora preterido nun importantísimo certame literario⁷ etc. etc.

Aquí as cousas, non me poden subtraer á evocación dun episodio na andaina final da vida de Rosalía de Castro, episodio que é máis que unha anécdota. Refírome a aquela carta súa, de 1881, na que lle comunica a Murguía, ó seu home, que nunca volverá escribir en idioma galego. É así foi, pois tres anos despois publica, en castelán, o libro *En las orillas del Sar*, libro de poemas, por certo, extraordinario. Un ano despois, en 1885, Rosalía enmudecía para sempre. Que é o que suscitara a dimisión de Rosalía, se se me permite un substantivo tan serio? Algo que, cos nosos datos e desde a nosa perspectiva, tiña moi pouca entidade: os comentarios desfavorables, na prensa galega, a un artigo seu sobre un estraño costume aínda existente en Galicia. Hoxe sabemos que aquela media ducia de plumíferos estaban moi lonxe de representaren o que a intelectualidade galega de 1881 pensaba de Rosalía, xa admirada daquela, cando non venerada, en certos sectores da nosa sociedade. Hoxe diríase que a reacción de Rosalía foi desproporcionada.

Arcadio, *mutatis mutandis*, cuestionado ou silenciado por outros plumíferos, procedeu doutro xeito, moi distinto. Nunca renunciou á Idea, ou sexa, á causa da galeguidade, e nesa causa estaba o idioma, que seguiu cultivando, enriquecendo, perfeccionando, non só na súa obra de poeta senón na de estudoso dos principais feitos e autores do noso acontecer literario. Nesa obra, especialmente na poética, hai, en ocasións, controversias con Galicia ou con algunha das Galicias pero nunca dimisión. Non esquezamos que Arcadio é, tanto en *Mesteres* como noutros libros, poeta da menesterosidade como o foi Hölderlin, tan ben lido por Celestino Fernández de la Vega, un dos mentores lugueses de Arcadio. A Celestino dedícallo, precisamente, a primeira entrega do “Mester do esilio”, a de 1972, onde o desterro —o seu desterro?— se formula, maxistralmente, nestes termos:

e con muller e fillos deixa atrais a Casa,
 pon as duras tabasas nas portas e nas fiestras,
 garda o pan i o viño na artesa dos ofrecimentos,
 entrega froito, cortello, gando, gándaras fronte ao mar, praias de pacencia pró
 [corazón,
 campás e campas, altas searas do mencer, caivancas do solpor,

7 O Premio de poesía galega “Rosalía de Castro”, convocado en 1967 polo Ministerio de Información e Turismo (Madrid), que dirixía Manuel Fraga Iribarne. O xurado estaba constituído por Carlos Robles Piquer (director xeral do Libro), Xesús Alonso Montero, Ricardo Carballo Calero, Xesús Ferro Couselo, Sebastián Martínez Risco e Isidoro Millán González-Pardo. O premio recaeu no libro de Xosé Luís Franco Grande *Entre o sí e o non* (Galaxia, 1967), e foi finalista o libro *Non* de Antón Tovar (Ourense, 1967), con dous votos. O xurado, nas deliberacións, gabou o libro de Arcadio, *Palabra de honor* (Galaxia, 1967) e o de Salvador García-Bodaño, *Ao pé de cada hora* (Galaxia, 1967). Véxase López-Casanova (2013, p. 56).

e letra de bronce e alianza dá no seu testamento de vivo,
 aí, atrais, estatua de sal,
 e volve, e camiña, e durme, e prega
 i en cada cruceiro do mundo oficia aquel viacrucis do Templo.

Arcadio, que reside na luminosidade do Mediterráneo, trasládase, como poeta, ás gándaras e ás caivancas do país deixado, e recolle palabras nunca esquecidas e decote agarimadas: artesa, cortello, campás, searas... Diante destes nove versos, un ten que darlle de novo a razón a Heidegger. En efecto, a linguaxe, a palabra, é a casa do ser.

Tamén o son, na pluma de Arcadio, cando escribe en castelán. Non sei, entre nós, dun caso igual de bilingüismo, de bilingüismo auténtico, sen artificios, nin en galego nin en castelán. Arcadio estreouse como poeta en lingua castelá (*Hombre último*, 1961) cando xa facía incursións no eido da poesía galega, idioma que non era, naquela altura, nin o das lecturas, nin o das aulas, nin o dos estamentos titulados nin o da casa. Escribir en galego significaba, no seu caso e en tantos outros daquel tempo, antes que unha lóxica expresión literaria, un compromiso cívico, compromiso que, xa asumido, implicaba deberes de aprendizaxe e vontade fonda de chegar a sentir o código lingüístico escolleito como lingua de instalación. Só nestes casos a lingua do poeta, do escritor, a percibimos como auténtica.

Agora ben, non hai argumentación filolóxica de ningún tipo que cuestione a elección idiomática de Arcadio cando en Valencia, no ano 1976 ou 1977 escribe *La oscura potestad*, poemario co que consegue, en 1978, o Premio Adonais, vello e prestixioso galardón literario. O mesmo acontece cando elabora *Razón de iniquidad*, co que obtivo o Premio internacional “Ciudad de Melilla” en 1990, ou cando redacta *Asedio de sombra*, co que gañou o Premio “Tiflos” en 1996.

Convén, para entender, reparar nalgúns datos lingüisticamente maiúsculos e moi significativos, entre outros no feito de que para Arcadio, como para tantos de nós, a súa formación cultural escolar e extraescolar foi en castelán, e en castelán, durante décadas e fóra de Galicia, realizouse profesionalmente impartindo nas aulas saberes lingüísticos e literarios. Como lingua de cultura, como lingua literaria, non posúe outra na que estea mellor instalado, e vai ser nesta lingua, nun exercicio prodixioso de riqueza e de autenticidade, na que decide comparecer como poeta en xeografías extragalegas. Malia os premios, os importantísimos premios, Arcadio, como poeta en castelán, non chegou ós lectores non profesionais de poesía, o que se debe, en parte, penso, ós prexuízos en España dos axentes valoradores e canonizadores cando de escritores bilingües se trata.

Pero Arcadio, poeta castelán en ocasións, cultiva a lingua galega, á beira do Mediterráneo, sempre. No Mediterráneo segue a enriquecela e perfeccionala con

recursos que fan, da súa voz, a máis singular do discurso poético desde 1976, o ano de *Mesteres*. *Mesteres* e *Con pólvora e magnolias*, de Méndez Ferrín, mudaron, en opinión dalgúns críticos, o rumbo da poesía galega. Desde hai tres anos circula polas librerías unha edición bilingüe de *Mesteres*, coa tradución, exemplar sempre, de Xesús Rábade Paredes. Pese a isto e ó prestixio filolóxico da editorial, Cátedra, temos a sospeita de que os “lletraferits” casteláns comúns non se achegaron a este poemario, que, mesmo na versión castelá (feita por un poeta) debería deslumbrar, como di un crítico, polas “fórmulas litúrxicas, as múltiples variantes reiterativas, as salmodias, a sucesión de profecías apocalípticas [que] constrúen unha visión complexa e desbordada, barroca, da destrución” (Vilavedra 2000, p. 309).

O Arcadio López-Casanova que hoxe evocamos neste artigo, un ano despois do seu pasamento, foi, en efecto, un poeta relevante e esencial no discurso literario galego dese período, pero foi, nese tempo, dentro e fóra de Galicia, o autor de libros e traballos moi esclarecedores sobre voces significativas da poesía en lingua galega e da poesía castelá do XIX e do XX. Como poeta e comentarista de poemas, temos que pensar en nomes como o de Dámaso Alonso ou o de Carlos Bousoño para encontrarmos precedentes claros dese dobre e eficaz labor. Por certo, os estudos de Bousoño e de Dámaso están, moi claramente, na formación do noso comentarista. Cando un poeta de verdade se mergulla nas augas fondas e lamacentas dun poema, regresa desa viaxe con trofeos negados a moitos críticos que non son poetas. Non é unha lei xeral, unha lei que se cumpra sempre, pero o poeta que exerce de filólogo case sempre fai unha Filoloxía máis sutil.

Ninguén, na historia das Letras galegas, é autor dunha obra tan importante e orixinal como estudoso dos recursos da poesía ou, dito doutro xeito, dos elementos significativos dos textos poéticos a partir dos cales un entende mellor a gramática interna dos poemas e a cosmovisión dos seus autores. Destas indagacións, cos alcerces na mellor Estilística, benefíciense, entre outros, Rosalía de Castro, Curros Enríquez, Eduardo Pondal, Ramón Cabanillas, Roberto Blanco Torres, Eduardo Blanco-Amor, Luis Amado Carballo, Luís Seoane, Celso E. Ferreiro, Álvaro Cunqueiro, Luís Pimentel e María Mariño. Algúns destes nomes foron obxecto de varios estudos, como se consigna na “Bibliografía” que vimos cintando.

Cómpre engadir que o Arcadio analista de textos poéticos galegos, xa antes se debuzara “in extenso” sobre dúas grandes voces poéticas do universo castelán, Antonio Machado e Miguel Hernández. Quen lea un libro fundamental seu, *Poesía. Teoría, método de análise y práctica textual*, de 1982, decatarse da pericia coa que descobre as peculiaridades estilísticas de moitos outros poetas, de Garcilaso a Blas de Otero, de Góngora a Juan Ramón, de Quevedo a Ángel González, de Carlos Bousoño a José Hierro. Hai anos este libro érao de cabeceira de moitos opositores a cátedras que tiñan que enfrontarse, nun dos exercicios, ó comentario

de textos;⁸ pois ben, nesta especie de manual, o noso analista tamén lle dedicaba páxinas clarificadoras á cantiga de Mendiño, ó soneto con falda de Gómez Tonel, a un soneto de Iglesia Alvariño e a varios poemas do seu amado Luís Pimentel. O noso eséxeta tamén examinaba versos de *La pell de brau*, de Salvador Espriu. Moitos opositores, logo profesores, atoparon nese libro de consulta a pista de que no espazo románico español a súa condición trilingüe cumpría tela en conta.

Arcadio é un investigador literario, no eido do que, habitualmente, chamamos Estilística, cunha obra sólida e perspicaz desde 1982 dentro da Hispanística.⁹ Foise formando na lectura atenta da poesía, na relectura dos clásicos da materia (de Jacobson a Dámaso Alonso) e no diálogo cos seus alumnos extragalegos, beneficiarios, en ocasións, dos seus saberes en poesía galega. Mentres, tantas veces, só estaba atento, como profesor e como autor de comentarios, ós poetas de lingua castelá, aló no obradoiro valenciano das súas lecturas e meditacións estilísticas foi recollendo e seleccionando textos poéticos en lingua galega para aplicarlles, na madurez da súa formación, a devoción de lector e a súa sabedoría como esculcador das particularidades lingüísticas que converten unhas palabras máis ou menos comúns en texto de poeta. Os poemas escolleitos van desde o século XIII a hoxe mesmo. Estou a presentar o volume publicado pola editorial Galaxia hai 22 anos, en 2001, co título *Diccionario metodolóxico de análise literaria. I. A poesía. Textos líricos galegos da Idade Media ós nosos días*.

As disciplinas lingüístico-literarias nunca produciron un traballo destas características se temos en conta que ese saber lingüístico-literario ten como obxectivo explicar textos líricos formulados en lingua galega: textos de sesenta e cinco poetas do XIX e do XX e textos dos máis coñecidos trobadores do XIII e do XIV. Poetas hai, tanto modernos como antigos, dos que o autor do singular e exhaustivo *Diccionario* examina dous ou máis poemas. Que valiosa e pedagóxica ferramenta ten nas súas mans o profesorado de literatura galega de secundaria (e tamén o das Facultades de Filoloxía)! Non sei se nos 22 anos transcorridos desde que se editou, o profesorado ten utilizado na aula este didáctico instrumento coa debida intensidade. En calquera caso, teño noticias moi pouco positivas. Por outra parte, o silencio da crítica ten sido clamoroso: non hai noticia de que o *Diccionario* suscitase, nos xornais ou nas revistas, unha recensión digna de tal nome. O profesor López-Casanova terá que volver, quizais, ó mester do exilio.

8 Quen consulte a “Bibliografía” decatarse de que o libro de Arcadio (e de Eduardo Alonso) titúlase *Poesía y novela. Teoría, método de análisis y práctica textual*. Das 620 páxinas do volume, 421, de Arcadio, refírense á poesía, e o resto, de E. Alonso, á narrativa.

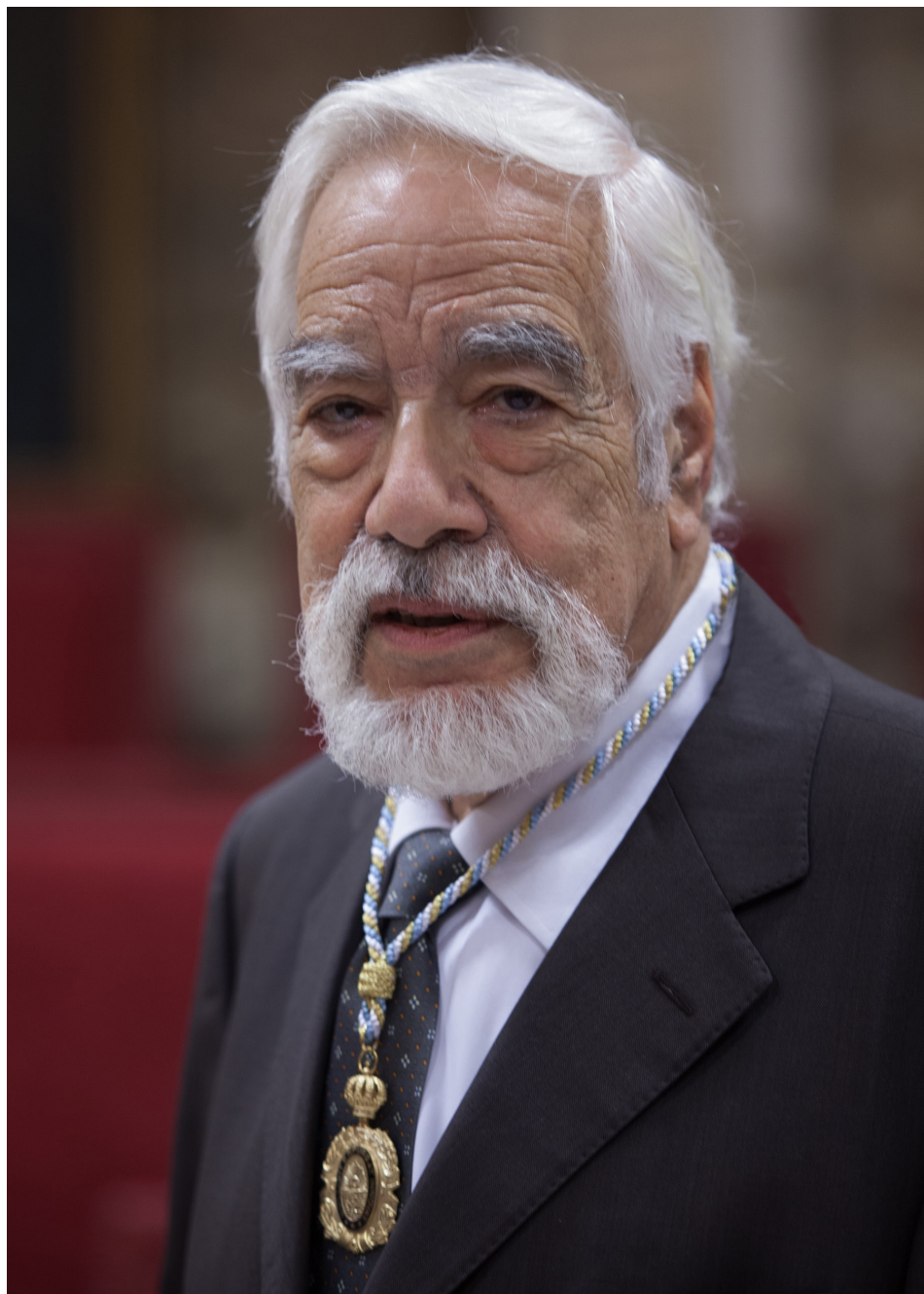
9 Quizais debería dicir desde 1975, data na que os mesmos autores publicaron un volume moito menos groso (*El análisis estilístico. Poesía/Novela*). As páxinas de Arcadio preludian as de 1982. Nesta “primeira edición” coméntanse versos de Martín Codax, non tidos en conta na segunda.

Impresionan as análises de textos líricos que van de Mendiño a Rosalía, de Cabanillas a Luz Pozo, de Gómez Tonel a Franco Grande, de Martín Codax a Carballo Calero, de Fernández Torneol a García-Bodaño, de Luis González Tosar ó autor dos *Versos satíricos ó xeito medieval*. Neste océano textual, o analista detecta e define máis de trescentos recursos poéticos, algúns tópicos, como a metáfora, a diloxia ou o soneto, e outros sorprendentes, como o símbolo actorial, o braquistiquio, a ecfonese, a patopea ou o imaxinema. Termos hai que o propio Arcadio ten definido ou matizado. Entre eles, eu salientaría dous: macrotexto e cancionero. Sobre o primeiro termo publicou Arcadio, anos despois, en 2007, unha suxestiva monografía co título *Macrotexto poético y estruturas de sentido* na que estuda, a beira de tres poemarios casteláns (*Diario de un poeta recién casado*, de Juan Ramón, *El rayo que no cesa*, de Miguel Hernández, e *Historia del corazón*, de Vicente Aleixandre), dous poemarios escritos na nosa lingua (os *Seis poemas galegos*, de García Lorca, e *Viaxe ao país dos ananos*, de Celso E. Ferreiro). Unha vez máis, o profesor López-Casanova ofrece, desde unha editorial extragalega, un volume no que importantísimos poemarios casteláns son dilucidados á beira de importantes poemarios escritos en lingua galega. De novo, Arcadio López-Casanova senta cátedra, con visión rica e orixinal, de profesor de poesía hispánica. Nesa cátedra, determinados textos galegos ocupan un posto relevante.

Hai un ano, cando Arcadio López-Casanova estaba na súa mellor madurez intelectual, as circunstancias apagaron para sempre a súa voz de poeta e de filólogo. O 11 de abril do ano 2022 chegoulle, en Valencia, a hora do seu exilio definitivo. Esa data foi un día de loito para a Poesía e a Filoloxía, dous mesteres, dúas causas, nas que foi un mestre honrado e apaixonado.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- Alonso Montero, Xesús e Ramos de Castro, Epifanio (1964). *Cen anos de Literatura Galega: Catálogo da Exposición Bibliográfica celebrada no Círculo de las Artes de Lugo. 9-19, decembre de 1963*. Lugo: Círculo de las Artes de Lugo, Instituto de Estudios.
- López-Casanova, Arcadio (1990). Autopoética. *Boletín Galego de Literatura*. 4, 137-140. <http://hdl.handle.net/10347/1699>
- López-Casanova, Arcadio (2013). *A modernidade poética de Rosalía: unha interpretación*. A Coruña: Real Academia Galega.
- Vilavedra, Dolores, coord. (2000). *Diccionario de Literatura Galega*. III. Obras. Vigo: Galaxia.

Basilio Losada / Xosé Castro

BASILIO LOSADA, DE VIVA VOZ

Helena Gonzalez Fernández

Basilio Losada, primeiro catedrático de Literaturas galega e portuguesa na Universidade de Barcelona, foi recoñecido dúas veces como académico pola Real Academia Galega. Nomeárono axiña académico correspondente, en 1969. O galeguismo largaba o aparello para pescar complicidades nas augas revoltas e intensas do tardofranquismo e con este recoñecemento dáballe un pulo á traxectoria universitaria e intelectual de Losada. Contento no seu papel de ponte cultural e axente de escritores cando isto non era unha profesión, o seu despacho na universidade converteuse na embaixada cultural de Galicia, e logo do Brasil e Portugal. Nos últimos anos da súa vida, cando estaba máis dedicado á tradución e ás conferencias, particularmente se o reclamaba a comunidade emigrante, noméano académico de honra da Real Academia Galega, unha das moitas homenaxes que felizmente recibiu en vida. Foino desde 2015 ata o seu pasamento en Barcelona, o 9 de xullo de 2022.

Nacer, nacera na Idade Media, dicía el, na Pobra de San Xiao, un 20 de xuño de 1930, quince anos despois que o seu veciño lancarao Ramón Piñeiro, quen, co seu mestrado socrático, contribuíu de maneira decisiva ao modelado no activismo galeguista daquel xa non tan mozo, que antes entrara en contacto con Xaime Isla e con Francisco Fernández del Riego. A demorada conversa epistolar comeza en 1961 por un intercambio de libros. Piñeiro mandáralle *Lanza de soledá*, de Aquilino Iglesia Alvariño, e mais as *Memorias dun esquelete*, de Castelao. Losada, querendo corresponder, ofrécéselle para enviar libros que “non chegan a Galicia”, títulos de matute para lecturas clandestinas ou libros que só se atopaban nas librerías anticuarias. Naquela altura, Losada traballaba na Academia Suíza e xa fora profesor dun veciño seu do barrio do Raval, Manuel Vázquez Montalbán, tamén fillo de emigrantes lancaraos, da parroquia de San Xoán de Muro. Daquela, no Centro Galego de Barcelona (CGB) un grupo de mozos pensaba Galicia con tanta saudade coma compromiso. Dese sentimento naceu unha consciencia que os levaría a ofrecer as primeiras clases de galego. Durante a presidencia do fiscal e escritor Manuel Casado Nieto, asumiu o cargo de secretario do Centro, un lugar mellorado para participar de maneira activa na divulgación da cultura. Nese espazo das Ramblas prende a súa paixón pola cultura galega, que trenzará con traballos diversos para editoriais de Barcelona,

como Caralt ou Noguer, e mais coa docencia na Universidade de Barcelona. En 1975 defende a súa tese de doutoramento sobre Rosalía de Castro, unha escritora que o acompañará ao longo dos anos e á que volveu na súa derradeira lección no ano 2000. Podería ter elixido calquera outra das súas leccións célebres sobre: Fernando Pessoa, o Brasil de Jorge Amado, a lírica medieval, a poesía galega, a arte románica, o camiño de Santiago, Meendiño, as *vanguardas dos pobres*...

A súa intensa actividade como publicista da literatura galega convérteno de seguida en antólogo e crítico de referencia da poesía, o que lle permitirá ter contacto directo con poetas de diversas xeracións. Co seu mestre Luís Seoane comparte o interese pola lírica, a emigración e as artes visuais nas moitas viaxes que o pintor facía a Barcelona. De Celso Emilio Ferreiro, con quen aparece nunha foto ben divertida en Venecia, coas cabezas no medio das pombas a voar, preparou a edición bilingüe galego-castelán de *Longa noite de pedra* (José Batlló Editor, 1967). Este libro converteuse nun fito da chamada poesía social e acadou seis edicións en nove anos.

Ao longo do seu percorrido profesional fixo grandes e pequenos traballos sobre a literatura galega nun período no que cumprían cantas mans houber para lexitimala e divulgala en Galicia e Cataluña, en galego ou castelán. E aínda lle sumou as literaturas en portugués. Acompaña a entrada no mercado editorial en castelán de grandes autores como Jorge Amado e José Saramago, amigos seus; tamén Rubem Fonseca, Rachel de Queiroz, Virgílio Ferreira ou José Cardoso Pires. Publica, atención á cifra, case cen traducións de obras literarias do Brasil, Portugal e África. E ademais unha boa presada de traducións desde o galego, o catalán ou o francés. Preparou entradas para enciclopedias, panorámicas, artigos para xornais e limiares para libros diversos. Escribiu infatigablemente crítica literaria apoiando voces novas, participando nos xurados de premios e aínda como editor da colección de poesía Leliadoura, que un emigrante en Barcelona, Olegario Sotelo Blanco, puxo nas súas mans sen condicións e onde contou coa complicidade de Xesús González Gómez. En Leliadoura escribe aqueles prólogos que definen o seu estilo característico: abre cunha afirmación inicial que logo vai petelando entre detalles e xiros inesperados. Cada peza, unha sumaria lección de poesía na que foxe do rigor do entomólogo para pór en valor a beleza, a emoción e o misterio da lírica. Neses limiares reconécese o estilo oral do reconecido profesor e conferenciante pero sobre todo a fondura dun lector atento.

A súa capacidade para a fabulación e o seu humor eran a súa tarxeta de presentación. Un dos dous amigos que alimentaron máis e mellor esa faceta súa foron o brasileiro Jorge Amado, a miúdo acompañado da súa compañeira, a escritora Zélia Gattai. O outro, Carlos Casares, que visitaba habitualmente a cidade. Losada e Casares sempre atopaban un oco entre as viaxes dun e doutro para as súas xustas

de narrativa oral, un ir e vir de contos que debían cumprir coas condicións de ter humor e un final con xiro imprevisto. A miúdo eran xustas privadas, reservadas para a mesa do restaurante, porque os dous gozaban por igual dos praceres da mesa e da conversa. Algunha vez o combate foi en público. Moitas outras tiveron lugar no espazo común da Sección de Filoloxía Galaico-Portuguesa onde asistimos como público privilexiado ao pracer de narrar. Tiñamos entrada dobre: torneo e mais adestramento. Porque Basilio entre clase e clase aínda atopaba o tempo para probar connosco un novo conto, unha variante, un xiro... que lle permitise acadar a peza definitiva. Na necrolóxica de Casares, Losada escribe unha frase que se lle pode apoñer a el mesmo. Decía que “poida que unha parte importante da súa obra non a poidamos ler endexamais: era literatura de viva voz”. Este oficio oral callou en dúas ficcións de encargo: o conto “Ero de Armenteira” e a novela *La Peregrina*, con limiar de José Saramago. A ambientación da ficción reunía dúas paixóns de Losada: a Idade Media e o camiño xacobeo.

Nos tempos nos que as universidades publicaban grandes volumes de homenaxe cadrando coa xubilación dun profesor, Isabel de Riquer, Elena Losada e mais eu coordinamos o volume *Professor Basilio Losada. Ensinar a pensar con liberdade e risco* (Publicacions de la Universitat de Barcelona, 2000). Ábrese cunha reunión de amigos: notas e ficcións biográficas de Vázquez Montalbán, Fernández del Riego, Xosé María Álvarez Cáccamo, Suso de Toro... E retratos de Luís Seoane, Prego e Siro López. Moito lle prestou aquela caricatura na que o Siro o debuxa coma un demo detrás dun atril coa man detrás da orella. Andaba xa algo xordo.

Xesús Alonso Montero foi testemuño, terra por medio, do labor de Basilio Losada. Del escribiu algunhas biografías atentísimas e xenerosas que teñen o inmenso valor por compartiren os dous o mesmo tempo desde as lóxicas e inevitables distancias. Aparecen no devandito volume de homenaxe, na resposta ao nomeamento como académico de honra, e nas utilísimas notas repenicadas que fixo cadrando co pasamento de Losada. Pois ben, esas biografías e mais o epistolario con Piñeiro, *Do sentimento á conciencia de Galicia (1961-1984)* (Galaxia, 2009), que editamos María Xesús Lama e mais eu, descubren un *lletraferit* irrepitible que soubo axeitarse aos retos dos tempos. Mentres seguía tomado polo prodixio.

Dr. Losada para os seus discípulos na universidade, Basilio para toda a tropa de galego, a súa memoria queda tamén nun lugar e nun obxecto. O lugar é o Patio de Letras da Universidade de Barcelona, que atravesaba cada día, mesmo antes da alborada, camiño do seu *scriptorium*, onde os libros medraban en vertical, fora en pillas descoidadas ou dispostos en columnas rexas de papel. Naquela foresta escoitaba música, lía, traducía, conversaba e enfiaba os seus textos na máquina de escribir, un trebello que seguiu usando cando xa se convertera nun obxecto preterito. O son das trécolas resoando no Patio de Letras era outro xeito de escoitar a Basilio Losada, de viva voz.

Nélida Piñón / Moncho Fuentes

NÉLIDA PIÑÓN

(RIO DE JANEIRO, 1937 - LISBOA, 2022)

Ramón Villares

No ano 2014, a escritora Nélide Piñón ingresou na Real Academia Galega, na calidade de académica de honra, nunha sesión na que pronunciou un discurso no que ficaban ben claras as súas raíces galegas, ata o punto de que lle permitiu considerar a súa vida literaria como resultado dunha dupla identidade, galega de orixes familiares e brasileira de sistema literario. No seu discurso argumentou ao seu favor o peso *dunha épica do corazón*, que debía confrontarse coa épica da convicción forxada na súa educación cultural no Brasil. Na resposta que tiven a honra de lle dirixir insistín no feito inspirado nun texto de Valentín Paz-Andrade que, mediante aquel ingreso, a escritora estaba a retornar desde o “paraíso” brasileiro á “fonte” nutricia da cultura popular e milenaria da terras dos seus devanceiros. Ela mesma se definiu naquela ocasión como unha nena “brasileira” en Cotobade e unha moza “galega” no Leblon carioca, “brasileira recente” cando se incorporou á Academia Brasileira de Letras e, desde que ingresou na RAG, como xa adiantara o seu libro *Coração andarilho*, posuidora “duma dupla cultura que arrasto comigo, brasileira e galega”.

A súa educación literaria foi propiamente brasileira, como escritora que narraba con preferencia a “vida requintada” de influencia europea, pero sen esquecer a forza “rude” e virxinal da tradición americana. Ambas as vidas forman un río de gran caudal que ela asume como o seu sinal de identidade e, en certo modo, como un estandarte co que presentar ao mundo enteiro a orixinalidade da cultura brasileira, mestiza e plural. Desde os clásicos grecolatinos ata os grandes autores europeos de Cervantes a Dostovieski, chegando ao seu amado Machado de Assís e a máis contemporáneos como Clarice Lispector ou Jorge L. Borges, a enteira literatura europea e americana corría polas páxinas dos seus libros. O proceso de creación literaria de Nélide Piñón tivo diversas fases vitais e intelectuais. Pero se algo sobrancea na súa carreira literaria é que a intensidade creadora e a repercusión pública da súa obra foron *in crescendo* desde os primeiros relatos ata os últimos textos, algúns tamén de trazo autobiográfico. Na década dos sesenta

ten lugar o seu ingreso no campo literario brasileiro con varios romances e libros de contos, como *Guia-Maça de Gabriel Arcanjo* (1961), *Madeira feita cruz* (1963), *Tempo das frutas* (1966) e *Fundador* (1969), textos que viñeron a lume en casas editoras modestas e que, malia recibiren algúns premios e teren boa acollida entre os seus pares, apenas lograron chegar a un público masivo.

Foi na década dos setenta cando comezou a despegar claramente a súa carreira literaria, coa aparición d'*A casa da paixão* (1972), escrita durante unha longa estancia académica nos Estados Unidos, e, moi axiña, de *Tebas do meu corazón* (1974), resultado dun axuste de contas cunha crise existencial que coincide cun período de forte opresión cultural da ditadura militar brasileira, moi radicalizada a partir do ano 1968, como reflicte Tobías, fillo de Madrugá, n'*A república dos sonhos*. Nos anos setenta a nosa académica toma unha decisión fundamental: instalarse en Barcelona, da man da axente literaria Carmen Balcells, e pasar a formar parte “de aqueles años del boom” literario encabezado por García Márquez, Vargas Llosa e outros escritores latinoamericanos, no que Nélida Piñon era a “única brasileira del grupo” e, por tanto, “la brasileira del boom”, como relatou Xavi Ayén. Así como de nena viñera a Cotobade en viaxe ás fontes da Arcadia familiar, ela confesa que, nos anos setenta, “vin tentar as Américas en Barcelona”, nun camiño inverso ao andado polos seus familiares, como lle confesou á súa estudosa Carmen Villarino.

De retorno no Brasil, adquiriu un maior compromiso público na vida cultural e política, que loitaba por crebar as cadeas da censura e da represión exercida polo goberno dos xenerais Ernesto Geisel e João Baptista de Figueiredo. A consagración da nosa autora non chegaría, con todo, ata os anos oitenta, coa publicación da súa obra máis ambiciosa, *A República dos Sonhos* (1984), escrita con intensidade e paixón durante dous anos e na que a autora se baleirou totalmente, nunha tradición ben brasileira de antropofaxia literaria: “eu me carbonizei nesse livro. Tudo que eu sabia, pus aí”, diría ao pouco tempo nunha das numerosas entrevistas que concede para o lanzamento da obra. A partir deste momento, que coincide co devalo da ditadura e cunha progresiva recuperación da democracia política despois da campaña das “Diretas Já”, a figura literaria e intelectual de Nélida Piñon non deixou de medrar de forma constante ata os nosos días, coa publicación de varias obras de ensaio, de creación e de memorias (*A doce canção de Caetana*, 1987; *O pão de cada día*, 1994; *Vozes do deserto*, 2004; *La seducción de la memoria*, 2007; *Aprendiz de Homero*, 2008; *Coração andarilho*, 2009; *O Livro das Horas*, 2012).

É nesa altura cando se produce tamén a súa consolidación dentro do sistema literario brasileiro, co seu ingreso en 1990 na Academia Brasileira de Letras, na que accedeu ao cargo de presidenta durante o ano 1996, que cadrou co primeiro centenario da institución. Prestixio interior que tamén se estende ao recoñecemento internacional, coa obtención de numerosos premios e honras

académicas e literarias, das que mencionarei como máis relevantes o Premio Juan Rulfo de Literatura Latinoamericana (1995), o Premio Príncipe de Asturias das Letras (2005), así como diversos doutoramentos *honoris causa* concedidos por universidades de Francia, España, México, Canadá e dos Estados Unidos de América. A súa última grande obra foi *Um dia chegarei a Sagres* (2020), unha homenaxe á xeración portuguesa daqueles “altos infantes” que pilotaron a expansión ultramarina de Portugal nos anos finais do século xv.

Neste perfil non se pode deixar á beira a condición galega de Nélida Piñon, tanto por orixes como por educación familiar. Os seus devanceiros procedían das terras de Cotobade, na retroterra da capital pontevedresa, a onde retornou de nena para vivir alí dous anos que a marcaron de por vida. Pero ela naceu e foi criada no seo dunha familia de inmigrantes galegos afincada na “cidade marabilhosa” de Río de Janeiro, onde lle transmitiron un forte legado cultural da comunidade de orixe, ao tempo que unha forte paixón pola terra e pola lingua de destino. O peso da familia camiñaba pola beira da memoria, mentres que o contexto cultural e vital pertencía ao campo dunha educación literaria, en primeiro termo brasileira pero logo, profundamente europea. Era, como tanta outra xente, unha mestizaxe de orixes galegas por transmisión cultural familiar e dunha forte identidade brasileira por formación.

Esta dobre identidade como filla de Galicia e de América reflíctese claramente en boa parte da obra nelidiana e, en particular, na súa novela *A República dos Sonhos*, onde, enlazando a “fonte” galego-europea coa atracción do “paraíso” brasileiro, modifica substancialmente a historia identitaria do Brasil contemporáneo e, ao propio tempo, a visión da diáspora galega. A imaxe que ofrece sobre a épica migratoria de orixe galega e, en xeral, europea é a propia dos que estaban urxidos, como seu avó Daniel Cuíñas, polo mandato imperativo de ter que triunfar. Un mandato que a familia da autora conxurou debidamente e que o seu avó, trasunto literario dun dos protagonistas do romance co nome de Madruga, non esquece dicirlle á súa neta, isto é, a Nélida, que “nada pior que un inmigrante fracassado”. Pero a novidade daquel romance é orixinal porque rompe cos estereotipos forxados sobre o inmigrante no lugar de destino e tamén cos lamentos vitimistas que imperaban na terra de partida sobre a condición dos que emigraban.

Por outra banda, *A República dos Sonhos* reformula as posicións sostidas polos “grandes intérpretes” da identidade brasileira dos anos trinta do século pasado, con Gilberto Freyre en primeiro plano. Segundo eles, na configuración do Brasil predominaron as bases raciais e o peso da cultura e das tradicións autóctonas. Era un mundo patriarcal ao modo do descrito por Freyre en *Casa grande e senzala* (1930), de facendeiros sacarócratas e de escravos de orixe africana. A novela de Nélida Piñon esfórzase en construír un relato diferente, aquel que ten que ver co

“tópico do inmigrante” como figura arquetípica. Por esta razón, aquel romance é un canto á dimensión europea do Brasil contemporáneo que, na ficción literaria, é a resposta debida a un encargo familiar do avó Cuíñas (Madruga) á neta Breta (Nélida) para que contase a historia da familia e, a través dela, a vida dun vello país europeo, relixioso e algo heterodoxo, de raza celta e entregado ao trato informal con santos e namorados, amante da comida e da convivencia comunitaria e de xente sempre temerosa da morte

Aínda que algo tarde, a súa obra tivo tamén unha notable repercusión entre nós, primeiro a través das súas periódicas visitas a Galicia e, de modo máis eficaz, grazas aos contactos establecidos en eventos internacionais con escritores galegos. Noticias dela ofréceas Basilio Losada cando lle fala ao seu amigo Ramón Piñeiro (cartas de 1975 e 1976) “dunha rapaza extraordinaria, filla de galegos” que viaxa con frecuencia a Galicia e que cualifica como “unha especie de García Márquez, dinamiteira do idioma”. Anos máis tarde, unha versión galega do seu conto “Finisterre” saíu traducida na revista de poesía *Dorna* (núm. 16), así como unha longa entrevista realizada en Toronto por Luís G. Tosar durante a realización dun congreso do Pen Clube, publicada na revista *Grial*. Logo chegou a tradución dalgúns dos seus libros maiores á lingua galega (*A República dos Sonhos*, *A casa da paixón*, ambos na editorial Galaxia, 2004 e 2006) así como a edición na lingua orixinal doutra das súas obras importantes (*Vozes do deserto*, Candeia, 2006). Alén diso, a súa obra está a ser estudada nas universidades galegas, onde lle foi dedicada a tese de doutoramento da súa principal estudosa entre nós, a profesora Carme Villarino.

Alén de ser elixida académica de honra pola Real Academia Galega, fora investida anos antes doutora *honoris causa* pola Universidade de Santiago e, nos últimos anos de vida, amiudaron as súas viaxes a Galicia, nomeadamente a Cotobade e a Compostela, que foron substituíndo a súa querenza por Barcelona e outras capitais europeas. Tamén decidiu pasar longas tempadas en Lisboa, onde escribiu artigos e romances. Que entre Compostela e Lisboa se sentía máis cómoda e acolllida foi confirmado pola súa derradeira viaxe que, na autorizada opinión de José Carlos de Vasconcelos, director do *Jornal de Letras*, se pode entender como unha forma de se “despedir dos amigos”. Foi unha das mensaxes que nos deixou esta muller escritora e cosmopolita que nunca negou as súas orixes galegas nin deixou de cultivar o imaxinario celta como un dos mitos máis ricos de Europa. Sen formar parte do sistema literario galego, será parte importante da súa cultura.

NORMAS DE ENTREGA DE ORIXINAIS PARA PUBLICACIÓN

O *Boletín da Real Academia Galega* (BRAG) é unha publicación anual que recolle traballos de investigación centrados en distintos aspectos da lingua, da cultura e da literatura galegas, e mais outros contributos arredor da figura homenaxeada no Día das Letras Galegas.

As persoas interesadas en enviar artigos para a súa publicación no BRAG deberán seguir as seguintes normas:

1. A lingua de publicación é o galego.
2. Os traballos deberán conter material inédito e non presentado para a súa publicación en ningún outro medio de difusión. O prazo para o envío de orixinais estará aberto durante todo o ano. A secretaría do *Boletín* comunicará a recepción dos orixinais. Tras a fase de revisión comunicarase o número do BRAG no que aparecerá publicado cada traballo.
3. Os traballos deben remitirse ao enderezo electrónico: **publicacions@academia.gal**. Deben vir acompañados dos seguintes datos: nome, apelidos, afiliación, ORCID (no caso de dispoñer del), correo electrónico, título do traballo, resumo, palabras chave, e referencias bibliográficas.
4. O texto deberá entregarse en versión definitiva. Unha vez recibidos os orixinais non se permitirá facer modificacións nin engadidos que afecten significativamente ao proceso de edición.
5. Os artigos e as notas deberán ir encabezados da seguinte maneira:
 - Título do artigo ou da nota, en galego e en inglés: centrado con minúscula negra de corpo 12.
 - Nome e apelidos do/a autor/a: debaixo do título, centrado, con minúscula e cursiva de corpo 12.
 - Universidade (ou centro de traballo) á que pertence o/a autor/a e ORCID: debaixo do nome, centrado, con minúscula redonda de corpo 12.
 - Breve resumo (máximo 200 palabras) e palabras chave (entre 3 e 5) do artigo ou nota en galego e en inglés. Se o autor ou autora ten algún tipo de dificultade na tradución poderá poñerse en contacto co equipo editorial do *Boletín* para que se encargue de dita tarefa.
6. O corpo utilizado nos parágrafos normais do texto será 12, con entreliñamento sinxelo e cunha extensión dun mínimo de 20 000 e un máximo de 50 000 caracteres por artigo.

7. As citas textuais que se fagan dentro do texto principal deberán adoptar dous formatos diferentes: se non superan as tres liñas, irán dentro do parágrafo, co mesmo tipo de letra, entre comiñas; as citas máis longas poñeranse en parágrafo á parte, sen comiñas, con sangría pola esquerda e letra de corpo 10. En ningún caso se empregarán as cursivas.
8. As táboas, cadros ou materiais gráficos irán numerados correlativamente (Táboa 1, Táboa 2 etc.) e levarán un encabezamento conciso. No texto principal incluíranse as referencias a estes materiais. Deben acompañarse do recoñecemento da fonte e da autoría, e, no seu caso, dos correspondentes permisos de uso e reprodución. As fotografías, mapas, debuxos e gráficos deben presentarse con calidade para seren impresos; terase en conta que a edición impresa do BRAG publícase a unha tinta.
9. As notas do texto principal situaranse ao pé e estarán numeradas de xeito correlativo, en corpo 10. Non se incluírán aquí as referencias bibliográficas por extenso.
10. As citas dentro do texto deben introducirse entre parénteses, de acordo co seguinte formato (Apelido ano, n.^o de páxina). Exemplo: (Barreiro 2012, p. 156). Evitaranse as formas tipo *op. cit.*, *ibidem* etc.
Os nomes dos autores citados poderán ir dentro do propio texto, e non entre parénteses, en casos semellentes aos do seguinte exemplo: “Como xa sinalou Barreiro (2012, p. 50), a literatura...”.
11. Todas as citas do texto debe estar recollidas nun apartado final de Referencias bibliográficas, de acordo á última versión actualizada das normas de referencia de Harvard (2022). As citas compoñeranse da seguinte maneira:

Libros:

Apelido(s), Nome (Año). *Título*. Edición (se non é a primeira). Lugar de publicación: responsable da publicación.

Barreiro Fernández, Xosé R. (2012). *Murguía*. Vigo: Galaxia.

Apelido(s), Nome e Apelido(s), Nome (Año). *Título*. Edición (se non é a primeira). Lugar de publicación: responsable da publicación.

Piñeiro, Ramón e Losada, Basilio (2009). *Do sentimento á conciencia de Galicia. Correspondencia (1961-1984)*. Vigo: Galaxia.

Apelido(s), Nome (Año). Título do traballo. En: Nome Apelido(s), ed(s). *Título do libro*. Edición (se non é a primeira). Lugar de publicación: responsable da publicación, rango de páxinas.

Cochón, Iris (2003). Lois Pereiro. En: Arturo Casas, ed. *Antoloxía consultada da poesía galega 1976-2000*. Lugo: Editorial TrisTram, 661-682.

Artigo de publicación periódica:

Apelido(s), Nome (Ano). Título do artigo. *Nome da revista*. Número, rango de páxinas.

Rodríguez Fer, Claudio (1980). O fonosimbolismo na poesía de Novoneyra. *Grial*. 68, 144-160.

Martínez González, Xurxo (2018). A obra de Saco Arce no contexto do Rexurdimento. *Boletín da Real Academia Galega*. 379, 419-462. <https://doi.org/10.32766/brag.379.741>

Web:

Apelido, Nome (Ano). *Nome da web*. [Data de consulta]. Dispoñible en url

TILG = Santamarina, Antón (dir.) (2006-). *Tesouro informatizado da lingua galega*. [16/IV/2021]. Dispoñible en <http://www.ti.usc.es/TILG/>.

12. O Comité de Redacción reserva o dereito de facer leves alteracións nos traballos recibidos coa única finalidade de corrixirmos erros mecánicos ou lingüísticos.
13. Tras unha comprobación inicial do traballo realizada polo/a editor/a, solicitaranse informes de avaliación a expertos externos e/ou membros do comité científico, mantendo o anonimato do autor ou autora e das persoas avaliadoras (dobre cego). O seu ditame será decisivo para a súa inclusión no BRAG, aínda que será o Comité de redacción o que decida sobre a publicación.
14. O proceso de avaliación desde a recepción do orixinal ata a resposta ao autor ou autora non durará máis de dous meses. No caso de que o traballo precise correccións, á vista dos informes emitidos, o Comité de redacción do BRAG poderá incluír na comunicación unha listaxe coas súas propias recomendacións. O novo traballo, cos cambios introducidos, deberá ser enviado nun prazo máximo dun mes. A nova versión do traballo será enviada de novo aos revisores, que, nun prazo de quince días, emitirán un novo informe sobre a conveniencia ou non da publicación.
15. Os autores recibirán as primeiras probas para corrixir. Admitiranse só correccións tipográficas e ortográficas e, sempre a xuízo dos editores, aqueles engadidos ou eliminacións de texto que non afecten á maqueta da publicación.
16. A entrega dos traballos para a publicación no BRAG implica a cesión do seu dereito de explotación e copia. Esta cesión ten por finalidade a protección do interese común de autores e editores.
17. O *Boletín da Real Academia Galega* non se responsabiliza do contido de ningún traballo e o feito de patrocinar a súa difusión non implica, necesariamente, conformidade coas teses expostas. O editor, en calquera caso, exímese de toda responsabilidade derivada da eventual vulneración de dereitos de propiedade intelectual por parte do autor.

Índice Xeral

I SIMPOSIO FLORENCIO DELGADO GURRIARÁN

11

A POESÍA SOCIOLINGÜÍSTICA DE FLORENCIO DELGADO GURRIARÁN
/ *Xesús Alonso Montero*

25

DÚAS INCURSIÓNS NA EPISTOLOGRAFÍA DE FLORENCIO DELGADO GURRIARÁN:
RAMÓN OTERO PEDRAYO E RODOLFO PRADA / *Ramón Nicolás*

53

A VOZ DO POETA DENDE VALDEORRAS / *Débora Álvarez Moldes*

79

AS FONTES LÉXICAS NA LÍRICA DE FLORENCIO DELGADO GURRIARÁN /
/ *Concepción Álvarez Pousa*

99

FLORENCIO DELGADO GURRIARÁN, GANADOR DO CONCURSO DE TRADUCIÓN
DA FEDERACIÓN DE SOCIEDADES GALEGAS (1946) /
/ *Xosé Manuel Dasilva*

123

TRAZOS BIOGRÁFICOS DE FLORENCIO DELGADO GURRIARÁN /
/ *Ricardo Gurriarán Rodríguez*

141

NAS PRIMEIRAS RINGLEIRAS DO GALEGUISMO:
FLORENCIO NA GUERRA CIVIL E NO PRIMEIRO EXILIO EN FRANCIA /
/ *Xosé L. Pastoriza Rozas*

157

QUEN FOI XESÚS DOPICO, O PRIMEIRO PRESIDENTE
DO PADROADO DA CULTURA GALEGA EN MÉXICO? / *Samuel Diz*

183

O MÉXICO AO QUE CHEGA FLORENCIO / *Pilar Cagiao Vila*

II ALOCUCIÓNS ACADÉMICAS SOBRE FLORENCIO DELGADO GURRIARÁN XELA ARIAS

199

FLORENCIO DELGADO GURRIARÁN: DE VALDEORRAS A NOVA GALICIA /
/ *Ramón Villares*

211

FLORENCIO DELGADO GURRIARÁN, POETA DE VALDEORRAS /
/ *Rosario Álvarez*

219

SOBRE A POESÍA DE FLORENCIO DELGADO GURRIARÁN NOS SEUS INICIOS (1931-1934): POETA DAS COUSAS DAS TERRAS DE VALDEORRAS (OU SEXA, POETA MATRIÓTICO) E, ASEMADE, POETA DAS CAUSAS (OU SEXA, POETA CÍVICO, POETA PATRIÓTICO) / *Xesús Alonso Montero*

III HOMENAXE A XOSÉ RAMÓN BARREIRO

227

CONSTRUÍNDO A IGREXA GALEGA.
O CURA BARREIRO NA LONGA DÉCADA DOS SESENTA /
José Ramón Rodríguez Lago

243

XOSÉ RAMÓN BARREIRO E A HISTORIA LOCAL / *Ana Romero Masiá*

249

CONSTRUÍNDO XOSÉ RAMÓN BARREIRO /
Emilio Grandío Seoane

IV VIDA OFICIAL DA RAG

261

A ACADEMIA NA ACTUALIDADE

265

CRÓNICA DA ACADEMIA (2022)

NECROLÓXICAS:

319

ARCADIO LÓPEZ-CASANOVA / *Xesús Alonso Montero*

329

BASILIO LOSADA, DE VIVA VOZ / *Helena González Fernández*

333

NÉLIDA PIÑÓN (RIO DE JANEIRO, 1937 - LISBOA, 2022) /
Ramón Villares

337

NORMAS DE ENTREGA DE ORIXINAIS PARA A PUBLICACIÓN

Deputación
DA CORUÑA